

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ 35-38 (2002-2005)

ΑΘΗΝΑΙ

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ 35-38 (2002-2005)

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ (ΑΑΑ)

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ: ΝΤΙΑΝΑ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ: ΓΙΩΤΑ ΚΑΛΤΣΑ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΡΟΥΛΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΓΓΛΙΚΩΝ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ: DAVID HARDY
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.

*Εικόνα εξωφύλλου: Σύμη. Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ Ρουκουνιώτη.
Φορητό ζωγραφικό έργο (λεπτομέρεια) (φωτ.: Ν. Κασέρης).*

MINISTRY OF CULTURE
ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY (ΑΑΑ)

GENERAL EDITOR: DIANA ZAFEIROPOULOU
TEXTUAL EDITING: YOTA KAL TSA
ART EDITOR: ROULA YANNOULAKI
SUMMARIES TRANSLATED INTO ENGLISH BY: DAVID HARDY
PRINTED BY: ANTONIS EVAG. BOULOUKOS & Co.

*Cover plate: Symi. Monastery of the Archangel Michael Roukouniotis.
Portable painting (detail) (photograph: N. Kaseris).*

© 2005 ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα

ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND
Panepistimiou 57, 105 64 Athens
www.tap.gr

ISSN 0004-6604

Τμήμα δαιδαλικού ειδωλίου γυναικείας θεότητας από το ιερό του Απόλλωνα στο Δεσποτικό. Ύψ. 0,25 μ.
680-650 π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Πάρου, αριθ. ευρ. 3648.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΗ

Το 1968 ο Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Σπ. Μαρινάτος υπό την ιδιότητά του ως Γενικού Επιθεωρητού Αρχαιοτήτων είχε την πρωτοβουλία να εκδώσει τα *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* «προς ταχείαν εξυπηρέτησιν του επιστημονικού Κοινού». Από το 1983 έως σήμερα παρατηρείται μια συνεχώς αυξανόμενη καθυστέρηση της έκδοσής τους και, ενώ έως το 1974 εκδίδονταν τρία τεύχη ετησίως και στη συνέχεια έως το 1982 δύο τεύχη, κατέληξε να εκδίδεται ένας τόμος και μάλιστα με καθυστέρηση. Ο τελευταίος τόμος XXXII-XXXIV (1999-2001) εκδόθηκε το 2003. Τούτο οφείλεται στη μείωση των κατατιθεμένων άρθρων, εφόσον για να καλυφθεί η ύλη ενός τεύχους χρειάζεται ορισμένος αριθμός σελίδων.

Όταν ανέλαβα τα καθήκοντά μου, ως Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, το Μάιο του 2004, το μέλλον του περιοδικού ήταν αβέβαιο και η καθυστέρηση της έκδοσής του ήταν ήδη μεγάλη. Αποφασίστηκε τότε από τα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής των Εκδόσεων του ΤΑΠΑ (Αικ. Ρωμιοπούλου, Ν. Καλτσάς, Α. Λαιμού, Γ. Σακελλαράκης και Ευγ. Χαλκιά), η οποία συστήθηκε με εισήγησή μου και εγκρίθηκε από το Διοικητικό Συμβούλιο του ΤΑΠΑ, να συνεχιστεί η έκδοση των τόσο δημοφιλών κάποτε *ΑΑΑ* και να εκδοθεί για τελευταία φορά ένας τόμος που θα καλύπτει τα έτη 2002-2005. Αποφασίστηκε επίσης να εκδίδεται από το 2006 ένας τόμος ετησίως με σύντομες, αλλά ακριβείς πληροφορίες για τα νέα ευρήματα, καθώς και άλλα ολιγοσέλιδα άρθρα σχετικά με θέματα που ενδιαφέρουν τους αρχαιολόγους και γενικά τους φίλους της αρχαιότητας.

Οι συμβολές, ωστόσο, θα πρέπει να μην ξεπερνούν τις 5-8 σελίδες και να συνοδεύονται από εικονογράφηση κατάλληλη για δημοσίευση. Χρόνος παράδοσης ορίζεται – ξεκινώντας από το 2006 – ο Μάιος εκάστου έτους. Στόχος μας είναι ο τόμος να εμφανίζεται στην αρχή του επόμενου έτους.

Η επιβίωση του περιοδικού και η συνέχιση της γόνιμης συμβολής του στην έρευνα και τη διαφώτιση των προβλημάτων της ιστορίας και της τέχνης του παρελθόντος μας εξαρτάται από τη βούληση όλων μας να σεβαστούμε τους χρονικούς περιορισμούς και το σκοπό για τον οποίο εκδόθηκε.

Η Πρόεδρος του Δ.Σ. του ΤΑΠΑ
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Α. ΚΑΖΝΕΣΗ, Η νεολιθική κεραμική από το σπήλαιο «Μπολιάτσω» Λευκάδας	13-22
Summary	22
Ε. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ - C. RUNNELS - Γ. ΤΣΑΡΤΣΙΔΟΥ - P. MURRAY - S. ALLEN - K. MULLEN - Ε. ΤΟΥΡΛΟΥΚΗΣ Επιφανειακή έρευνα για τον εντοπισμό μεσολιθικών θέσεων στην περιοχή Κάντια Αργολίδας	23-36
Summary	36
Γ. ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ, Δεσποτικό. Ένα νέο ιερό του Απόλλωνα	37-87
Summary	87-88
Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ, Νεκροταφείο υστεροαρχαϊκών και κλασικών χρόνων στην Ανθούσα Αττικής	89-106
Summary	106
Ν. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ, Νεκροταφείο κλασικών χρόνων στην Αγία Ελεούσα Παλαιοπόλεως Άνδρου	107-119
Summary	120
Δ. ΖΕΡΝΙΩΤΗ, Τοπογραφικές αναζητήσεις στη βόρεια Κέρκυρα με αφορμή δύο νέες ανασκαφές στον οικισμό Αχαράβης του Δήμου Θιναλίων	121-128
Summary	128
Ε. ΚΟΛΙΑ, Αρχαία Κερύνεια: Νεότερες έρευνες	129-147
Summary	148
Σ. ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ, Τάφοι της ελληνιστικής περιόδου στη δυτική ροδιακή νεκρόπολη	149-162
Summary	162

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

Π. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, Γυάλινα και φαγεντιανά κοσμήματα Αρμενοχωρίου Αστυπάλαιας	165-183
Summary	183-184

Σ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Δύο ιταλικές περόνες στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο	185-190
Summary	190
Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Μια βιοαρχαιολογική προσέγγιση στο ανθρωπολογικό υλικό από το μυκηναϊκό νεκροταφείο στα Σπαλιαρείκια Λουσικών Αχαΐας	191-198
Summary	198
Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ, Μυκηναϊκά πήλινα πλακίδια: Ένα νέο εύρημα από τα Γλυκά Νερά Αττικής	199-204
Summary	204
Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ιερό της Νύμφης. Μελανόμορφες λουτροφόροι. Συμπλήρωμα	205-222
Summary	222
W. HOEPFNER, Der Stadtplan von Messene	223-227
Περίληψη	228
Π. ΜΑΡΝΕΡΗ, Μαρμάρινη κεφαλή από τα Δενδρά Αργολίδας	229-234
Summary	234
Δ. ΣΚΟΡΔΑ, Χάλκινο κράνος από την Ποτιδανία της Αρκαΐας Αιτωλίας	235-240
Summary	240
Α. ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ, Γυάλινα πτηνόμορφα αγγεία	241-247
Summary	248
Α.-Μ. ΚΑΣΔΑΓΛΗ, Νέα στοιχεία για τους τάφους των μεγάλων μαγίστρων του Τάγματος των Ιωαννιτών Ιπποτών στη Ρόδο	249-257
Summary	258
Α. ΜΗΤΣΑΝΗ, Παναγία η Αληθινή: Μια νέα υπόθεση σχετικά με την επωνυμία και το πρότυπο της εικόνας στη μονή Γηροκομείου Πατρών	259-269
Summary	269-270
† Θ.Α. ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Μνείες για φορητά έργα ζωγραφικής στα Δωδεκάνησα με αφορμή έναν πίνακα στη μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ Ρουκουνιώτη στη Σύμη	271-281
Summary	282
Γ. ΨΑΡΡΗ, Κεραμικά των χρόνων της Τουρκοκρατίας στην Κοσμητική Συλλογή Δωδεκανήσου	283-291
Résumé	292

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Το σπήλαιο «Μπολιάτω»¹ βρίσκεται στην κοινότητα Κάβαλλου του δήμου Σφακιωτών Λευκάδας στη θέση Καραμπέτσα, 5 χλμ. βορειοανατολικά του οικισμού. Πρόκειται για ένα μικρό σπήλαιο 50 τ.μ., αποτελούμενο από δύο ισομεγέθεις θαλάμους, οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους με ένα βραχύ διάδρομο. Η πρώτη δοκιμαστική ανασκαφή πραγματοποιήθηκε το 1994 από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας και παρά τις εμφανέστερες ενδείξεις έντονης αρχαιοκαπηλικής δραστηριότητας η έρευνα συνεχίστηκε για τη διάσωση του εναπομείναντος αρχαιολογικού υλικού: προϊστορική κεραμική, λίθινα εργαλεία, κεραμική και ειδώλια ιστορικών χρόνων.

Η επεξεργασία της άφθονης νεολιθικής κεραμικής², η οποία περισυνελέγη από το σπήλαιο, βασίστηκε κυρίως στα τυπολογικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά της, χωρίς να ληφθεί υπόψη η στρωματογραφική ακολουθία, η οποία παρουσιάζεται διαταραγμένη. Η νεολιθική κεραμική βρέθηκε αναμεμειγμένη με κεραμική της Χαλκοκρατίας, αλλά και υλικό ιστορικών χρόνων. Πρόκειται κυρίως για άβαφη και μονόχρωμη κεραμική, η οποία δεν φέρει ιδιαίτερα διακοσμητικά στοιχεία. Η κυριαρχία της πιθανώς παραπέμπει σε συγκεκριμένες επιλογές, ανάγκες και χρή-

σεις, συγκεκριμένο επίπεδο τεχνολογικών γνώσεων, και εντάσσεται στην τάση της Νεότερης Νεολιθικής (NN) εποχής για αύξηση της μονόχρωμης κεραμικής.

Η καταγραφή της κεραμικής περιέλαβε όλα τα διαγνώσιμα χαρακτηριστικά των οστράκων, όπως την ποιότητα της επιφάνειας, το είδος και το πάχος των τοιχωμάτων, τα χείλη, τις λαβές, τις βάσεις και τις αποφύσεις. Η περιγραφή του πηλού βασίστηκε σε μακροσκοπική παρατήρηση και το χρώμα της επιφάνειας κατεγράφη με βάση τον πίνακα Munsell, σύμφωνα με την κωδικοποίηση του Κ. Κωτσάκη³.

Επί του συνόλου της κεραμικής που βρέθηκε στο σπήλαιο (8.000 όστρακα περίπου), τα μονόχρωμα αγγεία με αδρή επιφάνεια αποτελούν το 46%. Είναι κατασκευασμένα από πορτοκαλέρυθρο πηλό με πολλές ασβεστολιθικές προσμιξεις ή προσμιξεις χαλαζία και επιφάνεια πορτοκαλέρυθρη (60%), σε λιγότερα δείγματα καστανή (23%), μελανή (15%) ή γκριζα (2%). Τα αγγεία που φέρουν λείανση εξωτερικά αντιπροσωπεύουν το 54% της κεραμικής. Η επιφάνειά τους είναι κυρίως καστανή (47%) και σε μικρότερο ποσοστό πορτοκαλέρυθρη (30%) – αποχρώσεις διαφορετικές σε σχέση με τα αδρά – μελανή (17%), καστανέρυθρη (4%) και γκριζα (2%). Μόνον το 5% του υλικού φέρει επίχρισμα

¹ Χατζιώτου 1994.

² Ευχαριστίες για την παραχώρηση του υλικού οφεί-

λονται στην ανασκαφέα του σπηλαίου κ. Ε. Χατζιώτου.

³ Κωτσάκης 1983, σ. 308-310.

στην εξωτερική επιφάνεια, που είναι ερυθρό (32%), καστανό (29%) ή μελανό (27%), και μεμονωμένα (0,3%) είναι τα όστρακα που φέρουν επίχρισμα και στην εσωτερική τους επιφάνεια. Πολύ λίγα (0,8%) είναι τα αγγεία που φέρουν επίχρισμα και στίλβωση στην εξωτερική επιφάνεια.

ΤΟΙΧΩΜΑΤΑ - ΣΧΗΜΑΤΑ

Τα τοιχώματα των αγγείων από το σπήλαιο σπάνια είναι λεπτά (μόνον το 3% του συνόλου), αλλά κυρίως μεσαία (71%) και λιγότερα χονδρά (26%). Κυριαρχούν τα ανοικτά σκεύη με τοιχώματα κατακόρυφα ευθύγραμμα ή καμπύλα, έξω νεύοντα ευθύγραμμο ή καμπύλο, σπανιότερα τεθλασμένα, και ακολουθούν τα ευρύστομα με έσω νεύοντα καμπύλα τοιχώματα. Τα αγγεία έχουν γενικά διάμετρο χείλους από 0,14 έως 0,28 μ. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία μπορούν να διακριθούν οι εξής τύποι (εικ. 1):

Τύπος 1: Φιάλες με κατακόρυφα ή έξω νεύοντα ευθύγραμμο τοιχώματα και ενιαίο χείλος.

Πρόκειται για την πλειονότητα των ανοικτών αγγείων στο σπήλαιο «Μπολιάτσω». Έχουν διάμετρο από 0,20-0,26 μ. περίπου, είναι άβαφα και γενικά δεν φέρουν λαβές ή αποφύσεις. Ο τύπος αυτός είναι κοινός, εφόσον απαντά σε όλες τις νεολιθικές θέσεις και φάσεις, και αρκετά εύχρηστος είτε για την προπαρασκευή της τροφής είτε για το σερβίρισμά της.

Τύπος 2: Φιάλες με κατακόρυφα ή έξω νεύοντα ευθύγραμμο τοιχώματα και διαφοροποιημένο χείλος.

Τα τοιχώματά τους είναι μεσαίου τύπου και έχουν διάμετρο 0,26 μ. περίπου κατά μέσον όρο.

Τύπος 3: Φιάλες με κατακόρυφα ή έξω νεύοντα καμπύλα τοιχώματα και ενιαίο χείλος.

Ο τύπος αυτός αντιπροσωπεύεται από μεγάλο ποσοστό αγγείων σε πλήθος νεολιθικών θέσεων στην ηπειρωτική και τη νησιωτική Ελλάδα.

Τύπος 4: Φιάλες με κατακόρυφα ή έξω νεύοντα καμπύλα τοιχώματα και διαφοροποιημένο χείλος.

Τύπος 5: Πιθοειδή αγγεία με σφαιρικό σώμα και ενιαίο χείλος.

Αγγεία με βαθύ σώμα καμπύλου περιγράμματος και χείλος με καμπύλη ή επίπεδη απόληξη.

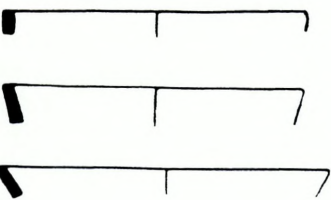
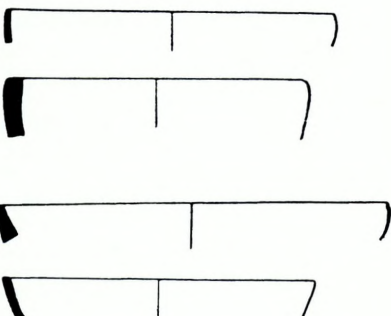
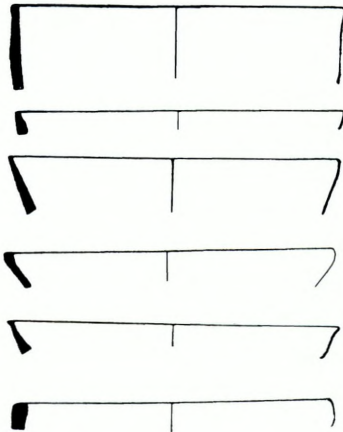
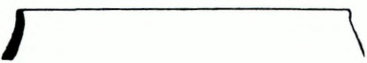
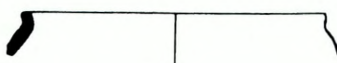
Τύπος 6: Πιθοειδή αγγεία με σφαιρικό σώμα και χαμηλό λαιμό που κλίνει προς τα έξω.

Το σώμα των αγγείων είναι βαθύ, ενώ ο λαιμός φαίνεται ότι διαχωρίζεται από αυτό με ελαφρά κάμψη προς τα έξω.

ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Οι βάσεις των αγγείων που βρέθηκαν είναι κυρίως επίπεδες και ενιαίες με τα τοιχώματα. Η διάμετρός τους κυμαίνεται από 0,04 έως 0,14 μ. περίπου. Μεμονωμένα είναι τα δείγματα των επίπεδων βάσεων, οι οποίες διαφοροποιούνται από το υπόλοιπο σώμα και είναι ελάχιστα υπερηψωμένες.

Οι λαβές είναι κάθετες ταινιωτές, με μεγαλύτερο ή μικρότερο μήκος και με ελλειψοειδή διατομή. Απαντά μόνο μία ταινιωτή λαβή που φέρει χαμηλό κυλινδρικό κομβίο με επίπεδη κεφαλή. Τέτοιου είδους λαβές με κομβίο έχουν βρεθεί στη Θεσσαλία (Σέσγκλο), τις Κυκλάδες, τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου

		ΧΕΙΛΟΣ ΕΝΙΑΙΟ	ΧΕΙΛΟΣ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΜΕΝΟ
ΑΝΟΙΚΤΑ	Ευθέα τοιχώματα		
	Καμπύλα τοιχώματα		
ΕΥΡΥΣΤΟΜΑ	Καμπύλα τοιχώματα		

Εικ. 1. Τομές αγγείων.

ου (Σάμο, Χίο), την Πελοπόννησο (Φράγχθι, Περαιχώρα, Αλεπότρυπα), την Εύβοια (Σκοτεινή Θαρρουνίων, Σεϊμέν Μνήμα) και πρωτοεμφανίζονται στις αρχές της ΝΝ, ενώ η παρουσία τους συνεχίζεται έως και τα τέλη της ΝΝΙΙ.

Στο σώμα των αγγείων συχνά τοποθετούνται αποφύσεις⁴ μασοειδείς ή οριζόντια ωτία,

που χρονολογούνται από τα τέλη της ΝΝΙ έως και τις αρχές της ΝΝΙΙ περιόδου.

⁴ Σάμψων 1997, σ. 102-106, 163-166.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ

Στο σπήλαιο δεν βρέθηκε κανένα όστρακο με γραπτή διακόσμηση, αλλά αρκετά με λειασμένη ή με αδρή επιφάνεια έφεραν διακόσμηση σχοινοειδή, απλή πλαστική ή εγχάρακτη. Η σχοινοειδής διακόσμηση συνίσταται από κυκλικές εμπίεσεις σε πλαστική ταινία. Η ασυμμετρία των εμπίεσεων υποδεικνύει τεχνική της Νεολιθικής εποχής (NNI-NNII), διαφορετική από εκείνη της πρωτοελλαδικής περιόδου, η οποία αναγνωρίστηκε σε πολύ λίγα όστρακα.

Η απλή πλαστική διακόσμηση στο σπήλαιο «Μπολιάτσω» συνίσταται σε ελίθετες, σχετικά λεπτές ευθείες και καμπύλες ταινίες, που τοποθετούνται στο σώμα των αγγείων. Ο τρόπος αυτός διακόσμησης της επιφάνειας των αγγείων χρησιμοποιήθηκε κυρίως στα τέλη της NNI και στη NNII περίοδο.

Ομάδα που αντιπροσωπεύει μόλις το 1% του συνόλου της κεραμικής και διαφοροποιείται από αυτό είναι τα ανοικτά αγγεία που φέρουν επίχρυσμα και στίλβωση, καθώς και λεπτές γραμμικές εγχαράξεις (εικ. 2). Δεν σώζονται ολόκληρα θέματα, αλλά αναγνωρίστηκαν παράλληλες ευθείες γραμμές που συχνά συναντούν άλλη ομάδα γραμμών κάτω από το χείλος ή στο σώμα, διαγραμμισμένα τρίγωνα, καθώς και ομόκεντροι κύκλοι ή ημικύκλια (εικ. 3). Ιδιαίτερη προσοχή αξίζει η ομάδα ανοικτών φιαλών με καμπύλα έξω νεύοντα τοιχώματα και μελανό επίχρυσμα που φέρουν εγχαράξεις και στην εσωτερική τους επιφάνεια. Οι λεπτές και προσεκτικά

σχεδιασμένες εγχαράξεις μάλλον κατασκευάστηκαν, αφού το αγγείο είχε στεγνώσει αρκετά, ώστε τα τοιχώματά του να είναι πιο σταθερά και η εγχάραξη πιο ακριβής.

Στην κεραμική από την «Μπολιάτσω» σε κάποια από τα εγχάρακτα όστρακα, οι εγχαράξεις έχουν γεμιστεί με ερυθρό και κίτρινο επίχρυσμα και στην εσωτερική και την εξωτερική επιφάνεια του αγγείου.

Τέτοιου είδους διακόσμηση στο εσωτερικό των αγγείων δεν είναι συνήθης κατά τη Νεολιθική εποχή και ίσως θα μπορούσε να κάνει κανείς υποθέσεις για ιδιαίτερη χρήση τους, εφόσον ο πρακτικός χαρακτήρας ενός αγγείου θα καθιστούσε περιττή οποιαδήποτε διακόσμηση σε αυτή την επιφάνεια. Πέρα από τις εγχαράξεις, οι οποίες δεν θα ήταν ορατό διακοσμητικό στοιχείο στην περίπτωση που το αγγείο ήταν γεμάτο, τελείως ακατάλληλη για πρακτική χρήση θα ήταν η χρήση του επιχρίσματος, το οποίο απολεπίζεται εξαιρετικά εύκολα. Ο διαφορετικός χαρακτήρας των αγγείων αυτών δεν υποδεικνύει απλά ιδιαιτερότητα στη χρήση τους, αλλά παραπέμπει ταυτόχρονα σε κεραμική παραγωγή εκτός ελλαδικού χώρου.

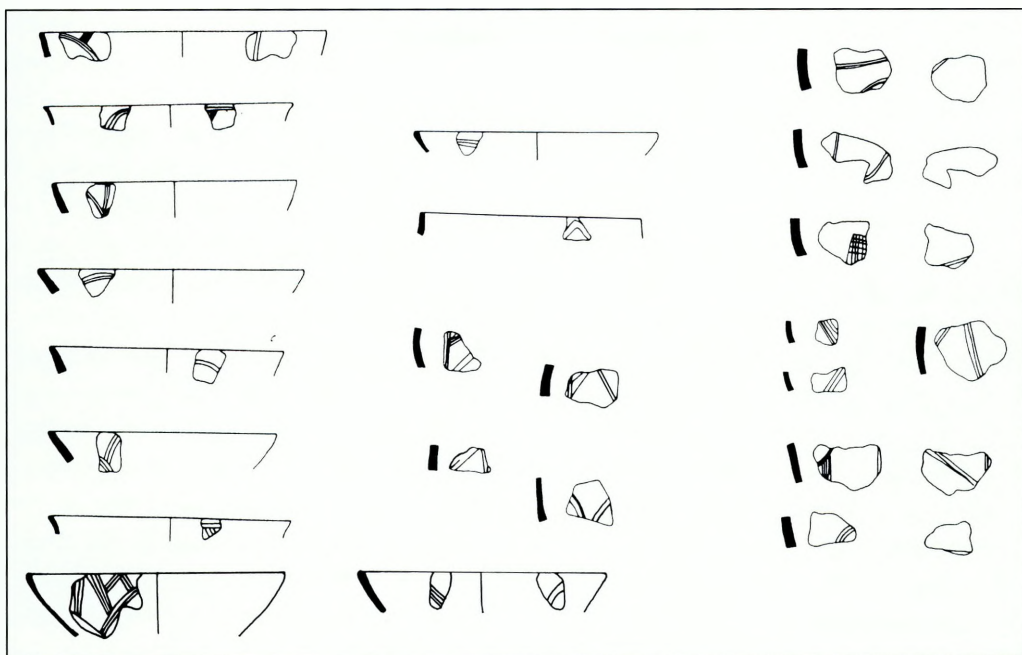
Αγγεία με αντίστοιχη διακόσμηση απαντούν στη γειτονική Αλβανία στις περιοχές: Dunavec I-II⁵, Cakran⁶, Kolsh II⁷, Katundas II⁸. Αντίστοιχη ομάδα οστράκων έχει βρεθεί και στο σπήλαιο Κύκλωπα Μεγανησίου Λευκάδας (χωρίς όμως χρήση επιχρίσματος), το οποίο ανήκει στον ίδιο χρονολογικό και πολιτισμικό ορίζοντα με το σπήλαιο «Μπολιάτσω», καθώς και στον Αφιώνα της Κέρκυρας

⁵ Korkuti 1995, πίν. XXXI, 17-22, XLI, 1-21.

⁶ Korkuti 1995, πίν. LI, 1-19, LII, 1-20.

⁷ Korkuti 1995, πίν. LXII, 1-21.

⁸ Korkuti 1995, πίν. LXIX, 1-8.

Εικ. 2. Τομές αγγείων με εγχάρακτη διακόσμηση.

Εικ. 3. Όστρακα αγγείων με εγχαραξίς στην εσωτερική και την εξωτερική επιφάνεια.

και στο Νυδρί της Λευκάδας⁹, όπου η κεραμική παραλληλίζεται με αυτήν του πολιτισμού Cakran-Danilo.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η άβαφη και η μονόχρωμη – γενικά χονδροειδής – νεολιθική κεραμική είναι αυτή που κυριαρχεί στο σπήλαιο «Μπολιάτσω». Σύμφωνα με τα τυπολογικά δεδομένα, φαίνεται ότι ανήκει στα τέλη της NNΙ και στη NNII περίοδο, υποδεικνύοντας χρήση του σπηλαίου ήδη από το β' μισό της 5ης και κατά την 4η χιλιετία π.Χ. (Πίνακας 1). Στη φάση αυτή αυξάνεται η προτίμηση για τα μονόχρωμα χονδροειδή αγγεία στο βορρά και το νότο¹⁰, πιθανώς αντικατοπτρίζοντας την αυξανόμενη χρήση της κεραμικής για καθαρά πρακτικούς σκοπούς, κανόνας που επιβεβαιώνεται και στη Λευκάδα. Αντίστοιχη μπορεί να θεωρηθεί και η περίπτωση του σπηλαίου Κύκλωπα Μεγανησίου Λευκάδας¹¹, όπου επικρατεί κατά την ίδια περίοδο κεραμική με παρόμοιο χαρακτήρα.

Για τα μονόχρωμα αγγεία από το σπήλαιο «Μπολιάτσω» δεν φαίνεται να επενδύθηκε ιδιαίτερος χρόνος, καθώς κατασκευάστηκαν μέσα ή κοντά στο σπήλαιο, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν για την προετοιμασία και την παρασκευή της τροφής. Επίσης, η απουσία μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων παραπέμπει σε έλλειψη πλεονάσματος και κατ' επέκταση σε εποχική πιθανώς και όχι μόνιμη εγκατάσταση.

Σημαντική διαφορετική παράμετρο για την εξέταση του σπηλαίου και την αποκρυπτογράφηση της ταυτότητάς του αποτελεί η ομάδα με την εγγάρια διακόσμηση και τα παράλληλά της σε άλλες περιοχές, τόσο στα Ιόνια νησιά όσο και σε περιοχές γύρω από αυτά.

Η επικοινωνία ανάμεσα στα νησιά, ιδίως ανάμεσα στη Λευκάδα, την Κεφαλονιά και την Ιθάκη, θεωρείται δεδομένη, εφόσον οι μεταξύ τους αποστάσεις είναι πολύ μικρές (εικ. 4)¹². Εξίσου εύκολα φαίνεται ότι ήταν τα ταξίδια ανάμεσα στα Ιόνια νησιά και την Αιτωλοακαρνανία. Η Λευκάδα χωρίζεται από τη βόρεια Ακαρνανία με στενό θαλάσσιο δίαυλο, ενώ απέναντι από την Ιθάκη βρίσκεται η πολύ σημαντική θέση του Αστακού¹³.

Οι ομοιότητες επίσης ανάμεσα στην κεραμική που παράγεται στην περιοχή του Ιονίου και το υλικό από περιοχές της Αδριατικής δεν είναι καινούργιο στοιχείο της έρευνας. Σχέσεις και ανταλλαγές ανάμεσα στα Ιόνια νησιά και την περιοχή της Αδριατικής διαπιστώνονται ήδη από τον 20ό αιώνα. Η Benton¹⁴ αναφέρει ότι η νεολιθική κεραμική της NNII περιόδου από τη Λευκάδα, τον Αστακό, ακόμη και τη Θεσσαλία μοιάζει με τη νεολιθική κεραμική της Ιταλίας. Τέτοιου είδους σχέσεις έχουν ήδη εντοπιστεί και ανάμεσα στην Κεφαλονιά – όπως στην περίπτωση της σπηλιάς της Δράκαινας στον Πόρο Κεφαλονιάς¹⁵ –, την Κέρκυρα¹⁶ και τη Λευκάδα – όπως προκύπτει πιθανώς και από τα αρχαιο-

⁹ Ντούζουγλη 1994, σ. 118.

¹⁰ Diamant 1974, σ. 65-71. Jacobsen 1973, σ. 271-275. Phelps 1975, σ. 296, 320, 345. Zachos 1987, σ. 49-50.

¹¹ Αδημοσίετο υλικό από την ανασκαφική έρευνα φυλάσσεται στην αποθήκη της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας.

¹² Souyoudzoglou-Haywood 1999, σ. 3.

¹³ Benton 1947, σ. 156-183.

¹⁴ Benton 1931-1932.

¹⁵ Χατζιώτου - Στρατούλη - Κοτζαμποπούλου 1989, σ. 55.

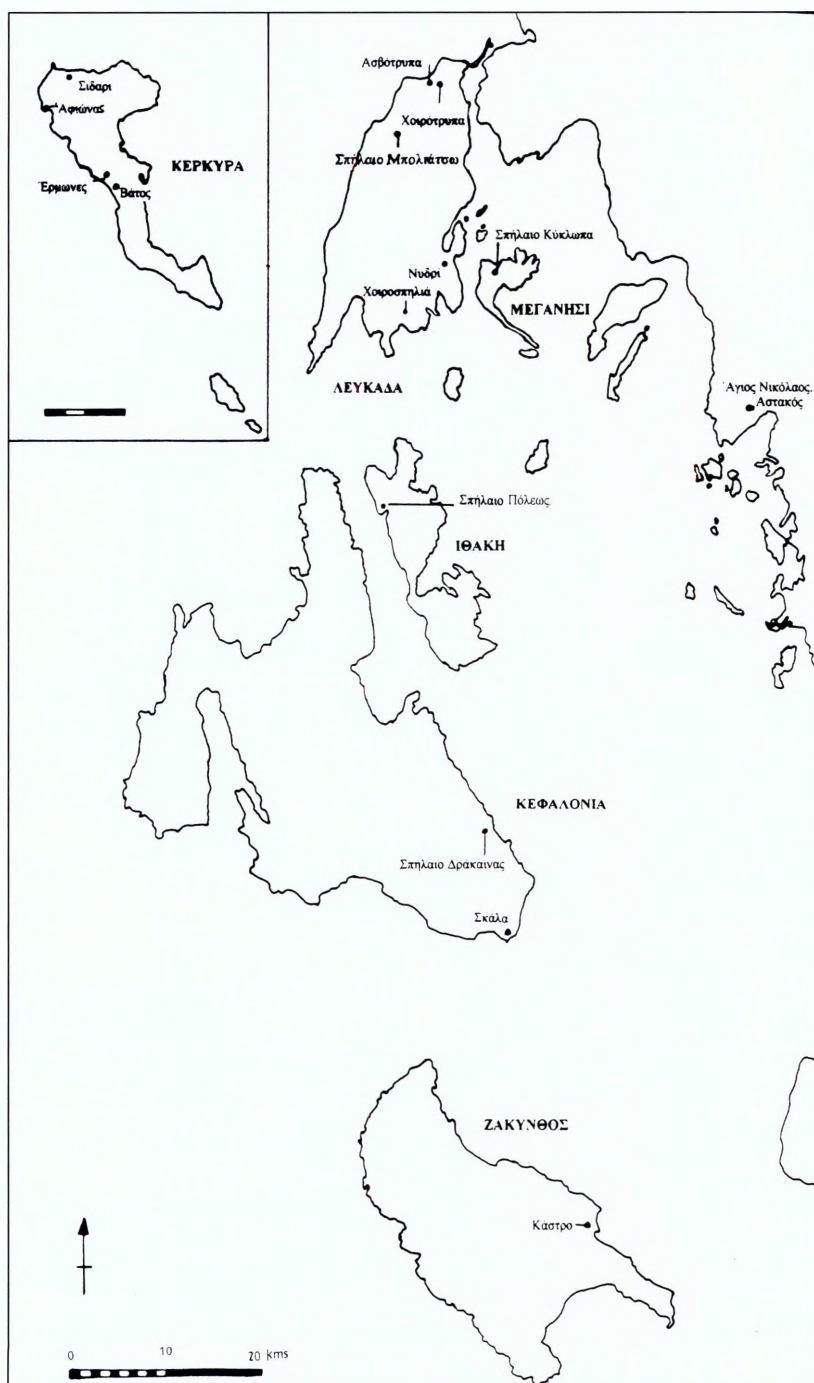
¹⁶ Bulle 1934, σ. 147-240.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Συγκριτικός χρονολογικός πίνακας της Νεολιθικής στα νησιά του Ιονίου, την Αιτωλοακαρνανία, την Πελοπόννησο, τη Θεσσαλία και την Αλβανία.

Σχετική χρονολόγηση	Νησιά Ιονίου	Αιτωλοακαρνανία	Πελοπόννησος	Θεσσαλία	Αλβανία
Νεότερη Νεολιθική (τέλη 6ης-τέλη 4ης χιλιετίας π.Χ.)	Σπήλαιο «Μπολιάτσω» Λευκάδας	Άγιος Νικόλαος, Αστακός	Άγιος Δημήτριος Σπήλαιο Νέστορος	Οτζάκι Διμήνι	Dërsnik Maliq
	Χοιροσπηλιά Λευκάδας		Αλεπότρυπα	Αράπη	Cakran
	Πόρος Κεφαλονιάς		Κουβελείκη Α και Β	Τσαγγλί	Kamnik
			Σπήλαιο Λιμνών	Λάρισα	Velca
			Άρια		Konispol
			Γωνιά		
			Αρχαία Κόρινθος		
			Φράγχθι		
Μέση Νεολιθική (6η χιλιετία π.Χ.)	Χοιροσπηλιά Λευκάδας	Άγιος Νικόλαος, Αστακός	Γωνιά Αρχαία Κόρινθος Φράγχθι	Σέσγκλο	Cakran Dunavec Protocakran Katundas Podgorie Konispol
Αρχαιότερη Νεολιθική (τέλη 7ης-αρχές 6ης χιλιετίας π.Χ.)	Χοιροσπηλιά Λευκάδας	Άγιος Νικόλαος, Αστακός	Γωνιά Αρχαία Κόρινθος Φράγχθι	Προσέσγκλο Πρωτοσέσγκλο	Katundas Podgorie Vlush
	Σιδάρι Κέρκυρας				

λογικά δεδομένα του σπηλαίου «Μπολιάτσω» – με την Αλβανία και φαίνεται να εντάσσονται μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο των ανταλλαγών, το οποίο εντατικοποιείται κατά τη νεότερη νεολιθική. Οι φυσικές οδοί και οι πολύ κοντινές αποστάσεις ανάμεσα σε αυτές τις περιοχές, όπως τα Ιόνια νησιά, κάποιες περιοχές της Αδριατικής, τμήμα της Ηλείου

και της Αιτωλοακαρνανίας, φαίνεται ότι δημιουργούν ένα ενιαίο περιβάλλον, ένα κοινό πολιτιστικό πεδίο, μέσα στο οποίο πραγματοποιούνται ανταλλαγές, για τις οποίες όμως δεν είναι εύκολο να διακριθεί ακόμη η κατεύθυνσή τους, εξαιτίας του αποσπασματικού χαρακτήρα της προϊστορικής έρευνας στα νησιά του Ιονίου, που δεν επιτρέπει την

Εικ. 4. Σημαντικές θέσεις της Νεολιθικής στην περιοχή του Ιονίου (σχέδιο βασισμένο στο χάρτη από Souyoudzoglou-Haywood 1999).

ολοκληρωμένη ανασύσταση της επικοινωνίας στο δυτικό και το βορειοδυτικό χώρο της ελληνικής χερσονήσου.

Σε ένα τέτοιο πλέγμα ανταλλαγών και επικοινωνιών φαίνεται να εντάσσεται το σπήλαιο «Μπολιάτσω», που πιθανώς χρησιμοποιήθηκε περιοδικά από ομάδες, οι οποίες

είχαν στενή σχέση με μία ή περισσότερες κοινότητες στην ευρύτερη περιοχή. Η περαιτέρω έρευνα και ανάλυση όχι μόνον της κεραμικής αλλά και ολόκληρου του υλικού του σπηλαίου ίσως δώσει τη δυνατότητα για την επιβεβαίωση αυτής της υπόθεσης και την ασφαλέστερη ερμηνεία της χρήσης του.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Benton 1931-1932: S. Benton, The Ionian Islands, *BSA* 32 (1931-1932), σ. 113-116.
- Benton 1947: S. Benton, Aghios Nikolaos near Astakos in Akarnania, *BSA* 42 (1947), σ. 156-183.
- Bonsall C. - Tollan-Smith C., *Human Use of Caves*, BAR, International Series 667, 1997.
- Bulle 1934: H. Bulle, Ausgrabungen bei Aphiona auf Korfu, *AM* 59 (1934), σ. 147-240.
- Diamant 1974: S. Diamant, *The Later Village Farming Stage in Southern Greece* (διδ. διατρ.), University of Pennsylvania, 1974.
- Dörpfeld W., *Alt-Ithaka*, 1-2, München 1927.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., *Νεολιθική Ελλάς*, Αθήνα 1973.
- Halstead 1999: P. Halstead (επιμ.), *Neolithic Society in Greece*, Sheffield Studies in Aegean Archaeology, Sheffield 1999.
- Hodder I., *Reading the Past*, Oxford 1986.
- Jacobsen 1973: T. Jacobsen, Excavations in the Franchthi Cave 1969-1971, Part II, *Hesperia* 42 (1973), σ. 253-283.
- Jacobsen T., Franchthi Cave and the Beginning of Settled Village Life in Greece, *Hesperia* 50 (1981), σ. 303-319.
- Korkuti 1995: M. Korkuti, *Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien*, Mainz 1995.
- Κουρτέση-Φιλίππκη Γ., Ο νεολιθικός πολιτισμός στις όμορες περιοχές, Χερσονήσος του Αίμου, στο: *Νεολιθικός Πολιτισμός*, σ. 178-182.
- Κωτσάκης 1983: K. Κωτσάκης, *Κεραμική τεχνολογία και κεραμική διαφοροποίηση. Προβλήματα της γραπτής κεραμικής της Μέσης*
- Νεολιθικής Εποχής του Σέσκλου*, Θεσσαλονίκη 1983.
- Κωτσάκης Κ., Ανταλλαγές και σχέσεις, στο: *Νεολιθικός Πολιτισμός*, σ. 168-170.
- Knapp B.A. - Tamara S., *Prehistoric Production and Exchange, The Aegean and Eastern Mediterranean*, University of California, Los Angeles 1985.
- Νεολιθικός Πολιτισμός*: Γ. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996.
- Ντουζουγλή 1994: Α. Ντουζουγλή, *Άρια: Ένας οικισμός της Νεότερης Νεολιθικής περιόδου στην Αργολίδα* (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1994.
- Orton C. - Tyers P. - Vince A., *Pottery in Archaeology*, Cambridge 1993.
- Perlès C. - Vitelli K.D., Craft Specialization in the Neolithic of Greece, στο: Halstead 1999, σ. 96-107.
- Phelps 1975: W.W. Phelps, *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece* (αδημ. διδ. διατρ.), University of London, 1975.
- Rice P.M., *Pottery Analysis: A Sourcebook*, University of Chicago Press, 1987.
- Σάμψων 1997: Α. Σάμψων, *Το σπήλαιο των Αιμυνών στα Καστριά Καλαβρύτων. Μια προϊστορική θέση στην ορεινή Πελοπόννησο*, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών 7, Αθήνα 1997.
- Souyoudzoglou-Haywood 1999: C. Souyoudzoglou-Haywood, *The Ionian Islands in the Bronze Age and Early Iron Age, 3000-800 BC*, Liverpool 1999, σ. 3-10.
- Vitelli K.D., *Franchthi Neolithic Pottery: Classification and Ceramic Phases 1 and 2*, Indiana University Press, Bloomington 1993.

Χατζιώτου - Στρατούλη - Κοτζαμποπούλου 1989: Ε.Μ. Χατζιώτου - Γ. Στρατούλη - Ε. Κοτζαμποπούλου, Η «Σπηλιά της Δράκαινας». Πρόσφατη έρευνα στον Πόρο Κεφαλονιάς (1992-1993), *ΑΔΑ XXII* (1989), σ. 31-59.

Χατζιώτου 1994: Ε. Χατζιώτου, Σπήλαιο Μπολιάτω στον Κάβαλλο Λευκάδας, *ΑΔ* 49 (1994), Χρονικά, σ. 841.

Χουρμουζιάδης Γ., Εισαγωγή στο νεολιθικό τρόπο παραγωγής (α'), *Ανθρωπολογικά* 1 (1980), σ. 118-129.

Χουρμουζιάδης Γ., Εισαγωγή στο νεολιθικό τρόπο παραγωγής (β'), *Ανθρωπολογικά* 2 (1981), σ. 39-54.

Zachos 1987: K. Zachos, *Ayios Dhimitrios, A Prehistoric Settlement in the Southwestern Peloponnesos: the Neolithic and Early Helladic Periods* (αδημ. διδ. διατρ.), Boston University, 1987.

Zachos K., *Zas-Cave in Naxos and the Role of Caves in the Aegean Late Neolithic*, στο: Halstead 1999, σ. 153-163.

THE NEOLITHIC POTTERY FROM THE “BOLIATSO” CAVE, LEUKAS

ANGELIKI KAZNESI

The LN pottery from the “Boliatso” cave in Leukas comes from disturbed levels and it was found mixed with material of a later period. Its presentation is based mainly on its typological features. It includes coarse ware, made of clay with inclusions, with no or only light burnish on the surface. The badly preserved material made the identification of shapes rather difficult. They belong mainly to open shallow and deep broad-mouthed vases, implying that the pottery from the cave served domestic uses. Painted Neolithic pottery is totally absent.

One pottery group is quite different from the rest of material. It consists of fine thin-walled pottery with incised patterns on the

surface of the vessels. The group presents similarities with groups from Katundas, Dunavec, Kolsh and Cakran in Albania. These common pottery trends – which have been noticed in other caves too – indicate contacts between the Ionian islands and Albania, very much expected within this area.

The “Boliatso” cave is occupied when the Neolithic population and the production of coarse wares increases. It may be considered as a place where groups lived temporarily in close relationship with communities settled in the neighboring area. Further investigation will probably add information to our knowledge of its use within a local and broader network.

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΝΤΟΠΙΣΜΟ ΜΕΣΟΛΙΘΙΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΑΝΤΙΑ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

ΕΛΕΝΗ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ* - CURTIS RUNNELS** - ΓΕΩΡΓΙΑ ΤΣΑΡΤΣΙΔΟΥ* - PRISCILLA MURRAY** -
SUSAN ALLEN** - KEVIN MULLEN** - ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΤΟΥΡΛΟΥΚΗΣ*

Η Μεσολιθική περιλαμβάνει τις κοινωνίες των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών από την αρχή του Ολοκαίνου έως τη μετάβαση στις παραγωγικές οικονομίες της Νεολιθικής (10.500-9.000 Π.Σ.). Στην Ελλάδα η περίοδος αυτή είναι ελάχιστα γνωστή με δώδεκα μόνο θέσεις καταγεγραμμένες (εικ. 1), από τις οποίες έχουν ανασκαφεί πέντε¹. Έτσι, η σχέση της με την Παλαιολιθική παραμένει ασαφής, ενώ η τεκμηρίωσή της συνδέεται άμεσα και με ένα άλλο μεγάλο ζητούμενο της ευρωπαϊκής προϊστορίας, την αρχή της νεολιθικής οικονομίας. Τα ερωτήματα που απασχολούν την έρευνα επικεντρώνονται στην ενδεχόμενη συμβολή των μεσολιθικών κοινωνιών στην ανάπτυξη της γεωργοκτηνοτροφίας στην Ελλάδα. Υπήρχε στη χώρα μας ένα σημαντικό

μεσολιθικό δίκτυο εγκατάστασης; Διαπιστώνεται συγκέντρωση θέσεων σε ορισμένες περιοχές; Ποιος είναι ο ρόλος του γηγενούς πληθυσμού στην ανάπτυξη της νεολιθικής οικονομίας; Υπήρχε συνέχεια εγκατάστασης στους οικισμούς από τη Μεσολιθική στη Νεολιθική; Και τέλος, ο μικρός αριθμός των θέσεων οφείλεται σε χαμηλή πυκνότητα του τότε πληθυσμού, στην ελλιπή διατήρηση των θέσεων ή στην απουσία συστηματικής έρευνας;

Το μεσολιθικό πρόγραμμα της Κάντιας είχε ως στόχο τη διερεύνηση αυτών ακριβώς των ερωτημάτων. Επιδιώξη του ήταν να διαμορφώσει μια μεθοδολογία εντοπισμού μεσολιθικών θέσεων και να την εφαρμόσει σε συγκεκριμένες περιοχές του ελληνικού χώρου. Η έρευνα ήταν κοινό πρόγραμμα της

* Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας Νοτίου Ελλάδος.

** Πανεπιστήμιο της Βοστώνης.

¹ Ανασκαμμένες μεσολιθικές θέσεις είναι: το σπήλαιο Φράγγχι (T.W. Jacobsen - W.R. Farrand, *Franchthi Cave and Paralia. Maps, Plans and Sections, Excavations at Franchthi Cave, Greece*, Bloomington - Indianapolis 1987, Fasc. 1, Indiana University Press· το σπήλαιο Κλεισούρα 1 (M. Koumouzelis - J.K. Kozlowski - M. Nowak - K. Sobczyk - M. Kaczanowska - M. Pawlikowski - A. Pázdur, *Prehistoric Settlement in the Klisoura Gorge, Argolid, Greece* (Excavations 1993, 1994), *Préhistoire Européenne* 8, σ. 143-173)· το σπήλαιο Θεόπετρας (N. Κυπαρίσση-Αποστολικά (επιμ.), *Σπήλαιο Θεόπετρας. Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας 1987-1998, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα 1998*, Αθήνα 2000 και E.

Αδάμ, Οι Ανώτερες Παλαιολιθικές και Μεσολιθικές λιθοτεχνίες του Σπηλαίου Θεόπετρας και η συμβολή τους στην εκτίμηση της χρήσης του σπηλαίου κατά το Τελικό Πλειστόκαινο και Πρώιμο Ολόκαινο, στο: Κυπαρίσση-Αποστολικά (επιμ.), ό.π., σ. 163-171)· η υπαίθρια θέση Σιδάρι στην Κέρκυρα (A. Sordinas, *Stone Implements from Northwestern Corfu, Greece*, Memphis State University Anthropological Research Center Occasional Papers 4, Memphis 1970· το σπήλαιο του Κύκλωπα στα Γιούρα (A. Sampson, *The Neolithic and Mesolithic Occupation of the Cave of Cyclope, Youra, Alonnessos, Greece*, *BSA* 93 (1998), σ. 1-22). Βλ. επίσης, A. Sampson - J.K. Kozlowski - M. Kaszanowska - B. Giannouli, *The Mesolithic Settlement at Maroulas, Kythnos, Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 2 (2000), σ. 45-67).

Εικ. 1. Χάρτης της Ελλάδας, όπου σημειώνονται οι κυριότερες μεσολιθικές θέσεις.

Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας - Σηπαιολογίας και της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών και πραγματοποιήθηκε κατά το χρονικό διάστημα 19 Μαΐου έως 6 Ιουνίου

2003 υπό τη διεύθυνση της δρ. Ελένης Παναγοπούλου και του καθηγητή του Πανεπιστημίου της Βοστώνης Curtis Runnels. Χρηματοδοτήθηκε από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας - Σηπαιολογίας και το Ινστιτούτο Αιγαϊακής Προϊστορίας (Institute for Aegean Prehistory), ενώ η αμερικανική ομάδα είχε και την οικονομική στήριξη του Πανεπιστημίου της Βοστώνης.

Η μεθοδολογία εντοπισμού μεσολιθικών θέσεων

Το σκεπτικό της έρευνας αναπτύχθηκε ως εξής:

(α) Με βάση τα έως τώρα δεδομένα² είναι προφανές ότι οι μεσολιθικές θέσεις εμφανίζουν ασυνεχή γεωγραφική κατανομή. Μεγάλες γεωγραφικές ενότητες, όπως η Μεσσηνία, η ανατολική Θεσσαλία και η κεντρική Μακεδονία δεν έχουν δώσει ενδείξεις μεσολιθικής παρουσίας, ενώ στην ενδοχώρα και τις περιοχές με μεγάλο υψόμετρο έχουν καταγραφεί σποραδικά μόνον ίχνη δραστηριότητας³. Αντίθετα, οι παράκτιες περιοχές και

² Άρθρα στο συλλογικό τόμο N. Galanidou - C. Perlès (επιμ.), *The Greek Mesolithic: Problems and Perspectives*, London 2003, British School at Athens Studies, 10. Ε. Παναγοπούλου - Ε. Κοτζαμποπούλου - Π. Καρκάνας, Γεωαρχαιολογική έρευνα στην Αλόνησο: Νέα στοιχεία για την Παλαιολιθική και τη Μεσολιθική στον Αιγαϊακό χώρο, στο: Α. Σάμψων (επιμ.), *Αρχαιολογική έρευνα στις Βόρειες Σποράδες, Αλόνησος 2001*, Δήμος Αλοννήσου, σ. 121-151. C. Runnels - Tj. H. van Andel, *The Early Stone Age of the Nomos of Preveza: Landscape and Settlement*, στο: J. Wiseman - K. Zachos (επιμ.), *Landscape Archaeology in Southern Epirus, Greece I*, Princeton 2003, American School of Classical Studies at Athens, σ. 47-134.

³ Ε. Kotjabopoulou - Ε. Panagopoulou - Ε. Adam.

The Boila Rockshelter: Further Evidence of Human Activity in the Voidomatis Gorge, στο: G.N. Bailey - E. Adam - Ε. Panagopoulou - C. Perlès - K. Zachos (επιμ.), *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas: Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994*, Nottingham 1999, British School at Athens Studies, 3, σ. 197-210. Τα εκεί αναγραφόμενα επιβεβαιώνονται από πρόσφατες ραδιομετρικές χρονολογήσεις της λιθοστρωματογραφικής ενότητας IV στο πρώιμο Ολόκαινο (Κοτζαμποπούλου, προφ. πλήρ.). Κυπαρίσση-Αποστολικά (επιμ.), ό.π. Ν. Ευστρατίου - Ρ. Biagi - Π. Ελεφάντη - Μ. Spataro, Προϊστορικές έρευνες στην Πίνδο. Η ορεινή περιοχή των Γρεβενών: τα πρώτα αποτελέσματα, *ΑΕΜΘ* 17 (2004), σ. 581-589.

τα νησιά εμφανίζουν τη μεγαλύτερη συγκέντρωση μεσολιθικών θέσεων. Αυτή η κατανομή οφείλεται πιθανότατα στις κλιματικές μεταβολές του τέλους του Πλειστοκαίνου και της αρχής του Ολοκαίνου. Οι μεταβολές αυτές συνετέλεσαν αφ' ενός στην άνοδο της θαλάσσιας στάθμης, με συνέπεια την επίκλυση σημαντικού τμήματος του παράκτιου πεδίου, και αφ' ετέρου στην αλλαγή της βλάστησης από στεπώδη σε δασώδη. Και οι δύο αυτοί παράγοντες είχαν ως αποτέλεσμα τη μείωση του πληθυσμού των μεγάλων θηραμάτων, στα οποία παραδοσιακά βασιζόταν η θηρευτική και τροφосуλλεκτική οικονομία των παλαιολιθικών κοινωνιών. Έτσι οι μεσολιθικοί πληθυσμοί αναγκάστηκαν να εμπλουτίσουν τη διατροφική τους βάση με θαλάσσιους και ποτάμιους πόρους και επέλεξαν την περιστασιακή εγκατάσταση ή την παραγωγική δραστηριοποίηση σε χώρους με σημαντική βιοποικιλότητα. Τέτοιοι χώροι είναι οι παράκτιες περιοχές με ποτάμιες κοιλάδες, έλη και παράκτια τενάγη, όπως για παράδειγμα ο Αμβρακικός και ο Αργολικός κόλπος.

(β) Η Αργολίδα έχει ήδη δώσει ενδείξεις χρήσης κατά τη Μεσολιθική⁴. Για την περιοχή αυτή διαθέτουμε επίσης γεωφυσικές διασκοπήσεις⁵ και γεωμορφολογικές αναπαρα-

στάσεις⁶ που μας επιτρέπουν την ανασύνθεση της ακτογραμμής κατά τη Μεσολιθική, ενώ τα παλυνολογικά⁷ και παλαιοβοτανικά⁸ δεδομένα επιτρέπουν τη μερική αποκατάσταση του παλαιοπεριβάλλοντος.

(γ) Η περιοχή της Κάντιας στη βόρεια Αργολίδα αποτελεί κατάλληλο χώρο εντοπισμού μεσολιθικών θέσεων, γιατί συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν παραπάνω: είναι παράκτια, διαθέτει εκτεταμένο σύστημα ποτάμιων κοιλάδων, περιέχει πολλά καρστικά έγκοιλα, σπήλαια δηλαδή και βραχοσκεπές που αποτελούν προνομιακούς χώρους διατήρησης ιζημάτων και, τέλος, διατηρεί πρωτογενείς εμφανίσεις πρώτης ύλης για την κατασκευή εργαλείων εξοπλισμού. Επιπλέον, είναι περιοχή που δεν χαρακτηρίζεται από έντονη ποτάμια δράση – απόθεση, διάβρωση – και εκτεταμένη δόμηση, παράγοντες δηλαδή που συντελούν συνήθως στην εξαφάνιση της αρχαιολογικής μαρτυρίας. Τέλος, επειδή υπήρξαν μικρές σχετικά μεταβολές της ακτογραμμής της κατά τα τελευταία 10.000 χρόνια⁹, μπορούμε να υποθέσουμε ότι μικρό μόνον τμήμα του μεσολιθικού δικτύου εγκατάστασης είναι σήμερα καταβυθισμένο.

⁴ Jacobsen - Farrand, ό.π. Koumouzelis *et al.*, ό.π. C. Runnels, The Paleolithic and Mesolithic Remains, στο: B. Wells - C. Runnels (επιμ.), *The Berbati-Limnes Archaeological Survey 1988-1990*, Stockholm 1996, Swedish Institute in Athens, σ. 23-35.

⁵ Tj.H. van Andel - E. Zangger - C. Perissoratis, Quaternary Transgressive / Regressive Cycles in the Gulf of Argos, Greece, *Quaternary Research* 34 (1990), σ. 317-329.

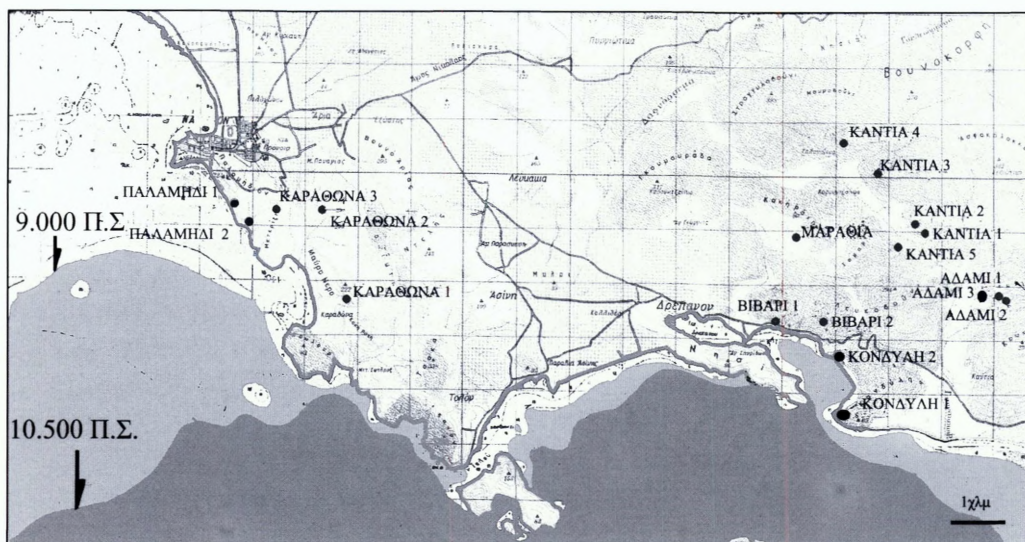
⁶ K. Lambeck, Sea-level Change and Shoreline Evolu-

tion in Aegean Greece since Upper Palaeolithic Time, *Antiquity* 70 (1996), σ. 588-611.

⁷ Τα παλυνολογικά δεδομένα προέρχονται από τη Λέσβα, E. Zangger, *The Geoarchaeology of the Argolid*, Berlin 1999.

⁸ J.M. Hansen, *The Palaeoethnobotany of Franchthi Cave, Excavations at Franchthi Cave, Greece*, Fasc. 7, Bloomington - Indianapolis 1991, Indiana University Press.

⁹ Lambeck, ό.π.

Εικ. 2. Χάρτης της περιοχής έρευνας. Απεικονίζονται οι θέσεις και το τοπογραφικό ανάγλυφο. Με βέλη σημειώνονται οι ακτογραμμές των 10.500 και 9.000 Π.Σ.

Περιοχή έρευνας και μεθοδολογία

Για τον εντοπισμό των μεσολιθικών θέσεων ακολουθήσαμε την προσέγγιση της συστηματικής επιφανειακής έρευνας, η μεθοδολογία της οποίας χρειάστηκε συχνά να προσαρμοστεί στις ιδιαιτερότητες του συγκεκριμένου πεδίου. Χρησιμοποιήσαμε, επίσης, ένα Γεωγραφικό Σύστημα Πληροφοριών (GIS), το οποίο μας βοήθησε να προσδιορίσουμε με σαφήνεια τους παράγοντες που πιθανόν υπαγόρευαν την επιλογή των θέσεων προς εγκατάσταση. Οι κυριότεροι από αυτούς ήταν το γεωλογικό υπόβαθρο και το τοπογραφικό ανάγλυφο, καθώς αυτά σχετίζονται με τη βλάστηση και την ύπαρξη πηγών γλυκού νερού, η γειτνίαση με τις ποτάμιες κοιλάδες και τη θάλασσα και η διαθεσιμότητα φυσικών καταφυγίων, όπως σπήλαια και βραχοσκεπές, σε στρατηγικά σημεία. Υποθέσαμε ότι οι παράγοντες που προσδιορί-

ζουν την καταλληλότητα των σπηλαίων για εγκατάσταση, κατά τους ψυχρούς μήνες, είναι η διεύθυνση του ανέμου και της ηλιακής ακτινοβολίας.

Η επιφανειακή έρευνα διενεργήθηκε από ομάδα έξι ατόμων και επικεντρώθηκε σε σπήλαια και βραχοσκεπές της παράκτιας περιοχής μεταξύ Ναυπλίου και Κάντιας. Η αναζήτησή μας εστιάστηκε σε τέσσερις υποπεριοχές, στις οποίες βάσει του ανωτέρω σκεπτικού είχαμε τις μεγαλύτερες πιθανότητες εντοπισμού μεσολιθικών καταλοίπων: στις κοιλάδες Κάντια και Αδάμι, στον κόλπο του Δρεπάνου γύρω από το Βιβάρι, στην κοιλάδα της Μαραθιάς και στην ακτή από το Παλαμίδι έως την Καραθώνα, νότια του Ναυπλίου (εικ. 2). Η περιοχή της Ασίνης, μεταξύ της Καραθώνας και του Βιβαρίου, αποκλείστηκε εκ των προτέρων, γιατί έχει ριζικά μεταβληθεί λόγω εκτεταμένων ποτάμιων προσχώσεων, αλλά και της δόμησης που έχει

συντελεστεί ήδη από την ύστερη προϊστορία. Έτσι θεωρήσαμε ότι ήταν πολύ μικρή η πιθανότητα διάσωσης μεσολιθικών καταλοίπων.

Στις ανωτέρω περιοχές εξετάστηκαν όλα τα σπήλαια και οι βραχοσκεπές, πλην εκείνων που βρίσκονταν σε πολύ απόκρημνο σημείο, ήταν καλυμμένα από βραχοπτώσεις και πυκνή βλάστηση ή λειτουργούσαν ως στάνες. Εξετάσαμε το εσωτερικό των σπηλαίων αλλά και τον περιβάλλοντα χώρο, όπου η διάβρωση είχε φέρει τα ευρήματα στην επιφάνεια. Περισυλλέξαμε όλα τα λίθινα τέχνηρα, εκτός από τα μη διαγνωστικά απορρίμματα κατεργασίας, τα οποία περισυνελέγησαν μόνο δειγματοληπτικά. Στην ενδοχώρα εξετάστηκαν η περιοχή Ανηφοράκι και η κοιλάδα της Μαραθιάς, επειδή βρίσκονται σε στρατηγική θέση, πάνω από τον κόλπο του Δρεπάνου και την παραλία του Τολου. Δεν εξετάστηκαν οι κοιλάδες σε υψόμετρο μεγαλύτερο των 120 μ. και σε απόσταση μεγαλύτερη των 4 χλμ. από την ακτή. Για τον εντοπισμό πρωτογενών εμφανίσεων πρώτης ύλης ερευνήθηκαν επιλεγμένοι γεωλογικοί σχηματισμοί.

Αποτελέσματα

Τα αποτελέσματα υπήρξαν πολύ ικανοποιητικά, αφού τόσο ο αριθμός των θέσεων όσο και οι χρονολογικές τους ενδείξεις συνηγούνται στην παρουσία μεσολιθικών ομάδων στην παράκτια περιοχή της Κάντιας. Μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

(α) Οι θέσεις

Εντοπίστηκαν συνολικά 21 θέσεις σε σπήλαια και βραχοσκεπές (εικ. 2 και Πίνακες 1-2). Οι χώροι αυτοί προσδιορίστηκαν από την παρουσία λίθινων εργαλειικών συνόλων, το μέγεθος των οποίων ποικίλλει από μεμονω-

μένα ευρήματα και μικρές συγκεντρώσεις έως πολυάριθμα σύνολα (Πίνακας 1). Με εξαίρεση τη θέση Κάντια 5, δεν εντοπίστηκαν υπαίθριες μεσολιθικές θέσεις, αν και η μεγάλη έκταση της υπό έρευνα περιοχής, και κατά συνέπεια η αραιή της σάρωση, δεν ευνόησαν πιθανώς την ανακάλυψή τους. Δεκαπέντε θέσεις είναι μεσολιθικές, τρεις της Μέσης/Πρώιμης Ανώτερης Παλαιολιθικής, ενώ τρεις δεν μπορούν να αποδοθούν σε συγκεκριμένη περίοδο (Πίνακας 2), επειδή έδωσαν πολύ μικρές συγκεντρώσεις μη διαγνωστικών τέχνηρων. Εκτός από τις τρεις αμιγώς παλαιολιθικές θέσεις, σποραδικά τέχνηρα της Μέσης/Πρώιμης Ανώτερης Παλαιολιθικής βρέθηκαν και σε μερικές μεσολιθικές θέσεις. Επί συνόλου 1.713 τέχνηρων το 94% είναι μεσολιθικά. Απουσιάζουν εντελώς οι γνωστές στην Ελλάδα φάσεις της Ανώτερης Παλαιολιθικής, δηλαδή η Γραβέττια και Επιγραβέττια (26.000-12.000 Π.Σ.). Λίθινα τέχνηρα της Νεολιθικής, της Χαλκοκρατίας, καθώς και των ιστορικών χρόνων, αρχαιολογικών δηλαδή περιόδων που είναι γνωστές στην Αργολίδα, είναι σπάνια. Σε δύο ή τρεις θέσεις περισυλλέξαμε λίγα βυζαντινά όσπρακα.

Η χωρική κατανομή των θέσεων αναπαριστά εν μέρει το μεσολιθικό τοπίο με τη χρήση αβαθών σπηλαίων και βραχοσκεπών σε χαμηλό υψόμετρο και σε απόσταση 2-4 χλμ. από την ακτογραμμή. Προφανής είναι η επιλογή σπηλαίων με νότιο προσανατολισμό και στρατηγική θέση που εξασφάλιζε τον έλεγχο κοιλάδων και παράκτιων πεδιάδων. Αρκετές θέσεις βρίσκονται κοντά σε εμφανίσεις πρώτης ύλης.

Οι περισσότερες μεσολιθικές θέσεις εντοπίστηκαν στα σπήλαια της κοιλάδας της Κάντιας (εικ. 3-4), η οποία αποτελούσε πέρα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Κατάλογος των μεσολιθικών θέσεων με αριθμό και είδος ευρημάτων.

Θέση	Είδος	Πυρήνες	Εργαλεία	Αποκρούσματα	Σύνολο λιθίνων
Κάντια 1	σπήλαιο	0	17	30	47
Κάντια 2	σπήλαιο	0	9	17	26
Κάντια 3	σπήλαιο	0	15	17	32
Κάντια 4	βραχοσκεπή	9	37	43	89
Κάντια 5	υπαίθρια	4	17	13	34
Αδάμι 1	σπήλαιο	4	10	7	21
Αδάμι 2	βραχοσκεπή	59	115	362	536
Αδάμι 3	σπήλαιο	69	82	361	512
Βιβάρι 1	βραχοσκεπή	3	12	11	26
Βιβάρι 2	σπήλαιο	2	41	31	74
Κονδύλη 1	βραχοσκεπή	1	14	28	43
Κονδύλη 2	βραχοσκεπή	0	10	0	10
Μαραθιά	σπήλαιο	5	31	37	73
Καραθώνα 1	σπήλαιο	1	6	46	53
Παλαμήδι 1	σπήλαιο	1	6	32	39
Σύνολο		158	422	1.035	1.615
%		9,8	26,1	64,1	

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Κατάλογος άλλων θέσεων.

Θέση	Είδος	Πυρήνες	Εργαλεία	Αποκρούσματα	Σύνολο λιθίνων	Περίοδος
Ανηφοράκι	υπαίθρια	4	15	5	24	άγνωστη
Καραθώνα 2	βραχοσκεπή	2	3	16	21	Παλαιολιθική
Καραθώνα 3	σπήλαιο	0	3	0	3	άγνωστη
Παλαμήδι 2	σπήλαιο	5	10	30	45	Παλαιολιθική
Αγία Μονή	υπαίθρια	0	1	2	3	άγνωστη
Ακροναυπλία	βραχοσκεπή	1	1	0	2	Παλαιολιθική
Σύνολο		12	33	53	98	
%		12,2	33,7	54,1		

σμα από την ακτή στην ενδοχώρα. Στην ανωτέρω κοιλάδα η τεκτονική δομή του ασβεστολιθικού όγκου και η έντονη καρστικοποίησή του συνετέλεσαν στη δημιουργία βραχοσκεπών και σπηλαίων. Επιπλέον, ο εγκαθιστισμός του ποταμού Γιαννακάκη και η συνακόλουθη δημιουργία αναβαθμίδων προσέφερε αρκετά

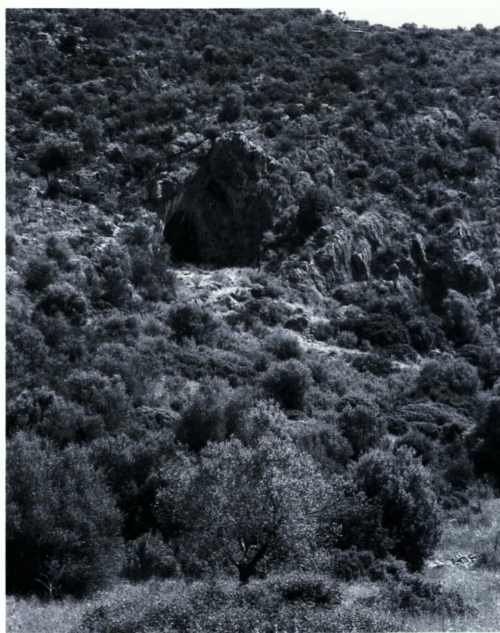
ομαλό χώρο στην είσοδο των σπηλαίων, καθιστώντας τα έτσι ιδανικούς χώρους εγκατάστασης. Οι θέσεις είχαν άμεση πρόσβαση τόσο σε πηγές πρώτων υλών όσο και σε δασώδεις πλαγιές δρυών και πεύκων, που παρείχαν τροφή και κάλυψη στα ζώα, αλλά και καύσιμη ύλη στις μεσολιθικές ομάδες. Απέχουν 1 χλμ. περί-

Εικ. 3. Άποψη της κοιλάδας της Κάντιας από την είσοδο του σπηλαίου Κάντια 4.

που η μία από την άλλη, ενώ η μεγαλύτερη απόσταση από την ακτή σήμερα είναι μία έως δύο ώρες με τα πόδια. Σπήλαια με μεσολιθικά ευρήματα εντοπίστηκαν επίσης στις παραποτάμιες κοιλάδες που συνδέουν την Κάντια με τα υψώματα της ενδοχώρας. Οι παράπλευρες αυτές κοιλάδες διοχέτευαν τα θηράματα που κατέβαιναν προς τη θάλασσα σε σημεία που διευκόλυναν τις ενέδρες.

Μεσολιθικές θέσεις βρέθηκαν επίσης στον κόλπο Κονδύλη (εικ. 5) και στο Βιβάρι, πάνω από τον κόλπο του Δρεπάνου, που αποτελεί φυσικό πέραςμα μεταξύ της Κάντιας και της Αοίνης. Εκεί εντοπίζονται επίσης πρωτογενείς εμφανίσεις πρώτης ύλης. Δυτικότερα, στην περιοχή Καραθώνα, εντοπίστηκε μια θέση με μεσολιθικά κατάλοιπα. Η περιοχή αυτή αποτελεί ξεχωριστή ενότητα και δεν συνδέεται με την ενδοχώρα και τις περιο-

Εικ. 4. Το σπήλαιο Κάντια 1.

Εικ. 5. Παράδειγμα μεσολιθικού μικροπεριβάλλοντος. Παράκτια έλη και πηγές γλυκού νερού στο νοτιοδυτικό τμήμα του κόλπου Κονδύλη (θέση Κονδύλη 1).

χές με μεγάλο υψόμετρο, ενώ χαρακτηρίζεται από χαμηλή πυκνότητα ευρημάτων. Αντίθετα, υψηλότερη πυκνότητα ευρημάτων απαντά σε σπήλαιο της περιοχής Παλαμηδίου (Παλαμήδι 1). Τέλος, ίχνη μεσολιθικής δραστηριότητας εντοπίστηκαν στην ενδοχώρα, στην κοιλάδα της Μαραθιάς.

(β) Τα λίθινα εργαλεία συνόλα

Οι περισσότερες θέσεις εκπροσωπούνται από μικρό αριθμό τέχνεργων, λιγότερων από 75 (Πίνακας 1). Από τα 1.713 τέχνεργα που συνολικά περισυλλέξαμε, τα 1.069 προέρχονται από την τοποθεσία Αδάμι στην κοιλάδα

της Κάντιας, όπου οι θέσεις Αδάμι 1, 2 και 3 βρίσκονται σε απόσταση μικρότερη των 100 μ. η μία από την άλλη. Είναι κατασκευασμένα σε ερυθρωπό, λεπτόκοκκο ραδιολαρίτη, υλικό που αφθονεί στην περιοχή σε πρωτογενείς και δευτερογενείς αποθέσεις.

Η απόδοση των θέσεων της Κάντιας στη Μεσολιθική βασίζεται στα τεχνομορφολογικά χαρακτηριστικά των λίθινων εργαλείων συνόλων. Για τη μελέτη και ταξινόμησή τους χρησιμοποιήθηκαν τα συγκριτικά στοιχεία από τα γειτονικά σπήλαια Φράγχθι¹⁰ και Κλεισούρα 1¹¹. Στην ταύτιση μεσολιθικών επιφανειακών συνόλων ιδιαίτερα χρήσι-

¹⁰ C. Perlès, *Les industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grèce)*. Tome II: *Les industries du Mésolithique et du Néolithique initial, Excavations at Franchthi Cave, Greece*, Fasc. 5, Bloomington - Indianapolis 1990, Indiana University Press.

¹¹ M. Koumouzelis - J.K. Kozłowski - B. Ginter, *Mesolithic Finds from Cave 1 in the Klisoura Gorge, Argolid*, στο: Galanidou - Perlès, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 123-130.

μη υπήρξε επίσης η εμπειρία από τα αντίστοιχα σύνολα της Αλοννήσου¹². Τα σύνολα αποτελούνται κυρίως από πυρήνες, τεχνικά αποκρούσματα (εικ. 6:29) και φολίδες, ενώ σε μικρότερο ποσοστό εμφανίζονται εργαλεία (Πίνακας 1). Οι πυρήνες είναι στην πλειονότητά τους άμορφοι, κατεργασμένοι από πολλά επίπεδα επίκρουσης και φέρουν αρνητικά μικρών φολίδων. Ορισμένοι εμφανίζουν αρνητικά μικρολεπίδων (εικ. 6: 33-34), ενώ χαρακτηριστική είναι και η παρουσία μικρού αριθμού σφηνίσκων (*pièces esquillées*, εικ. 6: 45-46). Τα εργαλεία είναι κατασκευασμένα σε ποικιλία υποβάθρων, δηλαδή σε φολίδες, μικρολεπίδες (εικ. 6:2, 19, 21, 26, 35), πυρήνες (εικ. 6:33, 44) και θραύσματα πυρήνων, καθώς και σε άμορφα αποκρούσματα (εικ. 6:36). Ξέστρα (εικ. 6:4-6, 15, 18), εγκοπές (εικ. 6:1, 9, 12, 16, 25) και οδοντωτά (εικ. 6:14, 22) είναι οι συχνότερα εμφανιζόμενοι τύποι (Πίνακας 3). Σύνθετα εργαλεία που συνδυάζουν, δηλαδή, περισσότερους του ενός μορφολογικούς τύπους (εικ. 6:3, 11, 30, 32, 44), κολοβώσεις (εικ. 6:20, 24), γλυφίδες (εικ. 6:7, 41) και οπείς (εικ. 6:8) υπάρχουν σε μικρότερα ποσοστά. Χαρακτηριστικές είναι επίσης οι μεσολιθικές λεπίδες με ράχη (εικ. 6:19), οι φολίδες με ράχη (εικ. 6:13, 27, 37), οι φολίδες με ανάστροφη δευτερογενή επεξεργασία, καθώς και μερικοί μη γεωμετρικοί μικρόλιθοι (εικ. 6:10, 17, 42). Οι μικρόλιθοι είναι κατασκευασμένοι σε φολίδες ή τμήματα υποβάθρων τυχαίας μορφολογίας και φέρουν πολλαπλές ράχες και κολοβώ-

σεις. Δεν υπάρχουν ίχνη εφαρμογής της τεχνικής της μικρογλυφίδας για την παραγωγή μικρολίθων, όπως στην ύστερη Ανώτερη Παλαιολιθική.

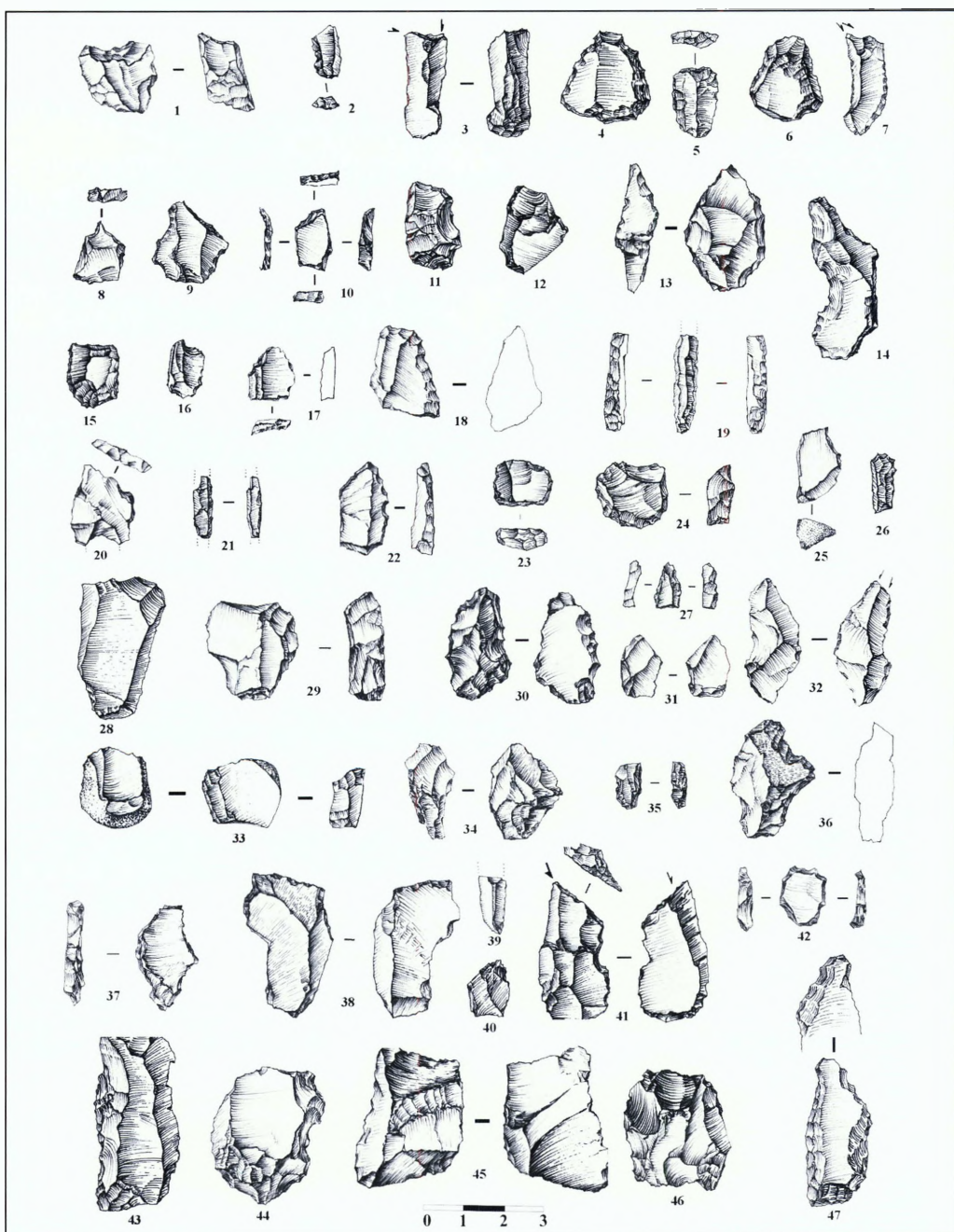
Σε ποια χρονική φάση της Μεσολιθικής μπορούμε να αποδώσουμε τα σύνολα της Κάντιας; Η Ελληνική Μεσολιθική υποδιαιρείται από την Perlès¹³ σε τρεις φάσεις: Κατώτερη, Ανώτερη και Τελική. Η υποδιαίρεση αυτή εδράζεται στους τεχνομορφολογικούς χαρακτήρες των λίθινων εργαλείων συνόλων από το Φράγγχι. Η Κατώτερη Μεσολιθική στην ανωτέρω θέση (Λιθοτεχνική Φάση VII) χαρακτηρίζεται από την παρουσία εργαλείων σε φολίδες, όπως οδοντωτά, εγκοπές και φολίδες με ακανόνιστη δευτερογενή επεξεργασία. Οι μικρόλιθοι και οι μικρολεπίδες με ράχη απαντούν σε πολύ χαμηλά ποσοστά. Η ακολουθούσα Ανώτερη Μεσολιθική (Λιθοτεχνική Φάση VIII) παρουσιάζει υψηλότερο ποσοστό μικρολίθων με ακανόνιστα σχήματα, τα οποία δύσκολα συγκρίνονται με τους γεωμετρικούς μικρόλιθους της Ευρωπαϊκής Μεσολιθικής¹⁴. Το τραπέζιο είναι ο μόνος σταθερά εμφανιζόμενος μορφότυπος. Στην Τελική Μεσολιθική (Λιθοτεχνική Φάση IX) οι μικρόλιθοι αντικαθίστανται από εργαλεία σε φολίδες και τις χαρακτηριστικές εγκάρσιες αιχμές βελών.

Τα εργαλεία σύνολα της Κάντιας παρουσιάζουν ομοιότητες με τις λιθοτεχνίες της Κατώτερης και της Ανώτερης Μεσολιθικής του σπηλαίου Φράγγχι. Η παρουσία εργαλείων σε φολίδες, όπως εγκοπών και οδοντω-

¹² Παναγοπούλου κ.ά., ό.π. (υποσημ. 2).

¹³ C. Perlès, *The Early Neolithic in Greece*, Cambridge 2001, Cambridge University Press.

¹⁴ C. Bonsall (επιμ.), *The Mesolithic in Europe*, Edinburgh 1999.

Εικ. 6. Μεσολιθικά τέχνηρα. Αδάμι 2: 1-3, 5, 7, 16, 19, 23-24, 26, 31, 33, 35, 44. Αδάμι 3: 8, 13, 17-18, 20-22, 25, 29, 36-38, 41, 45. Βιβάρι 1: 14. Βιβάρι 2: 6, 27. Κάντια 1: 15. Κάντια 2: 11. Κάντια 4: 10, 34. Κάντια 5: 30. Καραθώνα 1: 32, 39. Κονδύλη 1: 42. Παλαμιδί 1: 4, 9, 12, 28, 40. Παλαιολιθικά τέχνηρα. Παλαμιδί 2: 43, 46-47 (σχέδ. Δ. Μπακογιάννη).

τών, παραπέμπουν στην Κατώτερη Μεσολιθική. Οι «ατυπικοί» όμως μικρόλιθοι, με την περιέργη και δύσκολη στην ταξινόμηση μορφολογία, παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες με την Ανώτερη Μεσολιθική της ανωτέρω θέσης. Αυτή η ανάμειξη των χαρακτήρων οφείλεται μάλλον στο ότι το υλικό μας είναι επιφανειακό και πιθανότατα διασώζει πολιτισμικά κατάλοιπα και των δύο φάσεων. Η Τελική Μεσολιθική μάλλον απουσιάζει από τα σύνολά μας, αν κρίνουμε από την έλλειψη χαρακτηριστικών τύπων της, όπως οι εγκάρσιες αιχμές βελών.

Για την πληρέστερη κατανόηση των μεσολιθικών θέσεων της Κάντιας αναζητήσαμε συγκριτικό υλικό και στα μεσολιθικά σύνολα του σπηλαίου Κλεισούρα 1 στις βόρειες παρυφές του αργολικού πεδίου. Το σπήλαιο αυτό εντοπίστηκε από το πρόγραμμα επιφανειακών ερευνών στην περιοχή Μπερμπάτι - Λίμνες και αποδόθηκε στην Κατώτερη Μεσολιθική¹⁵. Οι ανασκαφές που διενεργήθηκαν στη συνέχεια από ελληνοπολωνική ομάδα έφεραν στο φως μεσολιθικές εργαλειοτεχνίες με πολύ μικρό ποσοστό μικρολίθων¹⁶ συγκρίσιμες με την Κατώτερη Μεσολιθική φάση στο σπήλαιο Φράγγχι και το επιφανειακό υλικό της Κάντιας.

Συνοψίζοντας, τα εργαλειοτεχνικά σύνολα της Κάντιας παρουσιάζουν ομοιότητες με την Κατώτερη και την Ανώτερη Μεσολιθική του σπηλαίου Φράγγχι και τα μεσολιθικά στρώματα του σπηλαίου 1 της Κλεισούρας και πα-

ραπέμπουν σε επαναλαμβανόμενη χρήση της περιοχής καθ' όλη τη διάρκεια του πρώιμου Ολόκαινου (10.500-9.000 Π.Σ.).

Η κοιλάδα της Κάντιας κατά τη Μεσολιθική

Η ανακάλυψη μεσολιθικών τέχνηρων σε όλα σχεδόν τα παράκτια σπήλαια της Κάντιας επιβεβαίωσε την υπόθεσή μας για εκτεταμένη μεσολιθική δραστηριότητα στην περιοχή. Είναι σαφές ότι η κύρια εστία δραστηριότητας είναι η τοποθεσία Αδάμι, όπου εντοπίστηκαν τρεις μεσολιθικές θέσεις σε μικρή απόσταση μεταξύ τους. Η πληρέστερη όμως αναπαράσταση του μεσολιθικού δικτύου εγκατάστασης δυσχεραίνεται σημαντικά από το γεγονός ότι βασίζεται μόνο σε επιφανειακό, αχρονολόγητο αρχαιολογικό υλικό. Έτσι, η πραγμάτευση ζητημάτων, όπως η διάρκεια της εγκατάστασης, ο ευκαιριακός ή επαναλαμβανόμενος χαρακτήρας της, η ταυτόχρονη ή διαδοχική χρήση των θέσεων, παραμένει αναγκαστικά στο επίπεδο της απλής εικολογίας. Με εξαίρεση τη θέση Αδάμι 2 (Πίνακας 3), τα εργαλειοτεχνικά σύνολα από όλες τις θέσεις είναι περίπου όμοια ως προς τον αριθμό και την τυπολογική εκπροσώπηση. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το σπήλαιο αυτό, λόγω της στρατηγικής του θέσης, του μεγέθους και της ποικιλομορφίας του εργαλειοτεχνικού του συνόλου, αποτελούσε το κέντρο του δικτύου εγκατάστασης, ενώ οι υπόλοιπες θέσεις είχαν μάλλον μόνον εποχική και εξειδικευμένη χρήση. Με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία, δεν μπορούμε, επίσης, να προσδιορίσουμε αν οι θέσεις στο Βιβάρι, την Καραθώνα και το Παλαμήδι συνδέονταν με τον καταυλισμό της Κάντιας ή αν αποτελούσαν τμήμα άλλων δικτύων εγκατάστασης. Ένα άλλο αλληλένδετο θέμα είναι ο προσ-

¹⁵ Runnels, ό.π. (υποσημ. 4).

¹⁶ Koumouzelis *et al.*, ό.π. (υποσημ. 1). Koumouzelis *et al.*, ό.π. (υποσημ. 11).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Κύριοι τύποι των μεσολιθικών εργαλείων* ανά θέση.

Θέση	Ξέστρα	Εγκοπές	Σύνθετα	Με ράχη	Μικρόλιθοι	Με δευτερογενή επεξεργασία	Σύνολο λιθίνων
Κάντια 1	4	2	1	3	1	0	11
Κάντια 2	3	5	0	0	0	1	9
Κάντια 3	1	1	0	1	0	2	5
Κάντια 4	7	3	1	5	4	15	35
Κάντια 5	4	3	1	1	1	6	16
Αδάμι 1	2	0	0	2	0	3	7
Αδάμι 2	22	26	0	15	9	24	96
Αδάμι 3	29	17	1	5	0	34	86
Μαραθιά	6	5	1	3	2	7	24
Βιβάρι 1	1	0	1	0	2	8	12
Βιβάρι 2	6	4	0	3	0	16	29
Καραθώνα 1	0	5	1	0	0	4	10
Κονδύλη 1	0	1	0	4	1	7	13
Κονδύλη 2	0	0	0	3	1	3	7
Παλαμίδι 1	2	1	0	1	0	3	7
Σύνολο	87	73	7	46	21	133	367
%	23,7	19,9	1,9	12,5	5,7	36,2	

* Ο όρος ξέστρο περιλαμβάνει τα πλευρικά και τα τεματικά ξέστρα, οι εγκοπές περιλαμβάνουν και τα οδοντωτά, ενώ σύνθετα είναι τα εργαλεία που συνδυάζουν δύο τουλάχιστον μορφολογικούς τύπους. Τα με δευτερογενή επεξεργασία περιέχουν τις γλυφίδες, τις κολοβώσεις, τους οπείς και τις φολίδες με ακανόνιστη ή ανάστροφη δευτερογενή επεξεργασία.

διορισμός του χρόνου της πρώτης συστηματικής εγκατάστασης στην περιοχή της Κάντιας. Και εδώ οι υποθέσεις μας είναι αναγκαστικά προκαταρκτικές. Η εντελώς σποραδική παρουσία παλαιολιθικών τέχνεργων στα σύνολά μας σαφώς υποδηλώνει ότι η περιοχή κατοικήθηκε κυρίως κατά τη Μεσολιθική. Η σπανιότητα όμως επιφανειακών καταλοίπων δεν αποτελεί απαραίτητως και ένδειξη απουσίας δραστηριότητας κατά την Παλαιολιθική και ενδέχεται να οφείλεται σε πλήρη διάβρωση ή κάλυψη των παλαιολιθικών ιζημάτων από νεότερες επιχώσεις. Ας μην ξεχνάμε ότι στα σπήλαια Φράγχθι και Κλεισούρα 1 οι παλαιολιθικές αποθέσεις που εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή δεν είχαν δώσει επιφανειακές ενδεί-

ξεις. Η απουσία της Παλαιολιθικής μπορεί επίσης να αποδοθεί εν μέρει στη σημαντική άνοδο της θαλάσσιας στάθμης και στη συνακόλουθη καταβύθιση του παλαιολιθικού δικτύου εγκατάστασης.

Ο προσδιορισμός του χρόνου εγκατάλειψης της Κάντιας είναι ίσως ευχερέστερος, αν και εδώ πρέπει πάλι να υπενθυμίσουμε περιορισμούς του επιφανειακού υλικού. Η απουσία τέχνεργων της Τελικής Μεσολιθικής υποδηλώνει πιθανόν ότι η περιοχή έπαψε να χρησιμοποιείται πριν από την έναρξη της Νεολιθικής. Η σπάνια άλλωστε παρουσία ελληνιστικών, ρωμαϊκών και υστερότερων καταλοίπων παραπέμπει επίσης σε εντελώς σποραδική χρήση της Κάντιας μετά τη Μεσολιθική.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ανακεφαλαιώνοντας, θα συνοψίσουμε τα σημαντικότερα σημεία της έρευνάς μας:

(α) Η έρευνα της Κάντιας εμπλούτισε το ελληνικό μεσολιθικό αρχείο με δεκαπέντε νέες θέσεις. Δεδομένης της σπανιότητας των μεσολιθικών θέσεων στη χώρα μας, αυτή είναι ήδη μια σημαντική συμβολή στην κατανόηση της σχετικά άγνωστης αυτής περιόδου της προϊστορίας. Με βάση την παλαιογεωγραφική μας αποκατάσταση, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η Κάντια αποτελεί τμήμα ενός ευρύτερου περιφερειακού δικτύου που πιθανόν εκτεινόταν μέχρι το Κεφαλάρι και τη Λέρνα στις δυτικές ακτές του Αργολικού κόλπου και προς Ν. μέχρι το Άστρος. Αυτές οι περιοχές διαθέτουν πηγές γλυκού νερού, ποτάμιες κοιλάδες, παράκτια έλη και σπηλαιο. Αποτελούν, δηλαδή, ιδανικά οικοσυστήματα για τις μεσολιθικές ομάδες κυνηγών-τροφοσυλλεκτών.

(β) Η έρευνα της Κάντιας ανέπτυξε μια μεθοδολογία εντοπισμού μεσολιθικών θέσεων με βάση συγκεκριμένες παραδοχές, εκπορευόμενες από την ανασύσταση του παλαιογεωγραφικού καθεστώτος. Η μεθοδολογία αυτή ελέγχθηκε στην έρευνα πεδίου με πολύ καλά αποτελέσματα και μπορεί να χρησιμοποιηθεί και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας με παρόμοιες περιβαλλοντικές συνθήκες κατά το πρώιμο Ολόκαινο. Τέτοιες περιοχές εί-

ναι ο Παγασητικός¹⁷, η χερσόνησος της Χαλκιδικής και τμήματα του Κορινθιακού και του Αμβρακικού κόλπου. Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο πληροφοριών τα δεδομένα αυτής της έρευνας θα αποκτήσουν ασφαλώς νέες ερμηνευτικές προεκτάσεις.

(γ) Η έρευνα της Κάντιας προσέφερε επίσης νέα στοιχεία για την πραγμάτευση των θεμάτων που τέθηκαν στην αρχή αυτής της παρουσίασης και απασχολούν τη σύγχρονη έρευνα. Για πολλά χρόνια, η προσέγγιση του ερωτήματος της αυτόχθονης ή μη ανάπτυξης της νεολιθικής οικονομίας δυσχεραινόταν από την έλλειψη επαρκών δεδομένων για εκτεταμένη χρήση του ελλαδικού χώρου κατά τη Μεσολιθική. Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι η αρχή της Νεολιθικής είναι πιθανότατα μια σύνθετη διαδικασία που υπερβαίνει την απλή γραμμική εξέλιξη και εμπεριέχει τόσες συνέχειες όσες και ασυνέχειες, η αόριστη παραδοχή της αραιά κατοικημένης Ελλάδας κατά τη Μεσολιθική είναι φανερό ότι πρέπει να εγκαταλειφθεί¹⁸. Στη διάθεση της έρευνας υπάρχει σήμερα ένα διαρκώς διευρυνόμενο σώμα δεδομένων, στο οποίο εντάσσονται και οι μεσολιθικές θέσεις της Κάντιας. Από αυτό διαφαίνεται ότι αρκετές περιοχές της Ελλάδας, όπως η νότια Ήπειρος, η Αργολίδα και ορισμένα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου διασώζουν ενδείξεις σημαντικής δραστηριότητας κατά τη Μεσολιθική. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι με βάση τα έως τώρα δεδομένα το

¹⁷ Παναγοπούλου κ.ά., ό.π. (υποσημ. 2), σ. 140. Η διασπορά μεσολιθικών δραστηριοτήτων στις Βόρειες Σποράδες παραπέμπει σε ευρύτερο περιφερειακό δίκτυο εγκατάστασης στη χερσόνησο της Μαγνησίας και τον Παγασητικό.

¹⁸ Πρβλ. ενδεικτικά Κ. Kotsakis, From the Neolithic

Side: the Mesolithic/Neolithic Interface, στο: Galanidou-Perlès, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 217-221 και Ν. Kyparissi-Apostolika, The Mesolithic in Theopetra Cave: New Data on a Debated Period of Greek Prehistory, στο ίδιο, σ. 189-198.

μεσολιθικό δίκτυο θέσεων ήταν επικεντρωμένο σε παράκτιες ή νησιωτικές περιοχές του ελλαδικού χώρου. Τα αποτελέσματα της έρευνάς μας¹⁹ στην Κάντια σαφώς επιβεβαιώνουν αυτή την κατανομή. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η χρήση αυτών των περιοχών συνδέεται με τη διεύρυνση της εκμετάλλευσης του φυσικού περιβάλλοντος, που παρατηρείται ήδη από το τέλος του Πλειστοκαίνου, και αντανακλά ασφαλώς νέους τρόπους διαχείρισης του παραγωγικού χώρου. Ο πρόσφατος

όμως εντοπισμός μεσολιθικών θέσεων και στην ενδοχώρα και σε περιοχές με μεγάλο υψόμετρο υποσημαίνει την ευκαιριακή, έστω, εκμετάλλευση και των ορεινών όγκων, και άρα την ύπαρξη κινήτρων για διεύρυνση του ζωικού χώρου. Το σύνολο αυτό της αρχαιολογικής μαρτυρίας ανοίγει χωρίς αμφιβολία ενδιαφέροντες δρόμους για την έρευνα και συνηγορεί στην ανάγκη επαναπροσδιορισμού των ζητημάτων που άπτονται της υιοθέτησης της παραγωγικής οικονομίας.

THE MESOLITHIC SURVEY IN THE KANDIA REGION (ARGOLID)

E. PANAGOPOULOU - C. RUNNELS - G. TSARTSIDOU - P. MURRAY - S. ALLEN - K. MULLEN - E. TOURLOUKIS

A survey was conducted in the Argolid in 2003 to test a predictive Mesolithic (ca. 10,500 to 9,000 B.P.) site-location model. The coastal region around Kandia was selected because the present shoreline is near to the position of the early Holocene shoreline. The marine transgression which brought the shoreline to near its present position by 9,000 B.P. flooded low-lying areas creating a dynamic system of estuaries, lagoons, and marshes fed by springs and rivers. Mesolithic sites were predicted to be associated with these wetlands and located in caves or rockshelters that provided optimal access to both aquatic and terrestrial resources in the coastal zone. Caves and rockshelters were

searched in an area of approximately 30 square kilometers and the survey recorded 21 sites with 1,713 associated lithic artifacts. Fifteen sites have microlithic assemblages of Mesolithic type. The sites had access to lithic resources and a mosaic of plant and animal resources supported by the complex topographic relief of the coastal hinterland. The Kandia site-preference model will be useful for constructing research designs for the detection of Mesolithic sites where similar environmental conditions existed in the early Holocene. The Kandia survey contributed important new evidence to a poorly known period of Greek prehistory.

¹⁹ Η έρευνα διεξήχθη υπό την εποπτεία της Δ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτή-

των. Ευχαριστούμε ιδιαίτερα τους αρχαιολόγους Ο. Ψυχογιού και Χ. Πιτερό για τη συνεργασία τους.

Στη δυτική πλευρά της Αντιπάρου βρίσκεται το ακατοίκητο νησί Δεσποτικό¹, συνολικής έκτασης 6.600 τ.μ., το οποίο παρουσιάζει μεγάλο αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Γεωμορφολογικά χαρακτηρίζεται από τη βραχώδη επιφάνειά του και τη σχετικά απόκρημνη ακτογραμμή, ενώ στο εσωτερικό του κυριαρχούν οι ψηλοί λόφοι.

Το Δεσποτικό έχει ταυτιστεί με την αρχαία Πρεπέσινθο (εικ. 1), όπως μας παραδίδεται τόσο από τον Στράβωνα² όσο και από τον Πλίνιο³. Ερευνήθηκε για πρώτη φορά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, όταν ο

πρωτοπόρος έλληνας αρχαιολόγος Χρήστος Τσούντας, παράλληλα με τις ανασκαφές του στην Πάρο και την Αντίπαρο, πραγματοποίησε τις πρώτες ανασκαφικές έρευνες στο Δεσποτικό. Συγκεκριμένα, αποκάλυψε στη δυτική πλευρά του νησιού δύο πρωτοκυκλαδικά νεκροταφεία και έναν προϊστορικό οικισμό στη θέση Χειρόμυλος⁴. Στα Ζουμπάρια, έναν ψηλό λόφο στο κέντρο περίπου του νησιού, ανέσκαψε δεκατέσσερις κιβωτιόσχημους τάφους (εικ. 2), ενώ στη θέση Λιβάδι ο ίδιος αποκάλυψε άλλους δεκαοκτώ.

Το 1959, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευ-

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συνεργάτες μου για τη συμβολή τους στη διεξαγωγή του δύσκολου ανασκαφικού έργου στη Μάντρα Δεσποτικού, χωρίς τη βοήθεια των οποίων δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί, καθώς επίσης και τους εθελοντές φοιτητές της ανασκαφής. Στην ανασκαφική ομάδα συμμετείχαν οι εξής: Σοφία Δετοράτου, Bryan Burns, Robert F. Sutton και Ελένη Χασακή, Μαρίνα Γερουλάνου, Νίκος Παπανδρέου (βοηθός αρχαιολόγος για το 2001), Ευθυμία Χατζή (βοηθός αρχαιολόγος για το 2002), Γεώργιος Γαβαλάς (βοηθός αρχαιολόγος για το 2003), Κορνηλία Νταϊφά και Αθηνά Πήττα (βοηθοί αρχαιολόγοι για το 2003), Μαρία Ρέστου (αρχαιολόγος), Τατιάνα Πούλου (αρχαιολόγος), Στέλλα Παπαγεωργίου and David Scahill (αρχιτεκτονικό σχέδιο 2001), Katie Swinford (αρχιτεκτονικό σχέδιο 2002-2003), Douglas Weibel (αρχιτεκτονικό σχέδιο 2002), Βασίλειος Γαλανάκος (συντηρητής 2003). Ιδιαίτερες ευχαριστίες στους εργάτες της ανασκαφής Βασίλη Συλβέστρο, Δημήτρη Γιατροπούλη, Σάββα Τριανταφυλλίδη και Θεόδωρο Βελέντζα.

Επίσης, ευχαριστώ ιδιαίτερα για τη συμβολή τους στη συγγραφή του άρθρου αυτού τις αρχαιολόγους Σοφία Δετοράτου, Αθηνά Πήττα και Κορνηλία Νταϊφά.

¹ Για τη γεωγραφική περιγραφή του Δεσποτικού, βλ. A. Philippson, *Die griechischen Landschaften*, IV: *Das ägäische Meer und seine Inseln*, Frankfurt 1959, σ. 118. Βλ. επίσης, Ι.Ε. Πετρόχειλος, Αρχαϊκό κεφάλι από το Δεσποτικό, *Δωδώνη* ΙΔ' (1985), σ. 115-122, η δημοσίευση του οποίου ήταν εξαιρετικά χρήσιμη για τη μελέτη του Δεσποτικού.

² Στράβ. Χ 5.3 = G485: *Κίμωνος καὶ Πρεπέσινθον καὶ Ὠλῖαρον... τὰς μὲν οὖν ἄλλας τῶν δώδεκα νομίζω, τὴν δὲ Πρεπέσινθον καὶ Ὠλῖαρον καὶ Γύαρον ἦττον.*

³ Πλίνιος, *Nat. Hist.* IV 66. *RE*, Suppl. X, σ. 666.

⁴ Χ. Τσούντας, Κυκλαδικά, *AE* 1898, σ. 136-211. Για την προϊστορική κατοίκηση των Κυκλάδων, βλ. C. Renfrew, *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.*, London 1972, σ. 517 και D. Leekley - R. Noyes, *Archaeological Excavations in the Greek Islands*, New Jersey 1975, σ. 41.

Εικ. 1. Η νησίδα του Δεσποτικού από Δ.

να από τον Ν. Ζαφειρόπουλο, και πάλι στα Ζουμπάρια⁵, όπου αποκαλύφθηκαν και άλλες ταφές πρωτοκυκλαδικής περιόδου. Οι πρωτοκυκλαδικοί αυτοί τάφοι ήταν τραπεζιόσχημοι, κατασκευασμένοι από τρεις κάθετες, μεγάλου μεγέθους σχιστολιθικές πλάκες, ενώ την τέταρτη πλευρά έκλεινε μικρό τοιχάριο. Ο Ζαφειρόπουλος πραγματοποίησε την ίδια χρονιά στη βορειοανατολική πλευρά του νησιού, και συγκεκριμένα στη Μάντρα, θέση γνωστή από παλαιότερες έρευνες⁶, ανασκαφή μικρής έκτασης σε κάποια ήδη ορατά αρχαία. Σχετικά με την έρευνα στο συγκεκριμένο χώρο ο ανασκαφέας αναφέρει χαρακτηριστικά: «αποκαλύφθηκε τμή-

μα οικίας ρωμαϊκών πιθανώς χρόνων, δια την οικοδομήν της οποίας είχαν χρησιμοποιηθεί μαρμαρίνοι πλίνθοι κτιρίου καλής εποχής». Εντός της οικίας και γύρω από αυτή, κατά τη διάρκεια της σύντομης αυτής ανασκαφής, βρέθηκαν διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη – τρίγλυφα, γείσα, τεμάχια κιονοκράνων και μεγάλο κατώφλι – τα οποία προέρχονται από δωρικό ναό αρχαϊκών χρόνων, χωρίς όμως παράλληλα να εντοπιστεί καμία ένδειξη σχετικά με την ακριβή θέση του στο χώρο. Επίσης, ανακαλύφθηκε τμήμα κούρου⁷ και συγκεκριμένα ο δεξιός ώμος έως και την αρχή του βραχίονα μαζί με τμήμα της άνω θωρακικής χώρας. Τα μέλη του δωρικού κτιρίου⁸ που

⁵ Ν. Ζαφειρόπουλος, *ΑΔ* 16 (1960), Χρονικά, σ. 246-247.

⁶ C. Bursian, *Geographie von Griechenland*, II, Leipzig 1872, σ. 482.

⁷ Πάρος, Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. κατ. 183.

⁸ Συγκεκριμένα τα μέλη αυτά είναι: α) Τρία τρίγλυφα

με στρογγυλεμένες γλυφές. β) Δύο τμήματα γείσων με προμόχθους και οδούς που δεν γνωρίζουμε εάν προέρχονται από τις στενές ή τις μακρές πλευρές του οικοδομήματος. Ο ναός της Άρτεμης στο Δήλιο της Πάρου, που είναι περίπου σύγχρονος με το κτίριο του Δεσποτικού, δεν έχει σταγόνες στις προμόχθους των γείσων. γ) Δύο

αποκάλυψε ο Ζαφειρόπουλος μελετήθηκαν από τον Schuller⁹ και δημοσιεύθηκαν από τον ίδιο το 1985. Επιπροσθέτως, ο ίδιος δημοσίευσε και τον αρχαϊκό ναό του Απόλλωνα στο Δήλιο της Πάρου¹⁰.

Σύμφωνα με τον Schuller, τα αρχιτεκτονικά μέλη του Δεσποτικού συνανήκουν λόγω μεγέθους και προέρχονται από το ίδιο κτίριο¹¹. Ο ίδιος υπολόγισε ότι το πλάτος του μεταξονίου θα πρέπει να είναι γύρω στα 2 μ., εφόσον επάνω από κάθε μεταξόνιο αντιστοιχούν κατά κανόνα τέσσερις πρόμοχθοι και τέσσερις οδοί, το μέγεθος των οποίων είναι γνωστό. Όμως τα ανευρεθέντα κιονόκρανα, σύμφωνα πάντα με τον Schuller, με διάμετρο 0,40 μ., φαίνεται πως είναι μικρά για να στηρίζουν ένα τόσο μεγάλο επιστύλιο που αντιστοιχεί στο μεταξόνιο. Σύμφωνα με την αρχιτεκτονική παράδοση της κυρίως Ελλάδας, τα κιονόκρανα θα έπρεπε να είναι μεγαλύτερα, αν και τα αντίστοιχα από το Ηραίο της Δήλου αποδεικνύουν το αντίθετο. Επιπλέον, η πιθανότητα να συνανήκει αράβδωτος κίονας που ήδη είχε αποκαλυφθεί το 1960 με ένα από τα ανευρεθέντα κιονόκρανα, ενισχύεται από το γεγονός ότι έχουμε ανάλυση παραδείγματα στην Πάρο στο ναό του Απόλλωνα στο Δήλιο¹², αλλά και στη Δήλο στο ναό της Ήρας¹³.

Εικ. 2. Πρωτοκυκλαδικοί τάφοι στη θέση Ζουμπάρια.

Η χρονολόγηση των αρχιτεκτονικών μελών από τον Schuller στο τέλος της αρχαϊκής περιόδου βασίστηκε κυρίως στην τομή του κιονόκρανου, το οποίο αντιπροσωπεύει εξε-

μεγάλα θραύσματα δωρικών κιονόκρανων, μέγ. διαμ. 0,40 και πλ. άβακα 0,71 μ. Λόγω του ότι δεν σώζεται το κάτω τμήμα του κιονόκρανου, δεν γνωρίζουμε αν οι κίονες που το στηρίζαν ήταν ραβδωτοί ή αράβδωτοι. δ) Ένας αράβδωτος σπόνδυλος κίονα με διάμετρο 0,49 μ. και σωζόμενο ύψος 0,52 μ. ε) Μικρό θραύσμα μαρμάρινου δόμου που φέρει λάξευση για σύνδεσμο σε σχήμα χελιδνοσουράς, τύπος πολύ συνηθισμένος στην αρχαϊκή Πάρο.

⁹ M. Schuller, *Dorische Architektur der Kykladen*, Jdl

100 (1985), σ. 319-398 και ειδικά σ. 353-358.

¹⁰ M. Schuller, *Der Tempel der Artemis im Delion auf Paros: Der Artemistempel im Umfeld der dorischen Architektur auf den Kykladen*, Berlin - New York 1991.

¹¹ Το κτίριο αυτό θα πρέπει να είναι το ίδιο κτίριο στο οποίο αναφέρεται και ο Ζαφειρόπουλος, όταν ανέσκαψε στη θέση Μάντρα του Δεσποτικού.

¹² Schuller, ό.π. (υποσημ. 10).

¹³ A. Plassart, *Les sanctuaires et les cultes du Mont Cynthe*, EAD XI, 1928, σ. 184.

λικτικά έναν τύπο μεταξύ του κιονόκρανου από το Ηραίο της Δήλου¹⁴ και του αντίστοιχου από το ναό της Άρτεμις στην Πάρο (γύρω στο 500 π.Χ. ή λίγο αργότερα).

Το 1996, εντοπίστηκαν στο Δεσποτικό από τον υπογράφοντα και άλλες πρωτοκυκλαδικές θέσεις¹⁵, οι οποίες δεν ήταν μέχρι τότε γνωστές. Παράλληλα, παρατηρήθηκε ότι στη θέση Μάντρα¹⁶, εκτός από τους αρχαίους μαρμάρινους δόμους που είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση στο ποιμνιοστάσιο, το οποίο είχε ανεγερθεί ήδη από τον περασμένο αιώνα, υπήρχαν και πολλά άλλα σημαντικότερα μαρμάρινα θραύσματα στον εσωτερικό χώρο της σύγχρονης αυτής κατασκευής. Δυτικότερα, εκτός των ορίων της στάνης, εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός μαρμάρινων δόμων, καθώς και ίχνη λιθοκτιστων τοίχων, μερικώς ορατών στην επιφάνεια του εδάφους κυρίως λόγω της πυκνής χαμηλής βλάστησης και των φερτών υλικών.

Από το 1997 στη θέση αυτή η ΚΑ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων πραγματοποίησε, με τις συνεχείς χρηματοδοτήσεις του Υπουργείου Αιγαίου¹⁷, ανασκαφική έρευνα. Οι προσπάθειες επικεντρώθηκαν στην περιοχή δυτικά του ποιμνιοστασίου, όπου ήταν ορατοί οι αρχαίοι τοίχοι. Κατά τη χρονική αυτή περίοδο μπορούσε κανείς εύκολα να διακρίνει ένα μεγάλο τμήμα

μαρμάρινου κατωφλιού, διαστ. $1,57 \times 0,74 \mu$. – το ίδιο που είχε ανακαλύψει ο Ζαφειρόπουλος¹⁸ – καθώς και ένα μεγάλο γείσο διαστ. $1,43 \times 0,73 \mu$. Οι παρατηρήσεις αυτές οδήγησαν στη βεβαιότητα πως πρόκειται για το ίδιο σημείο το οποίο είχε ανασκάψει και ο Ζαφειρόπουλος για πολύ μικρό χρονικό διάστημα. Με την πάροδο όμως των ετών αυτή η μικρών διαστάσεων ανασκαφική περιοχή είχε καλυφθεί από χώματα και περιττώματα ζώων, ενώ παράλληλα ο λίθινος τοίχος της στάνης είχε επεκταθεί χρησιμοποιώντας οικοδομικό υλικό προερχόμενο από τις αρχαίες κατασκευές. Η διαταραχή αυτή του χώρου δικαιολογεί και την παντελή έλλειψη οστράκων.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής της περιόδου 1997 που πραγματοποιήθηκε με πολύ μεγάλες δυσκολίες – λόγω της ύπαρξης της στάνης, της παρουσίας του ίδιου του βοσκού, αλλά και του δύσβατου της περιοχής, αφού πρόκειται για ένα ακατοίκητο νησί χωρίς ακτοπλοϊκή σύνδεση και μόλο – αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι ενός μεγάλου δωματίου, διαστ. περίπου $8 \times 8 \mu$., το οποίο αποτελούσε τμήμα πιθανότατα ενός μεγάλου οικοδομικού συγκροτήματος. Το τελευταίο, σύμφωνα με τις ενδείξεις, θα πρέπει να εκτεινόταν τόσο προς Β. όσο και προς Ν. Η κατασκευή του δωματίου αυτού είναι εξαιρετική με πολύ κα-

¹⁴ Schuller, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 340 κ.ε.

¹⁵ Y. Kourayos - S. Detoratos, *Au cœur des Cyclades le marbre de Paros*, *Archeologia* 347 (1998), σ. 27.

¹⁶ Γ. Κουράγιος - Σ. Δετοράτου, Πάρος, η αρχαιολογική έρευνα των τελευταίων δεκαετιών, *Περίπλο* 2000, σ. 47-49.

¹⁷ *ΑΔ* 54 (1999) και 55 (2000), Χρονικά (υπό έκδοση). Γ. Κουράγιος, Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων της Πά-

ρου και των μικρών νησίδων Δεσποτικό, Τσιμνητήρι, Στρογγυλό, στο: *Η συμβολή του Υπουργείου Αιγαίου στην έρευνα και ανάδειξη του πολιτισμού του Αρχιπελάγους*, Μυτιλήνη 2001, σ. 108. Γ. Κουράγιος - Σ. Δετοράτου - B. Burns, Δεσποτικό, Η ανακάλυψη ενός Ιερού με πανελλήνια ακτινοβολία στο μικρό νησί των Κυκλάδων, *Corpus* 47 (2003), σ. 32-49. *BCH* 125 (2001), *Chroniques des fouilles*, σ. 988.

λά διατηρημένη την πρόσοψή του, αποτελούμενη από μαρμάρινες πλίνθους τοποθετημένες κατά το ισοδομικό σύστημα. Στη βορειο-ανατολική πλευρά του δωματίου αυτού βρέθηκαν συσσωρευμένα ποικίλα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Τα μέλη αυτά πρέπει να μεταφέρθηκαν εκεί σε μεταγενέστερη εποχή από άλλα κτίρια του χώρου, για να επαναχρησιμοποιηθούν ως οικοδομικό υλικό, όπως φαίνεται από τη λατύπη που εντοπίστηκε κάτω από αυτά. Η επεξεργασία για την επαναχρησιμοποίησή τους ή για τη μεταφορά τους γινόταν μέσα στο χώρο του δωματίου και η λατύπη που προέκυπτε από την επεξεργασία αυτή αφηνόταν και αυτή στο δωμάτιο.

Το 2001, με την οργάνωση ενός προγράμματος εθελοντικής εργασίας φοιτητών, ξένων κυρίως πανεπιστημίων¹⁹, άρχισε η συστηματικότερη ανασκαφή του χώρου. Αποτέλεσμα αυτής υπήρξε η αποκάλυψη ενός μεγάλου κτιρίου αρχαϊκών χρόνων²⁰, το οποίο ονομάστηκε κτίριο Α. Συγκεκριμένα, ανασκάφηκε ένα επίμηκες οικοδόμημα με κατεύθυνση Β.-Ν., το οποίο αποτελείται από πέντε συνεχόμενα παράλληλα δωμάτια ορθογώνιου σχήματος (εικ. 3). Τα δωμάτια αυτά, διαφορετικών διαστάσεων, ονομάστηκαν διαδοχικά, αρχίζοντας από το βορειότερο, Α1, Α2, Α3, Α4 και Α5. Και τα πέντε έχουν έναν κοινό δυτικό τοίχο, μήκ. 30, πλ. 0,40 και μέγ. σωζ. ύψ. 1,70 μ. Συγκεκριμένα, σώζονται τρεις σειρές από καλοδοιευμένους ανισομέγεις δόμους τοπικού πετρώματος επάνω σε

Εικ. 3. Το κτίριο Α πριν από την απομάκρυνση της μάντρας, από Ν.

ισχυρή θεμελίωση ύψ. 1 μ. στη βόρεια πλευρά, η οποία και ακολουθεί τη μεγάλη κλίση του εδάφους. Αξίζει να σημειωθεί ότι το δωμάτιο Α5, διαστ. 6×5 μ., το οποίο βρίσκεται στα νότια του μεγάλου αυτού οικοδομήματος, έχει διαταραχθεί από σειρά νεότερων κατασκευών, για τις οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις επαναχρησιμοποιήθηκαν οι αρχαϊκοί τοίχοι (εικ. 4). Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση νεότερου τοίχου, θεμελιωμένου

¹⁸ Ζαφειρόπουλος, ό.π. (υποσημ. 5).

¹⁹ Το πρόγραμμα εθελοντικής εργασίας φοιτητών οργανώθηκε με τη βοήθεια των καθηγητών Dr Bryan Burns (University of Southern California), Dr Robert Sutton (University of Indianapolis), Dr Eleni Hasaki

(University of Arizona), οι οποίοι αποτελούν μέλη της επιστημονικής ομάδας της ανασκαφής.

²⁰ ΑΔ 56-58 (2001-2003), Χρονικά (υπό έκδοση). Τ.Τ. Cevoli, Cercando il Tempio di Apollo, *Archeo* 6 (208), 2002, σ. 34-37.

Εικ. 4. Το δωμάτιο Α5 του κτιρίου Α. Διακρίνονται οι μεταγενέστεροι τοίχοι.

ακριβώς επάνω στο μαρμάρινο αρχαϊκό κατώφλι, ο οποίος χωρίζει το μεγάλο δωμάτιο Α5 σε δύο μικρότερα. Στον ίδιο χώρο σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση το αρχικό δάπεδο του κτιρίου, το οποίο είναι κατασκευασμένο από λίθους με χρήση κονιάματος ως συνδετικού υλικού.

Βόρεια του δωματίου Α5 ήρθαν στην επιφάνεια τα Α4 και Α3, διασπ. 6×7 και 5×7 μ. αντίστοιχα. Και τα τρία αυτά δωμάτια αποτελούν μια αυτοτελή οικοδομική ενότητα, όπως δείχνει το επίμηκες προστώο, μήκ. 18 μ., που εντοπίζεται στην ανατολική πλευρά του οικοδομήματος. Επίσης, ανατολικά αυτών είναι ο στυλοβάτης του προστώου, κατασκευασμένος από μεγάλες πλάκες γνευσίου, θεμελιωμένες σε καλοδουλεμένους ανισομεγέθεις μαρμαρί-

νους δόμους. Ο εντυπωσιακός αυτός στυλοβάτης έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 18 μ. Δυστυχώς, στο βόρειο τμήμα λείπουν ορισμένες από τις σχιστόπλακες, ενώ διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση η θεμελίωσή του σε αρκετό βάθος. Στην άνω επιφάνεια των πλακών που σώζονται διακρίνονται τρία ίχνη για την έδραση αντίστοιχων δωρικών κίονων. Εφόσον το μετακίονιο διάστημα είναι 1,50 μ. και το μήκος του 18 μ., ο στυλοβάτης αυτός θα πρέπει να έφερε οκτώ κίονες. Γενικά, η κατασκευή αυτού του τοίχου μπορεί να χαρακτηριστεί ιδιαίτερα ασυνήθιστη, λόγω της χρήσης σχιστόλιθου πάνω από μάρμαρο.

Κάτω από τις νεότερες κατασκευές εντοπίστηκε το δάπεδο του αρχαϊκού προστώου, το οποίο είναι κατασκευασμένο από μεγάλου μεγέθους ορθογωνισμένες σχιστόπλακες (εικ. 5). Στο χώρο του προστώου ήρθαν στην επιφάνεια νεότερες κατασκευές με εντοιχισμένα αρχαία μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως δωρικό κιονόκρανο αρχαϊκών χρόνων, διαμ. 0,29 μ., που αντιστοιχεί στους κίονες του στυλοβάτη. Στη βόρεια πλευρά του προστώου αποκαλύφθηκε πλακόστρωτο σε δύο επίπεδα, από μαρμάρινα μέλη σε δεύτερη χρήση, το οποίο, λόγω της ανεύρεσης οκτώ χάλκινων ρωμαϊκών νομισμάτων, χρονολογείται με βεβαιότητα στα ρωμαϊκά χρόνια²¹. Το δάπεδο αυτό είναι ενδεικτικό για τη χρήση του κτιρίου και στα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ κάτω από αυτό, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, θα πρέπει να διατηρείται το αρχικό αρχαϊκό, το οποίο πράγματι έχει βρεθεί ανέπαφο στη βόρεια πλευρά του προστώου.

²¹ Δυστυχώς, δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη η συντήρησή τους, ώστε να χρονολογηθεί με βεβαιότητα το δάπεδο.

Εικ. 5. Η ανατολική όψη του κτιρίου Α και ο πρόδομος.

Οι χώροι Α4 και Α3 έχουν θυραία ανοίγματα, τόσο στη ανατολική όσο και στη δυτική πλευρά. Στην ανατολική πλευρά των δωματίων δεν σώθηκαν τα κατώφλια, τα οποία κατά πάσα πιθανότητα έχουν απομακρυνθεί, για να επαναχρησιμοποιηθούν σε κάποιον άλλο χώρο σε μεταγενέστερη εποχή. Ωστόσο, τα μαρμάρινα κατώφλια σώζονται ακέραια στη δυτική πλευρά των δωματίων Α4 και Α3 με διαστάσεις $2,10 \times 0,72$ και $1,60 \times 0,58$ μ., αντίστοιχα. Στα δωμάτια αυτά σώζονται τα δάπεδα κατασκευασμένα από μικρούς ακανόνιστου σχήματος λίθους, συνδεδεμένους με παχύ στρώμα ασβεστοκονιάματος.

Οι βορειότεροι χώροι Α1 και Α2 είναι κτισμένοι σε χαμηλότερο επίπεδο από τους αντίστοιχους νότιους. Πρόκειται για δύο με-

γάλα τετράγωνα δωμάτια²², ίδιων περίπου διαστάσεων, 8×8 μ., με εισόδους μόνο στην ανατολική πλευρά και ένα είδος κλειστού προδόμου, στην ίδια πλευρά, μήκ. περίπου 17 και πλ. 3 μ. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι η θεμελίωση του προδόμου είναι κατασκευασμένη από μεγάλες ανόμοιες σχιστολιθικές πλάκες, διαφορετικών διαστάσεων, με μήκος που πολλές φορές φθάνει το ένα μέτρο, πάνω στις οποίες σώζονται τμήματα ύστερων τοίχων κατασκευασμένων από επαναχρησιμοποιημένους μαρμάρινους δόμους.

²² Γ. Κουράγιος, *Πάρος - Αντίπαρος. Ιστορία, μνημεία, μουσεία*, Αθήνα 2004, σ. 68-69.

Η είσοδος του προδόμου, κατά πάσα πιθανότητα, βρισκόταν στο κέντρο, ανάμεσα στις εισόδους των δύο δωματίων Α1 και Α2, όπως τουλάχιστον μαρτυρεί η ύπαρξη κεντρικού θυραίου ανοίγματος στον άξονα του κοινού μεσαίου τοίχου που βρίσκεται μεταξύ του προδόμου και του δυτικού τοίχου των δύο δωματίων. Οι προσόψεις αυτών σώζουν δύο σειρές μαρμάρινων δόμων που φέρουν περιτένεια και είναι κτισμένοι κατά το ισοδομικό σύστημα, πάνω σε μια ισχυρή ευθυντηρία αποτελούμενη από πλατιές ισομήκεις οχιστολιθικές πλάκες. Παράλληλα, διατηρείται μια πολύ ισχυρή θεμελίωση και υποθεμελίωση κατασκευασμένη από ανόμοιους λίθους τοπικού πετρώματος, ύψ. 0,84 μ., γεγονός που καταδεικνύει ποιο θα πρέπει να ήταν το μέγεθος και το ύψος του κτιρίου.

Τα δωμάτια Α1 και Α2 έχουν πρόσβαση στον κλειστό αυτό πρόδομο με τις εισόδους τους τοποθετημένες συμμετρικά ως προς την κύρια είσοδό του. Η είσοδος του δωματίου Α2 βρίσκεται στην ανατολική πλευρά, όπου ένα κενό στην πρόσοψή του αντιστοιχεί ακριβώς στις διαστάσεις ενός πολύ μεγάλου μονολιθικού μαρμάρινου κατωφλιού με εντυπωσιακό πάχος, το οποίο βρέθηκε σε δύο τμήματα κοντά στην αρχική του θέση. Το ένα κομμάτι σώζεται εντός του δωματίου, ενώ το άλλο, μικρότερον διαστάσεων, αποκαλύφθηκε πάνω στη θεμελίωση του προδόμου, πράγμα που δηλώνει ότι αυτή η απομάκρυνση και καταστροφή των αρχιτεκτονικών μελών έγινε σε μια μεταγενέστερη εποχή, αφού το μικρό τμήμα του κατωφλιού βρέθηκε πά-

νω στην ήδη κατεστραμμένη θεμελίωση του προδόμου, και είναι το ίδιο κατώφλι που είχε αποκαλύψει ο Ζαφειρόπουλος το 1959. Η είσοδος του δωματίου Α1 δεν διατηρεί το κατώφλι και έχει κλειστεί πολύ πρόχειρα σε μεταγενέστερη περίοδο, αλλά η θέση της είναι εμφανής.

Στα βορειοανατολικά του δωματίου Α2, από όπου και άρχισε η ανασκαφή το 1997, υπάρχουν συγκεντρωμένα πολλά διαφορετικά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη²³, τα οποία έχουν μεταφερθεί και τοποθετηθεί εκεί από άλλους χώρους, για να ξαναδουλεутούν και να επαναχρησιμοποιηθούν σε άλλες κατασκευές. Στη νότια πλευρά του δωματίου Α2 υπάρχουν πέτρινοι πεσσίσκοι κατασκευασμένοι σε μεταγενέστερη εποχή σε οκτώ συστοιχίες, που μάλλον αποτελούσαν υποθεμελίωση μεταγενέστερου δαπέδου. Πιθανότατα, τους κατασκεύασαν για να υψώσουν το δάπεδο του δωματίου σε μεταγενέστερη περίοδο, αφού κάτω από αυτούς διακρίνονται οι πλάκες του αρχικού αρχαϊκού δαπέδου. Λόγω της ύπαρξης των αρχιτεκτονικών μελών, στη βόρεια πλευρά του δωματίου δεν διατηρήθηκαν οι πεσσίσκοι αυτοί.

Αρκετές κεραμίδες οροφής βρέθηκαν συγκεντρωμένες στο μέσον του βόρειου τμήματος του κτιρίου Α και συγκεκριμένα στη δυτική πλευρά των δωματίων Α2 και Α3. Αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας σε μεγάλο στρώμα καταστροφής, που δημιουργήθηκε μετά την κατάρρευση του κτιρίου σε νεότερη περίοδο κατά μήκος του μεγάλου δυτικού τοίχου, υποδεικνύο-

²³ Γ. Κουράγιος, Δεσποτικό - Η ανακάλυψη ενός νέου ιερού, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Το Αιγαίο*

στην Πρώμη Εποχή του Σιδήρου», Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002, Αθήνα 2004, σ. 3.

ντας πως ο χώρος ήταν στεγασμένος. Οι κεραμίδες ανήκουν στους δύο γνωστούς τύπους της ελληνικής αρχαιότητας, το λακωνικό και τον κορινθιακό. Οι λακωνικού τύπου κεραμίδες ήταν συχνά επιχρισμένες (μελανό επίχρισμα) και, καθώς απαντούν και σε νεότερες περιόδους, είναι δύσκολο να διαπιστωθεί αν κάποιες είχαν χρησιμοποιηθεί και στη μετέπειτα κλασική φάση. Αφού όμως το κτίριο Α δεν παρουσιάζει ενδείξεις έντονης χρήσης κατά την κλασική περίοδο, κατά πάσα πιθανότητα οι κεραμίδες ανήκουν στην αρχαϊκή κυρίως φάση χρήσης του κτιρίου. Από το νότιο τμήμα του δεν εντοπίστηκαν αντίστοιχα ευρήματα, πιθανότατα εξαιτίας της μεγάλης καταστροφής που έχει υποστεί το κτίριο, αφού αυτή η πλευρά (βόρεια) ήταν ιδιαίτερα εκτεθειμένη στις καιρικές συνθήκες, με αποτέλεσμα ο βόρειος τοίχος του δωματίου Α1 να σώζει μόνο μία σειρά από τους λίθους θεμελίωσης.

Το κτίριο Α θα πρέπει να ήταν στεγασμένο²⁴ με μεγάλες δόριχτες οροφές κατά την Anne Ohnesorg²⁵, η οποία με βάση τα έως τώρα γνωστά στοιχεία σχετικά με τον τρόπο κατασκευής και τις διαστάσεις των δωματίων, τη μορφή του προστώου και του προδόμου, τις κεραμίδες οροφής και τα αρχιτεκτο-

νικά μέλη πρότεινε έξι διαφορετικούς τρόπους στέγασης του κτιρίου. Επικρατέστερη κατά την άποψή μας εκδοχή, λόγω των μεγάλων διαστάσεων των δωματίων του κτιρίου, είναι αυτή της μεγάλης δόριχτης στέγης για τα δωμάτια Α1, Α2 και τον πρόδομο, μίας άλλης μεγάλης δόριχτης στέγης για τα δωμάτια Α3, Α4, Α5 και μίας άλλης επικλινούς στέγης για το προστώο των δωματίων Α3, Α4, Α5. Λόγω της ύπαρξης της στοάς και των οκτώ κίωνων με πιθανό ύψος τα 3,50-4 μ., το κτίριο αυτό μάλλον δεν είχε αετωματική επίστεψη, γιατί το ύψος όλου του κτιρίου θα ήταν δυσανάλογα μεγάλο (ε.κ. 6). Επίσης, δεν γνωρίζουμε, και είναι πολύ δύσκολο να υποθέσουμε, το ακριβές ύψος του κτιρίου. Ίσως το βόρειο τμήμα του να ήταν ψηλότερο από το νότιο και ασφαλώς θα πρέπει να είχε δύο με τρεις φάσεις κατασκευής, όπως δηλώνει η θεμελίωση του προστώου. Άλλωστε, η μελέτη²⁶ των αρχιτεκτονικών ευρημάτων είναι σε εξέλιξη και δεν είναι δυνατό να εξαχθούν ακόμη ασφαλή συμπεράσματα.

Η ανασκαφή σε βάθος του δωματίου Α1 αποκάλυψε σειρά κινητών ευρημάτων αρχαϊκών χρόνων²⁷ από διάφορα υλικά ανατολικο-ιωνικής, ροδιακής, κυπριακής και αιγυπτιακής προέλευσης²⁸. Τα ευρήματα αυτά

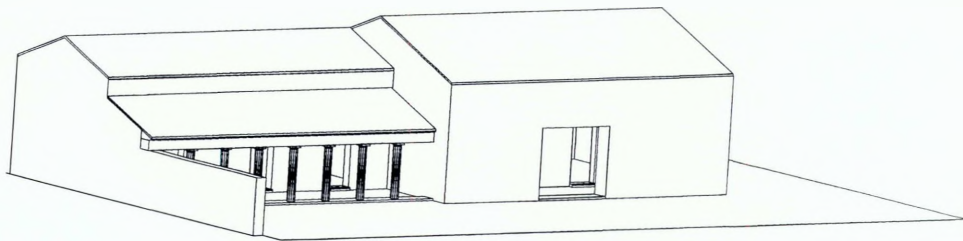
²⁴ Μια πρώτη προσπάθεια αναπαράστασης του κτιρίου Α συνολικά με τον τρόπο στέγασης του πραγματοποιήθηκε από τους φοιτητές αρχιτεκτονικής Κώστα Αθανασίου και Ευάγγελο Κύρτσο, υπό την επίβλεψη της καθηγήτριας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Κλαίρης Παλυβού.

²⁵ Η Α. Ohnesorg επισκέφθηκε το χώρο το καλοκαίρι του 2004. Την ευχαριστώ θερμά για τις πολύτιμες συμβουλές της όσον αφορά στους πιθανούς τρόπους στέγασης του κτιρίου Α.

²⁶ Η Μαρίνα Γερουλάνου είναι υπεύθυνη για το συντονισμό της ομάδας μελέτης για την αρχιτεκτονική του Δεσποτικού.

²⁷ Σ. Μασουρίδη, Αρχαιολογικές ανακαλύψεις στο Δεσποτικό, *Corpus* 36 (2002), σ. 6-8.

²⁸ Από την πλούσια βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Μ. Astruk, *Exotism and Localism. Étude sur coquilles d'oeufs d'autruche décorées d'Ibiza*, *ArchPreHistLev* VI (1957), σ. 47-112· C. Blinkenberg, *Fibules grecques et orientales*, Copenhagen 1926 (στο εξής: Blinkenberg,

Εικ. 6. Σχεδιαστική αναπαράσταση του κτιρίου Α.

ανακαλύφθηκαν ανάμεσα στα κατάλοιπα παλαιότερου δαπέδου από μεγάλες σχιστόπλακες που σώζονται σε διάφορα σημεία του δωματίου και κυρίως στη δυτική πλευρά. Η πλειονότητα των αντικειμένων εντοπίστηκε στο κέντρο και στη δυτική πλευρά του δωματίου, σχεδόν μπροστά από το θυραίο άνοιγμα, ενώ απουσιάζουν εντελώς από τον υπόλοιπο χώρο. Τα περισσότερα από αυτά συγκεντρώθηκαν και τοποθετήθηκαν ακέραια και σκόπιμα κάτω από το δάπεδο της κατασκευής και χρονολογούνται στην ύστερη αρχαϊκή περίοδο, αλλά υπάρχουν και ροισμένα από προγενέστερες περιόδους. Αυτή η συγκέντρωση υποδηλώνει κατά πάσα πιθανότητα τη λατρευτική τους ιδιότητα. Πιθανότατα πρόκειται για προσφορές σε κάποιο πρωιμότερο λατρευτικό χώρο οι οποίες τοποθετήθηκαν εκεί κατά την ανακατασκευή του νεότερου δαπέδου, ώστε να διατηρηθούν και να

μην καταστραφούν. Κάποια από αυτά τα αντικείμενα βρέθηκαν ανέπαφα, και ειδικότερα ακέραιοι αρύβαλλοι, μέσα στα θεμέλια του δυτικού τοίχου του δωματίου Α1.

Πρόκειται για μια πλούσια και ποικίλη συλλογή αντικειμένων, τόσο ως προς το είδος όσο και ως προς το υλικό. Ήρθαν στην επιφάνεια πρωτοκορινθιακοί και κορινθιακοί αρύβαλλοι (δακτυλιόσχημοι και σφαιρικοί), αλάβαστρα, κοτύλες (εικ. 7), πήλινα ειδώλια, διάφορα μικροαντικείμενα και αγγαματίδια από φαγεντιανή, σφραγιδόλιθοι από ημιπολύτιμους λίθους, χάλκινες και ελεφαντοστέινες οκτώσχημες πόρπες, μία χρυσή κεφαλή περόνης σε σχήμα ροδιού, ένα αγγό στρουθοκαμήλου, λίθινες, γυάλινες και χρυσές ψήφοι, σιδερένια, αργυρά, χάλκινα και μολύβδινα αντικείμενα, όπως εγχειρίδια, ξίφη και πολλά γεωργικά εργαλεία.

Αξιίζει να σημειωθεί ότι τα κορινθιακά αγγ-

Fibules)· J. Boardman - J. Hayes, *Excavations at Tocra 1963-1965: The Archaic Deposits*, I, London 1966· R.M. Dawkins, *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*, *JHS*, Suppl. 5, 1929· J. Ducat, *Les vases plastiques rhodiens archaïques en terre cuite*, Paris 1966· P. Jacobsthal, *Greek Pins*, Oxford 1956· C. Blinkenberg, *Lindos. Fouilles et recherches 1902-1914, I. Les petits objets*, Berlin 1931 (στο εξής: Blinkenberg, *Lindos*)· H.G.G. Payne et al., *Pera-*

chora, I, The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia. Architecture, Bronzes, Terracottas, Oxford 1940· Ν. Σταμπολίδης - Α. Καρέτσου (επιμ.), *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος - Δωδεκάνησος - Κρήτη, 16ος-6ος αι. π.Χ.*, Ηράκλειο 1998· V. Webb, *Archaic Greek Faience. Miniature Scent Bottles and Related Objects from East Greece, 650-500 B.C.*, Warminster 1978.

Εικ. 7. Κοτύλες και δακτυλίσχημος αργύβαλλος από το δωμάτιο Α1 του κτιρίου Α.

γεία, ανάμεσα στα οποία πολλοί άθικτοι αργύβαλλοι και αρκετές μικρές κοτύλες, καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής που ήρθε συνολικά στο φως. Ορισμένα από αυτά τα αγγεία χρονολογούνται στα μέσα του 7ου αι. π.Χ., δηλαδή στη μετάβαση της πρωτοκορινθιακής-κορινθιακής περιόδου, ενώ τα περισσότερα χρονολογούνται στην ύστερη αρχαϊκή περίοδο²⁹. Πολλά από αυτά ανήκουν σε συνήθεις τύπους αγγείων κορινθια-

κών εργαστηρίων, τα οποία παράγονταν αποκλειστικά για εξαγωγή και έχουν ανακαλυφθεί σε πολλά γνωστά ιερά στις Κυκλάδες, αλλά και εκτός Ελλάδος³⁰.

Συγκεκριμένα, ανάμεσα στα ευρήματα εντοπίστηκαν δυο πανομοιότυπα αλάβαστρα με παράσταση αντωπών ταύρων³¹ που αποδίδονται στον αποκαλούμενο ζωγράφο Ardea (εικ. 8)³², τρεις αργύβαλλοι με πολεμιστές (εικ. 9)³³, καθώς επίσης και δύο κορινθιακά

²⁹ H.G.G. Payne, *Necrocorinthia. A Study of Corinthian Art in the Archaic Period*, Oxford 1931.

³⁰ T.J. Dunbabin et al., *Perachora, II, Pottery, Ivories, Scarabs and Other Objects from the Votive Deposit of Hera Limenia*, Oxford 1962. C. Dugas, *Les vases de l'Héraion*, EAD X, Paris 1928. O. Rubensohn, *Das Delion von Paros*, Wiesbaden 1962. Boardman - Hayes, ό.π.

³¹ Πλόςες. Από τη Σιδώνα στη Χονέλβα. Σχέσεις λαών

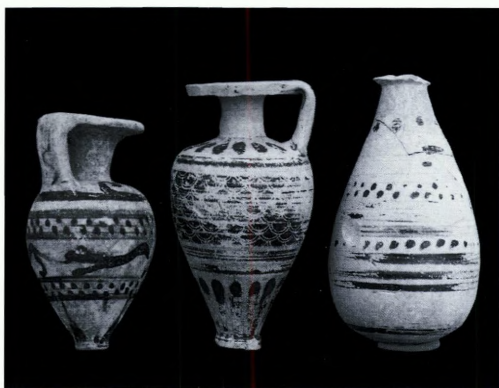
της Μεσογείου, 16ος-6ος αιώνας π.Χ., Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 2003, Υπουργείο Πολιτισμού (στο εξής: Πλόςες), σ. 344, λ. 440.

³² D.A. Amyx, *Corinthian Vase-Painting of the Archaic Period*, London 1988, σ. 52, πίν. 17, αριθ. 4.

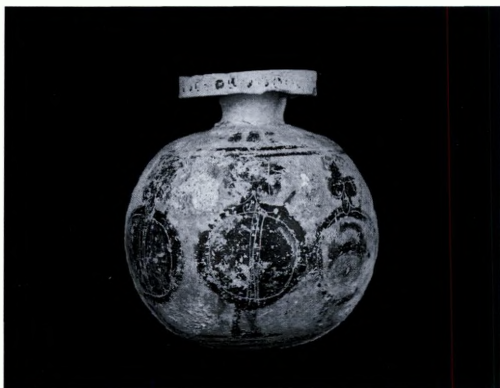
³³ Payne, ό.π. (υποσημ. 29), αριθ. 1244, σ. 320, πίν. 160. EAD X, 1928, αριθ. 295-298, σ. 107, πίν. XXIV. Πλόςες, σ. 336, λ. 407.

Εικ. 8. Αλάβαστρα με παράσταση αντωπών ταύρων.

Εικ. 11. Κορινθιακοί αρύβαλλοι.

Εικ. 9. Σφαιρικός αρύβαλλος με παράσταση πολεμιστών.

Εικ. 10. Κορινθιακά αλάβαστρα.

αλάβαστρα με το γνωστό μοτίβο των σκύλων σε διασκελισμό (εικ. 10)³⁴. Παράλληλα, εντοπίστηκαν αρύβαλλοι με εγχάρακτες φολίδες, με διπλό περίγραμμα και στιγμή στο κέντρο, αποδοσμένο με λευκή επίθετη βαφή, που χρονολογούνται περίπου στα 640-625 π.Χ.³⁵, καθώς και αρύβαλλοι οι οποίοι φέρουν διακόσμηση γραπτών ταινιών (εικ. 11)³⁶. Ακόμη ήρθαν στην επιφάνεια σφαιρικοί αρύβαλλοι, στο σώμα των οποίων διακρίνεται η ανατεταμένη πτέρυγα ενός πτηνού – σφίγγα ή σειρήνα (εικ. 12, σειρήνα με ανοιχτά φτερά), αντωπές κουκουβάγιες κ.ά.³⁷. Επίσης, αποκαλύφθηκε αρύβαλλος³⁸ του γνωστού τύπου των τετράφυλλων αρύβαλλων, που είναι ένα από τα πιο χαρακτηριστικά και διαδεδομένα αγ-

³⁴ C. Dugas, *Les vases orientalisants du style non mélien*, EAD XVII, 1935, αριθ. 18-20, 23-25, σ. 82-83, πίν. LIII-LIV. Σταμπολίδης - Καρέτσου, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 186-187, 198-201. Πλόες, σ. 335, λ. 405.

³⁵ Πλόες, σ. 334, λ. 398.

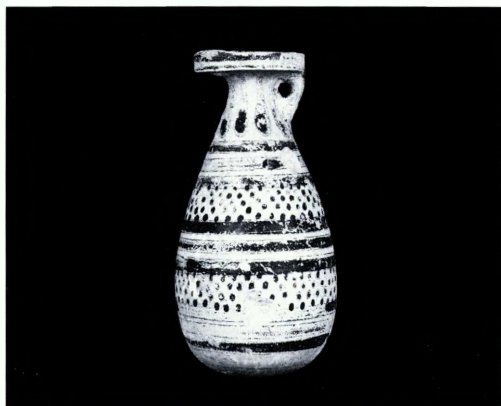
³⁶ Πλόες, σ. 336, λ. 406.

³⁷ Πλόες, σ. 341, λ. 424.

³⁸ Πλόες, σ. 336, λ. 408.

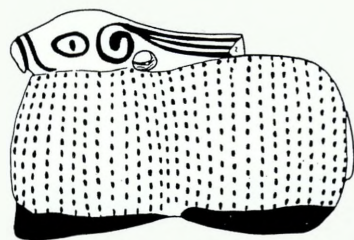

Εικ. 12. Σφαιρικός αρύβαλλος με παράσταση αναπαυμένης πτέρυγας πτηνού.

Εικ. 13. Αλάβαστρο.

γεία της ύστερης κορινθιακής περιόδου³⁹. Αποκαλύφθηκαν ακέραια αλάβαστρα (εικ. 13) με αντωπές οκλαζουσες σφίγγες ή άλλα

Εικ. 14. Αρύβαλλος σε σχήμα λαγού.

πτηνά, αλλά και λέοντες ή πετεινούς που εντάσσονται στην κεραμική παραγωγή της μεταβατικής περιόδου 630-620 π.Χ.⁴⁰. Χαρακτηριστικοί είναι οι αρύβαλλοι σε διάφορα σχήματα, μερικοί από τους οποίους σε σχήμα ζώων, όπως λαγού (εικ. 14)⁴¹ ή πετεινού⁴², προερχόμενοι από κορινθιακά ή ροδιακά εργαστήρια. Βρέθηκε, για παράδειγμα, αρύβαλλος σε σχήμα πετεινού (εικ. 15)⁴³ που είναι κατασκευασμένος σε μήτρα και φέρει πολύχρωμη διακόσμηση και δύο οπές ανάρτη-

³⁹ Πλόες, σ. 336, λ. 409 και σ. 338, λ. 414-415.

⁴⁰ Πλόες, σ. 336, λ. 409, σ. 344, λ. 441, σ. 345, λ. 442-445.

⁴¹ W. Deonna, *Le mobilier délien*, EAD XVIII, 1938, αριθ. 183, σ. 87, πίν. 21, αριθ. 214, σ. 92, πίν. 21. G.M.A. Richter, *Animals in Greek Sculpture*, New York 1930, σ. 29, πίν. L.

⁴² J. Boardman, *Early Greek Vase Painting*, London 1998, σ. 107, 119. R.A. Higgins, *BMC I*, αριθ. 78-79, 97,

πίν. 34, αριθ. 187, πίν. 35, αριθ. 188-190, πίν. 47, αριθ. 276-279. Η ίδια, *Catalogue of Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum* (στο εξής: *BMC II*), London 1954, σ. 22, πίν. 13, αριθ. 1629. Dunbabin *et al.*, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 234, αριθ. 195, πίν. 101. M.I. Maximova, *Les vases plastiques dans l'antiquité*, Paris 1927, σ. 95, σημ. 2, πίν. XII, αριθ. 47.

⁴³ Κουράγιος, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 70.

Εικ. 15. Αρύβαλλος σε σχήμα πετεινού.

σης, μία στο κεφάλι, και συγκεκριμένα στο λειρί, και μία στην ουρά: στο μέσον της πλάτης φέρει την οπή του αγγείου. Το πλησιέστερο εικονογραφικό παράλληλο είναι ένα αγγείο του μουσείου Ερμιτάζ⁴⁴, προερχόμενο από το Μπερεζάν της Μαύρης θάλασσας, όπου το πτηνό έχει και μακριά ουρά, πράγμα που όμως λείπει από το αντίστοιχο του Δεσποτικού.

Σπανιότατο είναι το ληκύθιο με μορφή κεφαλιού λέαινας ή πάνθηρα (εικ. 16)⁴⁵. Συγκεκριμένα, πρόκειται για λεοντοκεφαλή με πλαστική απόδοση του ρύγχους, ενώ εξεργα δηλώνονται τα ημικυκλικής διατομής αυτιά. Παρόμοιο αγγείο προέρχεται από τη σικελική Νάξο. Πρόκειται για εισηγμένο αντικείμενο, ανατολικο-ιωνικής παραγωγής, με τη διαφορά ότι το στόμα στο σικελικό αγγείο είναι ανοιχτό, κρεμασμένη η γλώσσα και εξέχοντες οι οφθαλμοί⁴⁶. Βρέθηκε επίσης αρύβαλλος του λεγόμενου «ροδιοκραητικού τύπου». Αυτός ο τύπος αγ-

Εικ. 16. Ληκύθιο σε σχήμα κεφαλιού λέαινας ή πάνθηρα.

γείου, κυπριακής προέλευσης, απαντά συχνά στο νοτιοανατολικό Αιγαίο, κυρίως στην Κρήτη, τη Ρόδο και τα μικρασιατικά παράλια⁴⁷.

Επιπλέον, βρέθηκαν πήλινα ειδώλια γυναικείων καθιστών και όρθιων μορφών φέροντα ψηλό πόλο (εικ. 17), αντίστοιχα των οποίων έχουν ανακαλυφθεί σε γνωστά ιερά των Κυκλάδων⁴⁸ αλλά και στον ευρύτερο αιγαιακό χώρο, και τα οποία, κατά πάσα πιθανότητα, προέρχονται από σαμιακά εργαστήρια, καθώς και ένα ζωόμορφο ειδώλιο που παριστάνει λέοντα σε στάση ανάπαυσης (εικ. 18). Ο τύπος των ένθρονων θεοτήτων με πόλο είναι από τους πλέον διαδεδομένους τύπους ειδωλίων κατά την αρχαϊκή εποχή ιδιαίτερα στη Σάμο, τη Μίλητο και τη Ρόδο⁴⁹. Συνήθως πρόκειται για μητροπρεπή θεότητα, καθισμένη σε θρόνο με ψηλό ερεισίνωτο, που φέρει τα χέρια στα γόνατα και ακουμπά τα κάτω άκρα σε υποπόδιο. Τυπικό δείγμα ροδιακού εργαστηρίου εί-

⁴⁴ Maximova, ό.π.

⁴⁵ Ducat, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 95-100, 116-120, πίν. XIII, XVII. Maximova, ό.π., πίν. XV. *Πλόες*, σ. 316, λ. 342.

⁴⁶ *Πλόες*, σ. 316, λ. 343. Παρόμοιος αρύβαλλος στον κατάλογο Christie's (The Heidi Vollmoeller Collection,

London 2003, σ. 101, αριθ. 9722).

⁴⁷ *Πλόες*, σ. 297, λ. 275.

⁴⁸ Rubensohn, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 131, πίν. 33. *Πλόες*, σ. 338, λ. 592.

⁴⁹ *Πλόες*, σ. 388, λ. 590-595.

Εικ. 17. Πήλινες προτομές και ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής.

ναι το αγγείο σε μορφή όρθιου γυναικείου ειδωλίου⁵⁰ που κρατά πτηνό στο στήθος με το ένα χέρι και το χιτώνα της με το άλλο. Χαρακτηριστική είναι η ανακάλυψη ανθρωπόμορφου ληκυθίου σε μορφή όρθιας γυναίκας, πιθανότατα εισαγωγής από την ανατολική Ελλάδα, κατασκευασμένο σε διπλή μήτρα⁵¹. Συγκριμένα, η μορφή είναι ενδεδυμένη με ποδήρη χιτώνα και μιάτιο και με το λυγισμένο αριστε-

Εικ. 18. Πήλινο ειδώλιο λέοντα σε στάση ανάπαυσης.

ρό χέρι ακουμπά στο στήθος πουλί, ενώ στο κεφάλι της αναπτύσσεται το χείλος του αγγείου σαν ένα είδος καλάθου.

Στην ίδια απόθεση εντοπίστηκαν πήλινα προσωπεία όμοια με αυτά που βρέθηκαν στη Δήλο, και προέρχονται από το Ηραίο⁵², αλλά και στο Δήλιο της Πάρου⁵³. Αποκαλύφθηκαν επίσης και αντικείμενα από φαγεντιανή, εισηγμένα από την Αίγυπτο, καθώς και μικροαντικείμενα που μιμούνται ή έχουν επιρροές από την καλλιτεχνική παραγωγή της χώρας αυτής, όπως οι σκαραβαίοι⁵⁴ και το ανθρωπόμορφο διπλό αγγείο⁵⁵ από φαγεντιανή, καθώς και το περιόπτιο σε σχήμα γερακιού (εικ. 19)⁵⁶. Γενικά το γεράκι στην αιγυπτιακή εικονογραφία παρουσιάζεται ως βασιλικό έμβλημα και αποτελεί σύμβολο του θεού Ώρου, ενώ έχει αποτροπαϊκό, αλλά και αναθηματικό χαρα-

⁵⁰ Rubensohn, ό.π., σ. 165-166, πίν. 25, 32. BMC II, σ. 44-49, πίν. 9, 12-13. Maximova, ό.π., σ. 127-128. Blinkenberg, *Lindos*, σ. 508, πίν. 211-218.

⁵¹ Πλόες, σ. 313, λ. 332.

⁵² A. Laumonier, *Les figurines de terre cuite*, EAD XXIII, 1956, σ. 73, αριθ. 103, σ. 19.

⁵³ EAD XVIII, 1938, σ. 73-80, πίν. 9-18.

⁵⁴ Dawkins, ό.π. (υποσημ. 28), πίν. CCV, αριθ. 6. Πλόες, σ. 580, λ. 1076.

⁵⁵ Webb, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 11-18, πίν. I. E. Sa-

pouna-Sakellarakis, *Skyros in the Early Iron Age: New Evidence*, στο: M. Stamatopoulou - M. Geroulanou (επιμ.), *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece*, Oxford 2002, σ. 130-131, εικ. 8c, πίν. 33b. Πλόες, σ. 496, λ. 930.

⁵⁶ Σταμπολίδης - Καρέτσου, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 223, αριθ. 263. Webb, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 96, αριθ. 513, πίν. XIV. Blinkenberg, *Lindos*, σ. 346, αριθ. 1244, πίν. 55. Πλόες, σ. 520, λ. 1013.

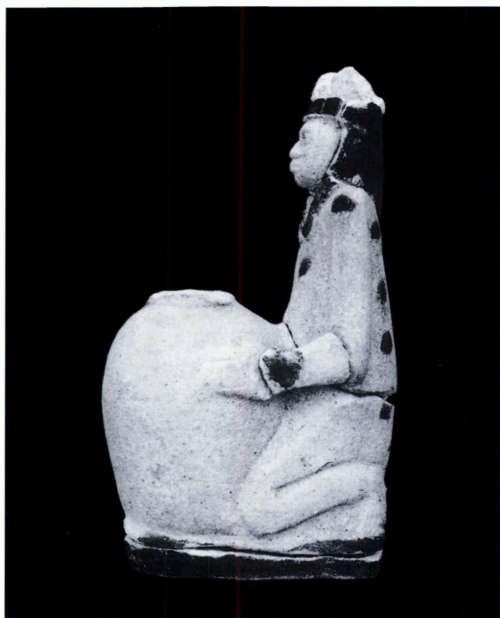

Εικ. 19. Περίαπτο σε σχήμα γερακιού.

κήτρα. Παρόμοια έχουν εντοπιστεί στο Ηραίο της Σάμου, στη Ναύκρατη της Αιγύπτου, στη Χίο και αλλού⁵⁷.

Αναφορικά με το ανθρωπόμορφο διπλό αγγείο από φαγεντιανή μπορούμε να παρατηρήσουμε πως αποτελεί γνωστό τύπο αγγείου, ανατολίζοντας τεχνοτροπίας, και αποδίδεται σε ροδιακό εργαστήριο το οποίο χρησιμοποιεί το στυλ και την τεχνοτροπία της αιγυπτιακής τέχνης. Το συγκεκριμένο αντικείμενο (εικ. 20) αποτελείται από μικρό πύθο μπροστά στον οποίο γονατίζει μια μορφή⁵⁸ (σε στάση ικεσίας ή στάση γέννας) και τον κρατά ανάμεσα στα χέρια – μερικές φορές η μορφή αυτή είναι μαϊμου⁵⁹.

Ήρθαν, επίσης, στην επιφάνεια μικροαντι-

Εικ. 20. Διπλό ανθρωπόμορφο αγγείο.

κείμενα από φαγεντιανή, όπως ψήφοι (εικ. 21-22)⁶⁰ και άωπα μικκύλα αγγεία. Πρόκειται για πολύ μικρές ψήφους, κυρίως δισκοειδείς αλλά και κυλινδρικές με διαμπερείς οπές. Χαρακτηριστικός είναι ένας σκαρβαβίος εισηγμένος από την Αίγυπτο⁶¹ στη σφραγιστική επιφάνεια του οποίου αποδίδεται εγχάρακτος δεξιόστροφος λέων. Επίσης βρέ-

⁵⁷ Πλόες, σ. 519-520, λ. 1007-1014.

⁵⁸ Σε παρὰλλαγές αυτού του τύπου αγγείων παρουσιάζεται είτε ανδρική γενειοφόρος μορφή ή γυναικεία φέρουσα μωρό στην πλάτη. Με βεβαιότητα το αγγείο αυτό συνδέεται με τη γονιμότητα και τον τοκετό. Η αιγυπτιακή επιρροή στους συγκεκριμένους εικονογραφικούς τύπους γίνεται φανερή μέσα από μοτίβα, όπως αυτό της κοιλιάς και του στήθους στην ανδρική μορφή, που δηλώνουν ευημερία, αλλά και από το γεγονός ότι γυναικεία κόμη στη δεύτερη εκδοχή προέρχεται από την αντί-

στοιχη της αιγυπτιακής θεότητας Άθωρ. Κάποια άλλα αντίστοιχα παραδείγματα έχουν επιπλέον λεπτομέρειες, όπως, για παράδειγμα, παρὰσταση βατράχου που κάθεται πάνω στο πηθάρι. Ανάλογα ευρήματα έχουν εντοπιστεί σε όλη την περιοχή του Αιγαίου, τη Μικρά Ασία, τη βόρεια Αφρική, τη Σικελία και την Ετρουρία, και εκτίθενται σήμερα στις συλλογές του Λούβρου.

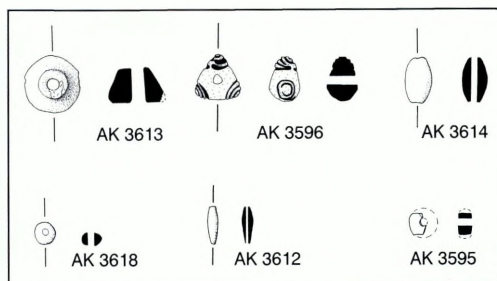
⁵⁹ Webb, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 11-18, εικ. I.

⁶⁰ Πλόες, σ. 522, λ. 1020.

⁶¹ Πλόες, σ. 580, λ. 1176.

Εικ. 21. Ψήφοι από ήλεκτρο, φαγεντιανή και ύαλο.

Εικ. 22. Σχεδιαστική αποτύπωση ψήφων.

θηκε ένα μικρό άωτο αγγείο⁶², καθώς και τμήματα αρύβαλλων από φαγεντιανή που μιλούν για πιστά μεσο-κορινθιακούς αρύβαλλους, έχοντας το σώμα διακοσμημένο με δίχτυ εγχάρακτων ρόμβων και λευκή εφυσάλωση⁶³. Επιπλέον, βρέθηκε ακέραιο ένα μικροσκοπικό ειδώλιο του αιγυπτίου θεού Bes⁶⁴, εισηγμένο από την Αίγυπτο, απεικονίσεις του οποίου σε περιάπτα είναι γνωστές ήδη από το 16ο αι. π.Χ. Η μορφή στέκεται σε ημικυκλική βάση κρατώντας και με τα δύο χέρια τα γόνατα. Γενικά, η παρουσία του νανόμορφου αυτού θεού ήταν συχνά συνυφασμένη με εκείνη της θεάς του τοκετού Θουερίδος, αφού θεωρείτο προστάτης των μητέρων και των νεογνών. Η αιγυπτιακή αυτή θεότητα είναι γενικά προστάτιδα δύναμη, με παρουσία έντονης δυσμορφίας και αποτροπαϊκό χαρακτήρα, για να εξασφαλίσει την επιτυχή έκβαση σε δύσκολες στιγμές, όπως είναι ο τοκετός, ο πόλεμος, η αποτροπή ενός κακού⁶⁵.

Ένα άλλο ιδιαίτερο, αλλά όχι σπάνιο, εύρημα για τα ιερά του αιγαιακού χώρου που υπογραμμίζει τη σχέση ανάμεσα στο Δεσποτικό και τη βόρεια Αφρική είναι το αγγό στρουθοκαμήλου⁶⁶, το οποίο εντοπίστηκε κομματιασμένο ανάμεσα στις σχιστόπλακες του δαπέδου. Ανάλογα κελύφη αυγών μάς είναι γνωστά ήδη από την 3η χιλιετία π.Χ. Κατά τον 7ο αιώνα συναντώνται σε όλο το Αιγαίο, την Κω, τη Σάμο τη Ρόδο, τη Σμύρνη και την Αίγινα⁶⁷. Εκτός από ιερά έχουν βρεθεί σε μυκηναϊκούς και ετρουσκικούς τάφους, ενώ πολλά από αυτά έχουν υποστεί επεξεργασία και έχουν χρησιμοποιηθεί ως διακοσμητικά στοιχεία σε κάποια σύνθεση⁶⁸. Εκτός από το Δεσποτικό, ανάλογα ευρήματα έχουν εντοπιστεί στις Κυκλάδες και συγκεκριμένα στο Ακρωτήρι της Θήρας, αλλά και σε ιερά των ιστορικών χρόνων όπου λατρευόταν η Αφροδίτη Ειλειθυία, αλλά και η Δήμητρα⁶⁹. Γενικά, ο συμβολικός τους χαρακτήρας είναι σαφής,

⁶² Σταμπολίδης - Καρέτσου, ό.π. (υποσημ. 28), αριθ. 240-241, σ. 214.

⁶³ Πλός, σ. 589, λ. 899-903.

⁶⁴ Rubensohn, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 169, πίν. 35. Σταμπολίδης - Καρέτσου, ό.π., σ. 222-223, αριθ. 259-261. Πλός, σ. 504, λ. 955.

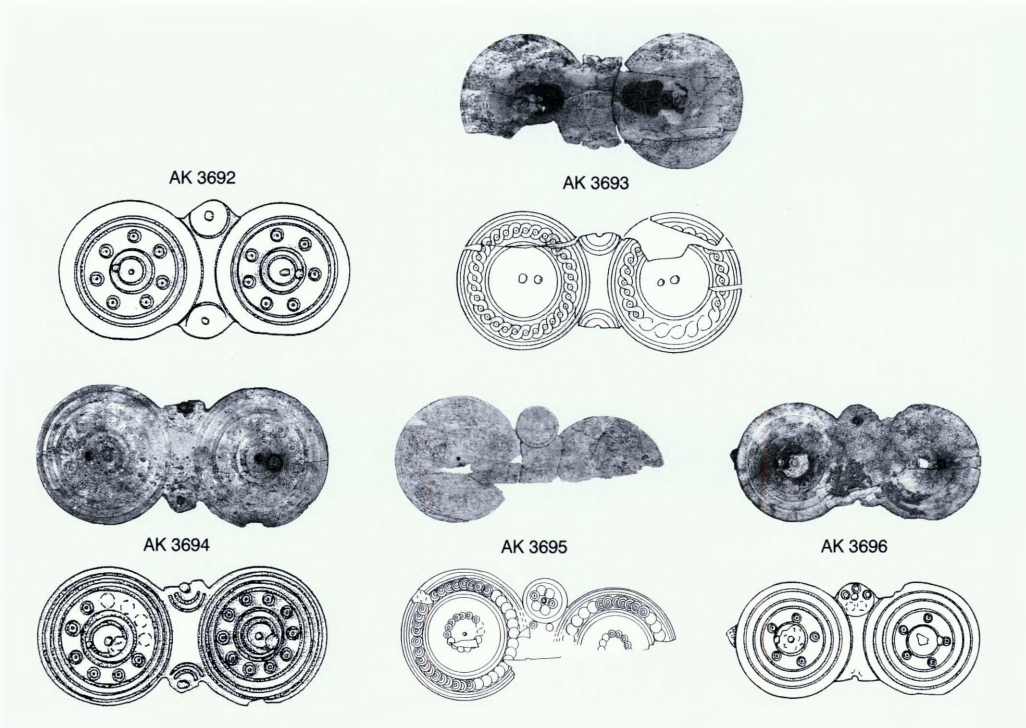
⁶⁵ Πλός, σ. 72.

⁶⁶ Astruk, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 47-112. Σταμπολίδης - Καρέτσου, ό.π., αριθ. 249, σ. 218. Πλός, σ. 499, λ. 941.

⁶⁷ Πλός, σ. 73.

⁶⁸ Σταμπολίδης - Καρέτσου, ό.π., σ. 218, αριθ. 249.

⁶⁹ Πλός, σ. 499, λ. 942.

Εικ. 23. Ελεφαντοστέινες οκτώσχημες πόρπες.

καθώς έχουν εντοπιστεί σε τάφους και ιερά, και μάλιστα σε αυτά που λατρεύονταν θεότητες συνδεδεμένες με τη γέννηση και το θάνατο.

Επίσης, βρέθηκαν διάφορα μικροαντικείμενα από ελεφαντόδοντο ή κόκαλο, υλικό δυσεύρετο και πολύτιμο που χρησιμοποιήθηκε, όπως άλλωστε και το κέρασ ρινόκερου, για τη δημιουργία εξαιρετικής ποιότητας αντικειμένων ήδη από την ύστερη εποχή του Χαλκού. Εισάγονταν στη Μεσόγειο από τη Συρία και την Αίγυπτο, ενώ σημαντικά εργαστήρια είχαν αναπτυχθεί από Φοίνικες τεχνίτες-ελεφαντουργούς ήδη στον 9ο αι. π.Χ. Μεταξύ των ευρημάτων από το συγκεκριμένο υλικό εντοπίστηκαν άθικτες οκτώσχημες πόρπες, γνωστού τύπου (Spectacle type) (εικ. 23)⁷⁰. Φέρουν διακόσμηση από ζεύγη εγχάρακτων

ομόκεντρων κύκλων, ένστιγμων κυκλίσκων ή εγχάρακτων πλοχμών με τη χάλκινη βελόνη στο πίσω μέρος τους. Πολλές από τις πόρπες αυτές φέρουν σειρές μικρών κύκλων, σύνθετες διακοσμητικό θέμα των οστέινων αντικειμένων, που απαντά σε όλες σχεδόν τις οστέινες πόρπες. Για την ένθετη διακόσμηση χρησιμοποιούσαν συνήθως μόλυβδο ή ακόμη και ασήμι⁷¹. Χρονολογούνται από τα τέλη

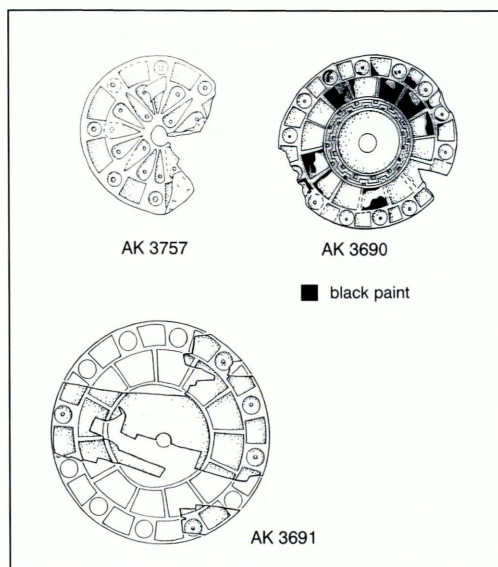
⁷⁰ Blinkenberg, *Fibules*, σ. 266. *Πλόες*, σ. 544, λ. 1074-1079.

⁷¹ Blinkenberg, *Fibules*, σ. 268. Ι. Βοκοπούλου, *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας*, Αθήνα 1990, σ. 109, αριθ. 11, σχέδ. 59.

του 8ου έως τις αρχές του 6ου αι. π.Χ. Παρόμοιες βρέθηκαν στην Έφεσο, τη Σίφνο, τη Δήλο, τη Λήμνο, αλλά και στο Δήλιο της Πάρου⁷². Επίσης, εντοπίστηκαν ελεφαντοστέινες πόρπες που αποτελούνται από ένα μόνο κυκλικό δίσκο και οι οποίες, συγκριτικά με τις οκτώσχημες, είναι πολύ πιο σπάνιες. Η επιφάνεια αυτού του δίσκου φέρει τρεις εγχάρακτες ομόκεντρες ζώνες· πανομοιότυπη διακόσμηση απαντά και σε πόρπη που προέρχεται από τη Θήρα⁷³.

Εκτός από τα παραπάνω, ιδιαίτερο εύρημα αποτελεί και ο ελεφαντοστέινος δίσκος (εικ. 24, πάνω δεξιά), παρόμοιος με αυτόν από το Δήλιο⁷⁴ της Πάρου. Το δισκοειδές πλακίδιο του Δεσποτικού είναι ιδιαίτερα λεπτό και η εγχάρακτη διακόσμησή του χωρίζεται σε τρεις ζώνες. Στο εσωτερικό πιθανότατα θα έφερε ένθετα τμήματα από ήλεκτρο ή άργυρο.

Επίσης, περιυποψιάστηκαν διάφορες ψήφοι⁷⁵ ποικίλων σχημάτων, αλλά κυρίως σφαιρικές, κατασκευασμένες ως επί το πλείστον από χυτό γυαλί. Η κατασκευή τους αποδίδεται σε εργαστήρια της βόρειας Συρίας, της Φοινίκης, της δυτικής Ασίας και της βόρειας Μεσοποταμίας⁷⁶, τα οποία εξήγαγαν μέσω του ανταλλακτικού εμπορίου των Φοινίκων και των Ελλήνων που δραστηριοποιούνταν στο χώρο της Ανατολικής Μεσόγειου. Χαρα-

Εικ. 24. Ελεφαντοστέινοι δίσκοι.

κτηριστικές είναι και οι ψήφοι⁷⁷ που έχουν εισαχθεί από τη Φοινίκη. Είναι τριγωνικές, αμφίκυρτες με μαστοειδείς αποφύσεις οι οποίες διακοσμούνται με κυτρινωπές σπείρες από ένθετο γυαλί. Μεγάλος αριθμός παρόμοιων ψήφων προέρχεται από το Δήλιο της Πάρου και χρονολογούνται στον 8ο-7ο αι. π.Χ.⁷⁸. Σπανιότατο εύρημα αποτελούν δύο ψήφοι⁷⁹ από ήλεκτρο ερυθρής απόχρωσης με ευρύ τμήμα κυκλικής διατομής στο κέντρο. Η σπανιότητα ανάλογων αντικειμένων έγκειται στο γεγονός ότι το ήλεκτρο αποτελούσε

⁷² Rubensohn, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 72-73, πίν. 13, αριθ. 2-3, 11 b, c. Dunbabin *et al.*, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 435-437, αριθ. 181-183, πίν. 185c. Blinkenberg, *Lindos*, σ. 90-91, αριθ. 133, πίν. 9. *EAD XVIII*, 1938, σ. 285-286, πίν. LXXXVI.

⁷³ Πλόες, σ. 545, λ. 1080.

⁷⁴ Rubensohn, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 72-73, πίν. 11a.

EAD XVIII, 1938, σ. 288, αριθ. 731, πίν. LXXXVI. Πλόες, σ. 544, λ. 1077.

⁷⁵ Πλόες, σ. 522, λ. 119, σ. 524, λ. 1025.

⁷⁶ Πλόες, σ. 73.

⁷⁷ Πλόες, σ. 522, λ. 119, σ. 526, λ. 1030.

⁷⁸ Πλόες, σ. 524, λ. 1026.

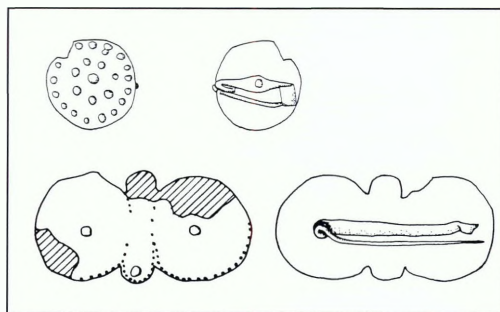
⁷⁹ Πλόες, σ. 558, λ. 1005.

Εικ. 25. Σφραγιδόλιθος με παράσταση αιάγρου στη μία όψη και αιλουροειδούς στην άλλη.

πολύτιμο υλικό προερχόμενο κυρίως από τη βορειοδυτική Ευρώπη. Ανάλογες ψήφοι από ήλεκτρο έχουν βρεθεί στο Ηραίο της Σάμου, αλλά και στις Μυκήνες⁸⁰.

Οι περισσότεροι από τους σφραγιδόλιθους (εικ. 25) που βρέθηκαν αποτελούν τυπικά δείγματα παραγωγής του αιγαιακού χώρου κατά την αρχαϊκή περίοδο. Συγκεκριμένα, οι κατασκευασμένοι από στεατίτη, ίασπι, και άλλες μαλακές πέτρες συχνά φέρουν απλά αποδοσμένα ζώα σε προφίλ. Υπάρχουν βέβαια και σφραγιδόλιθοι οι οποίοι φέρουν λαξεύσεις ξένου τύπου, αλλά οπωσδήποτε αρκετά συχνές στον ελληνικό χώρο. Ανάμεσα σε αυτούς ξεχωρίζει ένας σκαραβοειδής σφραγιδόλιθος⁸¹ από μαύρο στεατίτη, με εγχάρακτο λέοντα σε όρθια στάση και διακοσμητικά θέματα, όπως λογχοειδές φύλλο και αστέρι, που είναι ακριβώς ίδιος με το σφραγιδόλιθο αριθ. ευρ. 1539 από το Δήλιο⁸² της

Εικ. 26. Μεταλλικές πόρπες.

Πάρου και μερικούς προερχόμενους από τη Φοινίκη, οι οποίοι εκτίθενται στο Εθνικό Μουσείο της Κοπεγχάγης και στο Ashmolean της Οξφόρδης⁸³.

Παράλληλα, αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός μεταλλικών αντικειμένων από χαλκό, σίδηρο αλλά και μολύβδο. Πρόκειται για αγροτικά εργαλεία⁸⁴, πελέκεις, δρεπάνια, λόγχες, εγχειρίδια, σπαθιά, αλλά και πολλά δυσδιάγνωστα αντικείμενα. Χαρακτηριστικός είναι ο μεταλλικός αρύβαλλος που θυμίζει τους αντίστοιχους πήλινους λακωνικούς αρύβαλλους. Λείπει το χείλος του αγγείου, αλλά σώζεται η λαβή, και είναι παρόμοιος με αρύβαλλο που προέρχεται από τον Ακράγαντα της Ιταλίας⁸⁵.

Μεγάλος είναι και ο αριθμός των μεταλλικών πορπών (εικ. 26) που ήρθαν στην επιφάνεια. Χαρακτηριστική μεταξύ αυτών μια μεγάλη χαλκίνη σπειροειδής πόρπη⁸⁶ που ανήκει σε

⁸⁰ Πλόςες, σ. 559, λ. 1009, 1111-1112.

⁸¹ Πλόςες, σ. 580, λ. 1173-1174.

⁸² Ζαφειρόπουλος, ό.π. (υποσημ. 5).

⁸³ Blinkenberg *Lindos*, σ. 162, πίν. 18.

⁸⁴ Κ.Α. Ρωμαίος, *Η κάθαρος της Δήλου και το εύρη-*

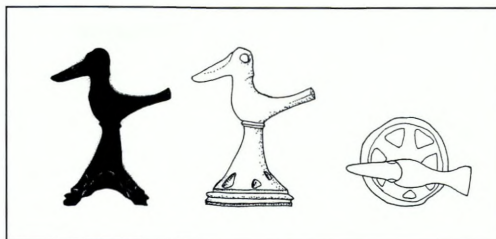
μα του Σταυροπούλου, *ΑΔ* 12 (1929), σ. 181-223, ιδίως 213-217, εικ. 20-23.

⁸⁵ Πλόςες, σ. 453, λ. 790.

⁸⁶ Πλόςες, σ. 565, λ. 1135.

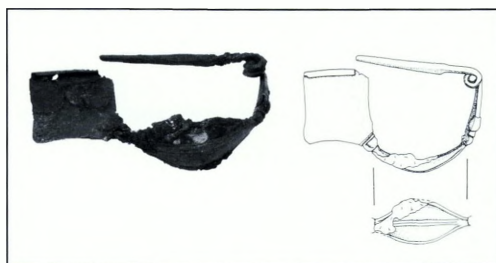
Εικ. 27. Χάλκινη σπειροειδής πόρπη.

Εικ. 28. Χάλκινο αντικείμενο σε σχήμα πτηνού, πιθανόν τμήμα πόρπης.

πολύ γνωστό τύπο ιδιαίτερα διαδεδομένο στη βόρεια Ελλάδα και την Ιταλία (εικ. 27)⁸⁷.

Ο τύπος αυτός εμφανίζεται για πρώτη φορά κατά τη διάρκεια της γεωμετρικής εποχής και διατηρείται έως το 450 π.Χ. Συγκεκριμένα, η πόρπη έχει τη μορφή ενός ελάσματος που ελίσσεται και δημιουργεί δύο όμοιες σπείρες από οκτώ δακτυλίους, με τη βελόνη στο πίσω μέρος του. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια μικρότερη οκτώσχημη χάλκινη πόρπη⁸⁸, εισηγμένη από τη βόρεια Ελλάδα, η οποία αποτελείται από δύο ομόκεντρους κύκλους οριοθετημένους από έκτυπες σιγμές. Επίσης, βρέθηκε ένα χάλκινο πτηνό (εικ. 28), πιθανότατα εξάρτημα σπειροειδούς πόρπης⁸⁹. Βρέθηκαν ακόμη αρκετές πόρπες του λεγόμενου φρυγικού τύπου, με τοξωτό στέλεχος κυκλικής διατομής και ευθεία βελόνη,

Εικ. 29. Χάλκινη πόρπη φρυγικού τύπου.

ένα είδος χορδής τόξου (εικ. 29)⁹⁰. Γενικά, ο τύπος της περόνης με σφαιρικό στέλεχος είναι ανατολικο-ιωνικός⁹¹. Τέλος, αποκαλύφθηκαν τέσσερα χρυσά αντικείμενα: δύο σφαιρικές ψήφοι⁹², ένας πτηνόσχημος κύλινδρος⁹³ από περιδέραιο, με λεπτές και πυκνές αυλακώσεις, και ένα ρόδι⁹⁴ (κεφαλή περόνης), κατασκευασμένο από ένα σφυρήλατο έλα-

⁸⁷ Blinkenberg, *Fibules*, σ. 256, τύπος XIV, 2d. Sarpouna-Sakellarakis, ό.π. (υποσημ. 55), σ. 126, εικ. 7a. Α. Χρυσόστομου, Ταφικά έθιμα από τον αρχαϊκό οικισμό στη Νέα Ζωή του νομού Πέλλας, στο: *Μνείας Χάριν. Τόμος στη μνήμη της Μαρίας Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 320-321, σχέδ. 2, εικ. 11. *Πλόες*, σ. 566, λ. 1139.

⁸⁸ Blinkenberg, *Fibules*, σ. 273-274. Ο ίδιος, *Lindos*, σ. 90, αριθ. 132, πίν. 9. *Πλόες*, σ. 566, λ. 1136.

⁸⁹ M. Comstock - C. Vermeule, *Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts, Boston*,

Boston, Mass. 1971, σ. 12, 232.

⁹⁰ *Πλόες*, σ. 565, λ. 1133-1134.

⁹¹ Payne *et al.*, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 174, πίν. 76, 20-22, 30-32. *EAD XVIII*, 1938, σ. 282, αριθ. 726, πίν. LXXXV. Jacobsthal, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 38.

⁹² *Πλόες*, σ. 201, εικ. 8.

⁹³ R. Laffineur, *Collection Paul Canellopoulos (XV)*, *BCH* 104 (1980), σ. 394, αριθ. 76-77, εικ. 81-83. Σταμπολίδης - Καρέτσου, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 263, αριθ. 326.

⁹⁴ *Πλόες*, σ. 566, λ. 1137.

Εικ. 30. Τμήμα δαδαιλικού ειδωλίου γυναικείας θεότητας και σχεδιαστική αποκατάσταση.

σμα με κοκκίδωση που σώζει τμήμα της βελόνης του.

Το εντυπωσιακότερο όμως από τα ευρήματα είναι το άνω τμήμα δαδαιλικού ειδωλίου γυναικείας θεότητας⁹⁵ τοποθετημένο με ιδιαίτερη φροντίδα στο δάπεδο του δωματίου Α1 (εικ. 30). Διατηρείται μόνον το άνω μέρος του κορμού, από τη μέση και πάνω με το κεφάλι, ύψ. 0,25 μ., ενώ δεν εντοπίστηκε το υπόλοιπο τμήμα του. Λείπει τμήμα του αριστερού χεριού και ολόκληρο το δεξί. Η υπόλοιπη μορφή αποτελείται από μεγάλο αριθμό θραυσμάτων

⁹⁵ Κουράγιος, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 70. Ο ίδιος, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 9, εικ. 11. Y. Kourayos - B. Burns, *Exploration of the Archaic Sanctuary at Mandra on Despotiko*, *BCH* 128,1 (2004) (υπό έκδοση). Y. Kourayos, *Fouilles du sanctuaire de Despotiko, 2001-2003*, στο: *Les Clients de la céramique grecque, Corpus Vasonum Antiquorum, Colloque de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 30-31 Janvier 2004* (υπό έκδοση). Γ. Κουράγιος, *Δεσποτικό Πάφου. Νέες αρχαιολογικές έρευνες*, *Corpus* 57 (2004), σ. 20-26. S. Detoratu - Y. Kourayos, *A Daedalic Female*, στο: *Ancient Greece. Mortals and Immortals. Exhibition of the National Museum of China, Hellenic Republic - Ministry of Culture*, China 2004, σ. 236-237. Cevoli, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 34-37. F. Croissant, *Παρατηρήσεις για τη γένεση και την*

τα οποία περισυνελέγησαν όλα από το ίδιο σημείο. Φέρει υπόλευκο επίχρυσμα, ενώ με αστανόμαυρο χρώμα έχουν αποδοθεί τα χαρακτηριστικά του προσώπου, η κόμη, η διακόσμηση του ενδύματος, καθώς και το πίσω μέρος του εξ ολοκλήρου. Το ειδώλιο φέρει στο κεφάλι πόλο, γεγονός που υποδεικνύει παράσταση θεότητας, ο οποίος όμως δεν διατηρείται ακέραιος. Επιπλέον, έχει μακριά κόμη η οποία διαχωρίζει το κεφάλι σε δύο τρίγωνα και φοράει χιτώνα διακοσμημένο με ρόμβους. Το αριστερό χέρι, το οποίο σώζεται έως το μέσον του βραχίονα, είναι προτεταμένο, ενώ λείπει το δεξί. Παράλληλα, με γραπτή διακόσμηση αποδίδονται οι επτά κυκλικοί βόστρυχοι που φέρουν φαρδιά ταινία στο ύψος του μετώπου, καθώς και τα αυτιά της μορφής. Κατά πάσα πιθανότητα η μορφή ήταν κυλινδρική και το κάτω μέρος της είναι παρόμοιο με το σωζόμενο κυλινδρικό κάτω μέρος δύο πήλινων ειδωλίων που βρέθηκαν στο Κάστρο της Σίφνου⁹⁶ και προέρχονται από την Πάρο⁹⁷ και τη Νάξο αντίστοιχα⁹⁸. Τα ειδώλια από τη Σίφνο συζητήθηκαν τελευταία από την Αλίκη Μουστάκα⁹⁹. Από τα δύο αυτά ειδώλια το ένα μεγάλο πήλινο αγαλμάτιο με τροχήλατο σώμα, το οποίο με βάση τη γραπτή διακόσμηση χρονολογείται περί το 680-670 π.Χ., είναι να-

ξακό, ενώ το δεύτερο, που είναι περίπου σύγχρονο, είναι μικρότερο, επίσης τροχήλατο, αλλά με γραπτή διακόσμηση εντελώς διαφορετική που το κατατάσσει σε παριανό εργαστήριο¹⁰⁰. Πρόκειται για δύο εξαιρετικές δημιουργίες, με εικονογραφική και θρησκευτική σημασία¹⁰¹, δύο αντίζηλων πόλεων που διαμόρφωσαν δύο διαφορετικές τεχνοτροπίες. Πρόκειται για δύο διαφορετικές μορφολογικές αντιλήψεις¹⁰², άκαμπτο και ψηλόλιγνο το ναξιακό, κοντόχοντρο το παριανό. Κάπως έτσι λοιπόν θα πρέπει να φανταστούμε το κατώτερο, σήμερα χαμένο, τμήμα του μικρού αγαλματος, και όχι ειδωλίου, του Δεσποτικού, οι διαστάσεις του οποίου πλησιάζουν αυτές της κυρίας της Αuxeττε (γύρω στα 0,70 μ.). Κοινά στοιχεία εντοπίζονται με το μικρότερον διαστάσεων κορινθιακό ειδώλιο δύο καθιστών θεοτήτων, που προέρχεται από τη Θήβα και εκτίθεται στο Βρετανικό Μουσείο¹⁰³, αν και οι δύο μορφές του κορινθιακού ειδωλίου είναι καθιστές σε αντίθεση με το αντίστοιχο του Δεσποτικού που είναι όρθιο. Στην προσπάθεια ανασύστασης του ειδωλίου αυτού θα πρέπει να ανατρέξουμε στην αγγειογραφία.

Η δαιδαλική κόρη¹⁰⁴ σε σύγκριση με τις γυναικείες προτομές των λεγόμενων μηλιακών, αλλά πλέον παριανών υδριών, που βρέθηκαν

ανάπτυξη των τοπικών τεχνοτροπιών στη νησιώτικη πλαστική της πρώιμης αρχαϊκής περιόδου, *Αρχαιογνωσία* 12 (2004), σ. 141-166, ιδίως σ. 155-156.

⁹⁶ J.K. Brock - C. Mackworth Young, *Excavations in Siphnos, BSA* 44 (1949), σ. 1-92.

⁹⁷ Ζ. Παπαδοπούλου, *Σιφνίων Αστυ. Φιλολογικές, αρχαιολογικές και τοπογραφικές μαρτυρίες για την αρχαία πόλη της Σίφνου*, Αθήνα 2002, έκδ. ΥΠΠΟ, ΚΑ' ΕΠΚΑ, σ. 10.

⁹⁸ Παπαδοπούλου, ό.π., σ. 8-9.

⁹⁹ Αλ. Μουστάκα, *Πρώιμα πήλινα παλλιάδια*, στο: Δ.

Δαμάσκος (επιμ.), *Αρχαία ελληνική γλυπτική. Αφιέρωμα στη μνήμη του γλύπτη Στέλιου Τριάντη*, Μουσείο Μπενάκη, 1ο Παράρτημα, Αθήνα 2002, σ. 17-27.

¹⁰⁰ Brock - Mackworth Young, ό.π. (υποσημ. 96), σ. 19-21, πίν. 6-8.

¹⁰¹ Ν. Κούρου, Τα είδωλα της Σίφνου, *Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998*, Α', Αθήνα 2000, σ. 351-370.

¹⁰² Croissant, ό.π. (υποσημ. 95), σ. 154.

¹⁰³ R.A. Higgins, *BMC* II, σ. 243, αριθ. 897, πίν. 130.

¹⁰⁴ Detoratu - Kourayos, ό.π. (υποσημ. 95), σ. 236.

στο «βόθρο της καθάρσεως» στη Ρήνεια, ειδικότερα στις υδρίες αριθ. κατ. 557 και 560¹⁰⁵, φαίνεται να αποτελεί τη μεταφορά τους σε τρισδιάστατη μορφή. Οι γυναικείες αυτές προτομές που κοσμούν το λαιμό των αγγείων της Ρήνειας προσφέρουν ένα πλούσιο υλικό για τη μελέτη της εξέλιξης της παριανής τέχνης του β' τετάρτου του 7ου και του α' τετάρτου του 6ου αιώνα και αποτελούν το καλύτερο παράλληλο, αφού το ειδώλιο του Δεσποτικού είναι άμεσα επηρεασμένο από αυτές. Αυτά τα πρόσωπα με το σχηματιζόμενο από σφαιρικές και μαλακές καμπύλες προφίλ, τα ορθάνοιχτα μάτια με την ευγενική και γλυκιά έκφραση είναι πολύ διαφορετικά από τα αντίστοιχα της Νάξου¹⁰⁶. Αναμφίβολα, το ακέραιο ολόγλυφο πρόσωπο του Δεσποτικού έχει χαρακτηριστικά όμοια με αυτά των προτομών από τη Ρήνεια, και ειδικότερα των διδυμων αριθ. κατ. 560 και 557 του Μουσείου της Μυκόνου, όπως πρώτος πολύ σωστά υποστήριξε ο F. Croissant. Υπάρχουν οι ίδιοι ελικοτοί βόστρυχοι πάνω στο μέτωπο, η ίδια κυματοειδής κόμη που πέφτει κατά μήκος του λαιμού, παρόμοια μεγάλα τοξωτά μάτια με

ελαφρώς πεσμένες γωνίες, με τη διαφορά ότι οι λεπτομέρειες των ματιών και της κόμμωσης είναι πιο ακριβείς και ωραιότερα αποδοσμένες στο ειδώλιο του Δεσποτικού.

Το ειδώλιο αυτό ή αγαλματίδιο, όπως θα ήταν καλύτερα να ονομάζεται λόγω του ασυνήθιστα μεγάλου μεγέθους, ταυτίζεται κατά πάσα πιθανότητα με το λατρευτικό ειδώλιο¹⁰⁷ του αρχικού αρχαϊκού ναού και πιθανόν αναπαριστά τη θεά Άρτεμη, αν δεχθούμε πως το ιερό, με βάση τα ενεπίγραφα όστρακα, ήταν αφιερωμένο στις θεότητες του Απόλλωνα και της Άρтемης. Μια δεύτερη εκδοχή για την ταύτιση του ειδωλίου είναι πως αναπαριστά το θεό Απόλλωνα, λόγω του ότι στο ειδώλιο δεν φαίνεται να υπάρχει στήθος και είναι γνωστές απεικονίσεις του Απόλλωνα με γυναικεία ένδυση¹⁰⁸.

Όπως και αυτό του ναξιακού αγαλματίου της Σίφνου, αποτελεί μια ξεχωριστή και ασυνήθιστη δημιουργία, λατρευτικού πιθανότατα χαρακτήρα. Άλλωστε τα τέσσερα αυτά νησιά, Νάξος, Πάρος, Σίφνος, Δεσποτικό, είναι τόσο κοντά μεταξύ τους που το ένα επηρέαζε το άλλο. Σύμφωνα και με την άποψη του F.

¹⁰⁵ Φ. Ζαφειροπούλου, *Προβλήματα της μυκηναϊκής αγγειογραφίας*, Αθήνα 1985, σ. 12, εικ. 6-7. Η ίδια, *Πάρος*, Αθήνα 1997, σ. 38.

¹⁰⁶ Detoratu - Kourayos, ό.π., σ. 236.

¹⁰⁷ N. Kourou, À propos de quelques ateliers de céramique fine, non tournée dy type «Argien Monochrome», *BCH* 111 (1987), σ. 3-53. Η ίδια, *Hand Made Pottery and Trade: the Case of the 'Argive Monochrome' Ware*, στο: *Proceedings of the 3rd Symposium on Ancient Greek and Related Pottery, Copenhagen, August 31-September 4 1987*, National Museet, Ny Carlsberg Glyptotek, Thorvaldsens Museum, Copenhagen 1998, σ. 314-323. Η ίδια, *Aegean and Cypriot Wheel-made Terracotta Figures of*

the Early Iron Age, Continuity and Disjunction, στο: *Die nahöstlichen Kulturen und Griechenland an der Wende vom 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr., Kontinuität und Wandel von Strukturen und Mechanismen kultureller Interaktion, Kolloquium des Sonderforschungsbereiches 295 «Kulturelle und sprachliche Kontakte» der Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 11.-12. Dezember 1998*, Mainz 2002, σ. 11-38.

¹⁰⁸ Υπόθεση στην οποία συμφωνούν οι καθηγητές F. Croissant του Πανεπιστημίου της Σορβόνης και Ν. Κούρου του Πανεπιστημίου της Αθήνας, τους οποίους και ευχαριστώ ιδιαίτερα.

Croissant¹⁰⁹ για τα δύο σιφνιακά έργα, το ένα από την Πάρο και το άλλο από τη Νάξο, ένα άλλο στοιχείο, εκτός του μεγέθους, που συνηγορεί στην υπόθεση για λατρευτικό ή αναθηματικό προορισμό του αγαλματίου του Δεσποτικού, είναι και ο πόλος που είναι χαρακτηριστικό αγάλματος θεάς ή ακόμη και λατρευτικού αγάλματος.

Το ειδώλιο αυτό του Δεσποτικού που προέρχεται από παριανό εργαστήριο¹¹⁰ είναι η μεταφορά σε τρεις διαστάσεις της ζωγραφικής απεικόνισης μιας από τις πολλές γυναικείες προτομές που κοσμούν το λαιμό των αγγείων της Ρήνειας¹¹¹. Τη μέθοδο διακόσμησης των αγγείων μετέφεραν με τον ίδιο ακριβώς τρόπο στο αγαλμάτιο του Δεσποτικού. Κατά αυτό τον τρόπο οι κεραμείς αγγειογράφοι του παριανού εργαστηρίου, στο οποίο ανήκουν και τα αγγεία της Ρήνειας, συνδυάζοντας τον τροχό και το πλάσιμο, δημιουργήσαν κάτι το ξεχωριστό στην τέχνη της πλαστικής. Η μεταφορά αυτών των σχεδιαστικών προτύπων στο αγαλμάτιο του Δεσποτικού, καθώς και στα αγαλμάτια της Σίφνου, αποτελεί μια εξαίρετη και ιδιαίτερη καλλιτεχνική δημιουργία. Η σύγκριση ανάμεσα στις μορφές των υδριών της Ρήνειας και της μορφής του Δεσποτικού μάς δίνει για πρώτη φορά το αποτέλεσμα αυτής της εξαίρετης δημιουργικής διαδικασίας με δυναμική παρουσία των παριανών εργαστηρίων των μέσων του 7ου αι. π.Χ. Κατά τον F. Croissant η μικρή αυτή ομάδα έργων, τα δύο σιφνιακά και το ει-

δώλιο του Δεσποτικού, χρονολογούνται τα μεν σιφνιακά στα 680-670 π.Χ. και αυτό του Δεσποτικού λίγο νωρίτερα, γύρω στο 660 π.Χ., και σηματοδοτεί την ύπαρξη, στο β' τέταρτο του 7ου αι. π.Χ., μιας παριανής τεχνοτροπίας, άμεσα προερχόμενης από την υπογεωμετρική παράδοση της ομάδας Ad¹¹².

Τα πολυπληθή ευρήματα του δωματίου A1 του κτιρίου A, κατασκευασμένα κατά τη διάρκεια του 7ου και του 6ου αι. π.Χ., τοποθετήθηκαν κάτω από τις πλάκες του νέου δαπέδου του δωματίου A1 πιθανότατα κατά την ανακαίνιση του ναού του ιερού σε μια ύστερη φάση της αρχαϊκής περιόδου. Μια δεύτερη πιθανή ερμηνεία αυτής της απόθεσης είναι ότι αυτό το δωμάτιο του συγκροτήματος χρησιμοποιείτο ως «θησαυρός», όπου φυλάσσονταν τα αναθήματα και τα λατρευτικά αντικείμενα του ιερού. Η γεωμετρική κεραμική, η οποία βρέθηκε στα παλαιότερα στρώματα του δωματίου A1 (εικ. 31), δηλώνει ότι η λατρεία άρχισε στο χώρο αυτό τουλάχιστον κατά τη γεωμετρική περίοδο, καθώς από την πρωτοκυκλαδική περίοδο έχουμε πολύ λίγα όστρακα. Άλλωστε, όλη αυτή η κεραμική βρέθηκε αναμειγμένη με νεότερη, γεγονός που υποδεικνύει ότι δεν υπήρχε λατρεία πριν από τη γεωμετρική εποχή. Η έναρξη χρήσης του χώρου, πιθανότατα ως λατρευτικού, υποδηλώνεται από ένα αρκετά αποσπασματικά σωζόμενο αγγείο, με διακόσμηση από ζικ-ζακ και εναλλασσόμενα τρίγωνα, παρόμοιο με αγγεία που έχουν βρεθεί στη Δήλο¹¹³. Χαρακτηριστικό είναι το γε-

¹⁰⁹ Croissant, ό.π. (υποσημ. 95), σ. 157.

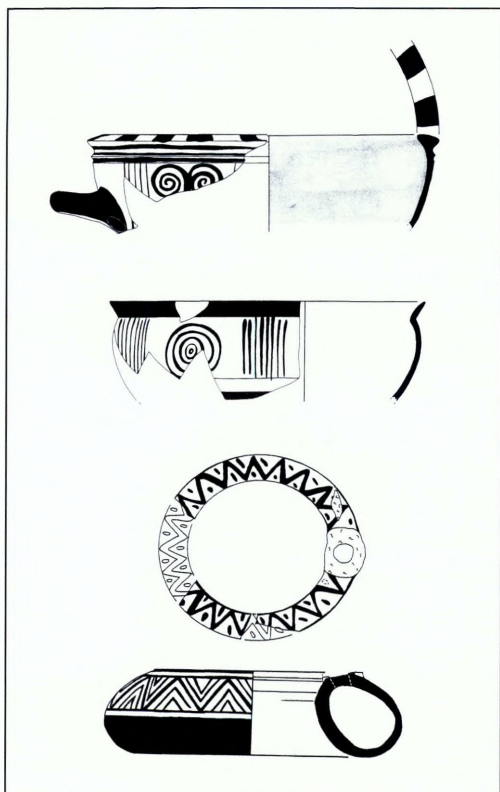
¹¹⁰ Croissant, ό.π., σ. 155-156, 159.

¹¹¹ Ζαφειροπούλου, ό.π. (υποσημ. 105).

¹¹² Brock - Mackworth Young, ό.π. (υποσημ. 96), σ.

19-21, πίν. 6-8.

¹¹³ EAD X, 1928, εικ. XVI-XVII. EAD XVII, 1935, εικ. XLVIII. Boardman - Hayes, ό.π. (υποσημ. 28), αριθ. 1446, πίν. 91.

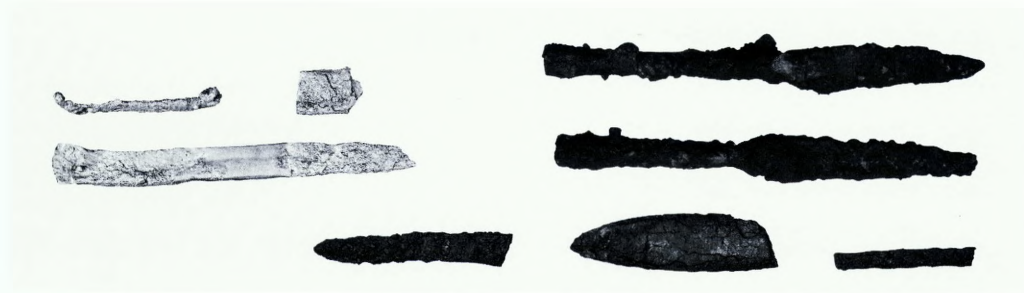
Εικ. 31. Αγγεία γεωμετρικής περιόδου.

γονός ότι έως τώρα σε κανένα στρώμα δεν έχει αναγνωριστεί αποκλειστικά γεωμετρική κεραμική, όπως επίσης απουσιάζει εντελώς η πρωτογεωμετρική. Το αποσπασματικά σωζόμενο γεωμετρικό υλικό είναι καλής ποιότητας. Το υλικό από το δωμάτιο Α1 αποτελείται από άθικτα αγγεία, όπως και κάποια άλλα που εντοπίστηκαν αποσπασματικά τα οποία όμως συγκολλώνται. Έως τώρα δεν έχουν εντοπιστεί όστρακα από το συγκεκριμένο χώρο που να συνανήκουν με αντίστοιχα άλλων δωματίων αλλά και του προδόμου. Όστρακα από διάφορα αγγεία που βρέθηκαν σε διάφορα στρώματα του δωματίου Α1 υποδηλώνουν ότι όλο αυτό το υλικό τοποθετήθηκε σε μια χρονική περίοδο πιθανότατα στο β' τέταρτο

του 6ου αι. π.Χ. Αυτή η υπόθεση ενισχύεται από το γεγονός της ανακάλυψης στον ίδιο χώρο πρωτοκορινθιακών απιδόσχημων αρυβαλλων, που χρονολογούνται στο γ' τέταρτο του 7ου αιώνα, καθώς και σφαιρικών αρυβαλλων πρωτοκορινθιακής έως ύστερης κορινθιακής εποχής, οι οποίοι είχαν με πολλή προσοχή τοποθετηθεί στις γωνίες, αλλά και κατά μήκος της μεσοτοιχίας του δωματίου Α1 του κτιρίου Α. Γενικότερα, αυτή η απόθεση μπορεί να χαρακτηριστεί λατρευτικού χαρακτήρα, με εξαιρετικής ποιότητας αγγεία κανονικών διαστάσεων ή και μικκύλα, που περιέχει εκτός από κεραμική εισηγμένη από την Κόρινθο, τη Λακωνία, τη Χίο, τη Ρόδο και την ανατολική Ελλάδα και κεραμική κατασκευασμένη σε τοπικά εργαστήρια, κυρίως παριανά. Εκτός από τα προαναφερθέντα κορινθιακά αγγεία ανακαλύφθηκε μεγάλος αριθμός αγγείων πόσεως, όπως κοτύλες, κυκλαδικές φιάλες του λεγόμενου σιφνιακού τύπου, κρατήρες, μικροί αμφορίσκοι κ.ά. Επίσης, σώθηκε ένα ακέραιο μικρό πινάκιο¹¹⁴ με οπές ανάρτησης, το οποίο είναι διακοσμημένο με πολύχρωμες ζώνες και ροζέτες σχεδιασμένες από σύνολο επτά λευκών στιγμών. Ανάλογα ευρήματα έχουν εντοπιστεί στη Δήλο, την Πάρο, τη Θάσο και την Τόκρα.

Το πλήθος και το είδος των κινητών ευρημάτων μάς οδηγεί στη λατρεία γυναικείας θεότητας στο ιερό του Δεσποτικού. Η παρουσία όμως εγχειριδίων, λογγών και αγροτικών εργαλείων (εικ. 32) μάς παραπέμπει και σε ανδρική θεότητα που ίσως συλλατρευόταν. Το γεγονός αυτό ενιχύει τη θεωρία ότι το ιερό

¹¹⁴ Μ.Η. Bikakis. *Archaic and Classical Imported Pottery in the Museums of Paros and Naxos* (ιδ. διατρ.), Cincinnati 1985, σ. 60, εικ. 6.

Εικ. 32. Μεταλλικά αντικείμενα (ξίφη και εγχειρίδια).

στο Δεσποτικό ίσως ήταν αφιερωμένο στην Άρτεμη και τον Απόλλωνα. Βασικό στοιχείο για την ταυτότητα των λατρευόμενων θεοτήτων στο ιερό του Δεσποτικού, στη θέση Μάντρα, είναι η ανακάλυψη πολλών ενεπίγραφων οστροάκων που χρονολογούνται στον 6ο και τον 5ο αι. π.Χ. και προέρχονται από κοτύλες και σκύφους, και στα οποία αναγράφεται με εγχάραξη που προηγείται της όπτησης το όνομα του Απόλλωνα ή τα αρχικά *ΑΠ* ή και ακόμη το όνομα της Άρтемης, όπως απαντά σε ένα μοναδικό όστρακο. Τα ενεπίγραφα όστρακα με την επιγραφή *ΑΠ* ή *ΑΠΟΛ* περισυνελέγησαν μέσα από τα δωμάτια του αρχαϊκού κτιρίου Α, ενώ το όστρακο με την επιγραφή *ΑΡΤΗΜΕ* βρέθηκε σε δωμάτιο του κτιρίου Γ.

Λόγω της επέκτασης της ανασκαφής το 2001 κάτω από τις σύγχρονες μάντρες της σπάνης, κρίθηκε απαραίτητο να απομακρυνθεί μέρος της λιθόκτιστης περιφράξης, η οποία σχεδόν υπερέκαλυπτε το χώρο της ανασκαφής. Κατά τις εργασίες απομάκρυνσης και μεταφοράς της στα ανατολικά, μακριά από τον ανασκαπτόμενο χώρο, αποκαλύφθηκαν πολλά νέα αρχιτεκτονικά μέλη και δόμοι προερχόμενοι από διάφορα κτίρια αλλά και από τον ίδιο το δωρικό ναό. Τα ευρήματα που αποκαλύφθηκαν, αρκετά διαβρω-

μένα και κατεστραμμένα λόγω της χρήσης τους στη μάντρα, είναι: τρίγλυφα διαφόρων μεγεθών, τμήματα γείσων δύο τουλάχιστον κτιρίων εκτός του ναού, σπόνδυλοι κιόνων που προέρχονται από το ναό και τη στοά, αλλά και από άλλα κτίρια. Επίσης, βρέθηκαν και αρκετά γλυπτά κατά πάσα πιθανότητα αναθήματα στο ιερό, όπως θραύσμα υπερχυσικού μεγέθους από γυναικείο αγάλμα αρχαϊκής εποχής, βάσεις κούρων, τμήματα ανδρικών αγαλμάτων και διάφορα τμήματα άλλων γλυπτών.

Η συστηματική ανασκαφική έρευνα επεκτάθηκε και στην περιοχή γύρω από το κτιριακό συγκρότημα Α, και συγκεκριμένα στη νότια πλευρά του δωματίου Α1 δίπλα στη νότια στενή πλευρά του προδόμου. Στην ίδια ευθεία και με κατεύθυνση Β.-Ν. αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια τριών ακόμη μικρότερων τετράγωνων δωματίων, διαστ. 4×4 μ., σε παράταξη¹¹⁵, τα οποία, με βάση τα οστροάκα που περισυνελέγησαν, χρονολογούνται στα τέλη της αρχαϊκής εποχής. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, τα δωμάτια αυτά προστέθηκαν σε

¹¹⁵ Γ. Κουράγιος, *ΑΔ* 57 (2002), Χρονικά (υπό έκδοση).

Εικ. 33. Τμήμα περιρραντηρίου με την επιγραφή ΜΑΡΔΙΣ ΑΝΕΘΗΚΕΝ.

κάποια μεταγενέστερη εποχή στο ήδη υπάρχον εντυπωσιακό κτίριο Α.

Η ανασκαφή στο εσωτερικό του προδόμου, κατά μήκος όλης της ισχυρής θεμελίωσης της ανατολικής πλευράς, έφερε στην επιφάνεια έναν ακέραιο κορινθιακό αρύβαλλο και δύο άθικτα αλάβαστρα τοποθετημένα στα θεμέλια του κτιρίου, όπως συνηθίζονταν στην αρχαϊκή εποχή. Στον ίδιο ακριβώς χώρο αποκαλύφθηκε τμήμα μαρμάρινου περιρραντηρίου, διαστ. 0,25×0,15 μ., που φέρει στο χείλος του αποσπασματικά σωζόμενη την επιγραφή ... ΜΑΡΔΙΣ ΑΝΕΘΗΚΕΝ... με γράμματα αρχαϊκού τύπου (εικ. 33). Το όνομα Μάρδης είναι πιθανότατα ανατολικής προέλευσης, και έχει την ίδια ρίζα με το όνομα Μαρδόنيος¹¹⁶ – του πέρση στρατηγού που πολέμησε στη μάχη των Θερμοπυλών – και το όνομα Αμάρδης που εμφανίζεται σε ένα ποίημα της Λέσβου. Ομόρριζα ανδρικά ονόματα μαρτυρούνται σε νεότερες επιγραφές, όπως Μαρδύλης (IG IX2,

332. L. 6) και Μαρδόنيος (IG II2 10252, IG XII8, 309, L. 6). Δυστυχώς, δεν σώζεται το υπόλοιπο τμήμα της επιγραφής, στο οποίο κατά πάσα πιθανότητα θα αναφερόταν το όνομα της θεότητας στην οποία ήταν αφιερωμένο το ιερό. Στο χώρο της ανασκαφής περυσυνελέγη άλλο ένα μικρό θραύσμα περιρραντηρίου που σώζει αποσπασματικά τρία γράμματα ... ΚΕΝ..., τα οποία χρονολογούνται στην ίδια περίοδο και αποτελούν τα τρία τελευταία γράμματα της λέξης «ανέθηκεν».

Κατά τις ανασκαφικές εργασίες της περιόδου 2002 οι προσπάθειες επικεντρώθηκαν στον καθορισμό των ακριβών ορίων του κτιρίου Α, και ιδιαίτερα της νοτιοανατολικής πλευράς του, όπου αποκαλύφθηκαν σε ανώτερο επίπεδο τα μεταγενέστερα κτίρια. Τα οικοδομήματα αυτά είχαν πολύ μικρούς χώρους και για το κτίσιμό τους είχαν χρησιμοποιηθεί αρχιτεκτονικά μέλη του δωρικού ναού και των άλλων οικοδομημάτων (εικ. 34). Το κτίσιμο είναι πολύ πρόχειρο και σε πολλά σημεία χρησιμοποιήθηκαν τα ήδη υπάρχοντα αρχαϊκά κτίσματα. Η συνεχής αυτή χρήση του χώρου είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή και την αποσπασματική διατήρηση των αρχαϊκών κτισμάτων.

Η σταδιακή αποκάλυψη αυτών των ύστερων κτιρίων επιβεβαιώνει τη χρήση του χώρου στη μεσαιωνική εποχή¹¹⁷, πράγμα που ήταν γνω-

¹¹⁶ Ηρόδ. VI, VII, VIII, IX σποράδην. Οι πληροφορίες για τις επιγραφές προέρχονται από τον Άγγελο Ματθαίου στον οποίο έχει δοθεί η άδεια της τελικής δημοσίευσης.

¹¹⁷ Όπως επιβεβαιώνεται από τους παλαιούς πορτολάνους και από χαλκογραφίες των περιηγητών Bartolomeo Dalli Sonetti, στο βιβλίο του *Isolario, o sia Cosmo-*

grafia del mar Egeo, Venezia 1485, Benedetto Bordone, χαρτογράφου-χαράκτη, στο βιβλίο του *Isolario nel quale ragiona de tutte l'isole del mondo*, Venezia 1534, σ. 44, Marco Boschini, *L'Arcipelago con tutte le isole, scogli, seche e fondi bassi*, Venezia 1658, Alain Manesson Mallet, μηχανικού στην αυλή του Λουδοβίκου ΙΔ', στο βιβλίο *Description de l'univers...*, Paris 1683, 3, Francesco

Εικ. 34. Νοτιοανατολικό τμήμα του κτιρίου Α. Διακρίνονται μεταγενέστερα κτίσματα με εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη.

στό από διάφορες γκραβούρες του 15ου και του 17ου αιώνα, στις οποίες αναγράφεται το μεσαιωνικό όνομα του Δεσποτικού, Sigilo, και διακρίνεται στη θέση Μάντρα ένα μικρό κάστρο.

Κάτω από τα ύστερα αυτά κτίσματα η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τη συνέχεια του αρχαϊκού κτιρίου Α. Αρχικά αποκαλύφθηκε στο σύνολό του το δωμάτιο Α5, διαστ. 7×7 μ. Στη συνέχεια ήρθε στο φως το υπόλοιπο τμήμα του νότιου αρχαϊκού τοίχου του συγκροτήματος, ο οποίος έτσι εκτείνεται σε μήκος 60 μ., με σωζόμενο ύψος 1,70 μ., διατηρημένος

σε άριστη κατάσταση. Είναι κατασκευασμένος από μικρές και μεγάλες σχιστόπλακες, με ευθυντηρία από μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες και ισχυρή θεμελίωση που «πατάει» στο φυσικό βράχο. Η συνέχεια του νότιου τοίχου του αρχαϊκού κτιρίου σχηματίζει ένα είδος περιβόλου, ο οποίος όριζε το ιερό και τους βοηθητικούς του χώρους (εικ. 35).

Η αποκάλυψη δύο αρχαϊκών μαρμάρινων κεφαλών κούρων, που βρέθηκαν στην εξωτερική βόρεια πλευρά του νότιου τοίχου του κτιρίου ήρθε να προστεθεί στον αριθμό των υπόλοιπων ευρημάτων. Η πρώτη κεφα-

Piacenza στο βιβλίο *L'Egeo redivivo o sia chorographia dell'Archipelago...*, Modena 1688. Γενικά για χάρτες, βλ. Κ. Ραγκούση-Κοντογώργου, *Πάρος - Αντίπαρος, με τα*

μάτια των χαρτογράφων και περιηγητών 15ος-19ος αι., Πάρος 2000.

Εικ. 35. Βόρειος τοίχος του περιβόλου και η στοά. Στο βάθος διακρίνεται το κτίριο Δ.

λή (εικ. 36)¹¹⁸, σμιλευμένη σε παριανό μάρμαρο¹¹⁹ (λυχνίτη), βρέθηκε σε ένα λιθοσωρό και είχε χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό στη νότια πλευρά του κτιρίου Α. Η κατάσταση διατήρησης της εμπρόσθιας όψης δεν είναι καλή σε αντίθεση με την οπίσθια η οποία αποκαλύπτει το ταλέντο του γλύπτη. Τα μακριά μαλλιά πέφτουν με κυματοειδείς βοστρύχους σε όλο το πίσω μέρος της κεφαλής. Την κόμη συγκρατεί στενή ταινία που δέ-

νεται πίσω με το γνωστό «ηράκλειον άμμα». Οι βόστρυχοι πέφτουν στο πλάι του λαιμού και από τα δύο μέρη ακριβώς με τον ίδιο τρόπο, όπως στις κόρες γενικότερα, αλλά πιο συγκεκριμένα, όπως στην κόρη του Μουσείου της Δήλου (αριθ. ευρ. 4945)¹²⁰. Επίσης τεχνοτροπικά θα μπορούσε να συγκριθεί με την κεφαλή κοῦρου από την Αθήνα (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 4509)¹²¹, που χρονολογείται στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. Γε-

¹¹⁸ Κουράγιος, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 10. Kourayos - Burns, ό.π. (υποσημ. 95). Υ. Kourayos, *Fouilles du sanctuaire de Despotico...*, ό.π. (υποσημ. 95).

¹¹⁹ Δ. Σκιλάρντι - Ντ. Κατσωνοπούλου (επιμ.), *Παρία Λίθος, Λατομεία, μάρμαρο και εργαστήρια γλυπτικής της Πάρου, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιολο-*

γίας Πάρου και Κυκλάδων, Παροιکیά, Πάρος, 2-5 Οκτωβρίου 1997, Αθήνα 2000.

¹²⁰ Κ. Karakassi, *Archaische Koren*, München 2001, πίν. 215, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία.

¹²¹ G.M.A. Richter, *Kouroi*, London 1970, σ. 155, αριθ. 86c, εικ. 609-611.

Εικ. 36. Αρχαϊκή κεφαλή κούρου.

νικά, το «ηράκλειον άμμα» είναι χαρακτηριστικό και συναντάται συχνά στους κούρους, ενώ το βρίσκουμε σπάνια σε αγάλματα κορών¹²², ο τρόπος όμως με τον οποίο έχουν αποδοθεί οι κυματοειδείς βόστρυχοι, οι οποίοι πέφτουν στους ώμους, είναι πολύ πιο κοντά σε ανάλογες κεφαλές κορών. Άλλα γυναικεία αγάλματα με κυματοειδείς βόστρυχους, παρόμοιους με αυτούς της κεφαλής από το Δεσποτικό, είναι αυτά στο Μουσείο Ακροπόλεως (αριθ. ευρ. 659 και 661)¹²³. Οπωσδήποτε, λόγω της κακής διατήρησης του προσώπου της, είναι δύσκολη η ταύτισή της. Μια πιθανή ερμηνεία, λόγω και της απόδοσης της

κόμης σε γυναικεία πρότυπα, θα ήταν ότι η κεφαλή αυτή ανήκει σε Σφίγγα¹²⁴. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το ότι το «ηράκλειον άμμα» στο πίσω μέρος της κεφαλής δεν είναι ακριβώς στο κέντρο, αλλά προς τα δεξιά, στοιχείο που ίσως υποδηλώνει ένα ελαφρύ γύρισμα της κεφαλής προς τα αριστερά, παρόμοιο με αυτό των σφιγγών από την Αττική¹²⁵. Η κεφαλή χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 6ου αιώνα (530-520 π.Χ.).

Η δεύτερη κεφαλή κούρου (εικ. 37)¹²⁶ βρέθηκε και αυτή στη νότια πλευρά του νότιου τοίχου του κτιρίου Α, διατηρείται όμως σε άριστη κατάσταση. Σώζεται έως την αρχή του

¹²² Karakassi, ό.π., πίν. 105 (Kopenhagen Nationalmuseum, αριθ. 12199), όπου απεικονίζεται μια αρχαϊκή κόρη με «ηράκλειον άμμα» στα μαλλιά της.

¹²³ Karakassi, ό.π., πίν. 166, 170.

¹²⁴ K. Sheedy, An Archaic Sphinx from Siphnos *BSA* 83 (1988), σ. 363-373. Ο ίδιος, *Archaic Sculpture Found on Siphnos*, *AM* 107 (1992), σ. 107-117. E. Walter-Karydi (επιμ.), *Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*

1998, Αθήνα 2000, σ. 120-129, εικ. 58, πίν. 97. Schuller, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 22.

¹²⁵ J. Boardman, *Greek Sculpture. The Archaic Period*, London 1978, εικ. 225-226. F. Johansen, *Greece in the Archaic Period*, Ny Carlsberg Glyptotek 1994, αριθ. 1203, σ. 40.

¹²⁶ Κουράγιος, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 12.

Εικ. 37. Αρχαϊκή κεφαλή κούρου.

λαιμού, ενώ λείπει μεγάλο τμήμα των μαλλιών πίσω από το δεξί αυτί. Τα μάτια είναι μεγάλα και αμυγδαλωτά, με κανθό που δηλώνεται έντονα, τα φρύδια λεπτά και τοξωτά, ενώ στο στόμα σχηματίζεται το χαρακτηριστικό αρχαϊκό μειδίαμα. Τα αυτιά αποδίδονται με έντονη πλαστικότητα και η οπή του ακουστικού πόρου έχει ανοιχθεί με τρυπάνι πάνω ακριβώς από το λοβό, χαρακτηριστικό σπάνιο για την εποχή σε αγάλματα αυτού του τύπου. Οι μεγάλοι και παχείς σπειροειδείς βόστρυχοι που πλαισιώνουν το μέτωπό της έχουν μοιραστεί συμμετρικά από το κέντρο του μετώπου σε δύο ομάδες, από πέντε σε κάθε πλευρά, παρόμοιοι με αυτούς του κούρου από τη Μήλο (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 1558)¹²⁷. Η φαρδιά ταινία

που φέρει στα μαλλιά δένεται σε «ηράκλειον άμμα» στο πίσω μέρος της κεφαλής, όπου φέρει και άλλη ταινία, η οποία συγκρατεί την κόμη, ίδια με τη διπλή ταινία του κούρου αριθ. 63 από την Επίδαυρο¹²⁸. Η κεφαλή του κούρου του Δεσποτικού φέρει ίχνη πορφύρεου χρώματος γύρω από τους βοστρύχους του μετώπου και το δεξί αυτί. Στην κορυφή των μαλλιών υπάρχει τόρμος για τη στερέωση του μηνίσκου και διακρίνονται ίχνη χάλκινου στελέχους. Ο κούρος του Δεσποτικού δεν παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τα γνωστά παριανά έργα, όπως ο κούρος από το Ασκληπιείο της Πάρου που βρίσκεται στο Λούβρο¹²⁹ και η σφίγγα WIX (αριθ. 2823) στη Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg της Κοπεγχάγης¹³⁰ – το μόνο τους κοινό, γενικά, είναι η διάταξη των βοστρύχων στο πίσω μέρος της κεφαλής. Θα μπορούσε όμως να συγκριθεί, ως προς την απόδοση της κόμης με διπλή ταινία, με τη ναξιακή κεφαλή κούρου (αριθ. 2821) στη Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg της Κοπεγχάγης¹³¹, η οποία με τη σειρά της παρουσιάζει ομοιότητες με τη ναξιακή σφίγγα στους Δελφούς, που σύμφωνα με τον Boardman πλησιάζει αρκετά τον πρώιμο αττικό τύπο κεφαλών¹³². Οπότε και η κεφαλή του Δεσποτικού βρίσκει το πλησιέστερο παράλληλό της στα ναξιακά και όχι στα παριανά εργαστήρια. Ο Boardman χρονολογεί τη σφίγγα των Ναξίων στο 560 π.Χ., ενώ η κεφαλή της Κοπεγχάγης είναι παλαιότερη, γύρω στο 580

¹²⁷ Richter, ό.π. (υποσημ. 121), σ. 96, αριθ. 86, εικ. 273-274.

¹²⁸ Ό.π., σ. 98, αριθ. 91, εικ. 293-294. F. Zapheirouliou, *Parische Skulpturen*, *Ani Pl* 27, σ. 7-35.

¹²⁹ Richter, ό.π., σ. 107, αριθ. 116, εικ. 356-358.

¹³⁰ Johansen, ό.π., σ. 46. Richter, ό.π., αριθ. 109, εικ.

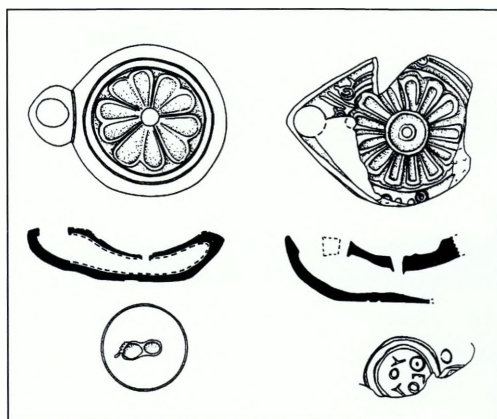
328-329. B. Holtzmann, *Une sphinge archaïque de Thasos*, *BCH* 115 (1991), σ. 125-165.

¹³¹ Johansen, ό.π., αριθ. 2821, σ. 35. G. Kokorou Aleuras, *Die naxische Bildhauerschule*, *Ani Pl* 24, 1995, σ. 37-138.

¹³² Boardman, ό.π. (υποσημ. 125), σ. 87, εικ. 100.

π.Χ. Επομένως, ο κούρος του Δεσποτικού θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά στην ίδια περίπου περίοδο, δηλαδή μεταξύ 580-560 π.Χ. Επίσης, ως προς την τεχνοτροπία, η κεφαλή του Δεσποτικού παρουσιάζει αμυδρές ομοιότητες με την κεφαλή του κούρου από τη Θήρα (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 8)¹³³ και την κεφαλή του κούρου από τη Μήλο (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 1558)¹³⁴, που δεν απέχουν πολύ, γύρω στο 570-560 π.Χ. ο πρώτος και γύρω στο 550 π.Χ. ο δεύτερος. Τέλος, ως προς την κόμωση με τους σπειροειδείς βοστρύχους στο μέτωπο, θα μπορούσε να παραλληλιστεί με τους σχετικά νεότερους αττικής προέλευσης κούρους, όπως αυτόν από την Κέα (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 3686)¹³⁵ και το Πτώο (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 12)¹³⁶.

Η κύρια φάση χρήσης του κτιριακού συγκροτήματος Α, όπως ήδη αναφέρθηκε, ήταν στα αρχαϊκά χρόνια. Ωστόσο, από την ποσότητα και την ποιότητα της κεραμικής, που αποκαλύφθηκε γύρω και έξω από το χώρο του κτιρίου, φαίνεται πως το ιερό του Δεσποτικού συνέχισε να λειτουργεί και κατά τη διάρκεια των κλασικών αλλά και των ελληνιστικών χρόνων, με μειωμένη όμως χρήση. Από την έως τώρα μελετηθείσα κεραμική και την αποκάλυψη φιαλών του 3ου και του 2ου αι. π.Χ. αποδεικνύεται ότι το ιερό ήταν σε

Εικ. 38. Ρωμαϊκός και παλαιохριστιανικός λύχνος.

χρήση έως τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Ευρήματα της ρωμαϊκής εποχής, και συγκεκριμένα του 1ου και του 2ου αι. μ.Χ., εντοπίστηκαν σε όλο το κτίριο χωρίς να αποτελούν ενδείξεις για τη λατρευτική χρήση του χώρου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο αμέριος λύχνος¹³⁷ με ερυθρό γάνωμα και διακόσμηση ροζετών που στο εσωτερικό φέρει σφράγισμα, το οποίο προέρχεται πιθανότατα από την Κνίδα και χρονολογείται στον 1ο-2ο αι. μ.Χ. Ευρήματα, όπως αμφορείς και χρηστικά αγγεία, υποδηλώνουν οικιακή και όχι λατρευτική χρήση του χώρου σε όλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής περιόδου. Η ρωμαϊκή φάση χρήσης του ιερού του Δεσποτικού ανήκει στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο και υποδηλώνεται καλύτερα από τα χρηστικά και αποθη-

¹³³ Ό.π., σ. 87, εικ. 101. Ισμ. Τριάντη, Νέα αρχαϊκά γλυπτά από τη Θήρα στο: Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Φως Κυκλαδικόν*, Αθήνα 1999, σ. 196-198.

¹³⁴ Boardman, ό.π. (υποσημ. 125), σ. 87, εικ. 102.

¹³⁵ Ό.π., σ. 107, εικ. 144. Ισμ. Τριάντη, Αρχαϊκά αγγέλματα της Κέας, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Κέα - Κύθνος. Ιστορία και Αρχαιολογία*, Μελέτηματα 27, 1998,

ΚΕΡΑ, σ. 449-454.

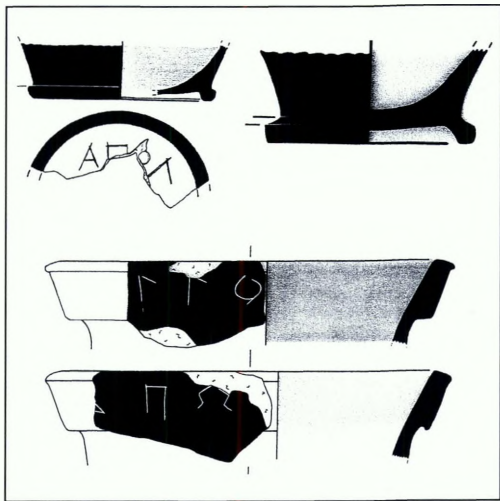
¹³⁶ Boardman, ό.π., σ. 114, εικ. 179. J. Ducat, *Les Kouroi du Ptoion. Le sanctuaire d'Apollon Ptoieus à l'époque archaïque*, BEFAR 219, 1971, αριθ. 197, σ. 346-351, πίν. 112-113.

¹³⁷ *The Athenian Agora VII*, αριθ. 129, πίν. 5 και 52, αριθ. 30, πίν. 5.

κευτικά αγγεία και τους λύχνους από τη βόρεια Αφρική¹³⁸ με ερυθρό επίχρυσμα¹³⁹.

Η ρωμαϊκή φάση κατοίκησης της θέσης συνεχίστηκε έως τον 6ο αι. μ.Χ. (εικ. 38), ενώ κατόπιν η θέση εγκαταλείφθηκε για αιώνες. Η απουσία μεσοβυζαντινών «γκράφιτο» και γραπτής κεραμικής, τριγωνικών μεσοβυζαντινών χρηστικών σκευών ή χειλέων που σε άλλες θέσεις είναι ιδιαίτερα συχνή, καθώς και αμαυρόχρωμης διακοσμημένης αντίστοιχα, υποδεικνύει πως δεν πρέπει να συνεχίστηκε η κατοίκηση κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Κάποια χείλη χρηστικών αγγείων πιθανόν ανήκουν σε σκεύη της φραγκικής περιόδου και χρονολογούνται μετά το 1204, ενώ κάποια άλλα πιθανόν μετά το 1453. Λιγοστά σκεύη της οθωμανικής περιόδου, όπως πίτες, και ακόμη αντικείμενα νεότερων περιόδων δείχνουν πως ο χώρος έχει επαναχρησιμοποιηθεί ως μάντρα κατά περιόδους από τότε έως το 2002, οπότε και απομακρύνθηκε η υπάρχουσα μάντρα που λειτουργούσε δίπλα στο χώρο της ανασκαφής.

Με τα έως τώρα στοιχεία το κτίριο Α μπορεί να ταυτιστεί με τους βοηθητικούς χώρους ενός ιερού. Η κάτοψη του παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με το ιερό του Ηρακλέους στη Θάσο, αποικία της Πάρου. Το ιερό του Ηρακλέους έχει και αυτό πέντε συνεχόμενους «οίκους» που χρονολογούνται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.¹⁴⁰, οι είσοδοι των οποίων βρίσκονται στη δυτική πλευρά του συγκροτήματος, όπου

Εικ. 39. Όστρακα που φέρουν επιγραφές με το όνομα του θεού Απόλλωνα.

υπάρχει στοά. Το συγκρότημα της Θάσου έχει ερμηνευθεί από τους μελετητές ως εστιατόριο¹⁴¹ του ιερού, με μια σειρά δωματίων που χρησιμοποιούνταν ως τραπεζαρίες, οπότε και το κτίριο του Δεσποτικού θα μπορούσε να είχε παρόμοια χρήση. Όπως ήδη αναφέραμε, η λατρευόμενη θεότητα ήταν ο Απόλλων, όπως πιστοποιείται από τα πολλά ενεπίγραφα όστρακα με την επιγραφή ΑΠΟΛΛ (εικ. 39). Το πρώτο ενεπίγραφο όστρακο ήταν ένα τυχαίο εύρημα στις αρχές του 1999.

Ο Απόλλων ήταν μια θεότητα από τις πλέον προσφιλείς στον αιγαιακό χώρο, ιδιαίτερα στις Κυκλάδες, τόσο ως Πύθιος επηρεασμένος από τους Δελφούς όσο και ως Δήλιος

¹³⁸ Ο.π., σ. 39.

¹³⁹ J.W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972, σ. 329-338.

¹⁴⁰ M. Launey, *Le sanctuaire et le culte d'Héraklès à Thasos*, Études Thasiennes, I, Paris 1944, σ. 85. *BCH* 86 (1962), σ. 946. *BCH* 87 (1963), σ. 846.

¹⁴¹ B. Bergquist, *The Archaic Greek Temenos. A Study of Structure and Function*, Lund 1967, σ. 49-50. Η ίδια, *Herakles on Thasos, The Archaeological, Literary and Epigraphic Evidence for his Sanctuary, Status and Cult Reconsidered*, Uppsala 1973.

Εικ. 40. Τα δωμάτια Α5, Α4 και Α3. Διακρίνονται τα κατώφλια τους στα ανατολικά.

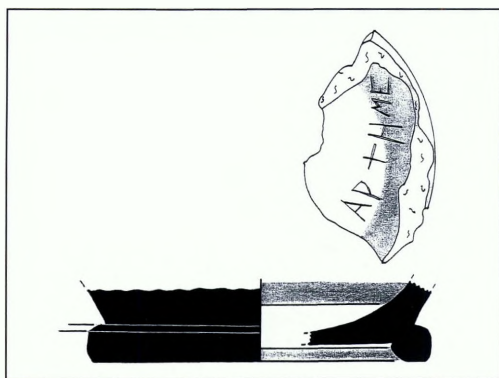
λόγω της καταγωγής του από τη Δήλο. Στις Κυκλάδες υπήρχαν συνολικά 22 ιερά αφιερωμένα στον Δήλιο Απόλλωνα, σε περίοπτες θέσεις, από όπου έβλεπαν το ιερό νησί της Δήλου, τον τόπο γέννησής του¹⁴². Οι μεγάλες ομοιότητες που παρουσιάζουν τα κινητά ευρήματα και τα αρχιτεκτονικά μέλη του Δεσποτικού με εκείνα του ιερού του Δηλίου της Πάρου¹⁴³, που ήταν αφιερωμένο στον Απόλλωνα και την Άρτεμη, συνηγορούν στην άποψη ότι πρόκειται για ιερό αφιερωμένο στη λατρεία και των δύο αυτών θεοτήτων.

Το 2003, η ανασκαφική έρευνα επικεντρώθηκε στη διερεύνηση όλου του χώρου του ιερού, αλλά και στην καλύτερη παρατήρηση και μελέτη του κτιρίου Α (εικ. 40). Στην είσοδο του διμερούς δωματίου Α5 του κτιρίου Α, η ανασκαφή αποκάλυψε μαρμάρινο κατώ-

φλι, διαστ. 1,66×0,40 μ. Είναι σπασμένο σε δύο τμήματα και συγκολλημένο, κατά την αρχαιότητα, με δύο μολύβδινους συνδέσμους σε σχήμα χελιδονοουράς, στοιχείο που παραπέμπει στην αρχαϊκή περίοδο. Η άνω επιφάνειά του είναι αδρά κατεργασμένη και φαίνεται ότι πάνω σε αυτήν εδραζόταν δεύτερος μαρμάρινος λίθος ο οποίος και θα αποτελούσε το κύριο επίπεδο κυκλοφορίας. Στο ίδιο κτίριο διερευνήθηκαν οι δύο γωνίες βορειο-ανατολικά και νοτιοανατολικά του δωματίου Α3, όπου αποκαλύφθηκαν στρώσεις σάχτης οργανικών υλών και εξαιρετικής ποιό-

¹⁴² G. Gruben, *Ιερά και ναοί της αρχαίας Ελλάδος*, Αθήνα 2001, σ. 371.

¹⁴³ Rubensohn, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 16.

Εικ. 41. Όστρακο με την επιγραφή *APTHME* από το κτίριο Γ.

τητας κεραμική αρχαϊκών χρόνων, σε μεγάλο αριθμό.

Η ανασκαφή αποκάλυψε ότι η θέση Μάντρα αποτελεί τον κεντρικό χώρο ενός εκτεταμένου ιερού του Απόλλωνα με πολλά κτίσματα και βοηθητικούς χώρους για το ίδιο το ιερό. Αποκαλύφθηκαν άλλα έξι κτίρια μεγάλων διαστάσεων, διασκορπισμένα στο χώρο, που καλύπτουν μια μεγάλη έκταση στη χερσόνησο που δημιουργείται μεταξύ του στενού της Αντιπάρου και του ίδιου του Δεσποτικού. Τα κτίρια ονομάστηκαν με γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου. Το κτίριο Β στη βορειοανατολική πλευρά της χερσονήσου, με κυρίαρχη θέση στο χώρο, είναι ένα πολύ μεγάλο ορθογώνιο κτίριο, μήκ. 30 μ. περίπου, του οποίου διακρίνεται η θεμελίωση στο ύψος της επιφάνειας του εδάφους. Το κτίριο αυτό δεν έχει ανασκαφεί ακόμη, αλλά έχει πραγματοποιηθεί επαρκής καθαρισμός της χαμηλής και πυκνής βλάστησης. Στα δυτικά η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τα θεμέλια ενός άλλου αρχαϊκού κτιρίου, του κτιρίου Γ, το οποίο δεν έχει ανασκαφεί ολόκληρο έως τώρα. Πρόκειται για ένα τετράγωνο οικοδόμημα, διαστ. 13×10 μ., χωρισμένο σε δύο ισομεγέθη δωμάτια με κα-

τεύθυνση Β.-Ν., και κατά πάσα πιθανότητα με τέσσερις εισόδους, δύο ανατολικά και δύο δυτικά. Είναι ένας διπλός οίκος αφιερωμένος στις δίδυμες θεότητες, Απόλλωνα και Άρτεμη, όπως υποδηλώνει το ενεπίγραφο τμήμα βάσης αττικού σκύφου με την επιγραφή *APTHME* (εικ. 41). Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν αρκετοί λύχνοι υστεροαρχαϊκής περιόδου. Το διπλό αυτό κτίριο είναι προσανατολισμένο προς τη γενέτειρα των δύο θεοτήτων, τη Δήλο. Στα βορειοδυτικά και σε απόσταση περίπου 40 μ., εντοπίστηκε και άλλο κτίριο, πιθανότατα κλασικών-ελληνιστικών χρόνων, το κτίριο Ζ. Σώζεται αρκετά αποσπασματικά μόνον η θεμελίωσή του, λόγω της συνεχούς χρήσης του χώρου ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του τελευταίου αιώνα. Συγκεκριμένα, έχουν αποκαλυφθεί τρία τετράγωνα δωμάτια και μια πλακόστρωτη αυλή στην είσοδό του. Χαρακτηριστικό είναι ότι στην ανατολική πλευρά του κτιρίου περισυνελέγησαν πολλά θραύσματα ερυθρόμορφου αττικού κρατήρα εξαιρετικής ποιότητας.

Νοτιοδυτικά του κτιρίου Ζ αποκαλύφθηκε άλλο ένα κτίριο. Συγκεκριμένα, στο χώρο έξω από τη σύγχρονη μάντρα διερευνήθηκαν τέσσερα όμορα τετράγωνα, όπου αποκαλύφθηκαν δύο τουλάχιστον δωμάτια του νέου αυτού κτιρίου, το οποίο ονομάστηκε κτίριο Ε. Έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και τα δωμάτιά του χωρίζονται στο μέσον με μεσοτοιχία, πλ. 0,50 και ορατού μήκ. 10 μ., ενώ διατηρούνται δάπεδα από κονίαμα. Τα δάπεδα καλύπτονταν από στρώμα επιχρισμάτων ερυθρού χρώματος, προερχόμενο από τους παλινούς τοίχους που είχαν καταρρεύσει. Νόμισμα ελληνιστικής περιόδου, σε συνδυασμό με την κεραμική που εντοπίστηκε, μαρτυρούν ότι η χρήση του κτιρίου πρέπει να τοποθετηθεί στην πρόωμη ελληνιστική περίοδο. Οι διαστάσεις του κτι-

Εικ. 42. Ο βωμός με την επιγραφή *ΕΣΤΙΑΣ ΙΣΘΜΙΑΣ*, ανατολικά του κτιρίου Α.

ρίου δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν, ούτε και αυτές των δωματίων, καθώς προς το παρόν η έρευνα δεν επεκτάθηκε και στα υπόλοιπα τετράγωνα. Σε μια απόσταση 35 μ. δυτικά αποκαλύφθηκε άλλο ένα κτίριο, το κτίριο Δ, πιθανότατα αρχαϊκό, που γειτνιάζει στα βόρεια με το κτίριο Α, στο οποίο όμως δεν επεκτάθηκαν οι ανασκαφικές εργασίες κατά την περίοδο του 2003.

Σπουδαιότατο εύρημα αποτελεί κτιστός τετράγωνος βωμός (εικ. 42), ο οποίος αποτελείται από τέσσερις κατεργασμένους μαρμαρίνους λίθους ίδιων διαστάσεων (0,45 × 0,50 μ.) και βρέθηκε στην αρχική του θέση, θεμελιωμένος ακριβώς στο ίδιο επίπεδο με το προστώο του κτιρίου Α. Ο βωμός είχε καλυφθεί προσεκτικά από λίθους σε οριζόντια

θέση, οι οποίοι κάλυπταν με τη σειρά τους τις τελευταίες προσφορές, πιθανότατα θαλάσσια όστρεα και τμήματα σκύφων, καθώς και μερικά οστά, ενώ δεν παρατηρήθηκαν ίχνη καύσης. Πρόκειται για ιδιαίτερο τύπο βωμού, λόγω του σχήματος, του μεγέθους και της κατασκευής του χωρίς εσχάρα. Στην άνω όψη της δυτικής μαρμαρίνης πλάκας του βωμού διακρίνεται η επιγραφή *ΕΣΤΙΑΣ ΙΣΘΜΙΑΣ* που, από τον τύπο των γραμμάτων, χρονολογείται στους ύστερους κλασικούς χρόνους, γεγονός που αποτελεί σημαντικότερη μαρτυρία για μία από τις λατρευόμενες θεότητες του ιερού της εποχής αυτής (κλασικής-ελληνιστικής). Η Εστία θεωρείται προστάτιδα των ναυτικών και έτσι εξηγείται και η λατρεία της στο Δεσποτικό. Είναι η πρώτη φορά που η

θεά Εστία αναφέρεται με το επίθετο Ισθμία, ενώ πολλά είναι τα επίθετα της Εστίας με τα οποία είναι γνωστή σε όλο τον ελλαδικό χώρο.

Η υπόθεση για την ύπαρξη ιερού αφιερωμένου στην Εστία στην Παροικιά της Πάρου έγινε αρχικά από τον Rubensohn¹⁴⁴ και επιβεβαιώθηκε με την αποκάλυψη μιας επιγραφής του 2ου αι. π.Χ. που βρέθηκε εντοιχισμένη στην εκκλησία της Κατοπολιανής¹⁴⁵. Επίσης, από τον Πλίνιο¹⁴⁶ γνωρίζουμε ότι ο περιφημος παριανός γλύπτης Σκόπας είχε φιλοτεχνήσει το λατρευτικό άγαλμα για το ιερό της Εστίας της πόλης της Πάρου, το οποίο μετέφερε ο αυτοκράτορας Τιβέριος, για να το τοποθετήσει στο ναό της Concordia¹⁴⁷. Από επιγραφικές μαρτυρίες γνωρίζουμε ότι στην Πάρο υπήρχε λατρεία της Εστίας με το επίθετο «Βουλαίη»¹⁴⁸. Στο φραγκικό κάστρο της Παροικιάς της Πάρου βρίσκονται εντοιχισμένα τα μέλη του ιωνικού ναού της Εστίας, του τέλους του 5ου αι. π.Χ.¹⁴⁹.

Από την επιγραφή του βωμού του Δεσποτικού παραδίδεται για πρώτη φορά και το τοπωνύμιο του ακρωτηρίου όπου βρίσκεται το ιερό του Δεσποτικού. Το ακρωτήριο αυτό κατά πάσα πιθανότητα ονομαζόταν «Ισθμός» από την ύπαρξη ισθμού που συνέδεε την Αντίπαρο με το Δεσποτικό, ο οποίος διαβρώθηκε και μετατράπηκε σε αβαθή πόρο. Ο ισθμός αυτός κάποτε ίσως ένωνε το νησάκι Τσιμνητήρι με τη θέση Μάντρα του Δεσποτικού, τουλάχιστον έως τους κλασικούς χρό-

νους στους οποίους χρονολογείται ο βωμός.

Το Τσιμνητήρι ήταν πιθανώς τότε χερσόνησος του Δεσποτικού και το ιερό της Μάντρας θα βρισκόταν στο μυχό της στενής λωρίδας γης που ένωνε τη χερσόνησο με το κυρίως νησί. Μετά την κλασική εποχή, ο ισθμός μάλλον καταβυθίστηκε, καθώς αποδεικνύουν φωτογραφίες από δορυφόρο στις οποίες διακρίνεται καθαρά στα αβαθή νερά ανάμεσα στο Τσιμνητήρι και στη Μάντρα η στενή ράχη γης που στο πέταλό της δημιουργούσε ένα απάνεμο λιμάνι. Η ύπαρξη του ισθμού κατά την αρχαιότητα θα άλλαζε τη γεωμορφολογία της περιοχής και το Δεσποτικό με τη χερσόνησό του, σήμερα μικρή νησίδα Τσιμνητήρι, θα δημιουργούσε ένα πολύ καλά προστατευμένο και απάνεμο λιμάνι. Δεν γνωρίζουμε αν η σημερινή νησίδα Τσιμνητήρι ήταν ενωμένη και με την Αντίπαρο κατά την αρχαιότητα. Εάν όχι, τότε η στενή λωρίδα θάλασσας που χωρίζει τη χερσόνησο από την Αντίπαρο θα δημιουργούσε ένα διάυλο, δηλαδή έναν πορθμό που θα πρέπει να ήταν πολυσύχναστος στην αρχαιότητα, καθώς ένωνε το πέλαγος ανατολικά της Σίφνου με το πέλαγος νότια της Πάρου. Ο πορθμός, ο ισθμός και ένα ασφαλές και απάνεμο λιμάνι που φιλοξενούσε ένα μεγάλο αριθμό πλοίων – άλλωστε αυτό συμβαίνει μέχρι και σήμερα – δικαιώνουν την ύπαρξη ενός πολύ σημαντικού ιερού και τοποθετούν το Δεσποτικό σε μια στρατηγική θέση που ελέγχει το κεντρικό και

¹⁴⁴ RE XVII, στ. 1847, λ. *Paros* (O. Rubensohn).

¹⁴⁵ Γ. Δεσπίνης, Τιμητικόν ψήφισμα εκ Πάρου, *ΑΔ* 20 (1965), Μελέται, σ. 119-132.

¹⁴⁶ Πλίνιος, *Nat. Hist.* 36, 25.

¹⁴⁷ Dio Cassius, 55. 9.6.

¹⁴⁸ Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 27, 1981, σ. 137, λ. *Πάρος* (Δ. Σκυλάργου).

¹⁴⁹ G. Gruben, *ΑΔ* 1970, σ. 135 κ.ε. και *ΑΔ* 1972, σ. 319 κ.ε.

το νότιο Αιγαίο κατά την αρχαϊκή εποχή, σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από διενέξεις ανάμεσα στις ισχυρές δυνάμεις, όπως ήταν τότε η Σίφνος, η Πάρος και η Νάξος.

Το σημαντικότερο κινητό εύρημα της περιόδου αποτελεί το κάτω τμήμα θώρακα έως την αρχή των μηρών, αγάλματος γυμνού άνδρα, το οποίο βρέθηκε εντοιχισμένο στα ύστερα κτίσματα. Το αντίστοιχο άνω τμήμα είχε βρεθεί κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής περιόδου του 2002 χρησιμοποιημένο και αυτό ως οικοδομικό υλικό σε μεταγενέστερες κατασκευές. Πιθανότατα χρονολογείται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., την περίοδο του αυστηρού ρυθμού. Εντοπίστηκε, επίσης, άλλος ένας ώμος αγάλματος και μία κνήμη κούρου.

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 2004, οι εργασίες επικεντρώθηκαν στην απομάκρυνση των ύστερων κατασκευών που είχαν αποκαλυφθεί σε προηγούμενες περιόδους. Συγκεκριμένα, απομακρύνθηκαν οι τέσσερις ύστεροι και πρόχειρα κατασκευασμένοι τοίχοι που έτεμναν κάθετα το προσώο των τριών διαδοχικών δωματίων Α5, Α4 και Α3. Στόχος της προσπάθειας αυτής τέθηκε η πλήρης αποκάλυψη του αρχικού αρχαϊκού δαπέδου, κατασκευασμένου από τετραγωνισμένες σχιστολιθικές πλάκες. Παράλληλα, καταστράφηκε ο τοίχος, κατασκευασμένος πιθανότατα κατά την ύστερη αρχαιότητα, που εδραζόταν επάνω στο μαρμάρινο κατώφλι του δωματίου Α5 και το διαχωρίζει σε δύο μικρότερους χώρους. Αποκαλύφθηκε ανέπαφο το δάπεδο του δωματίου, κατασκευασμένο κατά το γνωστό τρόπο, από πέτρες οι οποίες έχουν μεταξύ τους χοντρό κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Πιθανότατα, το δάπεδο αυτό είναι το αρχικό αρχαϊκό δάπεδο με κάποιες επιδιορθώσεις σε μεταγενέστερη φάση χρήσης του κτιρίου. Τέλος, απομακρύνθηκε πά-

νω από το στυλοβάτη ύστερος τοίχος που όριζε ένα μικρό δωμάτιο μέσα στο χώρο του προσώου. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αποκάλυψη της συνέχειας του στυλοβάτη, αποτελούμενου από μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες οι οποίες φέρουν δύο μεγάλα κυκλικά αποτυπώματα έδρασης των κιόνων της στοάς. Επομένως, τα σωζόμενα αποτυπώματα κιόνων ανέρχονται στα πέντε, ενώ οι κίονες που θα υπήρχαν στο στυλοβάτη πρέπει να ήταν οκτώ, λαμβάνοντας υπόψη το μετακινίο διάστημα. Νότια του δωματίου Α5 και κατά μήκος του στυλοβάτη, στο ίδιο βάθος με τη θεμελίωσή του, αποκαλύφθηκε αρχαϊκή κατασκευή, ένα είδος αιθρίου. Στο σημείο αυτό η ανασκαφή δεν επεκτάθηκε σε βάθος λόγω της ύπαρξης πολλαπλών νεότερων κατασκευών.

Για την πλήρη αποκάλυψη και αποκατάσταση της αρχαϊκής φάσης του κτιρίου, ήταν αναγκαίο να απομακρυνθούν και δύο πολύ πρόχειρα κατασκευασμένοι ύστεροι τοίχοι που εδραζόνταν επάνω στο μεγάλο νότιο τοίχο του αρχαϊκού κτιρίου Α, χωρίς όμως να τον έχουν καταστρέψει. Οι τοίχοι αυτοί, κτισμένοι πολύ πρόχειρα από λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, απέδωσαν ποικίλα αρχιτεκτονικά μέλη προερχόμενα από τα προγενέστερα αρχαϊκά κτίρια. Η συγκέντρωση των αρχαϊκών αρχιτεκτονικών μελών στη συγκεκριμένη περιοχή δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαία. Τόσο ο μεγάλος αριθμός αυτών όσο και η ποιότητα και το μέγεθός τους υποδεικνύουν την ύπαρξη της πηγής «άντλησής» τους – στη συγκεκριμένη περίπτωση ίσως και του ναού – σε κοντινή απόσταση. Εκτός των αρχιτεκτονικών μελών που προέρχονται από τον ίδιο το ναό και από άλλα κτίρια του χώρου, στην ίδια περιοχή βρέθηκαν επίσης: δεξί χέρι αγάλματος σωζόμενο στο ύψος του καρπού έως τις άκρες των δακτύλων, ημίεργο στην

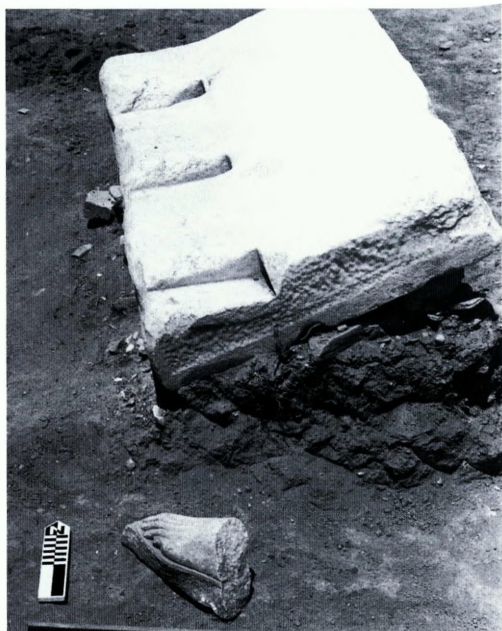
Εικ. 43. Ανθεμωτή επίστεψη αναθηματικής στήλης.

εσωτερική πλευρά, αριστερός αστράγαλος μικρού κούρου από τον οποίο σώζεται και τμήμα της πλίνθου, τμήμα δεξιού αστράγαλου μικρού μεγέθους κούρου, δεξί κάτω άκρο κούρου από το γόνατο έως την κνήμη, καθώς και δεξί κάτω άκρο κούρου σε φυσικό μέγεθος και, τέλος, κνήμη αριστερού κάτω άκρου κούρου σε φυσικό μέγεθος. Πολλά από αυτά τα τμήματα μικρών κούρων βρίσκουν παράλληλα με τους αντίστοιχα μικρού μεγέθους κούρους που αποκαλύφθηκαν στο ιερό της Δήμητρας στο Σαγκρί της Νάξου. Επιπροσθέτως, περισηνελέγη εντοιχισμένο πολύ πρόχειρα, σε μεταγενέστερη κατασκευή, τμήμα ωμοπλάτης κούρου, σε φυσικό μέγεθος ($0,30 \times 0,35 \times 0,80$ μ.), που ίσως συνανήκει με την κεφαλή κούρου που είχε βρεθεί το 2003. Όλα τα παραπάνω θραύσματα αγγλμάτων είναι εξαιρετικής τεχνοτροπίας και κατασκευής από λευκό παριανό μάρμαρο.

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών στην πρόσσιψη του προδόμου του κτιρίου Α (ανατολική πλευρά) αποκαλύφθηκε ανθεμωτή επίστεψη αναθηματικής στήλης ή ανθέμιο ($0,70 \times 0,50 \times 0,40$ μ.) (εικ. 43), το οποίο θα μπορούσε να είναι κεντρικό ακρωτήριο και να ανήκει σε κάποιο από τα κτίρια ή ακόμη και στον ίδιο το ναό του Δεσποτικού. Συγκεκριμένα, η βάση του ανθεμίου αποτελείται από ένα είδος ιωνικού κυματίου, που φέρει γύρω στα δέκα κοίλα φύλλα με ανάγλυφα έκτυπα περιγράμματα, ενώ οι σπείρες του ανθεμίου φέρουν από μία οπή. Το ίδιο το νησί της Πάρου, γενικά, έχει μακραίωνη παράδοση στις ανθεμωτές επιτύμβιες στήλες¹⁵⁰. Και ο ναός του Δηλίου Απόλλωνα στην Πάρο φέρει ανθέμιο ως κεντρικό ακρωτήριο¹⁵¹. Εκτός από το ανθέμιο αυτό στην ανατολική πλευρά του προδόμου, και στο ίδιο βάθος περίπου, αποκαλύφθηκε σε πολύ καλή κατάσταση – πλην μικρών αποκορúσεων στο πρώτο και το τελευταίο δάκτυλο – τμήμα αριστερού κάτω άκρου ($0,26 \times 0,17$ μ.) υπερφυσικού αγάλματος, πιθανότατα γυναικείου (εικ. 44), το οποίο αποκαλύφθηκε κοντά σε ακέραιο γείσο από το ναό του Δεσποτικού. Το τμήμα του ποδιού σώζεται στο ύψος των σφυρών έως και τις άκρες των δακτύλων και είναι εξαιρετικής κατασκευής. Στο κάτω μέρος υπάρχει το κάπτωμα με τις δύο οπές, από μία σε κάθε πλευρά αντίστοιχα, οι οποίες θα πρέπει να χρησίμευαν για την ένθεση των χάλκινων ιμάντων του καπτήματος. Άλλο εύρημα που πιθανότατα συνανήκει είναι το υπερμέγεθες δάκτυλο αγάλματος που βρέθηκε στην ίδια περιοχή.

¹⁵⁰ Κουράγιος, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 86-87.

¹⁵¹ Schuller, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 94-97.

Εικ. 44. Τμήμα κάτω άκρου μαρμαρίνου αγάλματος και μαρμαρίνο γείσο του ναού του Δεσποτικού.

Η συνέχιση της ανασκαφής κατά μήκος του νότιου τοίχου του κτιρίου Α αποκάλυψε πρό- πυλο με κατώφλι μεγάλων διαστάσεων (πε- ρίπου $2,50 \times 0,90$ μ.) στο μέσον περίπου του περιβόλου (νότιος τοίχος). Η πυλίδα είναι αρκετά μεγάλη και εντυπωσιακή, και κατά πάσα πιθανότητα προσέφερε πρόσβαση στο τέμενος από τη νότια πλευρά. Χαρακτηρισ- τική λεπτομέρεια αποτελεί η διατήρηση των ακέραιων τόρμων για τη διπλή κατά πάσα πι- θανότητα θύρα.

Οι εργασίες επεκτάθηκαν στη βόρεια πλευ- ρά του κτιρίου Α και, συγκεκριμένα, κατά μή-

κος των τριών δωματίων που είχαν αποκαλυ- φθεί ως συνέχεια του προδόμου του. Η ανα- σκαφή αποκάλυψε ότι το βορειότερο από αυ- τά δωμάτιο δεν ήταν τετράγωνο, όπως αρχι- κά αναμενόταν, αλλά ορθογώνιο, μήκ. 8 και πλ. 4 μ., σε σχήμα Γ. Η συνέχιση της ανασκα- φής στο σημείο αυτό¹⁵² αποκάλυψε ότι αυτό το αρχαϊκό δωμάτιο συνδεόταν με το κτίριο Δ, που είχε έρθει στην επιφάνεια, κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών της περιόδου 2003, μέσω ενός μακρόστενου προ- δόμου που υπάρχει στη νότια πλευρά του κτι- ρίου Δ. Οι διαστάσεις του προδόμου είναι 10×4 μ. Το κτίριο Δ αποτελείται από τον πρόδομο και έναν πολύ μεγάλο χώρο (δωμά- τιο), διαστ. 10×10 μ. Στο συγκεκριμένο δω- μάτιο, το δάπεδο σώζεται σε πολύ καλή κατά- σταση. Φέρει ως υπόστρωμα μικρού και με- σαίου μεγέθους λίθους οι οποίοι καλύπτονται από χοντρό κονίαμα (κουρασάνι). Στη νοτιο- ανατολική γωνία του δωματίου σώζεται, πά- νω από το υπόστρωμα, ένα είδος μωσαϊκού δαπέδου *opus tessellatum* κατασκευασμένο από λευκούς, πεπλατυσμένους, μικρού μεγέ- θους, θαλάσσιους λίθους, τοποθετημένους επάνω από το κονίαμα, ίσως μια επιδιόρθω- ση του αρχικού αρχαϊκού δαπέδου σε μετα- γενέστερη χρονική περίοδο ή ακόμη και το ίδιο το αρχικό δάπεδο. Η μελέτη των έως τώ- ρα ευρημάτων από το συγκεκριμένο χώρο δεν επιτρέπει την αντιστοίχιση με βεβαιότη- τα κάθε στρώματος ξεχωριστά ή ολόκληρης της κατασκευής σε κάποια συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Στη βορειοανατολική γω- νία του δωματίου αυτού, όπου και εντοπίζε-

¹⁵² Στο σημείο αυτό υπήρχε το παλαιό τυροκομείο της στάνης, η απομάκρυνση του οποίου πραγματοποιήθηκε

το 2002, αφού είχε προκαλέσει μεγάλη καταστροφή στα αρχαία κτίσματα που υπήρχαν στο χώρο.

ται μικρής έκτασης κατάρρευση, παρατηρήθηκε πως κάτω και από το υπόστρωμα του δαπέδου υπάρχει μεγάλη ποσότητα λατύπης που ασφαλώς προέρχεται από την επεξεργασία των μαρμάρινων δόμων της ανωδομής του κτιρίου. Μεγάλη συσσώρευση των δόμων αυτών αποκαλύφθηκε σε εκτεταμένο στρώμα καταστροφής στη βορειοανατολική πλευρά του κτιρίου Δ και στο ύψος περίπου της θεμελίωσης. Η κατάρρευση θα πρέπει να οφείλεται σε φυσικά αίτια, όπως φαίνεται από τον τρόπο που βρέθηκαν πεσμένοι οι λίθοι.

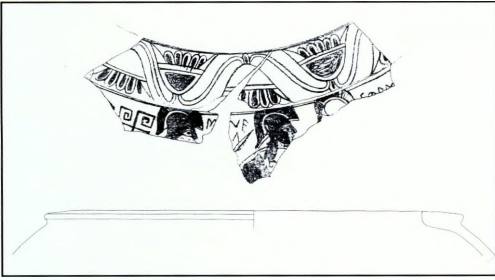
Περαιτέρω εργασίες στο ύψος της θεμελίωσης του κτιρίου Δ, το οποίο αποτελείται, όπως προαναφέρθηκε, από τον πρόδομο και έναν κυρίως χώρο, απέδειξαν πως η τελευταία είναι πολύ ισχυρή και εντυπωσιακά δομημένη. Συγκεκριμένα, είναι κτισμένη από σχιστολιθικές πλάκες ποικίλων μεγεθών, προσεκτικά τοποθετημένες με σφιχτή δόμηση, αφήνοντας ελάχιστο κενό ανάμεσά τους, ενώ σώζεται σε βάθος 1,50 μ. Στο σημείο αυτό αποκαλύφθηκαν δύο σπόνδυλοι κιόνων αρκετά διαβρωμένοι που μάλλον προέρχονται από τον πρόδομο του κτιρίου Δ. Η παρουσία μικρού τμήματος ανωδομής κατά χώραν στον πρόδομο του κτιρίου Δ – δεν σώζεται τίποτα από την ανωδομή του μεγάλου δωματίου – σε συνδυασμό με τους ανευρεθέντες στην περιοχή κατεργασμένους μαρμάρινους δόμους παρέχει τις γενικές κατευθύνσεις για τον τρόπο κατασκευής του κτιρίου Δ στο σύνολό του. Έτσι, στην ανωδομή του κτιρίου σημαντική θα ήταν η παρουσία ισομεγέθων μαρμάρινων δόμων, επιμελώς δουλεμένων, οι οποίοι στην εμπρόσθια όψη φέρουν περιτένεια, ενώ στο εσωτερικό τους ίσως ήταν γεμισμένοι με μικρότερους λίθους τοπικού πετρώματος. Γενικά, ο τρόπος κατασκευής του κτιρίου Δ παρουσιάζει πολλά κοινά σημεία

με τον αντίστοιχο του κτιρίου Α, καθώς ανάλογος τρόπος δόμησης παρατηρείται και στα δωμάτια Α2 και Α1 του κτιρίου Α, όπου οι προσόψεις είναι κατασκευασμένες με μαρμάρινους δόμους κατά το ισοδομικό σύστημα, ενώ στο εσωτερικό έχουν χρησιμοποιηθεί λίθοι τοπικού πετρώματος.

Κατά την ανασκαφή, στο ύψος των θεμελίων του κτιρίου αποκαλύφθηκε πληθώρα γραπτών οστράκων αρχαϊκής εποχής, κυρίως από κοτύλες, σκύφους και φιάλες. Μεγάλος ήταν και ο αριθμός των ενεπίγραφων και εγχάρακτων οστράκων που ήρθαν στο φως, καθώς και των ακέραιων λύχνων. Τα παραπάνω ευρήματα και συγκεκριμένα τα όστρακα εκείνα τα οποία φέρουν εγχάρακτη επιγραφή *ΑΠ* ή *ΑΠΟΑ* παραπέμπουν σε λατρεία θεότητας και συγκεκριμένα του Απόλλωνα.

Το σημαντικότερο, ωστόσο, κεραμικό εύρημα της ανασκαφικής περιόδου του 2004 αποτελούν τα πέντε γραπτά όστρακα μηλιακού τύπου, τώρα πλέον λεγόμενα παριανού εργαστηρίου¹⁵³. Τα όστρακα αυτά, όλα συνανήκοντα και τέσσερα εκ των οποίων συγκολλώμενα, προέρχονται από δίνο με παράσταση πολεμιστών, στο ύψος της κεφαλής των οποίων διακρίνονται οι γραπτές επιγραφές *MENEAAO* (εικ. 45) και πιθανότατα άλλο ένα όνομα του οποίου σώζονται τέσσερα γράμματα δυσανάγνωστα: *ΣΦΕΛ*. Συγκεκριμένα, σώζονται τρεις κεφαλές πολεμιστών με περικεφαλαία, της οποίας το περίγραμμα είναι καστανού χρώματος και οι λεπτομέρειες τονίζονται με ερυθρή βαφή, ενώ στο όστρακο, το οποίο δεν συγκολλάται, αναγνωρίζεται σώ-

¹⁵³ Κουράγιος, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 81.

Εικ. 45. Όστρακο αγγείου μηλιακού τύπου που φέρει παράσταση πολεμιστών και την επιγραφή ΜΕΝΕΛΑΟ.

μα πολεμική και τα μπροστινά πόδια ίππων. Κατά πάσα πιθανότητα παριστάνεται η προετοιμασία του Τρωικού πολέμου με παράταξη των πολεμιστών. Είναι η πρώτη φορά που ανακαλύπτεται αυτός ο τύπος αγγείου (δίνος) στο Δεσποτικό, καθώς συνήθως το επικρατέστερο αγγείο με ανάλογης τεχνοτροπίας διακόσμηση είναι ο αμφορέας. Πρόσφατα, πολλοί από αυτούς έχουν αποκαλυφθεί στο νεκροταφείο της Πάρου¹⁵⁴. Παράλληλα, από το ίδιο ακριβώς σημείο του κτιρίου Δ ήρθαν στην επιφάνεια ποικίλα μικροαντικείμενα, όπως εγχειρίδια, καρφιά, πόρπες, ελάσματα, δρεπάνια, ξίφη και πολλά δυσδιάγνωστα μεταλλικά, των οποίων η συντήρηση¹⁵⁵ δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί.

Η σε βάθος ανασκαφή στην περιοχή των θεμελίων αποκάλυψε ισχυρή υποθεμελίωση αποτελούμενη από επάλληλες ορθογωνισμένες σχιστολιθικές πλάκες, σχετικά μικρού πά-

χους, οι οποίες και προεξέχουν από τους αντίστοιχους λίθους της θεμελίωσης, κατά 20 εκ. περίπου. Στα σχετικά μεγάλου μεγέθους διασπήματα που δημιουργούνταν ανάμεσά τους, αποκαλύφθηκε μεγάλη συγκέντρωση καμένων οστών, καθώς και ποικίλα κεραμικά ευρήματα, όπως ακέρατοι αψιδόσχημοι αρύβαλλοι. Τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ο αρύβαλλος με παράσταση λέοντα και ρόδακες, καθώς και εκείνος με υδρόβια πουλιά και τετράφυλλη διακόσμηση¹⁵⁶. Επίσης, εντοπίστηκαν τμήματα ειδωλίου σαιμακού τύπου¹⁵⁷ σωζόμενου σε τέσσερα τμήματα – στο συγκεκριμένο εμφανή είναι τα χαρακτηριστικά του προσώπου, το στήθος αποδοσμένο με πλαστικότητα, ενώ το γεγονός ότι πρόκειται για εγκυμονούσα μορφή παραπέμπει σε συμβολισμό της γονιμότητας – ορισμένα ελεφαντοστέινα, καθώς και δύο διπλοί πελέκεις, μικρού μεγέθους, από ημιπολύτιμο λίθο. Τα ευρήματα αυτά, από το συγκεκριμένο σημείο του κτιρίου Δ, καταδεικνύουν μια απόθεση θεμελίων, επιβεβαιώνοντας τη συνήθη πρακτική της αρχαιότητας, τη συνδεόμενη με την ανέγερση κάθε νέου κτιρίου με ιδιαίτερη σημασία.

Η συνέχιση της ανασκαφικής εργασίας ανατολικότερα του κτιρίου Δ αποκαλύπτει ότι ο εσωτερικός τοίχος του προδόμου, που χωρίζει τον πρόδομο από το κυρίως δωμάτιο του κτιρίου Δ, συνεχίζεται κατά μήκος. Ο τρόπος δόμησής του παραπέμπει σε ταυτόχρονη κα-

¹⁵⁴ Ο.π., σ. 33 και 82.

¹⁵⁵ Η συντήρηση των μεταλλικών αντικειμένων γίνεται από το συντηρητή της ΚΑ' ΕΚΠΑ Γιάννη Σταϊκόπουλο στο εργαστήριο συντήρησης μετάλλων που έχει δημιουργηθεί στο Μουσείο της Ανδρου, ενώ τα κεραμι-

κά ευρήματα από το συντηρητή, μέλος της ανασκαφικής ομάδας, Βασίλη Γαλανάκο, στο Μουσείο της Πάρου.

¹⁵⁶ Πλόςες, σ. 344, λ. 439, σ. 345, λ. 442.

¹⁵⁷ Πλόςες, σ. 388, λ. 590-591.

τασκευή με το κτίριο Δ και δημιουργεί ένα είδος περιβόλου του τεμένου παράλληλο προς το μεγάλο νότιο τοίχο του κτιρίου Α. Ο τοίχος εκτείνεται σε μήκος 30 μ. όπου και γωνιάζει δημιουργώντας ένα είδος Π. Πολύ κοντά στο κτίριο Δ, και στην ίδια ευθεία με τη νότια πυλίδα (νότιος τοίχος κτιρίου Α), αποκαλύπτεται πιθανότατα η βόρεια πυλίδα του τεμένου, μικρότερων διαστάσεων από την αντίστοιχη νότια (περίπου $1,60 \times 0,55$ μ.), η οποία σώζει ακέραιο το κατώφλι από μεγάλη σχιστόπλακα και εμφανείς τις εντορμές για διπλή θύρα, οι οποίες στο εσωτερικό τους σώζουν τα μολύβδινα ελάσματα. Κατά μήκος του αρχαϊκού αυτού περιβόλου, προς τη νότια πλευρά του, ανοίγεται ένα είδος στοάς με μικρούς μακρόστενους χώρους που διατηρούν στη θέση τους τα σχιστολιθικά κατώφλια. Πιθανότατα, οι χώροι αυτοί χρησίμευαν ως αποθηκευτικοί ή τουλάχιστον ως χώροι άμεσα συνδεδεμένοι με τις λατρευτικές δραστηριότητες στο ιερό. Συγκεκριμένα, κατά μήκος του βόρειου αυτού τείχους έχουν αποκαλυφθεί έξι μακρόστενοι χώροι, με ανοίγματα μόνο στη νότια πλευρά, που θα αποτελούσε και το εσωτερικό του τεμένου, σε αντίθεση με τη βόρεια η οποία δεν έφερε καθόλου ανοίγματα, λόγω του προστατευτικού της χαρακτήρα. Με τα κτίσματα αυτά και το τείχος δημιουργείται ένα είδος εσωτερικής αυλής, δημόσιου χαρακτήρα, με ανταπόκριση των δύο θυραίων ανοιγμάτων ένθεν και ένθεν (βόρεια και νότια). Σύμφωνα με τον καθηγητή Νίκο Σταμπολίδη¹⁵⁸ είναι ένα είδος αγοράς.

Στην ανατολική εξωτερική πλευρά του τεμένου αποκαλύφθηκε ένα μικρό δίχωρο τραπεζιόσχημο οικοδόμημα με είσοδο στη νότια πλευρά και ένα είδος πλακόστρωτου, αποσπασματικά σωζόμενου, προδόμου. Το οικοδόμημα σώζει κατώφλι κατασκευασμένο από μεγάλη σχιστόπλακα και έχει στο εσωτερικό του σηκό και μικρών διαστάσεων οπισθόδομο ή άδυτο. Η ανασκαφή στο εσωτερικό των δύο αυτών χώρων αποκάλυψε πληθώρα γραπτών οστροικών αρχαϊκής περιόδου, καθώς και αρκετά μολύβδινα και σιδερένια αντικείμενα. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο δυτικός τοίχος του τραπεζιόσχημου αυτού οικοδομήματος δεν εφάπτεται με τον ανατολικό τοίχο του περιβόλου και αυτό υποδηλώνει πως είτε προϋπήρχε είτε κατασκευάστηκε μεταγενέστερα. Το ναόσχημο αυτό οικοδόμημα μπορεί να χαρακτηριστεί ως θησαυρός ή ακόμη και ως ένας μικρός ναός, χωρίς αυτό βέβαια να μπορεί να επιβεβαιωθεί.

Η ανατολική πλευρά του οικοδομήματος αυτού αποτελεί μεσοτοιχία με το κτίριο Ε (15×6 μ.), το οποίο είχε ήδη αποκαλυφθεί το 2003, ενώ η περαιτέρω ανασκαφή, κατά το 2004, μας παρέχει περισσότερες πληροφορίες για το συγκεκριμένο κτίριο. Πρόκειται για δύο μεγάλους τετράγωνους χώρους, παράλληλους μεταξύ τους, διαστ. περίπου 5×5 μ., που σώζονται στο ύψος της θεμελίωσης, ενώ σε κανένα σημείο δεν έχει διασωθεί η ανωδομή. Στο δωμάτιο 1 (δυτικό) του κτιρίου Ε διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση το δάπεδο, κατασκευασμένο και αυτό κατά τον

¹⁵⁸ Ο φίλος και υποστηρικτής της ανασκαφής καθηγητής Νίκος Σταμπολίδης επισκέπτεται ανελλιπώς κάθε ανασκαφική περίοδο το χώρο και πρόθυμα ανταλ-

λάσσει μαζί μας τις σκέψεις, τους προβληματισμούς και τις γνώσεις του.

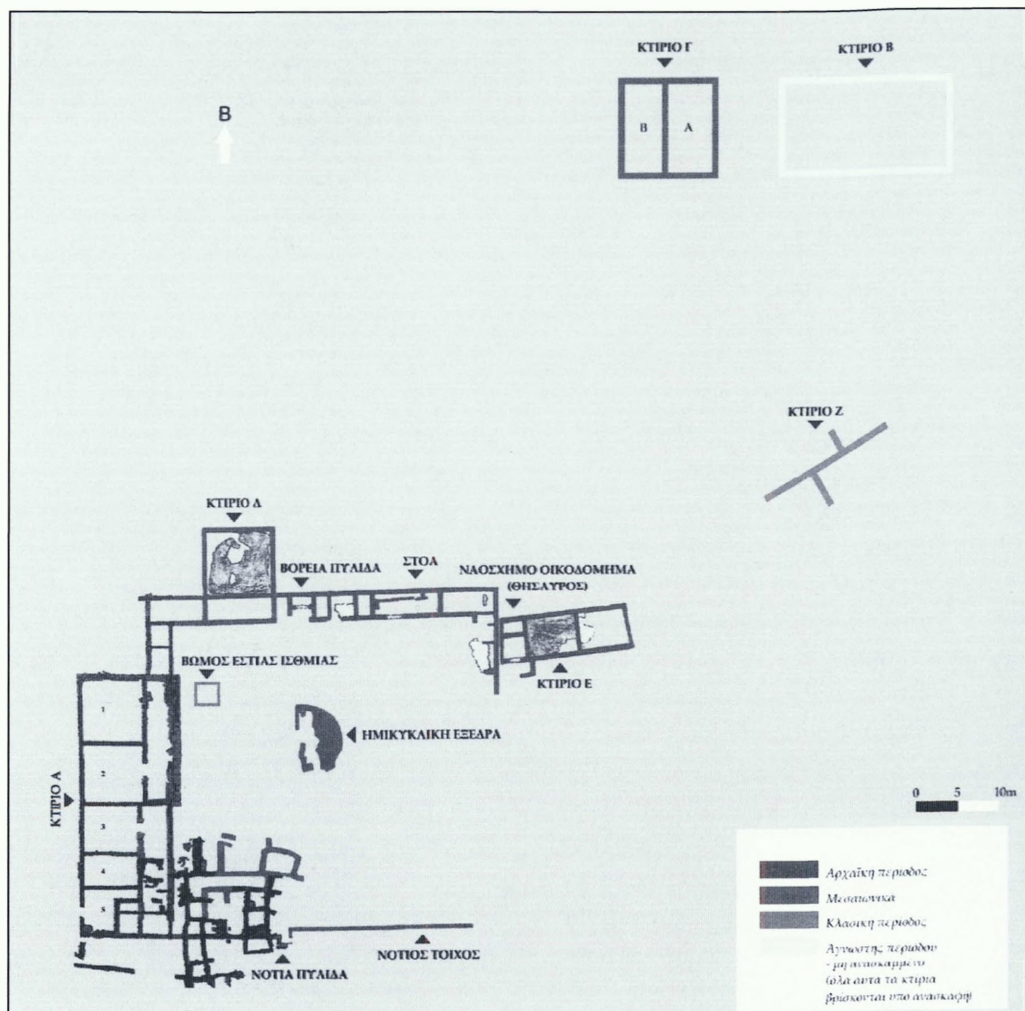
ίδιο τρόπο με το αντίστοιχο του κτιρίου Δ. Δυστυχώς, λόγω της άρωσης του χώρου, έχει καταστραφεί σε ορισμένα σημεία τόσο το δάπεδο όσο και τμήματα των τοίχων. Μεγαλύτερης έκτασης καταστροφή παρατηρείται στη νότια πλευρά του ανατολικού δωματίου 2 στο σημείο ένωσης με το δωμάτιο 1, καθώς μόνον ένα μικρό μέρος του δαπέδου στο χώρο αυτό έχει διασωθεί.

Το 2004, συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές εργασίες εντός των κτιρίων Γ και Ζ, τα οποία είχαν εντοπιστεί και μερικώς ανασκαφεί το 2003. Συγκεκριμένα, ανασκαφή βάθους 25 περίπου εκατοστών, περιμετρικά των θεμελίων του κτιρίου Γ, στην εσωτερική πλευρά, αποκάλυψε ότι το μακρόστενο αυτό οικοδόμημα, διαστ. 10,39×11,35 μ., αποτελούμενο από δύο ανισομεγέθη παράλληλα δωμάτια, είχε τέσσερα ανοίγματα-εισόδους, από ένα στη βόρεια και τη νότια πλευρά του κάθε δωματίου. Η κεραμική που εντοπίστηκε μέσα στα δωμάτια ήταν ελάχιστη, χωρίς διαγνωστικά δείγματα, ενώ ανάμεσα στο μικρό αριθμό κατεργασμένων μαρμάρινων θραυσμάτων που ήρθαν στην επιφάνεια ξεχωρίζει μαρμάρινη, αδρά δουλεμένη λεκανίδα, πιθανότατα προερχόμενη από περιρραντήριο, σωζ. διαμ. 0,22 μ.

Ανάλογη εργασία αποκάλυψης των ακριβών ορίων των θεμελίων πραγματοποιήθηκε και στην περιοχή του κτιρίου Ζ. Αν και δεν επεκτάθηκε η ανασκαφή σε βάθος μεγαλύτερο των 10 εκατοστών περίπου, ορίστηκε κτίριο αποτελούμενο από ακριβώς οριοθετημένα δωμάτια, με κεντρική είσοδο στη νότια πλευρά και παρουσία προδόμου με βοτσαλωτή στρώση στα νοτιοδυτικά. Η παρουσία μεγάλου αριθμού αργών λίθων, μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, στην περιοχή είχε ως αποτέλεσμα την επιβράδυνση της ανασκαφής

και έρευνας, αν και η συγκομιδή οστράκων με γραπτή διακόσμηση ήταν σημαντική. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη συγκεκριμένη περιοχή, και μάλιστα νότια του κτιρίου Ζ, περιεσχέθη από την επιφάνεια όστρακο εξαιρετικής τεχνοτροπίας προερχόμενο από ερυθρόμορφο αττικό κρατήρα με γραπτή διακόσμηση ανδρικής κεφαλής.

Η ανασκαφή του 2004 έφερε στο φως πολλά νέα στοιχεία για την κάτοψη του ιερού (εικ. 46) και για τη σχέση των κτιρίων, που είχαν αποκαλυφθεί το 2003, σε συνάρτηση με τη χωροταξική τους διάταξη. Τα κτίρια Α, Δ και Ε και ο νότιος μεγάλος τοίχος του κτιρίου Α συνδέονται διαδοχικά μεταξύ τους σχηματίζοντας ένα είδος περιβόλου. Συγκεκριμένα, τα κτίρια Α και Δ αποτελούν μία ενότητα μέσω των τριών αρχαϊκών δωματίων σε σχήμα Γ που εντοπίζονται στη βόρεια πλευρά του κτιρίου Α και στη δυτική πλευρά του κτιρίου Δ, αντίστοιχα. Τα δωμάτια αυτά βρίσκονται στην ίδια ευθεία και συνδέονται με το προστώο του κτιρίου Δ. Με τη σειρά τους, τα κτίρια Δ και Ε συνδέονται μεταξύ τους με ένα τείχος, μήκ. 27 μ., που στην εσωτερική νότια πλευρά του σχηματίζει είδος στοάς με ανισομεγέθεις χώρους. Οι χώροι αυτοί, αν και δεν έχουν το ίδιο μήκος, έχουν το ίδιο πλάτος με το προστώο του δωματίου Δ, αλλά και με τα τρία αρχαϊκά δωμάτια που βρίσκονται στη βόρεια πλευρά του προδόμου του κτιρίου Α. Ο περίβολος αυτός γωνιάζει περίπου στο σημείο ένωσης με το κτίριο Ε και το μικρό ναόσχημο οικοδόμημα, που υπάρχει στη δυτική πλευρά του κτιρίου. Το τείχος στην ανατολική πλευρά έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 13 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., σχηματίζοντας ένα μεγάλο Π. Ο περίβολος με τις δύο πυλίδες, τη βόρεια και τη νότια, χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή και θα πρέπει να κτί-

Εικ. 46. Κάτοψη του ιερού του Απόλλωνα στο Δεσποτικό (2004).

στηκε για να προστατέψει τον εσωτερικό χώρο που δημιουργείται μεταξύ των παραπάνω κτιρίων. Ο προστατευμένος χώρος είναι περίπου 40×40 μ. και είναι η θέση που, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, λόγω της ύπαρξης του περιβόλου, των προσόψεων των κτιρίων, των δυο πυλίδων (βόρειας και νότιας), ήταν η πλέον κατάλληλη για την ανέγερση του ναού.

Η ανασκαφική έρευνα σε τετράγωνο στο εσωτερικό αυτού του περιβόλου, αντί για τα

θεμέλια του ναού, έφερε στο φως μια ημικυκλική κατασκευή μεγάλων διαστάσεων (εικ. 47). Η κατασκευή αποκαλύφθηκε περίπου στο κέντρο του τετράγωνου χώρου και, συγκεκριμένα, ακριβώς μπροστά από το κέντρο (ανατολικά) του προδόμου των δωματίων Α1 και Α2 του κτιρίου Α σε απόσταση περίπου 15 μ. και περίπου στο ύψος των δύο πυλίδων. Έχει διάμετρο 8 μ., είναι θεμελιωμένη στο φυσικό έδαφος και κτισμένη από τρεις επάλ-

Εικ. 47. Η ημικυκλική κατασκευή.

ληλες σειρές από καλοδουλεμένους μαρμαρίνους δόμους ημικυκλικής διατομής. Στη νότια πλευρά οι δόμοι είναι μικρού μεγέθους, ενώ στη βόρεια είναι πολύ μεγαλύτεροι. Το ημικύκλιο βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του χώρου, ενώ στα δυτικά κλείνει με ένα μικρό τοίχιο, μήκ. περίπου 1,80 μ. Το εσωτερικό της κατά πάσα πιθανότητα εξέδρας ή βάσης αναθημάτων δεν σώζεται σε καλή κατάσταση και μάλλον είχε χρησιμοποιηθεί και σε μεταγενέστερη εποχή, όπως δηλώνουν μια σειρά μεγάλων πώρινων δόμων οι οποίοι βρίσκονται εντοιχισμένοι στη νότια πλευρά του ημικυκλίου. Το εσωτερικό της ιδιόμορφης αυτής κατασκευής είναι γεμισμένο με ανισομεγέθεις λίθους και χώμα. Στο εσωτερικό περισυνελέγησαν γραπτά όστρακα γε-

ωμετρικής περιόδου, όπως αρχαϊκά όστρακα και ελεφαντοστέινο περιάπτο. Η ημικυκλική αυτή κατασκευή θα μπορούσε να συγκριθεί, αν και είναι πολύ διαφορετικός ο τρόπος δόμησης και το μέγεθός της, με δύο εξέδρες που υπάρχουν στο ιερό των Δελφών¹⁵⁹. Παράλληλα, εργασίες αποκάλυψης των θεμελίων του δυτικού τοίχου του κτιρίου Α έφεραν στην επιφάνεια μαρμαρίνη κεφαλή κόρης¹⁶⁰, ιδιαίτερα διαβρωμένη, από την οποία σώζεται τμήμα του λαιμού και η μακριά κόμη, συν.

¹⁵⁹ Gruben, ό.π. (υποσημ. 142), σ. 85.

¹⁶⁰ K. Karakasi, *Archaic Korai*, Los Angeles 2003· για τις ενθέσεις στεφάνου, βλ. πίν. 169 και εικ. 86.

Εικ. 48. Γενική άποψη της ανασκαφής (αεροφωτογραφία).

μήκ. 0,14 μ. Φέρει έξι οπές για ένθεση στεφάνου, καθώς και κεντρική οπή για μηνίσκο, στην οποία σώζονται και ίχνη της χάλκινης ένθεσης.

Ο ναός του Δεσποτικού, η θεμελίωση όμως του οποίου δεν έχει ακόμη αποκαλυφθεί, όπως φαίνεται από την έως τώρα μελέτη των πολλών αποκαλυφθέντων αρχιτεκτονικών μελών, θα πρέπει να είναι περίπου σύγχρονος με το ναό του Δηλίου της Πάρου. Οι δύο ναοί έχουν μικρή χρονική απόσταση από το Θησαυρό των Αθηναίων στους Δελφούς¹⁶¹, με τον οποίο συγκρινόμενος ο ναός του Δηλίου έχει την ίδια

κάτοψη, τον ίδιο ρυθμό και είναι ελάχιστα μικρότερος. Το Δήλιο της Πάρου¹⁶² βρίσκεται σε λόφο κοντά στην πόλη με θέα προς τη Δήλο, από όπου προφανώς δινόταν η φωτεινή ειδοποίηση για να αρχίσει η μεγάλη θρησκευτική γιορτή των ελλήνων νησιωτών. Η λατρεία του Απόλλωνα, θεού του φωτός και της μουσικής, ήταν μία από τις κυριότερες λατρείες στις Κυκλάδες. Στη Δήλο, ιερό νησί του Απόλλωνα, συμμετείχαν πρεσβείες από όλες τις πόλεις. Εκείνοι που έμεναν στα νησιά τους έπαιρναν μέρος σε γιορτές σε δευτερεύοντα ιερά του Δηλίου Απόλλωνα. Κατά την παράδοση υπήρ-

¹⁶¹ Y.P. De La Coste-Messelière, *Sculptures du Trésor des Athéniens*, FD IV 4, Paris 1957, πίν. 95-110.

¹⁶² Schuller, ό.π. (υποσημ. 10).

Εικ. 49. Μερική άποψη της ανασκαφής. Ο περίβολος του ιερού. Διακρίνονται τα κτίρια Α, Δ, και Ε, καθώς και το βόρειο και νότιο τείχος με τις δύο πυλίδες (αεροφωτογραφία).

χαν συνολικά 22 τέτοια μικρότερα και πιο λιτά ιερά¹⁶³. Ένα από αυτά ήταν όπως φαίνεται και το ιερό του Δεσποτικού.

Η πρωτοκορινθιακή και κορινθιακή κεραμική και τα ποικίλα εισηγμένα αντικείμενα, ανατολικο-ιωνικής, ροδιακής, κυπριακής και αιγυπτιακής προέλευσης, αποδεικνύουν τις σχέσεις του Δεσποτικού με τα πολύ σημαντικά κέντρα της αρχαϊκής εποχής, την Κόρινθο, τα νησιά του Αιγαίου και γενικά την περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Φαίνεται ότι στο μικρό νησί του Δεσποτικού, που βρίσκεται μεταξύ δύο πολύ σημαντικών από οικονομική και

καλλιτεχνική άποψη κέντρων, της Πάρου και της Σίφνου, βρισκόταν ένα ιερό με πανελλήνια ακτινοβολία, το οποίο συγκέντρωνε πιστούς από όλο τον ελλαδικό χώρο. Άλλος ένας λόγος που συνηγορεί στη δημιουργία του και στην προσέλευση πιστών είναι και η ιδιαίτερη θέση του στο κέντρο των Κυκλάδων με ένα πολύ καλά προστατευμένο και απάνεμο λιμάνι στο δίαυλο μεταξύ Πάρου και Δεσποτικού. Η επιγραφή αφιερωμένη στην Εστία Ισθμία επιβεβαιώνει την άποψη αυτή.

Ένα εύλογο ερώτημα που προκύπτει αφορά στον ιδρυτή του ιερού. Όλες οι έως τώρα ενδείξεις στρέφονται στο πλέον κοντινό και ισχυρό εκείνη την εποχή νησί, την Πάρο. Εκτός από την εισηγμένη κεραμική από την Ανατολική Μεσόγειο βρέθηκε και παριανή

¹⁶³ Gruben, ό.π. (υποσημ. 142), σ. 376.

Εικ. 50. Μερική άποψη της ανασκαφής. Διακρίνονται το κτίριο Α, η ημικυκλική κατασκευή (αριστερά) και τα μεσαιωνικά κτίσματα στο βάθος (αεροφωτογραφία).

που αντιπροσωπεύεται στο Δεσποτικό με τα έως τώρα λεγόμενα «μηλιακά», τα οποία έχουν αποδειχθεί παριανά. Είναι γνωστή, άλλωστε, η καλλιτεχνική δραστηριότητα των παριανών εργαστηρίων, όπως αυτή συνάγεται από ενυπόγραφα έργα, αλλά και άλλα μνημεία που βρέθηκαν εκτός της Πάρου, στη συγκεκριμένη περίπτωση και στο Δεσποτικό. Την καλλιτεχνική παραγωγή των παριανών εργαστηρίων μαρτυρούν, εκτός των άλλων, και τα πολλά σωζόμενα ονόματα παριανών καλλιτεχνών που έδρασαν εκτός Πάρου¹⁶⁴, και πρώτος ο Rubensohn επισήμανε και τεκμηρίωσε το μέγεθος της εξάπλωσής της¹⁶⁵. Από τη μελέτη των μνημείων και των ευρημάτων συνάγεται ότι η σχέση της Πάρου με τις ανατολικο-ιωνικές περιοχές ήταν σταθερή

και μεγάλης χρονικής διάρκειας, με εμφανείς επιρροές στην καλλιτεχνική δημιουργία, γεγονός που επανειλημμένως είχε τονίσει και ο Κοντολέων¹⁶⁶. Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται και από τα έως τώρα αποκαλυφθέντα εισηγμένα ευρήματα του Δεσποτικού από τις περιοχές αυτές. Την ίδια άποψη για τις στενές σχέσεις της Πάρου και, κατά συνέπεια,

¹⁶⁴ K. Schefold, *Philologische Wochenschrift* 57 (1937), σ. 1278-1279.

¹⁶⁵ *RE* XVII, στ. 1804 κ.ε., λ. *Paros* (O. Rubensohn). O Rubensohn, *Parische Künstler*, *Jdl* 50 (1935), σ. 49-69.

¹⁶⁶ N. Κοντολέων, Η στήλη της Ικαρίας, *AE* 1974, σ. 15, αριθ. 3, όπου παραπομπές και σε προηγούμενες σχετικές μελέτες του.

τώρα πλέον και του Δεσποτικού με τις ανατολικο-ιωνικές περιοχές υποστηρίζει και η Αικ. Κώστογλου-Δεσποίνη¹⁶⁷, η οποία αναφέρεται στη συνεχιζόμενη παρουσία των ανατολικο-ιωνικών τάσεων στην παριανή τέχνη έως και το α' μισό του 5ου αι. π.Χ.

Τα νέα αρχιτεκτονικά μέλη που ήλθαν στο φως ανήκουν στο ναό, που πρώτος επισήμανε ο Schuller¹⁶⁸ και επιχείρησε τη σχεδιαστική του αποκατάσταση, ενώ έντεκα από αυτά, που ταυτίζονται με βεβαιότητα, προστίθενται

και συμπληρώνουν την αρχική υποθετική αναπαράστασή του. Έως τώρα πάντως δεν στάθηκε δυνατό να προσδιοριστεί η θέση του ναού, καθώς δεν έχουν αποκαλυφθεί τα θεμέλια.

Πιστεύουμε πως η μελλοντική ανασκαφική έρευνα θα δώσει επαρκή στοιχεία που θα επιτρέψουν την πλήρη σχεδιαστική αποκατάσταση του ναού και την ασφαλή ταύτιση του ιερού. Προσωρινά, τα ευρήματα του Δεσποτικού εκτίθενται σε μια μικρή αίθουσα του Μουσείου της Πάρου¹⁶⁹.

DESPOTIKO. AN UNKNOWN SANCTUARY OF APOLLO

YANNOS KOURAYOS

Between the islands of Antiparos and Siphnos lies the uninhabited islet of Despotiko, on which an extensive sanctuary of Apollo has been discovered in recent years. Despotiko is known from literary evidence and has been

identified with ancient Prepesinthos, but the sanctuary brought to light by archaeological excavation is unknown to the literary sources.

Systematic excavations have taken place from 1997 to the present at Mandra in the

¹⁶⁷ Αικ. Κώστογλου-Δεσποίνη, *Προβλήματα της παριανής πλαστικής του 5ου αι. π.Χ.* (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1979, σ. 199.

¹⁶⁸ Schuller, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 353-357, εικ. 28.

¹⁶⁹ Η έκθεση των πολλών ευρημάτων πραγματοποιήθηκε χάρις στην ευγενή δωρεά των χρυστάλλινων προθηκών από την Πρόεδρο του Ιδρύματος Ν.Π. Γουλανδρή, κ. Ντόλλη Γουλανδρή.

north-east of Despotiko. The site is known from earlier excavations at which buildings dating from the Archaic to the medieval period were uncovered, as well as a large number of portable finds that suggest it was an important sanctuary in ancient times.

Buildings of Archaic, Classical and Hellenistic date have come to light, though the cult temple has not yet been found. The most important of these structures is Building A, which consists of five rooms with a vestibule, porch and lean-to roof. It was probably a banqueting hall or some other kind of ancillary building of the sanctuary. Building B is a large rectangular structure occupying an imposing location in the sanctuary, and Building Γ was probably a double oecus dedicated to Apollo and Artemis, since it was oriented towards Delos. Building Δ consists of a vestibule and a main room with a paved floor, with six rooms next to it forming a kind of stoa (north stoa). Building E consists of two rooms with a paved floor, and next to it is a small building in the form of a temple. Building Z consists of four rooms with a shared paved atrium. The discovery of a semi-circular exedra to the east of Building A was of considerable importance. Building A, with its very long south wall, Buildings Δ, E and the north stoa together form a kind of Π-shaped enclosure with gates at the north and south. Inside this lies the exedra. The other buildings stand outside the enclosure to the east and north-east.

One of the most important finds was the

square built altar dating from the Classical period, found in front (to the east) of Building A, which bears the inscription *ΕΣΤΙΑΣ ΙΣΘΜΙΑΣ* ('of Isthmian Hestia'). Hestia with the epithet Isthmia was possibly one of the deities worshiped in the sanctuary as patron deity of sailors. This capacity is in keeping with the location of the sanctuary on Despotiko, which in ancient times would have formed a kind of isthmus with the islet of Tsimintiri opposite.

The excavations have also uncovered a large number of portable finds. Many architectural members, such as triglyphs, column drums, and a palmette crowning, were found scattered over the site or incorporated into later structures. A large number of marble limbs from kouroi and korai has also been found. Particular importance attaches to two heads of Archaic kouroi and a head of a kore. There was also a large number and wide variety of pottery finds, mainly Archaic vases, such as Corinthian aryballoi and alabastra. The discovery of several sherds inscribed with the names of Apollo and Artemis was of some importance in helping to identify the sanctuary. The most important of the clay artefacts is the figurine of a Daidalic kore found in Building A, which probably served a cult purpose. Finally, there is a large number of finds made of faience (such as beads and figurines), of ivory (such as fibulae), of metal (mainly tools), and objects of exotic origins (such as scarabs and an ostrich egg), attesting to contacts between Despotiko and the East.

ΜΕΛΠΩ Ι. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Το οικόπεδο Αφών Κυπριώτη στην Ανθούσα της Αττικής, ανάμεσα στον Γέρακα και στη σημερινή Παλλήνη, βρίσκεται βόρεια του Αμαξοστασίου του ΟΑΣΑ, ανατολικά της Αττικής Οδού και δυτικά της λεωφόρου Ανθούσας, σχεδόν έναντι της Υπεραγοράς ΜΑΚΡΟ¹. Μετά από αίτηση των ιδιοκτητών του οικοπέδου για οικοδόμηση και τη διαπίστωση κατά την αυτοψία της ύπαρξης διάσπαρτης κεραμικής – πολύ φθαρμένης αλλά οπωσδήποτε αρχαίας – στα επιφανειακά χώματα, όπου για πολλά χρόνια γίνονταν καλλιέργεια αμπελιού, διενεργήθηκε το 2002 μεγάλος αριθμός δοκιμαστικών τομών, αποτέλεσμα των οποίων ήταν ο εντοπισμός τάφων στο νότιο τμήμα της ιδιοκτησίας². Κατά την ανασκαφική έρευνα που επακολούθησε ερευνήθηκε τμήμα νεκροταφείου των υστεροαρχαϊκών και των κλασικών χρόνων, η συνέχεια του οποίου στον προς Ν. όμορο αμπελώνα δεν μπορεί να αποκλειστεί³.

Οι τάφοι ήταν διαφόρων τύπων (1 κιβωτιόσχημος, 4 κεραμοσκεπείς-καλυβίτες, 1 λαγκοειδής, 1 ταφή σε πήλινη λάρνακα, 8 πυρές, 6 εγχυτρισμοί), σε μάλλον αραιή διάταξη, σε αρκετές περιπτώσεις με εντελώς διαφορετικό προσανατολισμό και σε διάφορα βάθη μέσα στο μαλακό κιμηλόχωμα της περιοχής. Σε πολύ μικρό βάθος από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους ήταν οι τάφοι στο δυτικό τμήμα του χώρου, ενώ σε πολύ μεγαλύτερο βάθος που έφθανε και τα 2 μ. ήταν οι τάφοι στο ανατολικό τμήμα. Δεδομένου ότι και στα δύο τμήματα αποκαλύφθηκαν τάφοι, οι οποίοι σε γενικές γραμμές ανήκουν στον ίδιο χρονικό ορίζοντα, η σημειωθείσα διαφορά είναι πιθανό να υποδεικνύει ότι κατά την αρχαιότητα υπήρχε καταφευγική κλίση του εδάφους από Δ. προς Α., η οποία πολύ μεταγενέστερα και ίσως για τη διευκόλυνση των καλλιεργειών απαλείφθηκε με επιχωματώσεις⁴.

¹ Η περιοχή της Ανθούσας ανήκε πιθανότατα στον αρχαίο δήμο της Παλλήνης. Βλ. σχετικά H.-R. Goette, *Hóros* 10-12 (1992-98), σ. 112.

² Στο νοτιοανατολικό τμήμα της ιδιοκτησίας Αφών Κυπριώτη και σε βάθος κατά προσέγγιση 4 μ. από την επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκαν μέσα στο μαλακό ασβεστολιθικό βράχο απολιθωμένα τεμάχια κορμών δένδρων, εντελώς άσχετων με τα αρχαιολογικά ευρήματα. Μετά από σχετική ενημέρωση της αρμόδιας Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, Νοτίου Ελλάδος, οι απολιθωμένοι κορμοί εξήχθησαν και παραελήφθησαν για μελέτη από αρμόδιο γεωλόγο, ο οποίος συνεργάζεται με το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αξίζει να

σημειωθεί ότι το Πικέρι, γνωστό για τα παλαιοντολογικά του ευρήματα, είναι κοντινή περιοχή.

³ Πλήρης δημοσίευση της ανασκαφής θα γίνει μετά τη συγκόλληση των αγγείων των εγχυτρισμών.

⁴ Ένας χαμηλός γήλοφος στο νοτιοανατολικό τμήμα της ιδιοκτησίας με διάσπαρτη, πολύ φθαρμένη κεραμική στην επιφάνεια δημιούργησε αρχικά την εντύπωση ενός τεχνητού τύμβου. Εντούτοις, η έρευνά του δεν απέδωσε αρχαιολογικά ευρήματα, παρά την αρχική εικασία ότι μια σειρά ακανόνιστων ασβεστόλιθων, που επισημάνθηκε σε δοκιμαστική τομή σε μικρό βάθος και στη δυτική παρυφή του, θα μπορούσε να αποτελεί τοιχάριο πρόχειρης κατασκευής για τη συγκράτηση των χωμάτων.

ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΑΦΩΝ ΜΕ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΣΕΙΡΑ

Αριθ. τάφου	Τύπος τάφου	Κτερίσματα	Χρονολόγηση	Παρατηρήσεις
XIV	Εγχυτρισμός	1 πυξίδα 1 σκυφίδιο	Αρχές γ' τετάρτου 6ου αι. π.Χ.	Ταφή νηπίου
XVI	Εγχυτρισμός	1 σκύφος 1 σκυφίδιο	520-510 π.Χ.	Ταφή νηπίου
XVII	Εγχυτρισμός	1 λεκανίδα 1 όλπη 1 μελανόμορφη λήκυθος 1 μελανόμορφο σκυφίδιο	Τέλη 6ου αι. π.Χ. ή αρχές 5ου αι. π.Χ.	Ταφή νηπίου
XVIII	Εγχυτρισμός	1 μελανόμορφη λήκυθος	Πρώιμος 5ος αι. π.Χ.	Ταφή νηπίου
XIX	Εγχυτρισμός	1 σκύφος 1 σκυφίδιο	Πρώιμος 5ος αι. π.Χ.	Ταφή νηπίου
V	Εγχυτρισμός	1 αρυβαλλοειδές ληκύθιο 1 σκυφίδιο 1 λεκανίδα	Γ' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.	Ταφή νηπίου
XV	Πυρά σε αβαθή λάκκο	1 μελανόγραφη λήκυθος 1 μελανόχρωμη λήκυθος 1 λεκανίδα	Γ' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.	Καύση παιδιού
II	Κιβωτιόσχημος	1 αρυβαλλοειδές ληκύθιο 1 σκύφος	Γ' προς δ' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.	Ταφή μάλλον ενήλικα
XIII	Λάρνακα	3 λήκυθοι με λευκό βάθος	Αρχές δ' τετάρτου 5ου αι. π.Χ.	Ταφή παιδιού
X	Κεραμοσκεπής	1 φιαλίδιο	Δ' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.	Ταφή παιδιού
III	Κεραμοσκεπής	1 αλάβαστρο με λευκό βάθος	Τέλη 5ου αι. π.Χ.	Ταφή μάλλον ενήλικα
I	Κεραμοσκεπής	Χωρίς κτερίσματα	Στην ίδια συστάδα με τους τάφους II, III, IV	
IV	Λακκοειδής	Χωρίς κτερίσματα	Στην ίδια συστάδα με τους τάφους I, II, III	Ταφή μάλλον ενήλικα
Πυρά 1	Πυρά σε αβαθή λάκκο	Χωρίς κτερίσματα	Πριν από τον κερα- μοσκεπή τάφο I	Καύση ατόμου μάλλον νεαρής ηλικίας
Πυρά 2	Πυρά σε αβαθή λάκκο	Χωρίς κτερίσματα	Πριν από τον κερα- μοσκεπή τάφο III	-

Αριθ. τάφου	Τύπος τάφου	Κτερίσματα	Χρονολόγηση	Παρατηρήσεις
VIII	Κεραμοσκεπής	1 αρυβαλλοειδές ληκύθιο	Πρώμος 4ος αι. π.Χ.	Ταφή ατόμου μάλλον νεαρής ηλικίας
VI	Πυρά σε αβαθή λάκκο	Χωρίς κτερίσματα	–	Καύση ατόμου μάλλον νεαρής ηλικίας
VII	Πυρά σε αβαθή λάκκο	Χωρίς κτερίσματα	–	Καύση μάλλον ενήλικα
IX	Πυρά σε αβαθή λάκκο	Χωρίς κτερίσματα	–	Καύση ατόμου μάλλον νεαρής ηλικίας
XI	Πυρά σε αβαθή λάκκο	Χωρίς κτερίσματα	–	Καύση μάλλον ενήλικα
XII	Πυρά σε αβαθή λάκκο	Χωρίς κτερίσματα	–	Καύση μάλλον ενήλικα

Οι κεραμοσκεπείς τάφοι I και III, ο κιβωτιόσημος τάφος II και ο λακκοειδής τάφος IV, με προσανατολισμό σε γενικές γραμμές από Α. προς Δ., αποτελούσαν μια συστάδα στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής. Και στις τέσσερις περιπτώσεις ο νεκρός είχε ενταφιαστεί με το κεφάλι προς Α. Μια άλλη συστάδα αποτελούσαν δύο παιδικοί τάφοι – ο κεραμοσκεπής τάφος X και η πλήνιη λάρνακα XIII –, με προσανατολισμό από Β. προς Ν., προς το δυτικό τμήμα της ανασκαφής. Οι ταφικές πυρές ήταν διασκορπισμένες σε ολόκληρη την έκταση που ερευνήθηκε – αλλά με μεγαλύτερη συγκέντρωση προς το δυτικό τμήμα – και είχαν μικρό βάθος, με τοιχώματα έντονου καστανέρυθρου χρώματος από την πυράκτωση. Οι εγχυτρισμοί εντοπίστηκαν κυρίως στο δυτικό τμήμα. Σε καμία περίπτωση δεν επισημάνθηκε ιδιαίτερο περιτείχισμα τάφου ή συστάδας τάφων.

Χωρίς να λείπουν οι ταφές ενηλίκων, υπερτερούν οι ταφές νηπίων – σε εγχυτρισμούς – και παιδιών ή ατόμων νεαρής ηλικίας, όπως συνάγεται από τις μικρές διαστάσεις του τά-

φου και από την πλήρη διάλυση του σκελετού. Η κτέριση των νεκρών δεν μπορεί να θεωρηθεί πλούσια. Όλα ανεξαιρέτως τα κτερίσματα ήταν πήλινα αγγεία, από ένα, δύο ή τρία σε κάθε ταφή και μόνο σε έναν εγχυτρισμό υπήρχαν τέσσερα αγγεία. Μόνο σε μία ταφική πυρά βρέθηκαν αγγεία, τα οποία μάλιστα έφεραν ίχνη καύσης, όχι όμως τόσο έντονα ώστε να μπορεί να θεωρηθεί ότι είχαν τοποθετηθεί στην πυρά ευθύς εξαρχής με την καύση του νεκρού. Τα αγγεία στην πλειονότητά τους προέρχονται από αττικά εργαστήρια. Σε δύο, όμως, από τους πρωιμότερους εγχυτρισμούς ξεχωρίζουν μία πυξίδα υστεροκορινθιακής II τεχνοτροπίας και ένας επείσακτος σκύφος, ίσως βιωπτικού εργαστηρίου⁵.

Τάφος I. Κεραμοσκεπής, με προσανατολισμό από Α. προς Δ., στο ανατολικό άκρο της

⁵ Όλα τα αγγεία μεταφέρθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά και κατεγράφησαν στο Ευρετήριο του.

Εικ. 1. Κεραμοσκεπής τάφος I και πυρά 1. Άποψη από Δ.

Εικ. 2. Κιβωτιόσχημος τάφος II. Άποψη από Α.

ανεσκαμμένης έκτασης, με κατεστραμμένες τις κεραμίδες σε μεγάλο βαθμό και ακτέριστος. Ο σκελετός, με το κρανίο προς Α., ήταν αποσαθρωμένος. Από τις ανασκαφικές ενδείξεις προκύπτει ότι ο τάφος αυτός είχε κατασκευαστεί μεταγενέστερα εν μέρει πάνω από παλαιότερο ορθογώνιο λάκκο ταφικής πυράς (Πυρά 1), η οποία είχε προσανατολισμό από ΒΑ. προς ΝΔ., μήκος 1,55 και πλάτος 0,94 μ. (εικ. 1)⁶. Από την πυρά συγκεντρώ-

θηκαν άνθρακες και ελάχιστα όστρακα με έντονα ίχνη καύσης.

Τάφος II. Κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό από Α. προς Δ., παράλληλος προς τον τάφο I και σχεδόν στο ίδιο επίπεδο με αυτόν (εικ. 2). Το ανατολικό ήμισυ του τάφου ήταν κατεστραμμένο και οι καλυπτήριες πλάκες του βρέθηκαν σπασμένες και εν μέρει πεσμένες στο εσωτερικό του. Ο τάφος είχε επιμελημένη κατασκευή από λεπτές και προσεκτι-

⁶ Τάφοι (κεραμοσκεπείς ή λάρνακες) εντός ορυγμάτων με ίχνη καύσης δεν είναι κάτι το ασυνήθες. Βλ. π.χ. Σ.Ι. Χαριτωνίδης, *Ανασκαφή κλασικών τάφων παρά την πλατεία Συντάγματος*, ΑΕ 1958, σ. 41, τάφος XXXVIII, εικ. 72, σ. 61, τάφος LXXXIV, σ. 63, τάφος LXXXV, εικ. 106. Εντούτοις, στις περιπτώσεις αυτές πρόκειται για προηγηθείσα ημίκαυση του νεκρού σε άλ-

λο τόπο, όπως συνάγεται και από την αταξία του σκελετού. Στις δύο περιπτώσεις στο νεκροταφείο της Ανθούσας, όπου διαπιστώθηκε κεραμοσκεπής τάφος επάνω από λάκκο πυράς, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι πρόκειται για ταφές άσχετες μεταξύ τους και συνεπώς με χρονική απόσταση η του κεραμοσκεπούς τάφου από αυτήν της πυράς.

κά κοιμμένες σχιστολιθικές πλάκες για τα τοιχώματα και την κάλυψη. Το ορθογώνιο ορύγμα, το οποίο είχε διανοιχθεί στο κιμηλόχωμα για την κατασκευή του, είχε ευρύτερες διαστάσεις από τον ίδιο τον τάφο· γι' αυτό το κενό ανάμεσα στις παρειές του ορύγματος και στις κάθετα τοποθετημένες πλάκες των τοιχωμάτων του τάφου είχε πληρωθεί με μικρούς αργούς λίθους. Όμοια λιθάρια συγκρατούσαν στα άκρα και τις καλυπτήριες πλάκες. Ο σκελετός, σε ύπτια θέση πάνω στο χωμάτινο δάπεδο και με το κρανίο πιθανώς προς Α., ήταν αποσπασμένος. Τα κτερίσματα της ταφής ήταν δύο πήλινα αγγεία – ένα ληκύθιο στη νότια μακρά πλευρά και ένας σκύφος προς το δυτικό άκρο –, τα οποία οδηγούν τη χρονολόγηση στο γ' προς δ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

1. ΜΠ 8814. Αρυβαλλοειδές ληκύθιο (εικ. 3, πάνω). Σώζεται ακέραιο. Καλύπτεται από σπιλντό μελανό γάνωμα με εξαίρεση μια πλατιά ζώνη στο χρώμα του πηλού ακριβώς κάτω από τον ώμο, η οποία κοσμεύεται με ζητοειδή μοτίβα – μόνο στην κύρια όψη του αγγείου – ανάμεσα σε δύο λεπτές μελανές γραμμές. Ύψ. 0,09, διάμ. χείλους 0,027, διάμ. βάσης 0,04 μ. Πρβλ. Σ.Ι. Χαριτωνίδης, *ΑΕ* 1958, σ. 60, πίν. 18α, δεξιά· B.A. Sparkes - L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C., The Athenian Agora XII*, Princeton, N.J. 1970, σ. 315, αριθ. 1124, πίν. 38 (γύρω στο 425 π.Χ.)· Δ. Γραμμένος - Μ.Α. Τιβέριος, Ανασκαφή ενός νεκροταφείου του 5ου αι. π.Χ. στην αρχαία Άργιλο, *ΑΔ* 39 (1984), Μελέτες, σ. 8, πίν. 1β (γύρω στο 420 π.Χ.)· E. Kunze-Götte - K. Tancke - K. Vierneisel, *Die Nekropole von der Mitte des 6. bis zum Ende des 5. Jahrhunderts. Die Beigaben, Kerameikos VII,2*, München 1999, σ. 96, αριθ. 370, πίν. 63,7 (γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.), σ. 102, αριθ.

Εικ. 3. Ληκύθιο ΜΠ 8814 και σκύφος ΜΠ 8815 από τον τάφο II.

400,11 και 12, πίν. 68,2 (από ταφή γύρω στο 430 π.Χ.).

2. ΜΠ 8815. Μελαμβαφής σκύφος του Κορινθιακού τύπου (εικ. 3, κάτω). Συγκολλημένος από πολλά κομμάτια. Είναι ολόβαφος με εξαίρεση την κάτω επιφάνεια της βάσης, η οποία καλύπτεται με μίλτο. Στο κέντρο σιγμής και μικρός κύκλος αποδίδονται με μελανό γάνωμα. Ύψ. 0,084, διάμ. χείλους 0,093, διάμ. βάσης 0,052 μ.

Πρβλ. C.G. Boulter, *Graves in Lenormant Street, Athens, Hesperia* 32 (1963), σ. 121, αριθ. D6, πίν. 39 (από τάφο γύρω στα 430-420 π.Χ.). *The Athenian Agora XII*, σ. 258, αριθ. 321, πίν. 15 (425-400 π.Χ.).

Τάφος III. Κεραμοσκεπής, με προσανατολισμό από Α. προς Δ., δυτικότερα του τάφου II και σε λίγο ψηλότερο επίπεδο από αυτόν, μήκ. 1,80 και πλ. 0,42 μ. (εικ. 4). Δύο ζεύγη καμπύλων κεραμίδων που συνέκλιναν προς τα

Εικ. 4. Κεραμοσκεπής τάφος ΙΙΙ. Αποψη από Δ.

Εικ. 5. Θραύσμα κεραμίδας από τον τάφο ΙΙΙ.

πάνω αποτελούσαν τις μακρές πλευρές και δύο όμοιες κεραμίδες, κάθετα τοποθετημένες, έφραζαν τα δύο στενά πλευρικά ανοίγματα. Δύο από τις κεραμίδες των μακρών πλευρών έφεραν χαρακτή διακόσμηση με ημικύκλια και σε θραύσμα τρίτης διαπιστώθηκε ανάγλυφη απόδοση δεξιάς παλάμης (εικ. 5), ίσως αποτροπαϊκής σημασίας. Ο νεκρός είχε ενταφιαστεί σε ύπτια θέση, με το κεφάλι προς Α. Μοναδικό κτέρισμα ήταν ένα πήλινο αλάβαστρο, στο δυτικό άκρο του τάφου. Η ταφή μπορεί να χρονολογηθεί προς τα τέλη του 5ου αι. π.Χ.

1. ΜΠ 8813. Ακέραιο πήλινο αλάβαστρο, συγκολλημένο στο λαιμό και στο δισκοειδές στόμιο (εικ. 6). Καλύπτεται από λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο διακρίνονται ελάχιστα ίχνη από τη διακόσμηση με ερυθρό χρώ-

Εικ. 6. Πήλινο αλάβαστρο ΜΠ 8813 από τον τάφο ΙΙΙ.

μα. Τα ίχνη αυτά αποκλείουν την περίπτωση το συγκεκριμένο αλάβαστρο να ανήκει στην κατηγορία των πήλινων αλάβαστρων με λευκό επίχρισμα χωρίς διακόσμηση, τα οποία μιμούνται αλάβαστρα από αλάβαστρο ή μάρμαρο. Ύψ. 0,20, διάμ. χείλους 0,063 μ.

Προβλ. Β. Καλλιπολίτης, Ανασκαφή τάφων Αναγυρούντος, *ΑΔ* 18 (1963), Μελέται, σ. 131, τάφος 25, πίν. 62α1 (από τάφο του τέλους του 5ου αι. π.Χ.).

Από τις ανασκαφικές ενδείξεις προκύπτει ότι ο κεραμοσκεπής τάφος III ως προς το ανατολικό τμήμα του είχε κατασκευαστεί μεταγενέστερα πάνω από παλαιότερο ορθογώνιο λάκκο ταφικής πυράς (Πυρά 2), η οποία είχε προσανατολισμό από Β. προς Ν. Από την πυρά αυτή δεν προήλθαν ευρήματα.

Τάφος IV. Λακκοειδής (απλό όρυγμα στο κιμηλόχωμα), με προσανατολισμό από ΝΑ. προς ΒΔ., μήκ. 1,80 και πλ. 0,75 μ., ακριβώς δυτικά του κεραμοσκεπούς τάφου I. Ενδείξεις για την ύπαρξη κάποιου είδους κάλυψης του λάκκου δεν προέκυψαν. Ο σκελετός, με το κρανίο πιθανώς προς Α., ήταν αποσπασμένος. Η ταφή ήταν ακέραιη.

Τάφος V. Εγχυτρισμός σε άβαφο αμφορέα (εγχυτρ. 1), ύψ. 0,52 μ., τοποθετημένο πλαγιαστά, με προσανατολισμό από ΒΑ. προς ΝΔ. και σε απόσταση 7,25 μ. δυτικότερα από τον κεραμοσκεπή τάφο III. Ένας πλακοειδής ακατέργαστος λίθος έφραζε το στόμιο του αμφορέα και άλλοι λίθοι τον συγκρατούσαν στη θέση του στη μία πλευρά. Μέσα στο αγγείο του εγχυτρισμού βρέθηκαν ένα ληκύθιο, ένα σκυφίδιο και μια λεκανίδα με πώμα (εικ. 7). Η ταφή πιθανώς ανήκει στο γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

1. ΜΠ 8816. Αρυβαλλοειδές ληκύθιο (εικ. 8, αριστερά). Σώζεται ακέραιο. Καλύπτεται από μελανό γάνωμα, απολεπισμένο κατά τόπους, με εξαίρεση μια πλατιά ζώνη στο χρώ-

Εικ. 7. Τάφος V (εγχυτρισμός), μετά το άνοιγμά του.

μα του πληλού ακριβώς κάτω από τον ώμο, η οποία κοσμεύεται με ζητοειδή μοτίβα – μόνο στην κύρια όψη του αγγείου – ανάμεσα σε δύο λεπτές μελανές γραμμές. Ύψ. 0,076, διάμ. χείλους 0,028, διάμ. βάσης 0,045 μ.

Προβλ. το ληκύθιο ΜΠ 8814 από τον τάφο II (εικ. 3, πάνω). *The Athenian Agora* XII, σ. 315, αριθ. 1125, πίν. 38 (γύρω στο 425 π.Χ.).

2. ΜΠ 8817. Μελαμβραφές σκυφίδιο (εικ. 8, δεξιά). Σώζεται ακέραιο. Ολόβαφο εσωτερικά και εξωτερικά. Ύψ. 0,039, διάμ. χείλους 0,054, διάμ. βάσης 0,028 μ.

3. ΜΠ 8818. Άωτη λεκανίδα με πώμα (εικ. 8, μέσον). Σώζεται ακέραιη. Καλύπτεται με σιλπνό μελανό γάνωμα. Η λαβή του πώματος είναι πηνιόσχημη. Ύψ. χωρίς το πώμα 0,066, με το πώμα 0,108, διάμ. χείλους 0,105, διάμ. βάσης 0,067, ύψ. πώματος 0,05 μ.

Εικ. 8. Ληκύθιο ΜΠ 8816, λεκανίδα ΜΠ 8818 και σκυφίδιο ΜΠ 8817 από τον τάφο V.

Πρβλ. C.G. Boulter, *Hesperia* 32 (1963), σ. 119, αριθ. B8, πίν. 37 (από τάφο γύρω στο 450 π.Χ., χωρίς να αποκλείεται και το γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.)· *The Athenian Agora* XII, σ. 326, αριθ. 1272, πίν. 42 (475-450 π.Χ.)· U. Knigge, *Der Südhügel, Kerameikos* IX, Berlin 1976, σ. 153, αριθ. 297,2, πίν. 66,6 (αρχές γ' τετάρτου του 5ου αι. π.Χ.), σ. 154, αριθ. 301,2, πίν. 66,2 (γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.)· *Kerameikos* VII,2, σ. 28, αριθ. 68,1, πίν. 17,3 (από εγχυτρισμό σε αμφορέα γύρω στο 450 π.Χ.).

Τάφος VI. Πυρά σε ορθογώνιο λάκκο (Πυρά 3), με προσανατολισμό από B./BA. προς N./ΝΔ., μήκ. 1,45, πλ. 0,70 και βάθ. 0,25 μ. Αποκαλύφθηκε σε απόσταση 10,50 μ. δυτικά του λακκοειδούς τάφου IV. Χωρίς ευρήματα.

Τάφος VII. Πυρά σε ορθογώνιο λάκκο (Πυρά 4), με προσανατολισμό από Α. προς Δ., μήκ. 2, πλ. 0,85 και βάθ. 0,26 μ., σε απόσταση 18 μ. δυτικά του λακκοειδούς τάφου IV. Χωρίς ευρήματα.

Τάφος VIII. Κεραμοσκεπής, ίδιας κατασκευής με αυτήν του τάφου III, αλλά με τις κεραμίδες της μίας μακράς πλευράς κατα-

πεσμένες επάνω στις κεραμίδες της άλλης πλευράς προφανώς από την πίεση των υπερκείμενων χωμάτων, με προσανατολισμό από B./BA. προς N./ΝΔ., μήκ. 1,90 και πλ. 0,70 μ., δυτικότερα του τάφου VII. Ο σκελετός είχε διαλυθεί εντελώς. Μοναδικό κτέρισμα της ταφής, στο νοτιοδυτικό άκρο του τάφου, ήταν ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο. Ο τάφος αυτός, πιθανώς του πρώιμου 4ου αι. π.Χ., είναι ο υστερότερος όλων, όσοι ερευνήθηκαν.

1. ΜΠ 8819. Ακέραιο αρυβαλλοειδές ληκύθιο με ερυθρόμορφο ανθέμιο στην κύρια όψη του σώματος (εικ. 9). Ύψ. 0,089, διάμ. χείλους 0,036, διάμ. βάσης 0,038 μ.

Πρβλ. Σ.Ι. Χαριτωνίδης, *ΑΕ* 1958, πίν. 20α (ληκύθια από τάφους του τέλους του 5ου αι. π.Χ. και στην καμπή προς τον 4ο αι. π.Χ.)· Π. Καπετανάκη, *Νεκροταφείον του 4ου αι. π.Χ. εις Αθήνας παρά την Ιεράν Οδόν*, *ΑΔΑ* VI (1973), σ. 277, τάφος I, εικ. 2, σ. 281, τάφος IV, εικ. 9, τάφος V, εικ. 10, σ. 283, τάφος VIII, εικ. 15, σ. 284, τάφος X, εικ. 17 (ληκύθια από τάφους του 4ου αι. π.Χ.)· Β. Καλλιπολίτης,

ΑΔ 18 (1963), Μελέται, σ. 131, τάφος 25, πίν. 62α2 (από τάφο του τέλους του 5ου αι. π.Χ.).

Τάφος ΙΧ. Πυρά σε ορθογώνιο λάκκο (Πυρά 5), με προσανατολισμό από Β. προς Ν., μήκ. 1,50 και πλ. 1 μ., ανατολικότερα του τάφου VIII, κατεστραμμένη σε μεγάλο βαθμό. Χωρίς ευρήματα.

Τάφος Χ. Κεραμοσκεπής, με προσανατολισμό από Β. προς Ν., μήκ. 0,96 μ., αρκετά δυτικότερα του κεραμοσκεπούς τάφου VIII. Τις μακρές πλευρές του τάφου, ο οποίος προφανώς ήταν παιδικός, αποτελούσαν δύο καμπύλες κεραμίδες που συνέκλιναν προς τα πάνω. Δύο άλλες κεραμίδες, κάθετα τοποθετημένες, έφραζαν τα πλευρικά στενά ανοίγματα. Πέμπτη καμπύλη κεραμίδα αποτελούσε το δάπεδο, πράγμα που δείχνει μια ιδιαίτερη φροντίδα, ώστε ο νεκρός να μην τοποθετηθεί απευθείας επάνω στο χώμα⁷. Ο σκελετός είχε διαλυθεί εντελώς. Προς το νότιο άκρο του τάφου ένα ανεστραμμένο φιαλίδιο ήταν το μοναδικό κτέρισμα της ταφής. Έξω από τον τάφο και στη δυτική πλευρά του βρέθηκε μια λεκανίδα, σπασμένη σε πολλά κομμάτια, η οποία ίσως σχετίζεται με τελετή μετά την ταφή. Ο τάφος μπορεί να χρονολογηθεί στις αρχές του τελευταίου τετάρτου του 5ου αι. π.Χ. ή λίγο υστερότερα.

1. ΜΠ 8823. Ακέραιο μελαμβαφές φιαλίδιο (εικ. 10). Ύψ. 0,019, διάμ. χείλους 0,053 μ. Πρβλ. *Kerameikos* VII,2, σ. 101, αριθ. 393,7, πίν. 67,1 (από ταφή γύρω στο 430-420 π.Χ.),

Εικ. 9. Ληκύθιο ΜΠ 8819 από τον τάφο VIII.

Εικ. 10. Φιαλίδιο ΜΠ 8823 από τον τάφο Χ.

σ. 139 κ.ε., αριθ. 541,5, πίν. 93,3 (από ταφή του ύστερου 5ου αι. π.Χ.), σ. 147, αριθ. 599,5, πίν. 96,2 (από ταφή του τελευταίου τετάρτου του 5ου αι. π.Χ.).

2. ΜΠ 8824. Μελαμβαφής δίσωτη λεκανίδα, συγκολλημένη από πολλά κομμάτια και ελλι-

⁷ Υπάρχουν πολλά άλλα παραδείγματα κεραμοσκεπών τάφων με κεραμίδα ή κεραμίδες στο δάπεδο σε νεκροταφεία τόσο της Αττικής όσο και εκτός Αττικής. Βλ. π.χ. Χαριτωνίδης, ό.π., σ. 38, τάφος XXVI, εικ. 67, σ. 63, τάφος LXXXV, εικ. 106, σ. 66, τάφος XLV, εικ. 110 και 113· Ξ. Αραπογιάννη, Νεκροταφείο του 7ου και 6ου αι.

π.Χ. στην Οινόη Μαραθώνος, ΑΔ 40 (1985), Μελέτες, σ. 224, τάφος I, πίν. 98β, σ. 225, τάφος V, πίν. 99β· η ίδια, Νεκροταφείο κλασικών χρόνων στον Σταφιδόκαμπο Ηλείας, ΑΕ 1999, σ. 178, τάφος α, εικ. 42, σ. 187, τάφος θ, εικ. 61, σ. 187 κ.ε., τάφος ι, εικ. 63.

Εικ. 11. Λεκανίδα ΜΠ 8824 έξω από τον τάφο Χ.

πής ως προς το πώμα (εικ. 11). Ολόβαφη εσωτερικά και εξωτερικά, με εξαίρεση την κάτω επιφάνεια της βάσης, η οποία καλύπτεται με αραγή μίλτο. Με μελανό γάνωμα αποδίδεται κυκλίσκος με σιγμή στο κέντρο. Οι λαβές είναι πεταλόσχημες με πλαστικό κομβίο στο μέσον. Ύψ. 0,055, διάμ. χείλους 0,115, διάμ. βάσης 0,055 μ.

Πρβλ. *The Athenian Agora* XII, σ. 324, αριθ. 1247, πίν. 42 (425-400 π.Χ.).

Τάφος XI. Πυρά σε ορθογώνιο λάκκο (Πυρά 6), με προσανατολισμό από Β. προς Ν., μήκ. 1,90, πλ. 0,70 και βάθ. 0,25 μ., ανατολικότερα του κεραμοσκεπούς τάφου Χ. Χωρίς ευρήματα.

Τάφος XII. Πυρά σε ορθογώνιο λάκκο

(Πυρά 7), με προσανατολισμό από Β. προς Ν., μήκ. 2,10, πλ. 0,90 και βάθ. 0,37 μ., στο χώρο ανάμεσα στην προηγούμενη και τον κεραμοσκεπή τάφο VIII. Χωρίς ευρήματα.

Τάφος XIII. Παιδική ταφή σε πήλινη λάρνακα του σκαφοειδούς τύπου, με προσανατολισμό από Β. προς Ν., 0,50 μ. νότια του κεραμοσκεπούς τάφου Χ με την ομοίως παιδική ταφή και στην ίδια ευθεία με αυτόν. Η ορθογώνια λάρνακα, διαστ. εσωτερικά 0,50 × 0,30 × 0,13 μ., με προεξέχον περιχειλωμα, καλυπτόταν από μία άλλη λάρνακα, όμοια με την πρώτη⁸. Ο σκελετός είχε διαλυθεί εντελώς. Τα κτερίσματα ήταν τρεις λήκυθοι με λευκό βάθος, από τις οποίες δύο είχαν τοποθετηθεί πλησίον της βορειοανατολικής γωνίας και μία προς το μέσον του νότιου τμήματος της λάρνακας, με το στόμιο προς Β. Από τη θέση των λήκυθων συμπεραίνεται ότι ο νεκρός θα είχε ενταφιαστεί με το κεφάλι προς Β. Η ταφή πιθανώς ανήκει στις αρχές του τελευταίου τετάρτου του 5ου αι. π.Χ.

1. ΜΠ 8828. Ακέραιη λήκυθος (εικ. 12, αριστερά). Ύψ. 0,186, διάμ. στομίου 0,038, διάμ. βάσης 0,045 μ.

2. ΜΠ 8829. Ακέραιη λήκυθος (εικ. 12, μέσον). Ύψ. 0,19, διάμ. στομίου 0,036, διάμ. βάσης 0,046 μ.

3. ΜΠ 8830. Ακέραιη λήκυθος (εικ. 12, δεξιά). Συγκολλημένη στο λαιμό και στη λαβή. Ύψ. 0,19, διάμ. στομίου 0,039, διάμ. βάσης 0,045 μ.

Και οι τρεις λήκυθοι είναι του ίδιου τύπου («δευτερεύων τύπος»). Το μελανό γάνωμα στο

⁸ Όμοιες πήλινες λάρνακες βρέθηκαν π.χ. κατά την ανασκαφή των κλασικών τάφων παρά την πλατεία Συντάγματος, καθώς και σε άλλα νεκροταφεία. Βλ. Χαριτωνίδης, ό.π., σ. 83, εικ. 141-142, σ. 100, εικ. 172, σ. 102,

εικ. 173, σ. 103, εικ. 176, και σ. 132 κ.ε., όπου ο τύπος αυτός της πήλινης λάρνακας θεωρείται κοινός από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ.

Εικ. 12. Λήκυθοι ΜΠ 8828, ΜΠ 8829 και ΜΠ 8830 από τον τάφο XIII.

καλυκόςχημο στόμιο, στη ράχη της λαβής, στο κατώτερο τμήμα του σώματος και στην επάνω επιφάνεια της βάσης έχει εξαλειφθεί σε μεγάλο βαθμό. Στο σώμα διατηρούνται ελάχιστα ίχνη από το λευκό επίχρυσμα. Στον ώμο διακρίνονται ακτινωτά και γλωσσοειδές κόσμημα.

Πρβλ. Σ.Ι. Χαριτωνίδης, *ΑΕ* 1958, σ. 11 κ.ε., αριθ. 9, εικ. 16, αριστερά, και *Kerameikos* VII,2, σ. 91, αριθ. 327,1 πίν. 61,1 (από ταφή του γ' τετάρτου του 5ου αι. π.Χ.).

Τάφος XIV. Εγχυτρισμός σε άβαφο αμφορέα, ύψ. 0,52 μ., τοποθετημένο πλαγιαστά (εγχυτρ. 2). Βρέθηκε σπασμένος σε πολλά κομμάτια πλησιέστατα στο νότιο όριο του οικοπέδου. Στην κοιλιά του αγγείου τα κτερίσματα ήταν δύο πήλινα αγγεία, ένα σκυφίδιο και μία πυξίδα με πάμα (εικ. 13). Η ταφή αυτή, πιθανώς των αρχών του γ' τετάρτου του 6ου αι. π.Χ., είναι η αρχαιότερη από όσες ερευνήθηκαν στο οικοπέδο.

Εικ. 13. Τάφος XIV (εγχυτρισμός).

Εικ. 14. Σκυφίδιο ΜΠ 8825 από τον τάφο XIV.

1. ΜΠ 8825. Μελαμβαφές σκυφίδιο (εικ. 14). Συγκολλημένο από πολλά κομμάτια. Ύψ. 0,045, διάμ. χεΐλους 0,07, διάμ. βάσης 0,041 μ.
2. ΜΠ 8831. Πυξίδα με πώμα (κυλιχνίς), της υστεροκορινθιακής II τεχνοτροπίας (εικ. 15). Συγκολλημένη από πολλά κομμάτια. Η βάση είναι επίπεδη. Το ψηλό κυλινδρικό σώμα ευρύνεται προς τα κάτω, ενώ στο πάνω μέρος σχηματίζει ένα «κολάρο», ως υποδοχή για το πώμα, το οποίο είναι θολωτό με συμπαγή λαβή στο σχήμα μικρού άνω αγγείου. Εσωτερικά η πυξίδα καλύπτεται με μελανό γάνωμα με εξαίρεση μια πλατιά ζώνη στον πυθμένα. Η κάτω επιφάνεια της βάσης είναι άβαφη. Η διακόσμηση είναι οργανωμένη σε ανισοπαχείς ζώνες με διάφορα μοτίβα. Από πάνω προς τα κάτω: σειρά από Χ, ενάλληλες γωνίες, σειρά από Χ, αβακωτό κόσμημα, πινελιές εναλλάξ με μελανό και ιώδες χρώμα, σειρά κύκλων, οι οποίοι συνίστανται από κουκκίδες, σειρά από Χ. Ιώδες χρώμα υπάρχει και στην προεξέχουσα οριζόντια υποδοχή του πώματος. Το τελευταίο είναι άβαφο εσωτερικά. Η λαβή είναι ολόβαφη με εξαίρεση έναν εδαφόχρωμο κύκλο. Η διακόσμηση του πώματος είναι επίσης οργανωμένη σε ζώνες. Από το κέντρο προς την περιφέρεια: γραμμίδια, ενάλληλες γωνίες, μαϊάνδρος προς τα αριστερά, πινελιές εναλλάξ με μελανό και ιώδες χρώμα. Ιώδης ταινία υπάρχει και στη βάση της λαβής. Ύψ. (χωρίς το πώμα) 0,074, ύψ. με

Εικ. 15. Πυξίδα ΜΠ 8831 από τον τάφο XIV.

το πώμα 0,12, διάμ. χεΐλους 0,075, διάμ. βάσης 0,091 μ. Ύψ. πώματος 0,049 μ.

Το σχήμα της πυξίδας είναι γνωστό από αττικά παράλληλα λίγο μετά το 550 π.Χ. (Προβλ. S.R. Roberts, *The Attic Pyxis*, Chicago 1978, σ. 11, 16, αριθ. 6, πίν. 1,2 (πυξίδα της «ομάδας των κύκνων»)).

Τάφος XV. Πυρά σε ορθογώνιο λάκκο (Πυρά 8), με προσανατολισμό από Α. προς Δ., μήκ. 1,10 μ., πλησιέστερα στο νότιο όριο του οικοπέδου. Από την πυρά αυτή προήλθαν δύο λήκυθοι και μία ελλιπέστατα σωζόμενη λεκανίδα

Εικ. 16. Λήκυθος ΜΠ 8820, πώμα λεκανίδας ΜΠ 8822 και λήκυθος ΜΠ 8821 από τον τάφο XV.

με πώμα. Τα αγγεία οδηγούν στη χρονολόγηση της πυράς στο γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

1. ΜΠ 8820. Μελανόγραφη λήκυθος με λευκό βάθος, με ίχνη καύσης (εικ. 16, αριστερά). Συγκολλημένη, αλλά πρακτικά ακέραιη. Το στόμιο είναι καλυκόςχημο και η βάση δισκοειδής. Η διακόσμηση αποδίδεται πάνω σε λευκό επίχρυσμα. Τον ώμο κοσμούν γραμμίδια σε ακτινωτή διάταξη και γλωσσοειδές μοτίβο, και την κύρια όψη του σώματος ζώνη με μαϊάνδρο προς τα δεξιά, πλαισιωμένη πάνω και κάτω από δύο πλατύτερες ζώνες με δικτυωτό μοτίβο. Ύψ. 0,141, διάμ. χείλους 0,031, διάμ. βάσης 0,037 μ. Έργο του εργαστηρίου του ζωγράφου της Μέγαιρας.

Πρβλ. *Kerameikos* IX, σ. 152, αριθ. 295,1-12, πίν. 41,3 (από τάφο του γ' τετάρτου του 5ου αι.

π.Χ.)· *Kerameikos* VII,2, σ. 129, αριθ. 489,6, πίν. 88,1 (από ταφή του γ' τετάρτου του 5ου αι. π.Χ., μάλλον όχι πριν από το 430 π.Χ.)· *CVA* Tübingen, 3, München 1980, σ. 64 κ.ε., πίν. 51,12-13 (γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.).

2. ΜΠ 8821. Μελανόχρωμη λήκυθος, του «δευτερεύοντος τύπου», με ίχνη καύσης (εικ. 16, δεξιά). Συγκολλημένη από πολλά κομμάτια και ελλιπής σε τμήματα του σώματος, του λαιμού και της λαβής. Μελανό γάνωμα στο καλυκόςχημο στόμιο, στη ράχη της λαβής και στο σώμα. Ο λαιμός και η βάση έχουν αφαιρεθεί στο χρώμα του πηλού. Τον ώμο κοσμούν, σε δύο σειρές, ακτινωτό και γλωσσοειδές μοτίβο. Σε δύο πλατιές ζώνες με επίθετο λευκό χρώμα κάτω από τον ώμο και στο κατώτερο τμήμα του σώματος αποδίδεται μελανόγραφος μαϊάν-

Εικ. 17. Τάφος XVI (εγχυτρισμός), μετά το άνοιγμά του.

Εικ. 18. Σκύφος ΜΠ 8832 από τον τάφο XVI.

δρος προς τα δεξιά. Ύψ. 0,22, διάμ. στομίου 0,044, διάμ. βάσης 0,054 μ.

Πρβλ. *Kerameikos* VII,2, σ. 96, αριθ. 365 πίν. 64,2 (γύρω στο 450 π.Χ.).

3. ΜΠ 8822. Σώζεται μικρό τμήμα από το σώμα και το χείλος, καθώς και τμήμα του πώματος, μελαμβαφούς άωτης λεκανίδας, με ίχνη καύσης (εικ. 16, μέσον). Γάνωμα ισχυρά απολεπισμένο. Ύψ. πώματος 0,056 μ.

Πρβλ. *The Athenian Agora* XII, σ. 324, αριθ. 1255, πίν. 42 (450-425 π.Χ.).

Τάφος XVI. Εγχυτρισμός σε άβαφο αμφορέα (εγχυτρ. 3), ύψ. 0,58 μ., τοποθετημένο πλαγιαστά, σε απόσταση 1,70 μ. δυτικότερα του τάφου XV (εγχυτρ. 2). Ο αμφορέας, το στόμιο του οποίου έφραζε ακατέργαστος λίθος, ήταν σπασμένος σε πολλά κομμάτια. Στην κοιλιά του βρέθηκαν δύο σκύφοι, από τους οποίους ο μικρότερος ήταν μέσα στο μεγαλύ-

τερο (εικ. 17). Η ταφή πιθανώς ανήκει στην προτελευταία δεκαετία του 6ου αι. π.Χ.

1. ΜΠ 8832. Ακέραιος μαστοειδής σκύφος με επίπεδη βάση, επείσακτο προϊόν, ίσως βοιωτικού εργαστηρίου, άριστης διατήρησης (εικ. 18). Μελανό γάνωμα θαμπό. Εσωτερικά είναι ολόβαφος με εξαίρεση τον πυθμένα, όπου μελανός κύκλος με στιγμή στο κέντρο. Η πάνω επιφάνεια του ελάχιστα προεξέχοντος οριζόντιου χείλους διακοσμείται με πινελιές. Γάνωμα στη ράχη των λαβών και στο κατώτερο τμήμα του σώματος. Δύο ταινίες περιτρέχουν το σώμα, μία ακριβώς κάτω από το χείλος και μία άλλη, στενότερη, χαμηλότερα από τη ζώνη των λαβών. Η βάση είναι άβαφη. Ύψ. 0,062, διάμ. χείλους 0,099, διάμ. βάσης 0,036 μ.

Ο σκύφος ΜΠ 8832, παρά την ομοιότητα ως προς το σχήμα με αττικά παράλληλα, ως προς

Εικ. 19. Σκυφίδιο ΜΠ 8826 από τον τάφο XVI.

το πνεύμα της διακόσμησης θυμίζει έντονα βοιωτικούς σκύφους με πόδι. Πρβλ. P.N. Ure, *6th and 5th Century Pottery from Rhitsona*, Oxford 1927, σ. 26, 27, Class III D, αριθ. 115.50, πίν. VIII και Αγγ. Κ. Ανδρειωμένου, Το νεκροταφείον της Ακραιφίας. Αγρός Ιω. Κόλλια, Μέρος I, *AE* 1994, σ. 201, σημ. 136, εικ. 65α (από τάφο της δεκαετίας 525-515 π.Χ.).

2. ΜΠ 8826. Μελαμβραφές σκυφίδιο, του κορινθιακού τύπου, ελλιπές σε τμήμα του σώματος (εικ. 19). Άβαφο το κατώτερο τμήμα του σώματος και η βάση. Γάνωμα κακής ποιότητας. Ύψ. 0,038, διάμ. χείλους 0,051, διάμ. βάσης 0,029 μ.

Το σκυφίδιο μοιάζει με άλλο από τον Κεραμεικό, το οποίο όμως είναι πολύ υστερότερης χρονολόγησης από το σκύφο ΜΠ 8832. Πρβλ. *Kerameikos* VII,2, σ. 30, αριθ. 74,7, πίν. 17,4 (από ταφή γύρω στα 470-460 π.Χ.).

Τάφος XVII. Εγχυτρισμός σε άβαφο αμφορέα με οριζόντιες λαβές (εγχυτρ. 4), ύψ. 0,60 μ., σπασμένο σε πολλά κομμάτια, σε απόσταση 0,95 μ. βορειότερα του τάφου XIV (εγχυτρ. 2). Ένας λίθος έφραζε το στόμιο του αγγείου και άλλοι τον συγκρατούσαν στη θέση του, τοποθετημένοι γύρω από το σώμα του. Στην κοιλιά του αμφορέα βρέθηκαν τέσσερα πήλινα αγγεία (εικ. 20), μία λεκανίδα

με πώμα, μία όλπη, μία λήκυθος και ένα σκυφίδιο, το οποίο κάλυπτε το στόμιο της λήκυθου. Η ταφή χρονολογείται στα τέλη του 6ου ή στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

1. ΜΠ 8809. Μελαμβραφής άωπη λεκανίδα με πώμα (εικ. 21). Σώζεται ακέραιη. Ολόβαφη εσωτερικά και εξωτερικά με εξαίρεση τη βάση. Ύψ. χωρίς το πώμα 0,063, ύψ. με το πώμα 0,115, διάμ. χείλους 0,10, διάμ. βάσης 0,072, ύψ. πώματος 0,052 μ.

Πρβλ. *The Athenian Agora* XII, σ. 325, αριθ. 1267, πίν. 42 (525-500 π.Χ.).

2. ΜΠ 8810. Μελαμβραφής όλπη, με λαβή υπερυψωμένη του χείλους (εικ. 22, αριστερά). Σώζεται ακέραιη. Ύψ. χωρίς τη λαβή 0,085, με τη λαβή 0,102, διάμ. χείλους 0,05, διάμ. βάσης 0,049 μ.

3. ΜΠ 8811. Μελανόμορφη λήκυθος. Ως προς το σχήμα ανήκει στην «κατηγορία των μικρών λιονταριών» και ως προς τη διακόσμηση στην «Ομάδα των Πετεινών» (εικ. 23). Σώζεται ακέραιη. Το μελανό γάνωμα έχει απολεπιστεί σε μεγάλο βαθμό. Στον ώμο αποδίδεται πετεινός ανάμεσα σε δύο φύλλα κισσού. Στην κύρια όψη του σώματος ηνίοχος οδηγεί άρμα

Εικ. 20. Τάφος XVII (εγχυτρισμός), μετά το άνοιγμά του.

Εικ. 21. Λεκανίδα ΜΠ 8809 από τον τάφο XVII.

Εικ. 22. Ὀληη ΜΠ 8810 και σκυφίδιο ΜΠ 8812 από τον τάφο XVII.

προς τα αριστερά, το οποίο σύρουν ιπταλέκτρυνες. Ὑψ. 0,142, διάμ. χεῖλους 0,035, διάμ. βάσης 0,038 μ.

Για την «Ομάδα των Πετεινών», βλ. E. Haspels, *Attic Black Figured Lekythoi*, Paris 1936, σ. 67 κ.ε.· Χ. Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου, Ανασκαφή «Νοτίως Ακροπόλεως». Μελανόμορφη κεραμεική, *ΑΔ* 27 (1972), Μελέται, σ. 270, αριθ. 199, πίν. 119· M.B. Moore - M.Z.P. Philippides, *Attic Black-Figured Pottery, The Athenian Agora XXIII*, Princeton, N.J. 1986, σ. 45, 46.

4. ΜΠ 8812. Μελανόμορφο σκυφίδιο (εικ. 22, δεξιά). Σώζεται ακέραιο. Εσωτερικά ολόβαφο. Εξωτερικά και σε κάθε όψη αποδί-

Εικ. 23. Λήκυθος ΜΠ 8811 από τον τάφο XVII.

δονται, χωρίς εγχάραξη, δύο αντωπά υψίλαιμα πουλιά. Στο πεδίο πινελιές. Μελανό γάνωμα και στη ράχη των λαβών. Ὑψ. 0,037, διάμ. χεῖλους 0,061, διάμ. βάσης 0,031 μ.

Πρβλ. Ξ. Αραπογιάννη, *ΑΔ* 40 (1985), Μελέτες, σ. 219, αριθ. Κ.1265, πίν. 93α.

Τάφος XVIII. Εγχυτρισμός σε αμφοροειδή κρατήρα (εγχυτρ. 5), τοποθετημένο πλαγιαστά, με προσανατολισμό από Α./ΒΑ. προς Δ./ΝΔ., ύψ. 0,94 μ., πλησιέστατα στο νότιο όριο του οικοπέδου. Το στόμιο του αγγείου έφραζαν μικροί λίθοι. Μοναδικό κτέρισμα της ταφής στην κοιλά του ήταν μία λήκυθος (εικ. 24). Πρώιμος 5ος αι. π.Χ.

1. ΜΠ 8827. Μελανόμορφη λήκυθος της «κατηγορίας των μικρών λιονταριών» (εικ. 25). Σώζεται ακέραιη. Γάνωμα εσωτερικά και εξωτερικά στο στόμιο, με εξαίρεση την επάνω επιφάνεια, στη ράχη της λαβής, στο κατώτερο τμήμα του σώματος και στην επάνω επιφάνεια της βάσης. Ο ώμος κοσμεύεται με ακτινωτό και γλωσσοειδές μοτίβο. Στην κύρια

Εικ. 24. Τάφος XVIII (εγχυτρισμός), μετά το άνοιγμά του.

όψη του σώματος αποδίδεται αμελώς σκιινή συμποσίου με δύο ανακλιμμένες μορφές. Στο πεδίο κλάδοι με βότρυν. Οι λεπτομέρειες των ενδυμάτων δηλώνονται με εγχάραξη. Ύψ. 0,11, διάμ. στομίου 0,028, διάμ. βάσης 0,033 μ.

Πρβλ. *Kerameikos* IX, σ. 98, αριθ. 41,2, πίν. 22,1 (από ταφή γύρω στο 490 π.Χ.). Για την πιθανότητα απόδοσης Διονύσου και Αριάδνης, βλ. ό.π., σ. 99, αριθ. 42,3, πίν. 21,3.

Τάφος XIX. Εγχυτρισμός (εγχυτρ. 6), σχεδόν εντελώς κατεστραμμένος, πλησιέστατα στο νότιο όριο του οικοπέδου. Από αυτόν προέρχονται: α) κάτω τμήμα μελαμβαφούς αγγείου, ίσως σκύφου, β) τμήμα μελαμβαφούς σκυφιδίου, ύψ. 0,045 και διαμ. βάσης 0,039 μ. Η βάση είναι χαμηλή, κωνική. Εσωτερικά είναι ολόβαφο, με εξαίρεση το χείλος. Εξωτερικά είναι ολόβαφο, με εξαίρεση το κατώτε-

Εικ. 25. Λήκυθος ΜΠ 8827 από τον τάφο XVIII.

Εικ. 26. Λήκυθος ΜΠ 8833.

ρο τμήμα του σώματος και ζώνη στο ύψος των λαβών με διπλή σειρά σιγμών. Άβαφη είναι η κάτω επιφάνεια της βάσης, εκτός από την επιφάνεια έδρασης. Πρβλ. *The Athenian Agora* XII, σ. 333, αριθ. 1378, πίν. 45 (πρώιμος 5ος αι. π.Χ.).

Από περισυλλογή προέρχονται μικρό όστρακο ληκύθου με λευκό βάθος, όπου κεφάλι νέου προς τα δεξιά αποδοσμένο με ερυθρό χρώμα, και άλλη λήκυθος με λευκό βάθος (ΜΠ 8833), του «δευτερεύοντος τύπου», ελλιπής ως προς τον ώμο, το λαμό, το στόμιο και τη λαβή (εικ. 26). Στο κατώτερο τμήμα του σώματος και στην επάνω επιφά-

νεια της βάσης μελανό γάνωμα. Μελανή ταινία περιτρέχει την κάθετη επιφάνεια της βάσης, η οποία είναι διαμορφωμένη σε δύο βαθμίδες. Στο ανώτερο τμήμα του σώματος πλατιά ζώνη ορίζεται πάνω και κάτω από λεπτές μελανές γραμμές. Σωζ. ύψ. 0,144, διάμ. βάσης 0,053 μ.

Ως προς τη λήκυθο ΜΠ 8833, πρβλ. *Keramikos* VII,2, σ. 134, αριθ. 516,2, πίν. 90,5 (από ταφή γύρω στο 450 π.Χ.). Πρβλ. και τις ληκύθους από το εύρημα της κάθαρσης της Δήλου, Κ.Α. Ρωμαίος, Η κάθαρσις της Δήλου και το εύρημα του Σταυροπούλου, *ΑΔ* 12 (1929), σ. 199 κ.ε., εικ. 8 (πλησιέστατα στο 425 π.Χ.).

CEMETERY OF LATE ARCHAIC AND CLASSICAL PERIODS AT ANTHOUSA, ATTICA

MELPO I. POLOGIORGI

Part of a cemetery was excavated on a private plot of land at Anthousa, Attica, probably in the region of the ancient deme of Pallene, with 21 graves of various types (1 cist grave, 4 tile-covered graves, 1 pit grave, 8 pyres and 6 jar burials). The burials, though few in number, cover the period from the third quarter of the 6th to the early 4th c. BC. While there are

burials of adults, the majority are infant and child burials. Without exception, all the grave offerings were clay vases, most of them from Attic workshops. In two jar burials of the 6th c. BC, we may note a pyxis in the Late Corinthian II style and a skyphos, possibly from a Boeotian workshop.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ

Η Άνδρος, το δεύτερο μεγαλύτερο σε έκταση νησί των Κυκλάδων, είναι γνωστό για τους σημαντικούς οικισμούς των ιστορικών χρόνων, τη Ζαγορά, που ήρμασε την υστερογεωμετρική περίοδο¹, την Υψηλή, με διάρκεια ζωής από τον 9ο αι. π.Χ. έως τους ρωμαϊκούς χρόνους², και την Παλαιόπολη, στην οποία η κατοίκηση διαπιστώνεται σποραδικά από τους προϊστορικούς χρόνους και συστηματικά από τους γεωμετρικούς³. Στις θέσεις αυτές προστέθηκαν κατά τα τελευταία χρόνια νέες, στο βορειοδυτικό τμήμα του νησιού⁴, καθώς και ο νεολιθικός Στρόφιλας και η Πλάκα

της εποχής του Χαλκού στη δυτική ακτή⁵. Παρά την ύπαρξη, ωστόσο, πολυάριθμων σημαντικών οικισμών, έως πρόσφατα δεν είχε πραγματοποιηθεί ανασκαφή σε νεκροταφείο στην Άνδρο. Περιηγητές του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα αναφέρουν την εύρεση ασύλητων τάφων, ενώ κατά τις πρόσφατες επιφανειακές έρευνες στην Παλαιόπολη επισημάνθηκαν επίσης αρκετοί, αλλά χωρίς το περιεχόμενό τους⁶. Για το λόγο αυτό αποκτά ιδιαίτερη σημασία η ανασκαφή τάφων των κλασικών χρόνων στη θέση Αγία Ελεούσα⁷.

Σε απόσταση περίπου ενός χιλιομέτρου από

* Για την άδεια δημοσίευσης του υλικού, όπως και για τις πολίτιμες υποδείξεις της, ευχαριστώ θερμά την κ. Χ. Τελεβάντου. Οι ει κ. 3-6, 9, 14-15, από το αρχείο της ΚΑ' ΕΠΚΑ, είναι λήψεις του Ι. Πατριζιάνου, οι 2, 7, 11-12, 16-17 της Χ. Τελεβάντου, ενώ οι 8, 10, 13 του γράφοντος. Το σχέδιο της ει κ. 1 εξελόνησε ο σχεδιαστής της Εφορείας Στ. Δασκαλάκης. Τη συντήρηση των κεραμικών αντικειμένων ανέλαβαν η Ε. Καϊλή και Ε. Βαμβακάρη και των μεταλλικών ο Ι. Σταϊκόπουλος.

¹ Α. Cambitoglou et al., *Zagora I, Excavation of a Geometric Settlement on the Island of Andros, Greece*, Sydney 1971 και *Zagora II, Excavation of a Geometric Town on the Island of Andros*, Athens 1988. Α. Καμπιτόγλου, *Οδηγός των ευρημάτων από την ανασκαφή της γεωμετρικής πόλης στη Ζαγορά*, Αθήνα 1991.

² Χ.Α. Τελεβάντου, *Η Άνδρος κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (1100-600 π.Χ.)*, στο: Ν.Χρ. Σταμπολίδης - Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα 2004, σ. 421-426, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

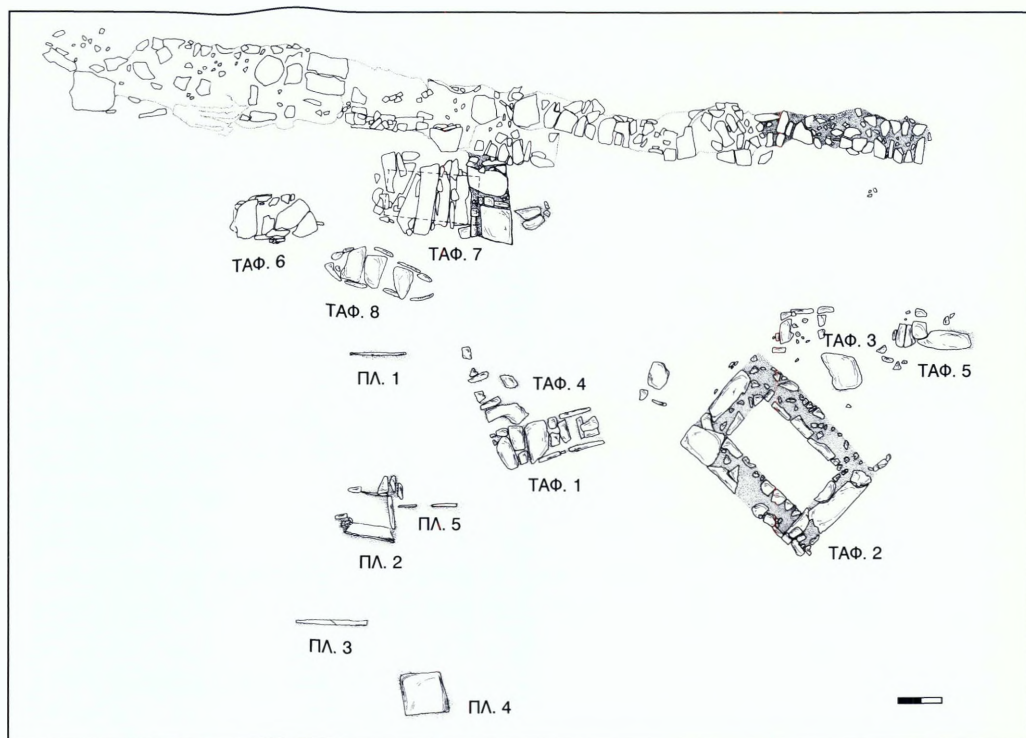
³ Τελεβάντου 1996α, σ. 28. Παλαιοκρασσά, σ. 35. Τελεβάντου 2002, σ. 25, 67-68. Ν. Πετρόχειλος, Πίθιοι με ανάγλυφη και εγχάρακτη διακόσμηση από την Άνδρο, *ΑΔ* 54 (1999), Μελέτες, σ. 79-90.

⁴ Α. Κουτσούκου, Αρχαιολογική επιφανειακή έρευνα στη βορειοδυτική Άνδρο, *Ανδριακά Χρονικά* 21 (1993), σ. 99-104.

⁵ Για τις προϊστορικές θέσεις στην Άνδρο, βλ. Τελεβάντου 1996α, σ. 27-28· η ίδια, Στρόφιλας. Ένας νεολιθικός οικισμός στην Άνδρο, *Άγκυρα* 1 (2001), σ. 203-209· η ίδια, Από τους νεολιθικούς στους πρωτοκυκλαδικούς οικισμούς, στο Μ. Μαρθάρη (επιμ.), *Πρακτικά της Ημερίδας «Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού υπό το φως των πρόσφατων ερευνών σε οικισμούς»*, Σύρος 1998 (υπό έκδοση)· Τελεβάντου 2002, σ. 17-18.

⁶ Πασχάλης, σ. 554-619, σποράδην. Παλαιοκρασσά, σ. 202-217.

⁷ Για τη συνοπτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων της ανασκαφής, βλ. Τελεβάντου 1996β και η ίδια 2002, σ. 45-46.

Εικ. 1. Αγία Ελεούσα. Οικόπεδο Α. Βλάμη. Κάτοψη της ανασκαφής.

το σημερινό χωριό της Παλαιόπολης στο δρόμο προς το λιμάνι, στον οικισμό που οφείλει το όνομά του στο ομώνυμο ναύδριο, την Κεράν Λεούσαν, όπως την αποκαλούν οι ντόπιοι και ο αείμνηστος πρώτος μελετητής της Ανδρου, Δ. Πασχάλης, διεξήγαγε η αρχαιολόγος της ΚΑ' ΕΠΚΑ Χριστίνα Τελεβάντου ανασκαφή, κατά τους θερινούς μήνες του 1996, στο πλαίσιο σωστικής επέμβασης για την ανέγερση οικοδομής. Αποκαλύφθηκε τμήμα ενός νεκροταφείου των κλασικών χρό-

νων. Την ύπαρξή του στην περιοχή καθιστούσε πιθανή η εύρεση μικρού αριθμού επιτύμβιων στηλών εντοιχισμένων στο ναύδριο, καθώς και η επισήμανση από τον Δ. Πασχάλη ενός συλημένου αρχαίου τάφου. Στο ίδιο ναύδριο χρησιμοποιήθηκαν επίσης δόμοι πιθανώς από το αρχαίο Γυμνάσιο της πόλης με επιγραφές τόπων⁸.

Βρέθηκαν οκτώ κιβωτιόσχημοι και λαγκοειδείς τάφοι, άγνωστος αριθμός κατεστραμμένων τάφων από την άρωση στο δυτικό τμήμα

⁸ Για τις επιγραφές των τόπων, βλ. Th. Sauciuc, *Andros*, Wien 1914, σ. 142 και Παλαιοκρασσά, σ. 246, σημ. 419. Για την ύπαρξη τάφων στην περιοχή, βλ. Πασχάλης, σ. 576. Για τις επιτύμβιες επιγραφές, βλ. IG

XII 5, 770, 785 και Πασχάλης, σ. 524, αριθ. 79, σ. 531, αριθ. 103. Για την ανασκαφή και τη διάταξη των τάφων, βλ. Τελεβάντου 1996β.

της ανεσκαμμένης έκτασης, καθώς και το περιεχόμενο ενός ακόμη, πιθανώς λακκοειδούς (εικ. 1). Είναι διατεταγμένοι ακανόνιστα σε ένα πλάτωμα της κατακρέρειας σε διαφορετικό βάθος, γεγονός που αποτελεί ένδειξη της ταχύτατης συσσώρευσης χώματος σε διάρκεια μερικών μόνο δεκαετιών. Δεν βρέθηκαν σκελετικά κατάλοιπα, πιθανώς λόγω της υγρασίας του εδάφους. Τέσσερις τάφοι – οι 1, 3, 4 και 8 – βρέθηκαν ακέραιοι, ενώ και οι υπόλοιποι συνοδεύονταν από μικρό αριθμό αντικειμένων. Στα ανατολικά των τάφων αποκαλύφθηκε τοίχος, πάχ. 0,40-1,12 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. (εικ. 2). Είναι κατασκευασμένος πρόχειρα από μεγάλες σχιστόπλακες και μικρές λογάδες λίθους στα κενά. Η διαφοροποίηση στο πάχος του αποτελεί ένδειξη ότι γνώρισε διαδοχικές οικοδομικές φάσεις. Πρόκειται ασφαλώς για τον ανατολικό περίβολο του νεκροταφείου ή της συστάδας των τάφων, ο οποίος λειτουργούσε παράλληλα και ως ανάλημμα.

Η ανασκαφική έρευνα συνεχίστηκε στο χώρο μεταξύ και ανατολικά των τάφων, όπου εντοπίστηκαν ενδιαφέροντα ευρήματα. Συγκεκριμένα, βρέθηκαν πέντε πλάκες, οι 1 (μήκ. 1, πάχ. 0,08 μ.), 2 (μήκ. 0,97, πάχ. 0,065 μ.), 3 (μήκ. 1,25, πάχ. 0,07 μ.), 4 (διαστ. πλευράς περίπου 0,75 μ.), 5 (μήκ. 0,52, πάχ. 0,12 μ.), των οποίων το σχήμα και η θέση δείχνουν ότι ανήκαν σε κατασκευές σχετικές με την τέλεση της επιτάφιας λατρείας. Οι πλάκες 1, 2, 3 και 5 ήταν κατακόρυφες, ενώ η 4 οριζόντια τοποθετημένη. Γύρω από αυτές δεν διαπιστώθηκαν αξιόλογα ευρήματα, τα οποία θα προσδιόριζαν τη λειτουργία των πλακών. Είναι, ωστόσο, γνωστό ότι βασικά μέρη των συγγενών ήταν η τέλεση του νεκρόδειπνου και αργότερα, σε τακτά διαστήματα, εναγικών προσφορών, για τις οποίες απαραίτητες ήταν κάποιες κατασκευές για την έδραση των βοηθητικών

Εικ. 2. Ο τοίχος στα ανατολικά των τάφων.

αντικειμένων. Σε κατασκευές αυτού του τύπου θα ανήκαν οι πλάκες στο νεκροταφείο της Άνδρου, οι οποίες μετά τη χρήση τους αφέθηκαν στη φθορά του χρόνου.

ΟΙ ΤΑΦΟΙ ΚΑΙ ΤΑ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Αγγεία από έναν πιθανώς λακκοειδή τάφο που βρέθηκε κατεστραμμένος.

1. Αττικός μελαμβαφής σκύφος-Bolsal, αριθ. ευρ. 1154 (εικ. 3).

Ύψ. 0,047, διάμ. χ. 0,098 μ.

Εικ. 3. Αττικός μελαμβαφής σκύφος, αριθ. ευρ. 1154.

Εικ. 4. Αττική μελαμβαφής αρυβαλλοειδής λήκυθος, αριθ. ευρ. 1149.

Συγκολλημένος από πολλά θραύσματα, ενώ λείπουν τμήματα από το χείλος, το σώμα και τις λαβές. Πηλός ερυθρός. Το αγγείο είναι καμένο σε μεγάλο βαθμό και το γάνωμα έχει απολεπιστεί σε τμήμα της επιφάνειας. Όμοια αγγεία χρονολογούνται στα τέλη του 5ου-αρχές του 4ου αι. π.Χ.⁹

Χρονολόγηση: 410-390 π.Χ.

2. Αττική μελαμβαφής αρυβαλλοειδής λήκυθος, αριθ. ευρ. 1149 (εικ. 4)¹⁰.

Ύψ. 0,152, διάμ. χ. 0,044 μ.

Συμπληρωμένη από πολλά κομμάτια. Ολόκληρη η επιφάνεια του αγγείου καλύπτεται με μαύρο γάνωμα που σε μεγάλο τμήμα της έχει απολεπιστεί.

Χρονολόγηση: 410-400 π.Χ.¹¹.

Τάφος 1

Μήκ. 2, πλ. βορειοδυτικής πλευράς 0,70, νοτιοανατολικής πλευράς 0,80 μ.

Πρόκειται για κιβωτιόσχημο τάφο, οι πλευρές του οποίου είναι επενδεδυμένες με κάθετα τοποθετημένες σχιστόπλακες. Με την αφαίρεση των καλυπτήριων πλακών φάνηκε το μοναδικό αντικείμενο, μια ταινιωτή λαβή μελαμβαφούς καμένου αγγείου. Δύο στρώματα διαπιστώθηκαν μέσα στον τάφο, ένα από καθαρό κοκκινωπό χώμα, πάχ. 0,20 μ., καθώς και ένα από φαιό χώμα, ανάμεικτο με χαλίκι. Βαθύτερα το επίσης καθαρό χώμα ήταν πιθανώς το δάπεδο του τάφου¹².

Τάφος 2¹³

Μήκ. 3,15, πλ. 2,20 μ.

Ο κιβωτιόσχημος τάφος, με πλευρές κτιστές

⁹ Αθήνα: L. Talcott, Pottery from a Fifth Century Well. *Hesperia* 4 (1935), σ. 503-504, 520, αριθ. 105, εικ. 22. *Agora* XII, σ. 107, πίν. 24, 250. *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ενρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών* (επιμ. Λ. Παρλαμά - Ν.Χ. Σταμπολίδης), Αθήνα 2000, σ. 233, εικ. 212, αριθ. κατ. 211. Δήλος: Ch. Dugas, *Les vases attiques à figures rouges*, EAD XXI, Paris 1952, πίν. XLIX, αριθ. 168. Κνωσός: P.J. Callaghan, KRS 1976: Excavations at a Shrine of Glaukos, Knossos, *BSA* 73 (1978), σ. 5, αριθ. 1. Ηλεία: B. Leon-Μητσπούλου, *Keramik der klassischen und nachklassischen Zeit aus der Stadt Elis*, *Γ'ΕΛΛΚεθ*, Αθήνα 1994, σ. 163, 170-171,

πίν. 92, 100 (αριθ. 12). Λήμνος: S. Savona - G. Poggesi, Un deposito di ceramiche tardoclassiche ed ellenistiche del Cabirio di Lemno, analisi delle forme. II: Coppe e coppette, *Ε'ΕΛΛΚεθ*, Αθήνα 2000, σ. 146, πίν. 85, Α2.

¹⁰ Τελεβάντου 1996β, σ. 45, εικ. 48.

¹¹ *Agora* XII, σ. 153, πίν. 38, αριθ. 1126. W.W. Rudolph, *Die Bauchlekythos*, Bloomington 1971, σ. 56 κ.ε. Δ. Γραμμένος - Μ. Τιβέριος, Ανασκαφή ενός αρχαίου νεκροταφείου στην αρχαία Άργιλο, *Α1* 39 (1984), Μελέτες, σ. 8, πίν. 1β.

¹² Τελεβάντου 1996β, σ. 607, πίν. 187γ.

¹³ Τελεβάντου 2002, σ. 46, εικ. 49.

Εικ. 5. Αττική μελαμβαφής κύλικα, αριθ. ευρ. 1150.

Εικ. 6. Το άνω τμήμα άβαφης ληκύθου, αριθ. ευρ. 1152.

από μεγάλες και μικρές σχιστολιθικές πέτρες, απέχει 1,60 μ. από τον τάφο 1. Δεν εντοπίστηκαν καλυπτήριες πλάκες. Στο εσωτερικό υπήρχε ένα ενιαίο στρώμα από καθαρό χώμα, πάχ. 0,40 μ., στο κατώτερο τμήμα του οποίου, σε βάθος 0,30 μ., βρέθηκαν δύο αγγεία, τα αριθ. ευρ. 1150 (εικ. 5)¹⁴ και 1152 (εικ. 6), μια ιδιαίτερα φθαρμένη σιδερένια σπλεγίδα, καθώς και ένα σιδερένιο καρφί, το τελευταίο μέσα σε μάζα οστών. Εντοπίστηκαν, επίσης, λίγα και σποραδικά ίχνη καύσης στο δάπεδο του τάφου. Μερικώς καμένο ήταν και το στόμιο της ληκύθου¹⁵.

1. Σιδερένιο καρφί με χάλκινη εφηλίδα, αριθ. ευρ. 279.

Μήκ. 0,07 μ.

Όμοια αντικείμενα βρέθηκαν στην Πνύκα, σε στρώμα του τέλους του 5ου-αρχών του 4ου αι. π.Χ.¹⁶.

2. Αττική μελαμβαφής κύλικα τύπου Delicate

Class με εμπύεστη διακόσμηση, αριθ. ευρ. 1150 (εικ. 5).

Συγκολλημένη από πολλά κομμάτια, σπασμένη και συμπληρωμένη σε αρκετά σημεία στο χείλος. Πηλός ερυθρός. Το μεγαλύτερο τμήμα της επιφάνειας έχει απολεπιστεί. Το αγγείο καλύπτεται με μαύρο γάνωμα, εκτός από την επιφάνεια έδρασης του δακτυλιόσχημου ποδιού που είναι εδαφόχρωμη. Στο χρώμα του πηλού έχει μείνει και ο πυθμένας από κάτω, που διακοσμεύεται με μια πλατιά ταινία.

Χρονολόγηση: 400-375 π.Χ.¹⁷.

3. Το άνω τμήμα ληκύθου, αριθ. ευρ. 1152 (εικ. 6).

Ύψ. 0,128, διάμ. χ. 0,099 μ.

Σπασμένο και συμπληρωμένο στο χείλος. Πηλός ερυθροκάστανος με εγκλείσματα και ασημένια μίκα. Το διατηρούμενο τμήμα του αγγείου είναι εδαφόχρωμο.

Για τη χρονολόγηση του αγγείου χαρακτηριστική είναι η διαμόρφωση του χείλους, όμοιος με

¹⁴ Τελεβάντου 2002, σ. 45, εικ. 46.

¹⁵ Τελεβάντου 1996β, σ. 607, πίν. 187δ.

¹⁶ Σ.Ι. Χαριτωνίδης, Ανασκαφή παρά τον Άγιον Δημήτριον τον Λουμπαρδιάρη εν Αθήναις, *ΑΕ* 1979, σ.

179, πίν. 45β.

¹⁷ Για ανάλογα παραδείγματα, βλ. *Agora* XII, σ. 102-103, πίν. 22, αριθ. 483.

τα χείλη μελαμβραφών αμφορίσκων της περιόδου 440-390 π.Χ. Παρόμοιες είναι οι κορινθιακές λήκυθοι από το βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ.¹⁸.

4. Τμήμα στλεγγίδας, αριθ. ευρ. 247.

Μήκ. 0,055 μ.

Οι στλεγγίδες χρονολογούνται από το περιεχόμενο του τάφου και δύσκολα από την εξέλιξή τους. Παράλληλα προσφέρουν οι τάφοι της Κορίνθου, όπου οι στλεγγίδες έχουν κατανεμηθεί σε τέσσερις χρονολογικές ομάδες που καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος του 5ου αι. π.Χ. Αν και το σωζόμενο τμήμα από τη στλεγγίδα είναι μικρό, φαίνεται ότι αντιστοιχεί στην ομάδα ΙΙΙ, που χρονολογείται στα μέσα του 5ου αιώνα περίπου. Σε αυτά τα παραδείγματα το σημείο όπου προσαρμόζεται η λαβή με τη λεπίδα είναι καμπύλο, ενώ οπές προσάρτησης της λαβής με τη λεπίδα φέρουν δύο από τις στλεγγίδες της ομάδας¹⁹.

Τάφος 3

Λακκοειδής τάφος με πλευρές κατασκευασμένες από πλακοειδείς λίθους και κατεύθυνση Β.-Ν. Σώζονται τμήματα της βόρειας πλευράς μήκ. 0,87 μ., της ανατολικής μήκ. 1 μ. και της νότιας μήκ. 0,40 μ.

Τάφος 4

Μήκ. 1,30, πλ. 0,80 μ.

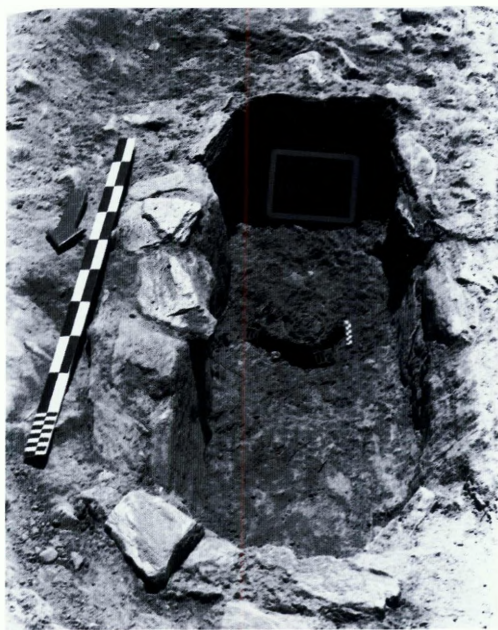
Ο λακκοειδής τάφος με κατεύθυνση Β.-Ν. καλύπτεται από πλάκες σχιστόλιθου. Το δάπεδο αποτελείται από χαλίκι. Λοξά τοποθετημένη πλάκα στο νότιο τμήμα του τάφου θυμίζει προσκέφαλο.

Τάφος 5

Βρέθηκε τελείως κατεστραμμένος.

Τάφος 6²⁰

Μήκ. 1,40, πλ. 0,50 μ., νότια πλευρά 0,37 μ.

Εικ. 7. Ο λακκοειδής τάφος 6.

Ο λακκοειδής τάφος είχε καλυφθεί με πλάκες σχιστόλιθου και οι πλευρές ήταν κτιστές με μικρές σχιστολιθικές πέτρες (εικ. 7). Μέχρι βάθος 0,15 μ. το χώμα είναι αρκετά μαλακό, πιθανώς από τη διεύδυση των ομβρίων υδάτων. Από αυτό το βάθος το χώμα γίνεται λιπαρό και υγρό, καστανού χρώματος, σύσταση που ενδεχομένως οφείλεται σε οργανικά κατάλοιπα. Στην ανατολική πλευρά του τάφου βρέθηκαν δύο αγγεία, τα αριθ. ευρ. 1148 (εικ. 8) και 1151 (εικ. 9), και πάνω στο δεύτερο ένα ιδιαίτερα φθαρμένο σιδερένιο αντικείμενο (εικ. 10).

1. Μελαμβραφές πινάκιο, αριθ. 1151 (εικ. 9).

Ύψ. 0,024, διάμ. χ. 0,18 μ.

¹⁸ Corinth XIII, σ. 121 κ.ε., 142, 267 κ.ε., πίν. 66-67.

¹⁹ Όπ., σ. 91 κ.ε. Βλ. και E. Kottera-Feyer, *Die Strigilis*, Frankfurt 1993.

²⁰ Τελεβάντου 1996β, σ. 607.

Σε αρκετά σημεία το χείλος είναι σπασμένο, ενώ μικρό κομμάτι λείπει και από τη λαβή. Πηλός ερυθρός. Το αγγείο ήταν ολόκληρο καλυμμένο με μαύρο γάνωμα, το οποίο στο μεγαλύτερο τμήμα του έχει απολεπιστεί.

Παρόμοια πινάκια σχετίζονται με τελετουργικές πυρές²¹. Το συγκεκριμένο χρονολογείται στα τέλη του 5ου έως τις αρχές του 4ου αι. π.Χ.²².

2. Ληκύθιο, αριθ. ευρ. 1148 (εικ. 8).

Ύψ. 0,075, διάμ. χ. 0,023 μ.

Σπασμένο και συγκολλημένο από πολλά κομμάτια. Η επιφάνεια του αγγείου έχει αφαιρεθεί στο πορτοκαλί χρώμα του πηλού και σε πολλά σημεία έχει απολεπιστεί. Τα ληκύθια αυτής της εποχής είναι κατά κανόνα μελαμβαφή ή διακοσμούνται με ανθέμιο²³.

Χρονολόγηση: 375-350 π.Χ.

3. Σιδερένιο διχαλωτό αντικείμενο, αριθ. ευρ. 278 (εικ. 10).

Μήκ. 0,09 μ.

Συγκολλημένο από πολλά θραύσματα. Στη μία οριζόντια επιφάνεια μια ελαφρά καμπύλη και χαμηλό έξαρμα διευκολύνουν τη λαβή του²⁴.

Τάφος 7²⁵

Μήκ. 2,07, πλ. 0,77 μ.

Ο ορθογώνιος λακκοειδής τάφος είχε πλευρές κτιστές από πλακοειδείς πέτρες, εκτός

Εικ. 8. Αβαφο ληκύθιο, αριθ. ευρ. 1148.

Εικ. 9. Αττικό μελαμβαφές πινάκιο με λαβές, αριθ. ευρ. 1151.

Εικ. 10. Σιδερένιο διχαλωτό αντικείμενο, αριθ. ευρ. 278.

²¹ Agora XII, σ. 149.

²² Πινάκια 5ου αι. π.Χ.: Agora XII, σ. 149, πίν. 37, αριθ. 1081-1083. Πινάκια 4ου αι. π.Χ., ό.π., σ. 199, πίν. 69, αριθ. 1567-1571.

²³ Ανάλογα παραδείγματα: D.M. Robinson, *Vases Found in 1934 and 1938, Excavations at Olynthus XIII*, London 1950, σ. 146 κ.ε. J.N. Coldstream, *Knossos. The*

Sanctuary of Demeter, BSA, Suppl. 8, 1973, σ. 40, αριθ. 16.

²⁴ Για παρόμοια, βλ. W. Deonna, *Le mobilier délien*, EAD XVIII, Paris 1938, σ. 221, πίν. 74, αριθ. 599 και Π. Θέμελης, *Ο τάφος της ηλείας Φύλημινας, ΓΕΛΛΚερ*, Αθήνα 1994, σ. 154, πίν. 80β.

²⁵ Τελεβάντου 1996β, σ. 607-608.

Εικ. 11-12. Ο λακκοειδής τάφος 7, πριν και μετά την αφαίρεση των καλυπτήριων πλακών.

από τη νότια που είχε επενδυθεί με δύο κάθετες πέτρες και ήταν καλυμμένος από πέντε σχιστόπλακες (εικ. 11-12). Στο εσωτερικό του τάφου υπήρχε ένα ενιαίο στρώμα από χώμα καθαρό και μαλακό, καστανού χρώματος. Σε βάθος 0,15 μ. αποκαλύφθηκε μία αрубаллоειδής λήκυθος αριθ. ευρ. 1145 (εικ. 15)²⁶ και αμέσως βαθύτερα η κύλινκ αριθ. ευρ. 1144 (εικ. 14), η πήλινη πλαγγόνα αριθ. ευρ. 1147 (εικ. 13)²⁷ και δύο πολύ φθαρμένα σιδερένια καρφιά, αριθ. ευρ. 280, 281. Το δάπεδο αποτελείται από χώμα, χαλίκι και κατά τόπους πηλό. Σε επαφή με την ανατολική και τη δυτική πλευρά του τάφου σε όλο το πλάτος αποκαλύφθηκαν τέσσερις οριζόντιες πλάκες. Έξω από τον τάφο, σε επαφή με τη νότια και τη δυτική πλευρά του, διαπιστώθηκαν ίχνη καύσης και όσπρακα από καμένα αγγεία. Μια αδρά λαξευμένη σχιστόπλακα, μήκ. 0,75, πλ. 0,62 και πάχ. 0,28 μ., που βρέθηκε οριζόντια πεσμένη στη δυτική άκρη του τάφου, πιθανώς λειτουργούσε ως σήμα.

1. Πλαγγόνα με κινούμενα μέλη, αριθ. ευρ. 1147 (εικ. 13).

Ύψ. 0,19, πλ. 0,05 μ.

Η συμπαγής κεφαλή είναι ενιαία με το κοίλο σώμα, στο οποίο δηλώνεται πλαστικά το στήθος. Το πρόσωπο, στο οποίο αποδίδονται πλαστικά η μύτη και οι κόγχες των ματιών και με εγχάραξη η γραμμή των χειλιών, πλαισιώνεται από τα μαλλιά που δένονται στην κορυφή σε κρωβύλο. Από δύο μικρές αποφύσεις στο ύψος των ώμων εξαρτώνται τα άνω άκρα, με τα οποία η μορφή κρατά κυλινδρικά αντικείμενα. Οπές στο κάτω μέρος του σώματος χρησιμεύουν για την εξάρτηση των ποδιών. Για τον κορμό χρησιμοποιήθηκε μήτρα, ενώ τα μέλη είναι πλασμένα στο χέρι. Ο διαφορετικής απόχρωσης ερυθρός πηλός για τον κορ-

²⁶ Τελεβάντου 2002, σ. 45, εικ. 47.

²⁷ Τελεβάντου 2002, σ. 45, εικ. 45.

Εικ. 13. Πλαγγόνα, αριθ. ευρ. 1147.

μό και τα μέλη προκαλεί ενδιαφέρουσα χρωματική αντίθεση.

Ο τύπος της πλαγγόνας με κινούμενα μέλη είχε μακρά ιστορία, από τα γεωμετρικά χρόνια, και η εξέλιξή του είναι δυνατό να σκια-

γραφηθεί προς την πιο φυσιοκρατική απόδοση της κεφαλής και του κορμού, καθώς και από την πιο διακριτική σύνδεση των μελών με τον κορμό. Η πλαγγόνα από τον τάφο 6 τοποθετείται στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ., καθώς διαθέτει τα ρέοντα περιγράμματα που την απομακρύνουν από τα ειδώλια του α' μισού του αιώνα, αλλά δεν χαρακτηρίζεται από τις εκλεπτυσμένες μορφές του 4ου αιώνα, στις οποίες η πρόοδος των μελών στον κορμό γίνεται με πιο φυσικό τρόπο²⁸.

Τα αντικείμενα που κρατά ενδεχομένως είναι μια συνοπτική και σχηματοποιημένη μορφή ενός μουσικού οργάνου, των κροτάλων. Γνωστά από αρχαία κείμενα και παραστάσεις ιδιαίτερα στην αττική αγγειογραφία, τα κρόταλα αποτελούνται από δύο τεμάχια καλάμιου ή άλλου αντικειμένου, τα οποία συναρμολογούνται με δακτύλιο και με το κατάλληλο κράτημα παράγουν ήχο²⁹. Όμοια παραδείγματα χρονολογούνται στον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ.³⁰.

Χρονολόγηση: Β' μισό του 5ου αι. π.Χ.

2. Αττική μελαμβαφής κύλικα τύπου Delicate Class με εμπίεστη διακόσμηση, αριθ. ευρ. 1144 (εικ. 14).

Ύψ. 0,035, διάμ. χ. 0,12 μ.

²⁸ Για την εξέλιξη του τύπου, βλ. Elderkin· A.N. Stillwell, *The Potters' Quarter, Corinth XV, II*, Princeton, N.J. 1952, σ. 145-151· B. Vierneisel-Schlörb, *Die figürlichen Terrakotten I. Spätmykenisch bis späthellenistisch, Kerameikos XV*, München 1997, σ. 50-57· G.S. Merker, *The Sanctuary of Demeter and Kore. Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods, Corinth XVIII, IV*, Princeton, N.J. 2000, σ. 48-53, με παλαιότερη βιβλιογραφία και σύνοψη των ερμηνευτικών προσεγγίσεων. Παράλληλα για την απόδοση της κεφαλής, βλ. P. Leyenaar-Plaisier, *Les terres cuites grecques et romaines. Catalogue de la Collection du Musée National des Anti-*

quités à Leiden I, Leiden 1979, σ. 65, αριθ. 123, πίν. 22 (β' μισό του 5ου αι. π.Χ.).

²⁹ RE XI, 2, λ. *Krotalon* (Pieske). M.L. West, *Ancient Greek Music*, Oxford 1992, σ. 123 και σημ. 2, εικ. 31. J.G. Landels, *Music in Ancient Greece and Rome*, London - New York 1999, σ. 82-83.

³⁰ Στα παράλληλα που συγκεντρώνει ο M. Wegner (*Das Musikleben der Griechen*, Berlin 1949, σ. 212-214) μπορούν να προστεθούν τα ακόλουθα: Elderkin, σ. 464, εικ. 13 και S. Mollard-Besques, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains I*, Paris 1954, σ. 118, C 218, πίν. LXXXIV.

Εικ. 14. Αττική μελαμβαφής κύλικα, αριθ. ευρ. 1144.

Εικ. 15. Αττική μελαμβαφής αρυβαλλοειδής λήκυθος, αριθ. ευρ. 1145.

Ολόκληρο το αγγείο καλύπτεται με μαύρο γάνωμα, εκτός από την κάτω επιφάνεια του δακτυλιοσχημου ποδιού η οποία είναι εδαφόχρωμη. Το εσωτερικό του αγγείου διακοσμείται με εμπίεστο κόσμημα που αποτελείται από δύο σειρές λοξών εμπιέσεων περιμετρικά και στο κέντρο από τέσσερα ανθέμια που συνδέονται μεταξύ τους με εγχάρακτα τόξα³¹.

Χρονολόγηση: 400-375 π.Χ.

3. Αττική μελαμβαφής αρυβαλλοειδής λήκυθος, αριθ. ευρ. 1145 (εικ. 15).

Ύψ. 0,152, διάμ. β. 0,058 μ.

Συγκολλημένη από πολλά όστρακα. Ολόκληρη η επιφάνεια του αγγείου καλύπτεται με μαύρο γάνωμα που έχει απολεπιστεί σε μεγάλη έκταση.

Χρονολόγηση: 410-400 π.Χ.³².

4. Σιδερένιο καρφί, αριθ. ευρ. 280.

Μήκ. 0,07 μ.

5. Σιδερένιο καρφί, αριθ. ευρ. 281.

Μήκ. 0,082 μ.

Τάφος 8

Μήκ. 1,68 μ., πλ. 0,60 μ.

Ο λακκοειδής τάφος ήταν καλυμμένος με τρεις πλάκες (εικ. 16-17). Στο εσωτερικό δεν βρέθηκαν κτερίσματα και οστέινα κατάλοιπα. Το δάπεδο αποτελείτο από πέτρες και πατημένο χώμα.

Όπως συμβαίνει και στις υπόλοιπες Κυκλάδες κατά τον 5ο και τον 4ο αιώνα, ο ενταφιασμός σε λακκοειδείς και κιβωτιοσχημους τάφους³³ συνοδεύεται από μικρό αριθμό αγ-

³¹ Για ανάλογα παραδείγματα, βλ. *Agora* XII, ό.π. (υποσημ. 17).

³² Βλ. λήκυθο αριθ. ευρ. 1149.

³³ Κιβωτιοσχημοί τάφοι των κλασικών χρόνων στις Κυκλάδες αναφέρονται στην Τήνο (Ν. Κοντολέων, *ΠΑΕ* 1958, σ. 223, πίν. 169δ. *Έργον* 1958, σ. 164), τη Νάξο (Η. Ανδρέου, *ΑΔ* 29 (1973-1974), Χρονικά, σ. 867-871. Φ. Ζαφειροπούλου, *ΑΔ* 43 (1988), Χρονικά, σ. 490), την Πάρο (Ν. Ζαφειρόπουλος, *ΑΔ* 16 (1960), Χρονικά, σ. 245. Φ. Ζα-

γείων³⁴, συνήθως αττικών³⁵, ενώ ένας αδρά δουλεμένος λίθος – σε ευπορότερους τάφους συνηθίζονται οι σπηλές ή οι τράπεζες – λειτουργεί ως σήμα³⁶.

Η ταφική τελετουργία περιλαμβάνει τη θραύση αγγείων³⁷ (στους τάφους 1 και 2) και επιτάφιος έμπυρες προσφορές³⁸, ύως το λε-

φειροπούλου, *ΑΔ* 38 (1983), Χρονικά, σ. 347 κ.ε., πίν. 141α, *ΑΔ* 45 (1990), Χρονικά, σ. 402, *ΑΔ* 46 (1991), Χρονικά, σ. 374, *ΑΔ* 48 (1993), Χρονικά, σ. 434), τη Ρήνεια (Η.Α. Ζερβουδάκη, *ΑΔ* 30 (1975), Χρονικά, σ. 325-327) και την Κέα (Γ. Τζεδάκας, *ΑΔ* 30 (1975), Χρονικά, σ. 324). Λακκοειδείς στη Θήρα (*Thera*, σ. 256, 258, 260, 267. Ν. Ζαφειρόπουλος, *ΠΑΕ* 1966, σ. 135, *Έργον* 1966, σ. 115. *ΠΑΕ* 1970, σ. 205), την Τήνο (R. Étienne, *Ténos II: Ténos et les Cyclades: du milieu du IVe siècle av. J.C. au milieu du IIe siècle ap. J.C.*, Paris 1990, σ. 24. Ν. Ζαφειρόπουλος, *ΠΑΕ* 1965, σ. 185), την Κίμωλο (Φ. Ζαφειροπούλου, *ΑΔ* 25 (1970), Χρονικά, σ. 514, *ΑΔ* 32 (1977), Χρονικά, σ. 309), τη Μήλο (Ν. Ζαφειρόπουλος, *ΑΔ* 25 (1970), Χρονικά, σ. 423. Ι. Δημακόπουλος, Στερέωσης λαξευτού τάφου Φυλακωπτής Μήλου, *ΑΔ* 25 (1970), Χρονικά, σ. 434-438. Φ. Ζαφειροπούλου, *ΑΔ* 32 (1977), Χρονικά, σ. 308-309. C. Renfrew - M. Wagstaff (επιμ.), *An Island Polity. The Archaeology of Exploitation in Melos*, Cambridge 1982, σ. 10).

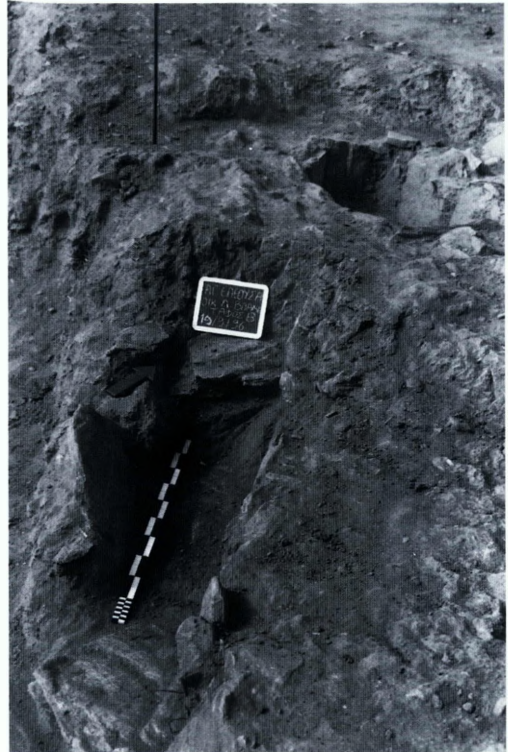
³⁴ *Thera*, σ. 112. Κ.Α. Ρωμαίος, Η κάθαρις της Δήλου και το εύρημα του Σταυροπούλου, *ΑΔ* 12 (1929), σ. 184 κ.ε., 209 κ.ε.

³⁵ B.R. McDonald, *The Distribution of Attic Pottery from 450 to 375 B.C.: the Effect of Politics on Trade*, Pennsylvania 1979, σ. 50-52.

³⁶ Η χρήση ενός αδρά λαξευμένου λίθου για τη σήμανση του τάφου συνηθίζεται στον ελλαδικό χώρο ιδιαίτερα κατά τους γεωμετρικούς χρόνους, ενώ στις Κυκλάδες από τον 7ο ήδη αιώνα αρχίζει η μακρά σειρά των επιτύμβιων σπηλών με εικονιστική διακόσμηση.

³⁷ M. Andronicos, *Totenkult, Archaeologia Homerica* III, Göttingen 1968, σ. 127-134. Kurtz - Boardman, σ. 65-67, 142-161.

³⁸ Στη Θήρα των αρχαϊκών χρόνων, E. Pfuhl, *Der archaische Friedhof am Stadtberge von Thera*, *AM* 1903, σ. 249-251 και Ν. Ζαφειρόπουλος, *ΠΑΕ* 1966, σ. 137.

Εικ. 16-17. Ο λακκοειδής τάφος 8, πριν και μετά την αφαίρεση των καλυπτήριων πλάκων.

Στο Εξώμπουργο της Τήνου το ορθογώνιο όρυγμα περιείχε παχύ στρώμα τέφρας, καμένα οστά ζώων και όστρακα, αλλά όχι ανθρωπίνα σκελετικά υπολείμματα (Ν. Κοντολέων, *ΠΑΕ* 1955, σ. 259-260 και *Έργον* 1955, σ. 94).

γόμενο *περίδειπνον*³⁹, αν ερμηνεύονται ορθώς τα ίχνη καύσης στους τάφους 1, 2 και 7, καθώς και οι πρόχειρα κατασκευασμένες τράπεζες στα νότια των τάφων. Από τη μακρά σειρά των κυκλαδικών τραπεζών αυτές στο νεκροταφείο της Αγίας Ελεούσας εμφανίζονται στην απλούστερη μορφή τους⁴⁰. Τα χάλκινα καρφιά στους τάφους 2 και 7 πιθανώς συνδέονται με τις μεταθανάτιες αντιλήψεις των αρχαίων⁴¹.

Η ανασκαφή του νεκροταφείου στην Αγία Ελεούσα δίνει αξιόλογες πληροφορίες και για την τοπογραφία της αρχαίας πόλης. Τον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ., εποχή στην οποία χρονολογούνται οι τάφοι, γνωρίζουμε ότι η Άνδρος διέθετε δύο νεκροταφεία, το ανατολικό και το δυτικό, αμέσως έξω από τα αντίστοιχα σκέλη του τείχους⁴². Το νεκροταφείο στην περιοχή της Αγίας Ελεούσας, σε μεγάλη σχετικά απόσταση από το δυτικό τείχος, μπορεί να θεωρηθεί ένδειξη ότι το νεκροταφείο της

πόλης ήδη από τους κλασικούς χρόνους ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένο. Φαίνεται ότι η διαπίστωση αυτή ισχύει για τη ρωμαϊκή εποχή, όπως το βεβαιώνουν τα επιφανειακά ευρήματα και οι ανασκαφικές έρευνες. Συγκεκριμένα, η σωστική ανασκαφή στο οικοπέδο ιδιοκτησίας Γ. Βαλμά, σε απόσταση 300 μ. περίπου από το δυτικό τείχος, κατά τα έτη 1999 και 2000 αποκάλυψε υστερορωμαϊκούς τάφους⁴³. Στον 5ο αιώνα, ωστόσο, η Άνδρος δεν πρέπει να ήταν μια ιδιαίτερα πολυάνθρωπη πόλη, ώστε να αναγκάζονται οι κάτοικοι να θάβουν τους νεκρούς σε μεγάλες αποστάσεις. Πιθανότερο φαίνεται το ενδεχόμενο οι τάφοι στην περιοχή της Αγίας Ελεούσας να ανήκουν σε ένα μικρό οικισμό, οι κάτοικοι του οποίου εκμεταλλεύονται τη γύρω εύφορη έκταση, χρησιμοποιούν ως αγκυροβόλιο το φιλόξενο ομώνυμο κόλπο και ασφαλώς εξαρτώνται από την πόλη⁴⁴.

³⁹ RE XIX, σ. 720-724, λ. *περίδειπνον* (Fr. Pfister).

⁴⁰ Οι κυκλαδικές τράπεζες εξελίσσονται από τις βαθμιδωτές κατασκευές ή τους ενεπίγραφους αδρά λαξευμένους λίθους, μεγάλος αριθμός των οποίων έχει βρεθεί στα γεωμετρικά νεκροταφεία της Θήρας και του Τσικαλαριού στη Νάξο, στους ενεπίγραφους ή ανεπίγραφους κυβόλιθους των αρχαϊκών και των κλασικών χρόνων στη Θήρα, την Πάρο και την Αμοργό. Στη Ρήνεια, οι τράπεζες του 5ου αιώνα είναι κτιστές από αργούς λίθους και επιχρίονται με λευκό επίχρισμα. Στην Άνδρο, δεν λαμβάνεται μέριμνα για την ανέγερση μονιμότερων αντίστοιχων κατασκευών και φαίνεται πως για κάθε τελετή στήνονταν εκ νέου. Γενικά για τις τράπεζες, βλ. Γ. Δεσπίνης, *Επιτύμβιοι τράπεζαι μετ' αναγλύφων παρα-*

στάσεων, AE 1963, σ. 46-98· V. Patsiada, στο: D. Berges, *Rundaltäre aus Kos und Rhodos*, Berlin 1996, σ. 86 κ.ε.· B. Πατσιαδά, *Ροδιακή ταφική αρχιτεκτονική, Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψή από τους Τούρκους*, Αθήνα 1999, σ. 128.

⁴¹ Για τη μαγική σημασία των καρφίων, βλ. Kurtz - Boardman, σ. 349.

⁴² Παλαιοκρασσά, *σποράδην*. Τελεβάντου 2002, σ. 37-38.

⁴³ Χ. Τελεβάντου, *ΑΔ* 54 (1999), Χρονικά και *ΑΔ* 55 (2000), Χρονικά (υπό έκδοση).

⁴⁴ Παλαιοκρασσά, σ. 236, σημ. 357. Τελεβάντου 1996β, σ. 608.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Agora* XII: B.A. Sparkes - L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th Centuries B.C., The Athenian Agora* XII, Princeton, N.J. 1970.
- Corinth* XIII: C.W. Blegen - H. Palmer - R.S. Young, *The North Cemetery, Corinth* XIII, Princeton, N.J. 1964.
- Elderkin: K. McK. Elderkin, Jointed Dolls in Antiquity, *AI A* XXXIV (1930), σ. 455-479.
- Kurtz - Boardman: D.C. Kurtz - J. Boardman, *Ἔθιμα ταφῆς στον αρχαίο ελληνικό κόσμο* (τίτλος πρωτοτύπου *Greek Burial Customs*, London 1971), Αθήνα 1994.
- Merker: G.S. Merker, *The Sanctuary of Demeter and Kore. Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods, Corinth* XVIII, IV, Princeton, N.J. 2000.
- Παλαιοκρασσά: Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, *Παλαιόπολις Ἀνδρου. Τα οικοδομικά από την προανασκαφική έρευνα*, Ἄνδρος 1996.
- Πασχάλης: Δ.Π. Πασχάλης, *Η Ἀνδρος, ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1925.
- Τελεβάντου 1996α: Χ.Α. Τελεβάντου, *Ἀνδρος. Τα μνημεία και το Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα 1996.
- Τελεβάντου 1996β: Χ.Α. Τελεβάντου, *AI* 51 (1996), Χρονικά, σ. 607-608.
- Τελεβάντου 2002: Χ.Α. Τελεβάντου, *Αρχαιολογικό Μουσείο Παλαιοπόλεως. Η αρχαία Πόλη της Ἀνδρου*, Αθήνα 2002.
- Thera*: Hiller von Gaertringen, *Die Gräber von Thera*, Berlin 1903.

A CEMETERY OF THE CLASSICAL PERIOD AT AYIA ELEOUSA, PALAIOPOLIS, ANDROS

NIKOLAOS PETROCHEILOS

At a short distance from the modern village of Palaionpolis on ancient Andros a rescue excavation, was conducted by the archaeologist Dr. Chr. Televantou. Part of a cemetery dating to the Classical period was unearthed. Several of the eight cist and pit graves contained no offerings. Of some interest are the black-glazed kylikes with impressed decoration nos. 1150 (grave 2), 1144 (grave 7), two lekythoi nos. 1148 (grave 6), 1149 (out of context) and the jointed doll no. 1147 holding a

set of castanets (grave 7). The excavation in the area between the graves has yielded some information concerning the care of the deceased by their relatives. Vertical and horizontal slabs are interpreted as structures for the completion of sepulchral rites, the so-called *perideipnon*, while traces of fire noticed in and around graves 1, 2 and 7 are attributed to the same function. The graves are considered to belong to a restricted settlement, whose inhabitants exploited the neighbouring bay.

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΔΥΟ ΝΕΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΟΝ ΟΙΚΙΣΜΟ ΑΧΑΡΑΒΗΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΘΙΝΑΙΩΝ

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΖΕΡΝΙΩΤΗ

Η οικιστική οργάνωση στη βόρεια Κέρκυρα (εικ. 1) συστηματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων, οπότε και αναπτύχθηκαν πολίσματα, κατάλοιπα των οποίων έχουν εντοπιστεί ανασκαφικά.

Στα βορειοδυτικά, στη φυσικά οχυρή περιοχή του Αφιώνα και συγκεκριμένα στις θέσεις Ισθμός¹, Νίσος², Μούργη³ και Νίγκα⁴ αποκαλύφθηκαν το 1930 από γερμανούς αρχαιολόγους, οι οποίοι αναζητούσαν το παλάτι του Αλκίνοου, φρουρίο, πύργος και οικιστικά καταλύματα του 3ου αι. π.Χ., τα οποία ιστορικά έχουν συνδεθεί με τις εξορμήσεις στη Δύση του βασιλιά Πύρρου, η στρατηγική του οποίου ήταν να επιλέγει θέσεις φυσικά και τεχνικά οχυρές, τα λεγόμενα «Castrum Pyrrhi» κατά τον Λίβιο (Titus Livius 32.12.10). Ακριβώς πάνω στο βουνό του Αφιώνα, εντο-

πίστηκαν λείψανα και νεκρόπολη βυζαντινού οικισμού του 5ου-6ου αι. μ.Χ.⁵

Ας σημειωθεί εδώ ότι η συγκεκριμένη περιοχή του Αφιώνα μάς δίνει οικιστικά δείγματα από την προϊστορική εποχή και συγκεκριμένα από την εποχή του Χαλκού⁶.

Στα βόρεια στην περιοχή των Καρουσάδων στην παραλιακή Ασπρακερή, στη θέση Ντούρη κοντά στις εκβολές του ποταμού Άγνου έχουν εντοπιστεί λείψανα θεμελίων αρχαίων κτιρίων, ενώ στη θέση Νταή αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια ελληνιστικής στοάς, μήκ. 16 μ.⁷

Στα Σφακερά⁸, στη θέση Λειβάδια, έχει αποκαλυφθεί τμήμα σημαντικού οικοδομήματος του 5ου-4ου αι. π.Χ.

Στη Ρόδα⁹, τον 5ο αι. π.Χ., κτίζεται δωρικός ναός, μήκ. 21,40 και πλ. 11,65 μ., με έντεκα μο-

¹ O. Bulle, Ausgrabungen bei Aphiona auf Korfu, *AM* 59 (1934), σ. 194-201. Αποκαλύφθηκαν δάπεδο μικρής οικίας (τέλος 6ου αι. π.Χ.) και ίχνη εργαστηρίων αγγειοπλαστικής.

² Ό.π., σ. 199-204. Αποκαλύφθηκε φρούριο ελληνιστικής εποχής (3ος αι. π.Χ.), ενώ πάνω σε πλάτωμα βρέθηκαν τα ερείπια οκτώ οικιών που πιθανότατα ήταν καταλύματα στρατιωτών.

³ Ό.π., σ. 204. Στο δυτικό άκρο, στην ψηλότερη κορυφή, εντοπίστηκε μικρός πύργος ελληνιστικής εποχής, που χρησίμευε πιθανότατα ως βίγλα.

⁴ Ό.π., σ. 204. Αποκαλύφθηκαν ερείπια οικίας, κεραμική καθημερινής χρήσης και ένα νόμισμα (300-229 π.Χ.).

⁵ Ό.π., σ. 154.

⁶ Ό.π., σ. 147 κ.ε.

⁷ Β. Καλλιπολίτης, *ΑΔ* 17 (1961-1962), σ. 206. Ο ίδιος, *BCH* 86 (1962), σ. 157, πίν. 14. Ι. Παρτς, *Η νήσος Κέρκυρα* (μτφρ. Π. Βέγια), 1892, σ. 17, 68, 209. Ι. Μπουνιάς, «Κερκυραϊκά», *Ιστορία - Λαογραφία*, Αθήνα 1954, Α', σ. 111, Β', σ. 59.

⁸ Β. Καλλιπολίτης, Ανασκαφές στην Κέρκυρα 1953-1957, *Κερκυραϊκά Χρονικά* VI (1958), σ. 97-99. Η θέση αυτή βρίσκεται κοντά στο ναό της Ρόδας.

⁹ Για το ναό, βλ. Ι. Παπαδημητρίου, *ΠΔΕ* 1939, σ. 85 κ.ε. Για το βωμό του ναού, βλ. Γ. Δοντάς, *ΑΔ* 21 (1966), Χρονικά, σ. 329, πίν. 337β-γ και *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, σ. 367-368, πίν. 275δ, ε, σχέδ. 8.

Εικ. 1. Χάρτης με τις αρχαιολογικές θέσεις της βόρειας Κέρκυρας.

νολιθικούς κίονες στις μακρές και έξι στις στενές του πλευρές και με ορθογώνιο βωμό στα ανατολικά του.

Στον Αλμυρό¹⁰, στην ομώνυμη αμμώδη παραθαλάσσια περιοχή, εντοπίστηκε εκτεταμένο νεκροταφείο που χρησιμοποιήθηκε από την ύστερη αρχαϊκή έως και την ελληνιστική εποχή και δείχνει ότι στην περιοχή οπωσδή-

ποτε υπήρχαν οικισμοί της αντίστοιχης περιόδου, οι οποίοι μέχρι σήμερα δεν έχουν αποκαλυφθεί.

Διάσπαρτα ευρήματα έχουν αποκαλυφθεί όχι μόνο στην παραλιακή ζώνη, αλλά και στην ενδοχώρα. Τα σημερινά χωριά Περίθεια¹¹, Αυλιώτες¹² και Δάφνη¹³ είναι μερικές από τις περιοχές οι οποίες μαρτυρούν την ύπαρξη οικισμών στη βόρεια Κέρκυρα κατά την αρχαιότητα.

Κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής εποχής, όπως προκύπτει από τις φιλολογικές μαρτυρίες και τα αρχαιολογικά δεδομένα, στα βορειοανατολικά του νησιού αναπτύχθηκε η νέα πόλη της Κασσιόπης¹⁴. Λείψανα δημόσιων κτιρίων, λουτρών, οικιών και τάφων αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια εκσκαφών θεμελίων κάτω από το σημερινό χωριό, ενώ περιμετρικά της Κασσιόπης φαίνεται ότι είχαν κτιστεί πολυτελείς επαύλεις με λουτρά για πλούσιους Ρωμαίους. Στην περιοχή μάλιστα μεταξύ Αλμυρού και Αχαράβης, αποκαλύφθηκε το 1983 τμήμα έπαυλης του 3ου αι. μ.Χ., από την οποία σώθηκε μικρό μέρος από το *caldarium*¹⁵.

Πρόσφατα, 400 μ. δυτικά του ρωμαϊκού αυτού λουτρού, στην κεντρική οδό μεταξύ Ρόδας και Αχαράβης, σε οικοπέδο ιδιοκτησίας του δήμου Θιναλίων, κατά τη διάρκεια σω-

¹⁰ Κ. Πρέκα, Ανθρωπολογική προσέγγιση ταφικών ευρημάτων Κέρκυρας, *Ανθρωπολογικά Ανάλεκτα* 49 (1988), σ. 55-63.

¹¹ Κ. Αγαλλοπούλου, *ΑΔ* 27 (1972), Χρονικά, σ. 484.

¹² Β. Καλλιπολίτης, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Χρονικά, σ. 204, πίν. 228γ. Ο ίδιος, *BCH* 86 (1962), σ. 157. Στη θέση Αγία Αγάθη, βορειοανατολικά του ακρωτηρίου Κεφάλι, βρέθηκαν πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη δωρικού ναού του 5ου αι. π.Χ. (μονόλιθος σπόνδυλος, ύψ. 1,60 και διαμ. 0,70 μ.).

¹³ Κοντά στο χωριό Δάφνη βρέθηκαν δύο χάλκινα αγγαματίδια: 1) «Κυνηγέτις» Αρτεμīs, Μουσείο Κέρκυρας, αριθ. ευρ. 613 και 2) κωμαστής από μήτρα 5ου αι. π.Χ., βλ. *BCH* 78 (1958), σ. 735, πίν. 14.

¹⁴ Κ. Κώστογλου-Δεσπίνη, Ανασκαφή εις Κασσιόπην Κερκύρας, *ΑΔΑ* IV (1971), σ. 202-206, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁵ Κ. Πρέκα, *ΑΔ* 40 (1985), Χρονικά, σ. 226-228.

στικής ανασκαφής¹⁶ για την κατασκευή κλειστού γυμναστηρίου, αποκαλύφθηκε σε χώρο 650 τ.μ. επίμηκες κτίριο, διαστ. 26×11 μ., με εννέα κλειστούς χώρους, θεμελιωμένο στο φυσικό βράχο της περιοχής. Στο βόρειο τμήμα του διαμορφώνονται πέντε χώροι, ενώ στο νότιο τμήμα τέσσερις μικρότεροι (εικ. 2).

Η διατήρηση του κτιρίου είναι ελλιπής και οφείλεται, χωρίς αμφιβολία, τόσο στη μακροχρόνια καλλιέργεια των αγροτεμαχίων της περιοχής όσο και στη συστηματική λιθολόγησή του για την κατασκευή άλλων κτισμάτων.

Οι τοίχοι του κτιρίου, πλ. 0,50-0,90 μ., διατηρούνται σε ύψος 0,30-0,50 μ. Είναι κτισμένοι με αργούς και ημικατεργασμένους λίθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Η οικοδομική τεχνική που εφαρμόστηκε δεν είναι δυνατό να αποκατασταθεί πληρέστερα, καθώς τα ανασκαφικά δεδομένα δεν επαρκούν. Υποθέτουμε, ωστόσο, ότι οι τοίχοι ήταν κτισμένοι με την τεχνική της λασπόκτιστης τοιχοποιίας, ενώ οι περισσότεροι χώροι είχαν ως δάπεδο το φυσικό βράχο.

Το κτίριο είχε πρόσοψη προς Β. με εξαιρετική θέα προς τη θάλασσα (εικ. 3)¹⁷. Η είσοδός του βρισκόταν στο χώρο 7¹⁸, στο κέντρο

του κτιρίου, ενώ μία δευτερεύουσα στη δυτική πλευρά, βορειοδυτικά του κτιρίου, εξυπηρέτούσε τη διακίνηση των προϊόντων και τη διέλευση κάρων.

Το κτίριο εκτεινόταν στα βορειοανατολικά, όπου αποκαλύφθηκε ορθογώνιος χώρος, σε σχήμα Π(ει)¹⁹, διαστ. 3,30×2,65 μ.

Εξωτερικά του κτιρίου στη νοτιοανατολική γωνία του ανασκαφικού χώρου, εντοπίστηκε τμήμα τοίχου, Τχ 14, με κατεύθυνση Β.-Ν., κτισμένο με ημικατεργασμένους λίθους. Έχει πλάτος 0,80 και σωζόμενο ύψος 0,50 μ. Στην προέκταση προς τα νότια του Τχ 14 αποκαλύφθηκαν δύο κυκλικές οπές, διαμ. 0,14 μ., πιθανώς για τη στήριξη ξύλινων υποστυλμάτων.

Βόρεια του Τχ 13²⁰, και ως συνέχεια του Τχ 14, αποκαλύφθηκε ένα ακόμη τμήμα τοίχου, ο Τχ 15, με κατεύθυνση Β.-Ν., πλάτος 1,10 και σωζ. ύψος 0,40 μ. Η χρήση τόσο του Τχ 14 όσο και του Τχ 15 δεν προσδιορίστηκε, πιθανότατα όμως ανήκαν σε ανεξάρτητο κτίσμα, με πρόχειρο στέγαστρο, κατασκευασμένο με ξύλινα υποστυλώματα, το οποίο είχε σχέση με την εκτροφή και το στάβλισμα ζώων.

¹⁶ Ευχαριστίες οφείλονται στη Διευθύντρια της Η' ΕΠΚΑ, Αγλαΐα Καραγιάννη, για την αμέριστη συμπαράστασή της, που εκφράστηκε με πολύτιμες παρατηρήσεις σε όλη τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας. Επίσης, αισθάνομαι την υποχρέωση να ευχαριστήσω την αρχαιολόγο Μ. Νάκου, που βοήθησε απεριόριστα, με ενδιαφέρον, γνώση και οργάνωση, καθώς και τον αρχαιολόγο Α. Παραμυθιώτη για τη συμβολή του στην ολοκλήρωση της ανασκαφής.

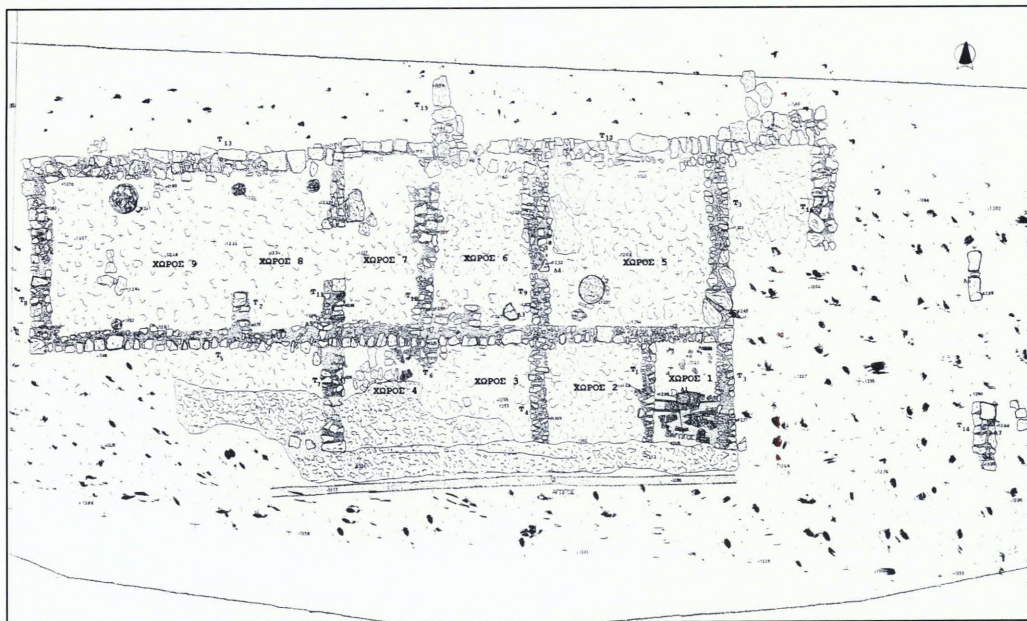
¹⁷ Ο βόρειος τοίχος του δωματίου, Τχ 13, αποτελεί τη βόρεια παρεία ολόκληρου του κτιρίου. Έχει μήκος 25,95, πλάτος 1,10 και μέγ. σωζ. ύψος 1 μ. Είναι κτισμένος από καλοδοιλεμένους λίθους σε δύο σειρές κατά

πλάτος και σώζεται σε ύψος μίας σειράς, ενώ σε ορισμένα τμήματά του σε δύο. Πρόκειται για το μεγαλύτερο σε μήκος και επιμελέστερα κτισμένο τοίχο του ανασκαφικού χώρου.

¹⁸ Ο χώρος 7 ορίζεται από τους Τχ 5, Τχ 10, Τχ 11 και Τχ 13 και έχει διαστάσεις 5,40×2,30 μ. Το τμήμα που αποτελούσε την κεντρική είσοδο του κτιρίου βρίσκεται σε μήκος 3,50 μ. δυτικά του σημείου όπου ο Τχ 13 τέμνεται από τον Τχ 10.

¹⁹ Ο χώρος στη βόρεια, την ανατολική και τη δυτική πλευρά ορίζεται αντίστοιχα από τους Τχ 3, Τχ 13 και Τχ 16, ενώ στα νότια παραμένει ανοικτός.

²⁰ Βλ. υποσημ. 17.

Εικ. 2. Αχαράβη, δημοτικό οικόπεδο. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 3. Αχαράβη, δημοτικό οικόπεδο. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Το γεγονός ότι το κτίριο αυτό βρέθηκε απογυμνωμένο από τον εξοπλισμό του και μεμονωμένο από κάποιο οικισμό, που ίσως υπάρχει στα περίξ και δεν έχει έως σήμερα αποκαλυφθεί, δυσχεραίνει τον καθορισμό της χρήσης του. Οι διαστάσεις των δωματίων αποκλείουν το χαρακτηρισμό του ως αγροτόσπιτου. Η λειτουργία του θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πολυσύνθετη. Ίσως ήταν παράρτημα αγροικίας²¹ και χρησιμοποιείτο ταυτόχρονα ως χώρος αποθήκευσης (πιθεών) και επεξεργασίας διαφόρων προϊόντων. Οπωσδήποτε δημιουργήθηκε για να εξυπηρετεί σκοπούς που σχετιζόνταν με την αγροτική οικονομία της περιοχής και αποτελεί έως σήμερα μοναδικό δείγμα σε ολόκληρο το νησί.

Βεβαιωμένη χρήση ως πιθεώνα έχουμε στους χώρους 8 και 9, στα βόρεια του κτιρίου²², ενώ βεβαιωμένη χρήση, εργαστηριακού χαρακτήρα, έχουμε στο χώρο 1 (ε.κ. 4), ο οποίος είναι και ο καλύτερα σωζόμενος χώρος του κτιρίου²³. Στο μέσον περίπου του χώρου 1 και σε ολόκληρο το πλάτος του, με κα-

Εικ. 4. Αχαράβη, δημοτικό οικόπεδο. Άποψη του χώρου 1, όπου διακρίνεται ο πήλινος αγωγός.

τεύθυνση Α.-Δ., αποκαλύφθηκε αγωγός από κεραμίδες στέγης (στρωτήρες), τόσο στις κατακόρυφες παρειές του όσο και στον πυθμένα του. Στο ανατολικό άκρο του, κάτω από τον Τχ 3, υπάρχει οπή εκροής, ενώ στο μέσον περίπου του χώρου, βόρεια του αγωγού, εντοπίστηκε χαμηλή κυλινδρική κατασκευή.

Η χρήση του ως ελαιοτριβείου²⁴ θα ήταν εύκολο να προσδιοριστεί αν είχε βρεθεί εκτός από τον αγωγό και μέρος του εξοπλισμού

²¹ Για αγροικίες, βλ. Π. Αδάμ-Βελένη - Ε. Πουλάνη - Κ. Τζαναβάκη, *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους*, Αθήνα 2003, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

²² Οι Τχ 5, Τχ 8, Τχ 11 και Τχ 13 ορίζουν τους χώρους 8 και 9, οι οποίοι χωρίζονται μεταξύ τους από τον Τχ 12. Ο χώρος 8 έχει διαστάσεις 5×2,40 μ., ενώ δυτικότερα ο χώρος 9 έχει διαστάσεις 5×4,90 μ. Στη βόρεια πλευρά του χώρου 8 εντοπίστηκε θραύσμα πυθμένα μεγάλου πιθαριού και ένα δεύτερο θραύσμα βρέθηκε στο ίδιο βάθος στα όρια των χώρων 8 και 9. Στη βόρεια πλευρά του χώρου 9 αποκαλύφθηκε θραύσμα μεγάλου πιθαριού, ενώ στη νότια πλευρά του ίδιου δωματίου κοντά στον Τχ 5 βρέθηκε το μισό μικρού πιθαριού.

²³ Ο χώρος 1 ορίζεται από τους Τχ 1, Τχ 2, Τχ 3 και Τχ 5 και έχει διαστάσεις 3,10×2,05 μ. Σε ολόκληρο το χώρο 1 εμφανίστηκε στρώμα καταστροφής από θραύσματα κε-

ράμων στέγης και λίγους λίθους, ενώ στο βόρειο τμήμα του αποκαλύφθηκε υπόλειμμα δαπέδου από χαλίκι.

²⁴ Οι γνώσεις μας για τις ελαιουργικές δραστηριότητες στην αρχαία Ελλάδα είναι περιορισμένες, σε αντίθεση με εκείνες των ρωμαϊκών χρόνων που είναι άφθονες. Η Μ.-C. Amouretti και ο J.P. Brun επισημαίνουν ότι η μέθοδος παραγωγής λαδιού με τραπητή - ημικυλινδρικοί μύλοι που περιστρέφονται σε ένα βαθύ ληνό με τη βοήθεια ημώνων - χρησιμοποιείται ευρύτατα από τον 4ο έως και το 2ο αι. π.Χ. Βλ. Μ.-C. Amouretti, *Le pain et l'huile dans la Grèce antique*, 1986 · J.P. Brun *L'oleiculture antique en province. Les huileries du département du Var, Revue Archéologique de Narbonne*, Suppl. 15, 1987 · S. Hadjisavvas, *Olive Oil Processing in Cyprus from the Bronze Age to the Byzantine Period*, Nicosia 1992.

που προσδιορίζει ένα ελαιοτριβείο²⁵, όπως ο λίθινος τραπητής ή έστω κάποια δείγματα επεξεργασίας καρπών.

Αγωγός, μήκ. 15 και πλ. 0,30 μ., που αποκαλύφθηκε εξωτερικά του κτιρίου, στη νοτιο-ανατολική του πλευρά παράλληλα στον Τχ 2 για την παροχέτευση πιθανότατα των αποβλήτων, που θα προέκυπταν από το διαχωρισμό του λαδιού από το νερό και τις άλλες ακαθαρσίες, ενισχύει τις υποθέσεις μας περί ελαιοτριβείου.

Για τον εργαστηριακό χαρακτήρα του κτιρίου συνηγορούν και τα διάσπαρτα τμήματα κυλινδρικών λίθινων βάσεων με βαθιά αυλάκωση στην περιφέρεια (μυλόλιθοι), που βρέθηκαν στους χώρους του κτιρίου (εικ. 5)

Τα ευρήματα της ανασκαφής συνίστανται σε μικρή ποσότητα κεραμικής, η οποία χρονολογείται από τα ύστερα κλασικά έως και τα ελληνιστικά χρόνια, σε ελάχιστα σιδερένια αντικείμενα και πέντε χάλκινα νομίσματα²⁶, τα οποία υποστηρίζουν τα ευρήματα της κεραμικής. Στο χρονολογικό αυτό πλαίσιο πρέπει να ενταχθεί και η διάρκεια ζωής του κτιρίου.

Ο τρόπος με τον οποίο βρέθηκε πεσμένη η στέγη του κτιρίου και η έλλειψη πολλών κινητών ευρημάτων οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η καταστροφή του κτιρίου δεν οφείλεται σε κάποια αιφνίδια αιτία αλλά, αντίθετα, ότι εκκενώθηκε συστηματικά, εγκαταλείφθηκε και στη συνέχεια, με την πάροδο του χρόνου,

Εικ. 5. Αχαράβη, δημοτικό οικόπεδο. Διακρίνεται τμήμα λίθινης κυκλικής βάσης συμπίεσης.

επλήθε η σταδιακή του ερείπωση.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, λόγω των αποσπασματικών στοιχείων, δεν είναι γνωστό αν στην περιοχή υπήρχε οργανωμένος οικισμός. Σωστική ανασκαφή που έγινε το ίδιο καλοκαίρι του 2002 σε οικόπεδο που βρίσκεται και αυτό στον οικισμό Αχαράβης στη θέση Σαούλι²⁷, σε απόσταση 50 μ. περίπου νότια του αιγιαλού, ενίσχυσε την υπόθεση για την ύπαρξη αγροτικού οικισμού στην περιοχή. Κατά τις εργασίες εντοπίστηκε τμήμα κτιρίου με τρεις οικοδομικές φάσεις από το β' μισό του 4ου έως το α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., οπότε το κτίριο καταστράφηκε οριστικά (εικ. 6). Η παρουσία των πολλών θραυσμάτων πιθαρών, καθώς και των μολύβδινων συνδέσμων δείχνουν ότι το κτίριο είχε αποθηκευτικό χαρακτήρα.

²⁵ Π. Αδάμ-Βελένη - Μ. Μαγκαφά, Αρχαίο ελαιοτριβείο στα Βρασνά νομού Θεσσαλονίκης, *Ελιά και Λάδι. Δ' Τριήμερο Εργασίας, Καλαμάτα, 7-9 Μαΐου 1993*, Πολιτιστικό-Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ-ΕΛΑΪΣ Α.Ε., 1996, σ. 92-104. Αδάμ-Βελένη, Ελαιουργία, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 152-159.

²⁶ Ξεχωρίζουν: Κερκυραϊκό νόμισμα που χρονολο-

γείται στα 300-229 π.Χ., βλ. *BMC, Thessaly to Aetolia*, 1963, σ. 130, πίν. 23,9, και ένα μακεδονικό το οποίο χρονολογείται στα 289-288 π.Χ., βλ. *SNG Cop., 2, Thrace and Macedonia*, πίν. 30, αριθ. 1181.

²⁷ Συνεργάτες της ανασκαφής ήταν οι αρχαιολόγοι Μ. Νάκου και Χ. Λιμπιεράτος.

Εικ. 6. Αχαράβη, θέση Σαούλι. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Τα κερκυραϊκά και τα σικελικά νομίσματα από τις Συρακούσες και τους Λοκρούς, του 317-268 π.Χ., που βρέθηκαν στο χώρο της ανασκαφής, ο αποθηκευτικός του χαρακτήρας, καθώς και η θέση του κτιρίου κοντά στη θάλασσα μάς κάνουν να υποθέσουμε ότι πρόκειται μάλλον για κάποια εμποροναυτική εγκατάσταση διαμετακομιστικού εμπορίου για τα πλοία στο δρόμο από και προς τη νότια Ιταλία και τη Σικελία.

Συμπερασματικά, φαίνεται ότι τα λείψανα κτισμάτων που έχουν διασωθεί και διερευνηθεί στη βόρεια Κέρκυρα, μολονότι δεν είναι αποτέλεσμα μιας συστηματικής έρευνας, συν-

θέτουν την εικόνα μιας περιοχής με σημαντική πυκνότητα θέσεων. Η οικονομία ήταν προσανατολισμένη τόσο στις θαλάσσιες εμπορικές ανταλλαγές όσο και στην εκμετάλλευση της γης.

Το αποθηκευτικό κτίριο δίπλα στον αιγιάλο δηλώνει την ύπαρξη λιμανιού το οποίο προφανώς έπαιζε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη κάποιου αγροτικού οικισμού που πιθανότατα βρισκόταν στους γύρω λόφους, όπως προκύπτει και από την αγροτική εγκατάσταση που παρουσιάστηκε παραπάνω.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι για την ανάπτυξη, αλλά και την παρακμή της βόρειας Κέρκυρας στα ελληνιστικά χρόνια συνέβαλαν πολλαπλά δύο λόγοι: η κατάκτηση της νήσου από τον τύραννο της Σικελίας Αγαθοκλή²⁸, ο οποίος χρησιμοποιούσε τα λιμάνια της για τις

²⁸ *ΙΕΕ*, Δ', Επέκταση του κράτους του Αγαθοκλέους στην Ιταλία και στο Ιόνιο, σ. 343-346.

εμπορικές και στρατιωτικές δραστηριότητές του με την Ιταλία, και το γεγονός ότι ο βασιλιάς Πύρρος χρησιμοποιούσε την περιοχή ως ορμητήριο για τις εκστρατείες του στη Σικελία. Μετά, όμως, από την αποτυχία της εκστρατείας του και ύστερα από τις συνεχείς επιδρομές των Ιλλυριών και την παράδοση της Κέρκυρας στους Ρωμαίους το 229 π.Χ., οι οικισμοί εγκαταλείπονται και οι κάτοικοι μετακομίζουν πιθανώς σταδιακά στη γειτονική και νεοϊδρυθείσα πόλη της Κασσιόπης.

Ελπίζουμε ότι οι νεότερες ανασκαφές στην περιοχή της Αχαράβης θα συμβάλουν ιδιαίτερα στην ανασύσταση της εικόνας της οικιστικής οργάνωσης της βόρειας Κέρκυρας και θα μας βοηθήσουν να τεκμηριώσουμε καλύτερα τις παραπάνω απόψεις.

Η περιοχή κρύβει πολλά μυστικά, ενώ η μελέτη όσων έχουν αποκαλυφθεί είναι ακόμη σε πρώιμο στάδιο, ώστε να θεωρηθούν λυμένα τα τοπογραφικά προβλήματα που έθεσε η ανακάλυψή τους.

INVESTIGATION OF THE TOPOGRAPHY OF NORTHERN CORFU, ON THE OCCASION OF THE NEW EXCAVATIONS AT THE SETTLEMENT OF ACHARAVI IN THE MUNICIPALITY OF THINALIA

DESPINA ZERNIOTI

The present paper is based exclusively on observations made during the excavation in 2002 of two new sites in northern Corfu.

It does not approach the field of interpretation of the data, but merely attempts a first “reading” in the context of the broader archaeological context.

The further objective is to locate these new sites, in order to steer future excavation in the region in the direction of a substantial study

of the remains of human activity, with emphasis on the settlement organisation pattern.

The two sites, one at Saouli in the settlement of Acharavi and the other on the main road between Roda and Acharavi, are connected with the agricultural economy of the region and reveal evidence for the agricultural organisation of the countryside of northern Corfu in the Hellenistic period.

Τα ερείπια της αρχαίας Κερύνειας, πόλης της Αιγιαλείας, σΰζονται στο ύψωμα Βουνί, βόρεια του σημερινού χωριού Μαμουσιά, ανάμεσα στις κοιλάδες των ποταμών Κερυνίτη και Βουραϊκού (ε.κ. 1). Η θέση βρίσκεται σε υψόμετρο 753 μ. πάνω από τον Κορινθιακό κόλπο με προσανατολισμό προς την ορεινή ενδοχώρα και είναι φυσικά οχυρή, αφού προστατεύεται από απότομους γκρεμούς στη βόρεια, την ανατολική και τη δυτική πλευρά της, ενώ ομαλότερη είναι η πρόσβαση στη νότια πλευρά της (ε.κ. 2).

Πρώτος ο Leake, το 1830, υπέθεσε ότι τα

ερείπια στο Βουνί ανήκαν στην Κερύνεια¹, αλλά αργότερα τα απέδωσε στη Βούρα² ακολουθώντας την άποψη του Gell³. Ο Boblaye τοποθέτησε την Κερύνεια στην αρχαία ακρόπολη στο ύψωμα της Μπρούμας πάνω από τον Ριζόμυλο⁴, άποψη που επικράτησε γενικά έως το 1903, η οποία όμως αμφισβητήθηκε από τον Wilhelm και κυρίως από τον Meyer το 1939⁵. Οι δύο αυτοί ερευνητές ταύτισαν και πάλι τη θέση στο Βουνί με την Κερύνεια, ταύτιση που επιβεβαιώθηκε από την εύρεση πήλινης κεραμίδας με εγχάρακτο το όνομα ΚΑΡΥΝ/ΑΙΩΝ⁶. Καρύνεια ονομάζεται η πόλη

* Μια πρώτη μορφή του άρθρου αυτού παρουσιάστηκε από την υπογράφουσα στο Borsa Mediterranea del Turismo Archeologico, που πραγματοποιήθηκε στο Paestum στις 6-9 Νοεμβρίου 2003 με τίτλο «New Research at Ancient Keryneia». Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στο διευθυντή της ΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Μ. Πετρόπουλο για το ενδιαφέρον του για την έναρξη και την πορεία της έρευνας στην αρχαία Κερύνεια. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η συμβολή του αρχαιοφύλακα Φ. Αντωνόπουλου στην έρευνα του χώρου. Τις εργασίες στον αρχαιολογικό χώρο επέβλεπε η αρχαιολόγος Α. Δημητρίου, η αποτύπωση των ορατών μνημείων πραγματοποιήθηκε από το σχεδιαστή Χ. Μαρινόπουλο και των ανασκαφικών τομών από τη σχεδιάστρια Γ. Παπαθανασίου. Οι αεροφωτογραφίες και οι φωτογραφίες των ευρημάτων οφείλονται στον Π. Κωνσταντόπουλο. Τέλος, η ταύτιση των συντηρημένων νομισμάτων από τον Προφήτη Ηλία έγινε από τη συνάδελφο Γ. Αλεξοπούλου.

¹ W.M. Leake, *Travels in the Morea*, III, London 1830,

σ. 183, 403.

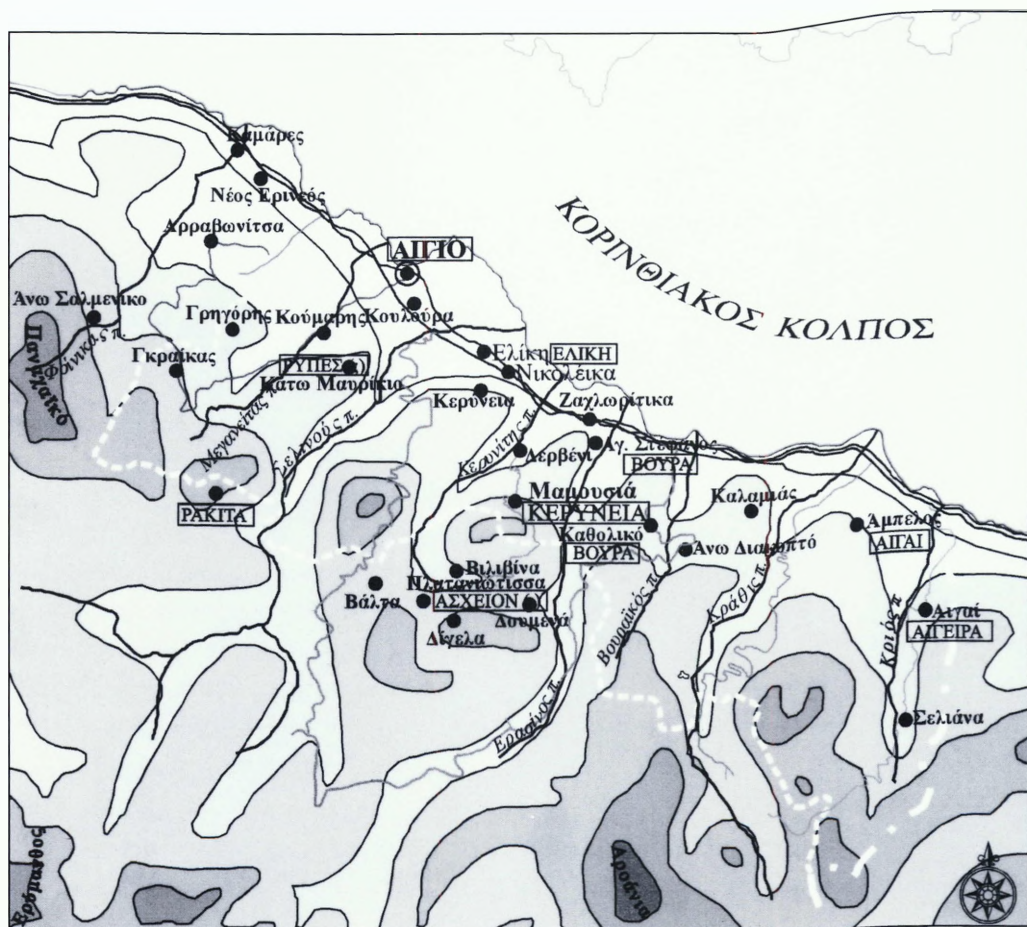
² W.M. Leake, *Peloponnesiaca. A Supplement to Travels in the Morea*, London 1846, σ. 387-388.

³ W. Gell, *Itinerary of the Morea*, London 1817, σ. 9.

⁴ P. Boblaye, *Recherches géographiques sur les ruines de la Morée*, Paris 1836, σ. 25 κ.ε. Για τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. RE XI, 1921, σ. 343, λ. *Keryneia* (J. Bölte). Τα κατάλοιπα στον Ριζόμυλο αποδίδονται από τον Μ. Πετρόπουλο στην ακρόπολη της αρχαίας Ελίκης, Μ. Πετρόπουλος, Αρχαιολογικές έρευνες στην Αχαΐα, *Τόμος τιμητικός Κ.Ν. Τριανταφυλλίου*, Α', Πάτρα 1990, σ. 510-513.

⁵ A. Wilhelm, *Neue Beiträge, I. Zur griechischen Inschriftenkunde*, Wien 1911, σ. 37. E. Meyer, *Peloponnesische Wanderungen. Reisen und Forschungen zur antiken und mittelalterlichen Topographie von Arkadien und Achaia*, Zürich - Leipzig 1939, σ. 127.

⁶ Ιφ. Δεκουλάκου, *Ταφικό μνημείο στην Κερύνεια Αχαΐας* (ιδ. διατρ., υπό δημοσίευση), Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1994, σ. 21-22.

Εικ. 1. Χάρτης της Αιγιαλείας.

και από τον Πολύβιο, οι δε κάτοικοί της Καρυνείς⁷. Ο ίδιος τύπος απαντά στα χάλκινα νομίσματα της πόλης, αλλά και σε επιγραφές, ενώ οι υπόλοιποι αρχαίοι συγγραφείς την αποκαλούν Κερύνεια⁸.

Η πρωιμότερη μνεία της πόλης γίνεται πιθανώς από τον Αισχύλο μαζί με άλλες πόλεις της Αιγιαλείας: *Βοῦραν θ' ἱερὰν καὶ κεραυνίας Ῥύπας*, όπου το «κεραυνίας» ή «κεραυνίαν» διορθώνεται σε «Κερύνειαν»⁹. Αντίθε-

⁷ Πολύβ. II 10. 5, 41.8 και 14, 43.2.

⁸ Bölte, ό.π., σ. 342-343. Δεκουλάκου, ό.π., σ. 22. Για τις επιγραφές, βλ. A.D. Rizakis, *Achaie I, Sources textuelles et histoire régionale*, Athènes 1995, σ. 326-327, αριθ. 660, σ. 340, αριθ. 598, σ. 374, αριθ. 690, σ. 389,

αριθ. 745. Για τα νομίσματα της πόλης, βλ. B.V. Head, *Historia Numorum*, 2, London 1913, σ. 417.

⁹ Στράβ. VIII 7.5. Bölte, ό.π. Rizakis, ό.π., σ. 307, αριθ. 531. σημ. 1.

Εικ. 2. Άποψη της αρχαίας πόλης στο Κάτω Βουνί από Ν.

τα, ο Ηρόδοτος δεν συγκαταλέγει την Κερύνεια στις δώδεκα αχαιϊκές πόλεις¹⁰, κάτι που έχει ερμηνευθεί ως στοιχείο για την εξάρτησή της κατά την περίοδο αυτή και έως το 373 π.Χ. από το μεγάλο κέντρο της περιοχής, τη γειτονική Ελίκη¹¹. Το ζήτημα αυτό προς το παρόν παραμένει ανοικτό στην έρευνα, καθώς δεν έχει δοθεί η τελική απάντηση. Εντύ-

πωση πάντως προκαλεί η πιθανή αναφορά της από τον Αισχύλο μαζί με άλλες αχαιϊκές πόλεις, γεγονός περίεργο για έναν απλό οικισμό, «δήμο» της Ελίκης.

Τοπογραφικές πληροφορίες για την πόλη μάς δίνει ο Πausanίας, ο οποίος αναφέρει ότι ο επισκέπτης φθάνει στην Κερύνεια¹² ακολουθώντας το δρόμο μετά την Ελίκη, που οδη-

¹⁰ Ηρόδ. I 145.

¹¹ Για την άποψη αυτή, σύμφωνα με την οποία η Κερύνεια ήταν ένας σημαντικός ορεινός δήμος της Ελίκης, βλ. Ν. Φαράκλας, Ελίκη. Η φυσική και πολιτική καταβύθιση, *Helike II, Ancient Helike and Aigialeia*, Αθήνα 1998, σ. 210-211. Rizakis, ό.π., σ. 206· D. Katsonopoulou, *Helike and her Territory in the Light of New Discoveries, Gli Achei e l'identità etnica degli Achei d'Occidente, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Paestum, 23-25 febbraio 2001, Paestum - Atene 2002*, σ. 211. Για την παλαιότερη

σχετική βιβλιογραφία, βλ. Bölte, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 343. Την αντίθετη άποψη για την αυτονομία της πόλης από την Ελίκη υποστηρίζει ο Bölte (ό.π.). Ο Μ. Πετρόπουλος θεωρεί ότι η Κερύνεια αποτελούσε οικισμό της Βούρας, Μ. Πετρόπουλος, Επιτύμβιο επίγραμμα από τη Μαμουσιά Αιγιαλείας (άρθρο υπό δημοσίευση στο *ΑΔ 56* (2001), Μελέτες). Βέβαιο, πάντως, θεωρείται ότι η πόλη ήταν ανεξάρτητη μετά το 373 π.Χ., οπότε η Ελίκη καταστράφηκε από σεισμό.

¹² Πaus. VII 25.5.

γούσε από τη θάλασσα στην ορεινή ενδοχώρα, ενώ προς Α., επίσης σε ορεινή θέση, βρισκόταν η Βούρα. Σημαντική είναι και η μαρτυρία του Στράβωνα για την ταύτιση της θέσης: *αὐτοῦ δὲ καὶ ἡ Κερύνεια ἐπὶ πέτρας ὑψηλῆς ἰδρυμένη*¹³.

Από τον Πανσανία μαθαίνουμε ότι γύρω στο 460 π.Χ. στην πόλη εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από τις Μυκήνες, όταν η πόλη τους καταλήφθηκε από τους Αργείους¹⁴. Επίσης, ο ίδιος αναφέρει ότι στην Κερύνεια υπήρχε ιερό των Ευμενίδων, που ιδρύθηκε από τον Ορέστη¹⁵. Στα τέλη του 4ου-αρχές του 3ου αι. π.Χ. η Κερύνεια, όπως και οι υπόλοιπες αχαϊκές πόλεις, ανήκε στο βασίλειο του Δημητρίου Πολιορκητή και, όταν η περιοχή απελευθερώθηκε από τους Μακεδόνες το 276 π.Χ., ο τύραννος Ισέας εγκατέλειψε την πόλη¹⁶. Η Κερύνεια γνώρισε τη μεγαλύτερη άνθησή της κατά την ελληνιστική εποχή, όταν εμφανίστηκε στο πολιτικό προσκήνιο με τη συμμετοχή της στην Αχαϊκή Συμπολιτεία. Ήταν μία από τις πρώτες πόλεις που προσχώρησε στη Συμπολιτεία μετά την επανίδρυσή της, ενώ μία από τις σημαντικότερες φυσιογνωμίες στην ιστορία της Αχαϊκής Συμπολιτείας, ο Μάργος, ο οποίος διετέλεσε και στρατηγός της, καταγόταν από την Κερύνεια¹⁷. Για την τύχη της πόλης στη ρωμαϊκή εποχή δεν υπάρχουν παρά ελάχιστες πληροφορίες, αλλά είναι βέ-

βαιο ότι δεν είχε εγκαταλειφθεί τελείως από τους κατοίκους της, καθώς ο Πανσανίας την αναφέρει ως «πόλισμα»¹⁸. Την Κερύνεια αναφέρει και ο Αιλιανός σε σχέση με το κρασί της που είχε περίεργες ιδιότητες¹⁹, ενώ ο Στράβων γράφει ότι στην εποχή του η Κερύνεια, η Ελίχη και το άλσος του Διός Αμάριον, όπως και οι Αιγές και τμήμα της Ρυπικής, ανήκαν στο Αίγιο²⁰. Σύμφωνα με τον Ριζάκη, αυτή η επέκταση του Αιγίου δεν μπορεί να έλαβε χώρα πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση και το πιο πιθανό είναι ότι χρονολογείται στην περίοδο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας²¹. Την κατοίκησή της κατά τη ρωμαϊκή εποχή επιβεβαιώνουν και τα ανασκαφικά δεδομένα, τόσο από τις πρόσφατες έρευνες όσο και από την ανασκαφή του Anderson στο Κάτω Βουνί²².

Τα ορατά αρχαία λείψανα της οχυρωμένης πόλης στο Κάτω Βουνί χρονολογούνται κυρίως στην ελληνιστική εποχή, περίοδο ακμής της Κερύνειας, ενώ στον Προφήτη Ηλία, στο Πάνω Βουνί, σε απόσταση 900 μ. βορειοανατολικά της τειχιωμένης πόλης, σώζονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ιερού της αρχαϊκής-κλασικής εποχής²³ και σε τομές, που διανοίχθηκαν το 2003 στην ίδια θέση, ανασκάφηκε στρώμα με κεραμική της ύστερης γεωμετρικής εποχής (εικ. 3:10). Πρωιμότερες μαρτυρίες στην ευρύτερη περιοχή έχουν έλθει στο φως στο Δερεβένι, 4 χλμ. περίπου βόρεια της Μαμουσιάς,

¹³ Στράβ. VIII 7.5.

¹⁴ Πανσ. VII 25.6.

¹⁵ Πανσ. VII 25.7.

¹⁶ Πολύβ. II 41.14-15.

¹⁷ Πολύβ. II 10.5 και 43.2. Βλ. και Rizakis, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 262, αριθ. 431, όπου συγκεντρωμένη η σχέση με τον Μάργο βιβλιογραφία.

¹⁸ Πανσ. VII 25.5.

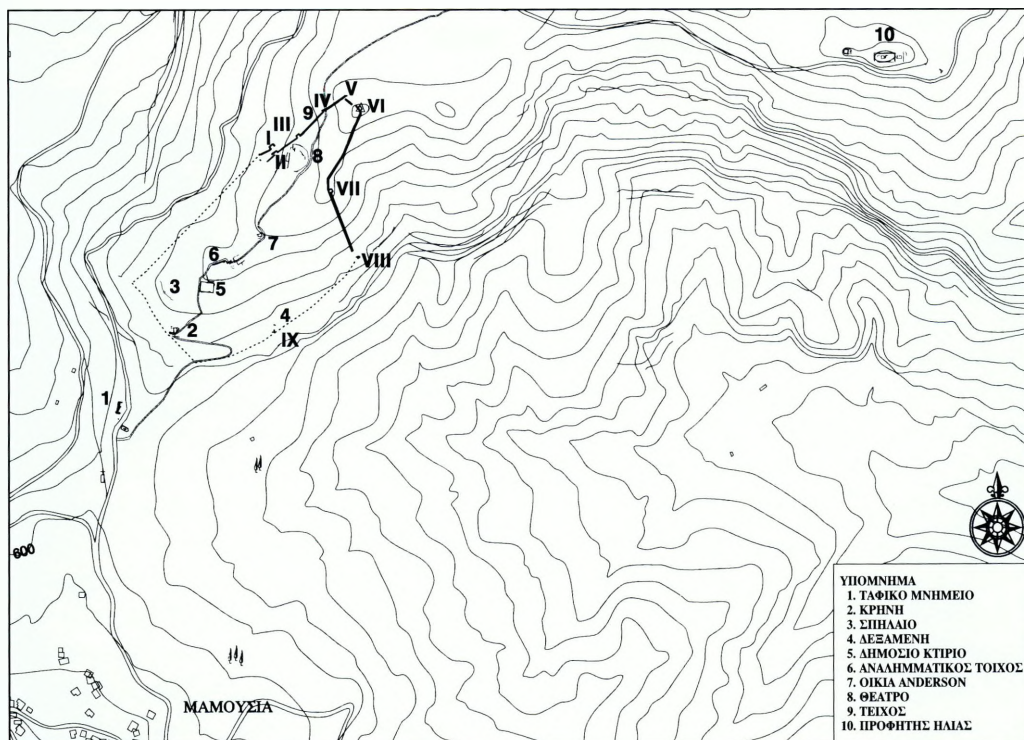
¹⁹ Αιλιανός, *Ποικ. Ιστ.* XIII 6.14.

²⁰ Στράβ. VIII 7.5.

²¹ Rizakis, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 305.

²² J.K. Anderson, *Excavations near Mamousia in Achaia, BSA* 48 (1953), σ. 154-171.

²³ Για τα ορατά αρχαία μνημεία της Κερύνειας, βλ. Meyer, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 130-133 και Δεκουλάκου, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 15-18.

Εικ. 3. Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας Κερύνειας.

στις δυτικές υπώρειες του υψώματος Άγιοι Αλόστολοι, όπου βρέθηκε ταφικός πίθος με αγγεία της πρωτογεωμετρικής εποχής²⁴, ενώ υπάρχουν ενδείξεις για την κατοίκηση της θέσης ήδη από τη μυκηναϊκή εποχή²⁵.

Την πρώτη ανασκαφή στην Κερύνεια πραγματοποίησε ο Anderson το 1951²⁶, ο οποίος ερευνήσε τα λείψανα οικίας στο Κάτω Βουνί εντός των τειχών της πόλης (εικ. 3:7). Ο ανασκαφέας χρονολογεί την ανέγερση της οικίας

στα τέλη της ελληνιστικής εποχής και την εγκατάλειψή της στον 1ο αι. μ.Χ.²⁷.

Στη δεκαετία του 1970, η Ιφ. Δεκουλάκου ανέσκαψε το σημαντικό ταφικό μνημείο (ελληνιστικό ηρώο) στη θέση Άγιος Κωνσταντίνος, νοτιοδυτικά της τειχοσμένης πόλης, στις υπώρειες του υψώματος στο Κάτω Βουνί²⁸ (εικ. 3:1). Το μνημείο χρονολογείται στα τέλη του γ' τετάρτου του 3ου αι. π.Χ., σύμφωνα με την ανασκαφέα²⁹. Γύρω του εκτείνεται το

²⁴ J. Coldstream, *Greek Geometric Pottery*, London 1968, σ. 221-223. Th.J. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, I, SIMA 55, Göteborg 1979, σ. 36, αριθ. 64.

²⁵ Papadopoulos, ό.π.

²⁶ Anderson, ό.π., σ. 154-171.

²⁷ Ό.π., σ. 167-168.

²⁸ ΑΔ 30 (1975), Χρονικά, σ. 120.

²⁹ Δεκουλάκου, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 68-84.

νεκροταφείο της πόλης με χρήση από τα τέλη του βου αι. π.Χ. έως και τον 3ο αι. μ.Χ., σύμφωνα με τα γνωστά στοιχεία από τους τάφους που ανασκάφηκαν στο χώρο του ελληνιστικού ηρώου³⁰.

Η ΣΤ ΕΠΚΑ, μετά την ολοκλήρωση των απαλλοτριώσεων του αρχαίου θεάτρου και του ιερού στον Προφήτη Ηλία το 2001, άρχισε εργασίες καθαρισμού του αρχαιολογικού χώρου από την πυκνή βλάστηση και προχώρησε στην ανασκαφή δοκιμαστικών τομών, για να διαπιστωθεί η κατάσταση διατήρησης των μνημείων. Οι εργασίες συνεχίστηκαν με πιο εντατικούς ρυθμούς τα δύο επόμενα έτη, στο πλαίσιο του έργου ανάπλασης-ανάδειξης της αρχαίας πόλης, με χρηματοδότηση από το Γ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης, και έφεραν στο φως σημαντικά στοιχεία για την τοπογραφία της πόλης.

Η κύρια δίοδος προς την οχυρωμένη πόλη βρισκόταν στο νότιο τμήμα της, όπου είναι ευκολότερη η πρόσβαση λόγω του ομαλού αναγλύφου του εδάφους. Εκεί καταλήγει και σήμερα το εν μέρει λαξευμένο στο φυσικό βράχο μονοπάτι, που οδηγεί στο ύψωμα του Κάτω Βουνίου (εικ. 3 και 4). Στο σημείο που ξεκινά το μονοπάτι στους πρόποδες του υψώματος, ανατολικά του ναυδρίου του Αγίου Κωνσταντίνου, θα πρέπει να κατέλγε ο δρόμος από την παραλιακή πεδιάδα της γειτονικής Ελίκης προς την Κερύνεια, αφού περνούσε από τις υπώρειες των Αγίων Αποστόλων κοντά στο ση-

Εικ. 4. Το μονοπάτι που οδηγεί στο Κάτω Βουνί.

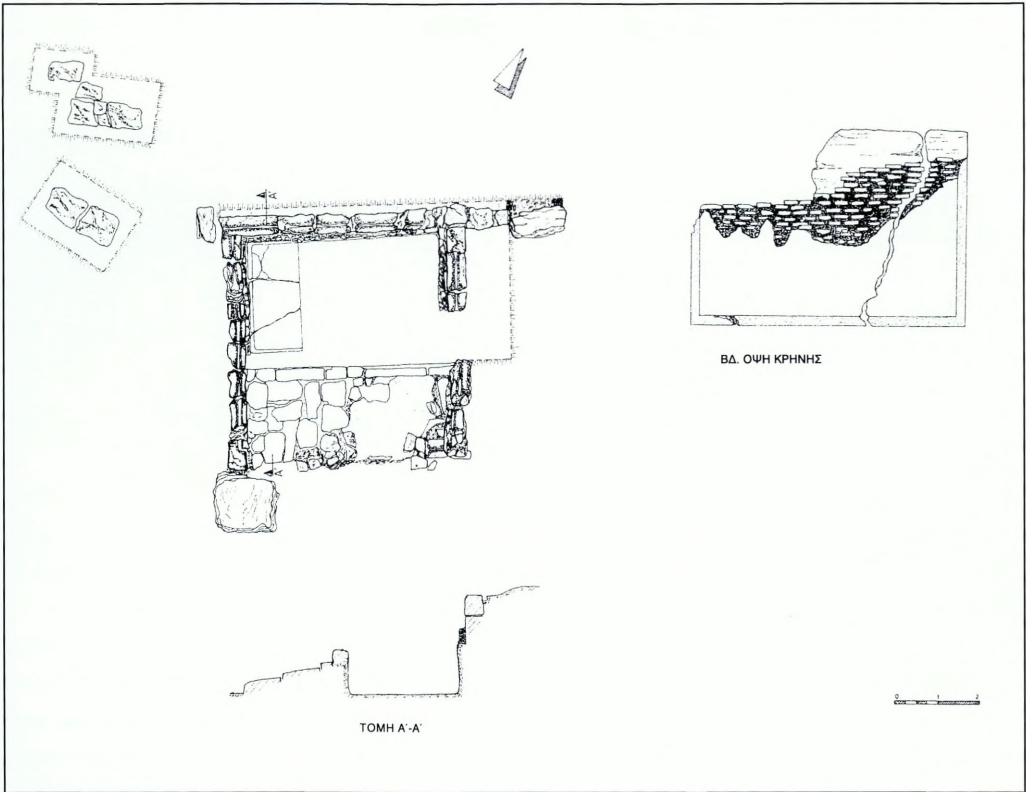
μερινό χωριό Δερβένι, όπως και ο σύγχρονος δρόμος προς τη Μαμουσιά. Πιθανώς με την πορεία του δρόμου αυτού έχουν σχέση τα κατάλοιπα πύργου στη θέση Πλόκαρη και τα αρχαία λείψανα στη θέση Καλάμι σε μικρή απόσταση ανατολικά του Δερβενίου. Επίσης, από το σημείο αυτό πιθανώς ξεκινούσε και ο δρόμος που θα οδηγούσε από την πόλη προς Ν. στην ορεινή ενδοχώρα, προς την αρχαία Αρκαδία, στα σημερινά Καλάβρυτα. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι νότια της Μαμουσιάς στην περιοχή των χωριών Πλατανιώτισσας, Βάλτας, Βιλιβίνας, Διγέλας τοποθετείται από τον Meyer το αρχαίο Άσχειον³¹, αρχαϊκή πόλη που είναι γνωστή κυρίως από επιγραφικές μαρτυρίες (εικ. 1)³².

³⁰ Ό.π., σ. 27-36. ΑΔ 25 (1970). Χρονικά, σ. 186. ΑΔ 30 (1975), Χρονικά, σ. 120, πίν. 68α. ΗΑΕ 137 (1981), σ. 183.

³¹ Meyer, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 142-143.

³² Το Άσχειον δεν αναφέρεται από τους αρχαίους

συγγραφείς, εκτός από τον Στέφανο Βυζάντιο (141, 3-4). Για τις επιγραφικές μαρτυρίες, βλ. Rizakis, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 289, αριθ. 490, σ. 339-340, αριθ. 597-598, σ. 342, αριθ. 605, σ. 362, αριθ. 659, σ. 363, αριθ. 661, σ. 372-373, αριθ. 688.

Εικ. 5. Κάτοψη και τομή της κρήνης και όψη του βορειοδυτικού τοίχου του βόρειου χώρου της.

Το μονοπάτι ξεκινά από τη θέση Σκαλιά, όπου ανάμεσα στους βράχους σχηματίζεται ένα στενό πέρασμα, και ακολουθώντας την κλιτύ του υψώματος στρέφεται προς Α., ενώ στη συνέχεια στρίβει προς ΒΔ. (εικ. 4). Στις παρειές των βράχων διακρίνονται ίχνη αρχαίων λαξευμάτων και θηκών, όπως και λείψανα τοίχων. Το μονοπάτι οδηγεί στη θέση Παλιόμυλος, στο νοτιοδυτικό άκρο του υψώματος, όπου είναι ορατά τα κατάλοιπα κτίσματος, που ο Meyer είχε θεωρήσει ότι ήταν ο πύργος της κεντρικής πύλης του τείχους (εικ. 3:2)³³. Ωστόσο, μετά τον καθαρισμό του από τη βλάστηση και την επιφανειακή επίχωση καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι μάλλον

πρόκειται για κρήνη. Οι εξωτερικές διαστάσεις του είναι 5,90×5,80 μ. και αποτελείται από δύο χώρους κτισμένους από ορθογώνιες λιθοπλίνθους από κροκαλοπαγή λίθο κατά το ισοδομικό σύστημα (εικ. 5). Ο νότιος χώρος έχει δάπεδο από πλακοειδείς λίθους από το ίδιο πέτρωμα, ενώ ο βόρειος χώρος χρησίμευε ως δεξαμενή, όπως συμπεραίνεται από το δάπεδό του από υδραυλικό κονίαμα, που βρίσκεται κατά 0,50-0,60 μ. χαμηλότερα από το δάπεδο του πρώτου χώρου. Το τοίχωμά

³³ Meyer, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 132.

Εικ. 6. Η τομή στο βόρειο χώρο της κρήνης.

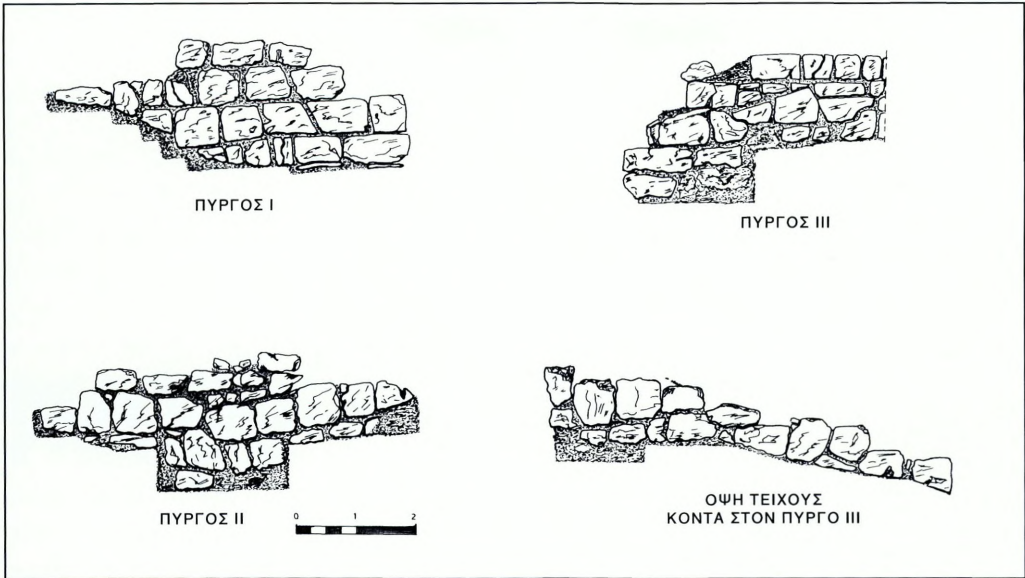
του είναι επενδεδυμένο με θραυσμένες κεραμίδες, που έχουν κονίαμα ως συνδετικό υλικό και είναι καλυμμένες εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα (εικ. 6). Η κρήνη χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή, πιθανώς στον 1ο αι. μ.Χ., σύμφωνα με την πρώτη εξέταση της κεραμικής που συγκεντρώθηκε, αν και δεν αποκλείεται να υπήρχε μια προγενέστερη ελληνιστική φάση.

Το τείχος σώζεται αποσπασματικά και η περιμέτρος του μόνον υποθετικά μπορεί να συμπληρωθεί στο νοτιοανατολικό, το νότιο και το νοτιοδυτικό τμήμα του, όπου είναι ορατά ελάχιστα ή σχεδόν καθόλου λείψανά του (εικ. 3:9). Η ακριβής πορεία του πάντως δεν είναι δυνατό να εξακριβωθεί χωρίς ανασκαφική έρευνα. Σε γενικές γραμμές ακολουθεί το φυσικό ανάγλυφο, που είναι αρκετά απότομο,

Εικ. 7. Το τείχος βορειοανατολικά του θεάτρου.

εξαιτίας της κλίσης του υψώματος. Εκτός από το βορειοδυτικό σκέλος του, όπου δυτικά και βορειοδυτικά του θεάτρου διατηρείται σε ύψος τριών έως πέντε δόμων (εικ. 7), στην υπόλοιπη διαδρομή του, όπου είναι ορατό, διακρίνεται απλώς μία σειρά λιθοπλίνθων στο έδαφος ή κατά διαστήματα μεμονωμένες λιθοπλίνθοι. Είναι κτισμένο με τετράπλευρες λιθοπλίνθους, αδρά λαξευμένες, χωρίς συνδετικό υλικό μεταξύ τους, από κροκαλοπαγή λίθο ή ψαμμίτη, ενώ στη στενή πλευρά του πύργου III έχει εφαρμοστεί αμελές πολυγωνικό σύστημα (εικ. 8). Μικρές τομές στα θεμέλια δύο πύργων και σε τμήμα του τείχους έδειξαν ότι στα σημεία αυτά εδράζεται στο χώμα, αλλά τα στοιχεία για τη χρονολόγησή του είναι ελάχιστα, καθώς η αρχαία επίχωση έχει διαταραχθεί και απομακρυνθεί λόγω της εντατικής καλλιέργειας του χώρου. Το πλάτος του στο βόρειο και το βορειοδυτικό σκέλος υπολογίζεται σε 1,50-1,65 μ., αν και δεν πραγματοποιήθηκε τομή κατά πλάτος, ώστε να έχουμε ακριβή στοιχεία για τις διαστάσεις και την κατασκευή του, ενώ στο νοτιοανατολικό σκέλος, όπου το ανάγλυφο του εδάφους είναι πιο απότομο, είναι μεγαλύτερο και φθάνει τα 2,50 μ.

Εικ. 8. Όψεις της δυτικής πλευράς των πύργων I και II, της νοτιοδυτικής πλευράς του πύργου III και τμήματος του τείχους νότια του πύργου III.

Σε καλύτερη κατάσταση σώζεται το βορειο-δυτικό σκέλος, σε απόσταση μόλις 10 μ. από τον αναλημματικό τοίχο της σκηνής του θεάτρου (εικ. 3:9). Στο σημείο, όπου κατά τη Δεκουλάκου³⁴ υπήρχε ίσως μία πύλη, σώζονται τα κατάλοιπα του ορθογώνιου πύργου I σε ύψος τεσσάρων δόμων (εικ. 3:9 και εικ. 8-9) και παράλληλα προς αυτόν, σε απόσταση 16 μ. προς το θέατρο, τα λείψανα του αμελότερα κτισμένου ορθογώνιου πύργου II, σε ύψος τριών δόμων (εικ. 8). Η σύνδεση του πύργου I με την κύρια γραμμή του τείχους προς Β. δεν είναι ορατή, ενώ νότια του πύργου I καθαρίστηκε από τη βλάστηση τμήμα του τείχους, μήκ. 20 μ., αλλά στη συνέχεια δεν βρέθηκαν ίχνη του. Με τα σημερινά δεδομένα δεν είναι σαφές, αν στο σημείο αυτό το τείχος είχε διπλή γραμμή, οπότε είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα υπήρχε πύλη και ο πύργος I θα χρησίμευε για την άμυνά της. Πάντως, είναι πιθανό ο πύργος II να αποτελεί

Εικ. 9. Ο πύργος I από ΝΔ.

μεταγενέστερη προσθήκη λόγω της πιο πρόχειρης κατασκευής του, αλλά και της υψομετρικής διαφοράς του από τον πύργο I, με τον

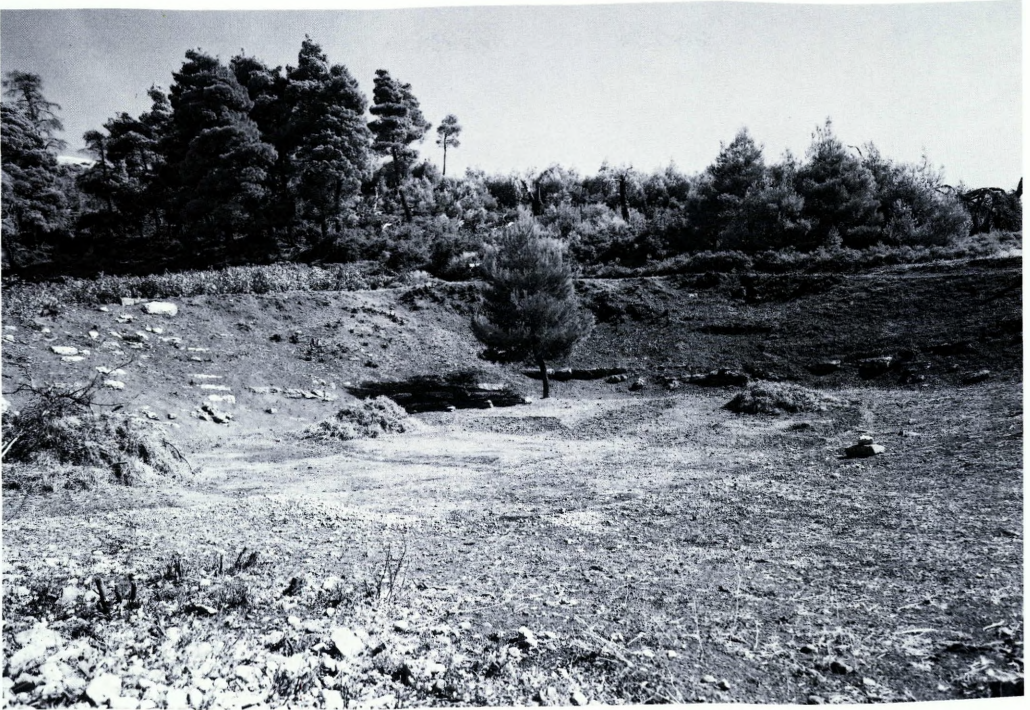
³⁴ Δεκουλάκου, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 16.

οποίο δεν φαίνεται να έχει οργανική σχέση. Την υπόθεση αυτή ενισχύει και το γεγονός ότι τμήμα του τείχους, μήκ. 34 μ., βορειοανατολικά του πύργου II, είναι μεταγενέστερη κατασκευή, καθώς είναι πολύ πρόχειρα δομημένο με τελείως επιφανειακή θεμελίωση. Σε απόσταση 41 μ. από τον πύργο II διατηρείται σε μέγιστο ύψος πέντε δόμων ο ορθογώνιος πύργος III (εικ. 8). Σε απόσταση 55 μ. από τον πύργο III αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια μικρού ορθογώνιου πύργου (πύργος IV), ενώ το τείχος με σχετικά απότομη κλίση ακολουθεί την ανωφέρεια του υψώματος προς Β., όπου σε απόσταση 46 μ. σχηματίζεται πυργίσκος (πύργος V) με τη μορφή ορθογώνιας επιμήκους προεξοχής. Από τον πυργίσκο το τείχος στρέφεται προς ΒΑ. και σε απόσταση 26 μ., στο ψηλότερο σημείο του υψώματος, σώζονται τα θεμέλια ορθογώνιου πύργου (πύργος VI). Στη συνέχεια διατηρούνται ελάχιστα τμήματα του τείχους μέσα στην πυκνή δασώδη βλάστηση, που όμως φανερώουν την πορεία του προς Ν. Σε απόσταση 120 μ. από τον πύργο VI βαίνει προς ΝΑ. σε ευθεία γραμμή ακολουθώντας το ανάγλυφο του εδάφους, που εδώ έχει απότομη κλίση. Σε απόσταση 20 μ. περίπου από το σημείο αυτό σώζονται τα ερείπια ορθογώνιου πύργου (πύργος VII). Το τείχος καταλήγει στον γκρεμό, που ορίζει το Κάτω Βουνί από Α., όπου διατηρούνται κτιριακά λείψανα, που πιθανώς ανήκουν σε πύργο (πύργος VIII). Προς Α. και Ν. πρέπει να ακολουθούσε το φρούδι του υψώματος, ενώ σε απόσταση περίπου 180 μ. από τον πύργο VIII είναι ορατό τμήμα κτίσματος, πιθανώς κατάλοιπα πύργου (πύργος IX). Μετά τον πύργο αυτό τα ίχνη του τείχους χάνονται, αλλά υποθέτουμε ότι θα ακολουθούσε τη γραμμή της πλαγιάς του λόφου. Σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε, η υπολογιζόμενη περίμετρός του είναι 1.350 μ.

και συνεπώς η οχυρωμένη πόλη θα είχε εμβασμόν 88 στρέμματα. Τα λιγοστά όστρακα από τον καθαρισμό του τείχους και την τομή στο θεμέλιο του πύργου II χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή (3ος-2ος αι. π.Χ.), αλλά μόνον η συστηματική ανασκαφή του θα δώσει επαρκή στοιχεία για μια ακριβέστερη χρονολόγηση.

Το σημαντικότερο μνημείο της πόλης εντός των τειχών της είναι αναμφίβολα το αρχαίο θέατρο, του οποίου ο αναλημματικός τοίχος βρίσκεται σε απόσταση μόλις 10 μ. νοτιοανατολικά του τείχους (εικ. 3:8 και εικ. 10). Το θέατρο είχε εντοπιστεί από τον Meyer το 1939, καθώς ήταν ορατός ο αναλημματικός τοίχος της σκηνής προς Δ. και μέρος του κοίλου, αν και καλυμμένο από μεγάλη επίχωση³⁵. Οι εκτεταμένοι καθαρισμοί, όπως και μία τομή που διανοίχθηκε κάθετα στο κοίλο προς την ορχήστρα, μας έδωσαν πολύτιμα στοιχεία για το μέγεθος και την κατάσταση διατήρησης του μνημείου. Η διάμετρος του κοίλου μετά τον καθαρισμό του υπολογίζεται σε 44 μ. Η τομή έδειξε ότι η χαμηλότερη σειρά εδωλίων βρισκόταν σε βάθος περίπου 2,30 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους και ότι τουλάχιστον δέκα σειρές εδωλίων είναι καλυμμένες από την επίχωση, δηλαδή συνολικά με το υπέργειο τμήμα του κοίλου διατηρούνται 25 σειρές εδωλίων (εικ. 11). Τα εδώλια αποτελούνται από τον εξαιρετικά ευπαθή στις καιρικές συνθήκες τοπικό ψαμμίτη, έχουν πλάτος 0,35-0,40 μ., όπως και ο χώρος του υποποδίου, που αποτελείται από σκληρό χώμα, δηλαδή η συνολική απόσταση των εδράνων μεταξύ τους είναι 0,70 έως 0,80 μ. Η πρόσθια όψη των εδωλίων ήταν

³⁵ Meyer, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 132.

Εικ. 10. Αποψη του κοίλου του θεάτρου μετά τον καθαρισμό του από τη βλάστηση.

κατακόρυφη, ενώ φαίνεται ότι δεν εδράζονταν απευθείας στο χώμα, αλλά σε υποθεμελίωση από μικρούς πλακοειδείς λίθους. Η τομή αποκάλυψε και τμήμα της κλίμακας με βαθμίδες πλ. 0,35-0,40 και ύψ. 0,22-0,23 μ., επίσης από ψαμμίτη, ενώ στη χαμηλότερη σειρά ήλθε στο φως τμήμα δύο θρόνων της προεδρίας από τον ίδιο λίθο. Επειδή δεν αποκαλύφθηκαν ολόκληροι, δεν είναι δυνατό να διαπιστωθεί αν ήταν αυτοτελείς. Τα όστρακα από την επίχωση που κάλυπτε το κοίλο ήταν ελάχιστα και προέρχονται κυρίως από αβαφή αγγεία, ενώ βρέθηκαν και αρκετά θραύσματα κεραμίδων. Γενικά η κεραμική μπορεί να χρονολογηθεί στην ελληνιστική εποχή, στον 3ο-2ο αι. π.Χ., και πιθανώς το θέατρο κτίστηκε περίπου την ίδια περίοδο με το παράπλευρο σκέλος του τείχους. Η θέση έχει επιλεγεί έτσι,

Εικ. 11. Η τομή που διανοίχθηκε στο κοίλο του θεάτρου.

Εικ. 12. Το δημόσιο κτίριο νότια του θεάτρου (αεροφωτογραφία).

ώστε το κοίλο να είναι στραμμένο προς Δ. σε ελεύθερο ορίζοντα, προς την κοιλάδα του Κερυνίτη, προφανώς για λόγους καλύτερης ακουστικής³⁶.

Νότια του θεάτρου καθαρίστηκε από τη βλάστηση μεγάλο δημόσιο κτίριο της αρχαίας πόλης, όπως και τμήμα ενός δεύτερου αμέσως βόρεια του πρώτου σε κακή κατάσταση διατήρησης (εικ. 3:5 και εικ. 12). Οι διαστάσεις του πρώτου κτιρίου είναι 22,30×16,20 μ. και οι τομές εξωτερικά της νότιας και της ανατολικής πλευράς έδειξαν ότι σώζεται σε μέγιστο ύψος

τεσσάρων δόμων (1,90 μ.). Είναι κτισμένο με ορθογώνιες λιθοπλίνθους από τον τοπικό κροκαλοπαγή λίθο με αδρή κατεργασία της όψης τους. Εξωτερικά της ανατολικής πλευράς του εντοπίστηκαν κατάλοιπα δρόμου από σκληρό χώμα με χαλίκι και σε υψηλότερο επίπεδο θραύσματα σπονδυλών δωρικών κιόνων επιχρισμένων με κονίαμα (εικ. 13). Η κεραμική από τις τομές χρονολογεί την ανέγερση του κτιρίου στον 3ο αι. π.Χ., αλλά φαίνεται ότι είχε μακροχρόνια χρήση με περισσότερες από μία φάσεις. Αξίζει να σημειωθεί η ανεύρεση τμή-

³⁶ Βλ. και το θέατρο του Κλείτορος: Μ. Πετριτάκη, Θέατρο Κλείτορος - Η αναδυόμενη εικόνα του μνημείου μέσα από τα πρώτα ανασκαφικά στοιχεία, *Forschun-*

gen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier "100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen", Athen 5.3.-7.3.1998, Athen 2001, σ. 123.

Εικ. 13. Τμήμα σπονδύλου κίονα που βρέθηκε σε τομή εξωτερικά του δημόσιου κτιρίου.

Εικ. 14. Τμήμα πήλινου ομοιώματος ναού από τομή εξωτερικά του δημόσιου κτιρίου.

ματος μικρογραφικού πήλινου ναΐσκου με δωρικό κιονόκρανο, που επιστέφεται από ζωφόρο με ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο (εικ. 14).

Από το δεύτερο κτίριο σώζεται σε καλύτερη κατάσταση ο νότιος μακρύς τοίχος του. Τα δύο κτίρια ορίζονται προς Β. από μεγάλο αναλημματικό τοίχο κτισμένο με καλά δουλεμένες λιθοπλίνθους από κροκαλοπαγή λίθο κατά το ισοδομικό σύστημα, αν και αμελές (εικ. 3:6 και εικ. 15). Ο τοίχος σώζεται σε ύψος 2,20 μ. στο σημείο που ανασκάφηκε μικρή τομή, είναι ορατός επιφανειακά σε μήκος περίπου 25 μ. με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και στο ανατολικό άκρο του σχηματίζει γωνία προς Ν. Χρονολογείται περίπου στην ίδια περίοδο με το μεγάλο κτίριο, αλλά υπάρχουν και προσθήκες της ρωμαϊκής εποχής. Στο άνδηρο που δημιουργείται βόρεια του αναλημματος εντοπίστηκαν τα θεμέλια μικρού κτιρίου της ρωμαϊκής εποχής με αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση και βορειοανατολικά αυτού είναι ορατό επιφανειακά τμήμα κτιρίου μάλλον της ελληνιστικής εποχής.

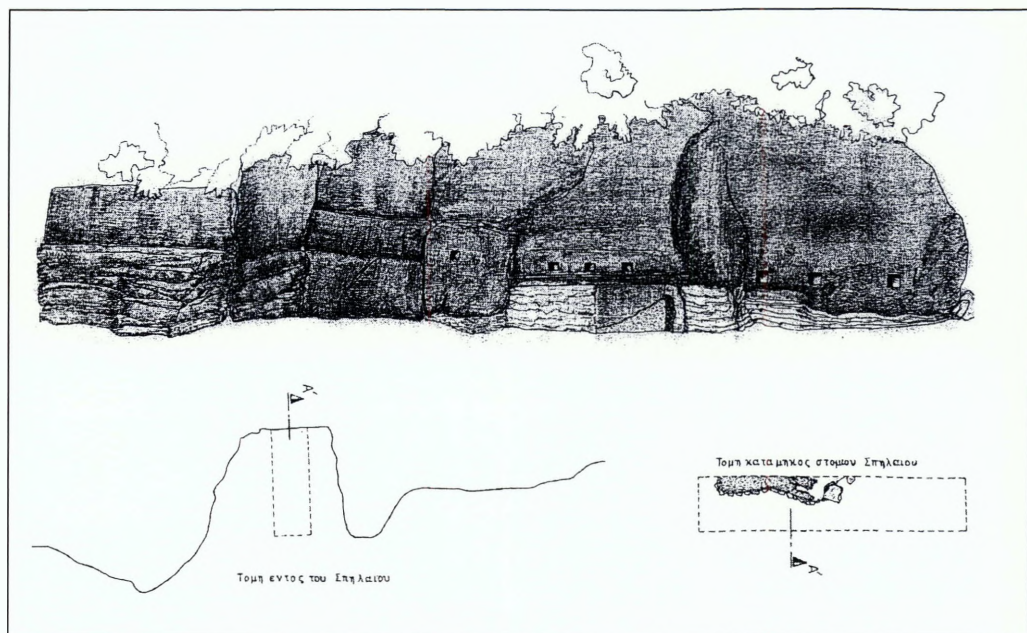
Βορειοδυτικά της κρήνης υπάρχει αβαθές σπήλαιο, που κυρίως λόγω των ορθογώνιων λαξευμάτων στην πρόσοψή του είχε θεωρη-

Εικ. 15. Ο αναλημματικός τοίχος βόρεια του δημόσιου κτιρίου.

θεί υπαίθριο ιερό (εικ. 3:3 και εικ. 16-17)³⁷. Ωστόσο, τομή που πραγματοποιήθηκε στο εσωτερικό του έδειξε ότι χρησίμευε ως δεξα-

³⁷ Δεκουλάκου, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 16.

Εικ. 16. Όψη του σπηλαίου και κάτοψη των δύο τομών που διανοίχθηκαν.

μενή για τη συλλογή νερού, που πιθανώς τροφοδοτούσε τη γειτονική κρήνη. Οι λαξευμένες δοκοθήκες στην πρόσοψη θα χρησιμοποιούνταν για τη στήριξη στεγάστρου στην αρχαιότητα, αφού σχεδόν επιφανειακά μπροστά από το σπήλαιο εντοπίστηκε τμήμα δαπέδου από κονίαμα. Το δάπεδο της δεξαμενής από υδραυλικό κονίαμα βρέθηκε σε βάθος 2,20 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους και 3,15 μ. από την οροφή του σπηλαίου. Το πλάτος της υπολογίζεται σε 1,30 μ., ενώ το μήκος της είναι μεγαλύτερο των 2 μ., που ήταν το μήκος της τομής. Στο βάθος του σπηλαίου σώζεται εφαιπτόμενος στο βράχο μικρός τοίχος από τμήματα κεραμίδων και κονίαμα ως συνδετικό υλικό, καλυμμένος εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα, ώστε να χρησιμεύει ως τοίχωμα της δεξαμενής. Δύο όμοια τοιχάρια, επίσης επιχρισμένα εσωτερικά με κονίαμα, σχημάτιζαν τις πλαϊνές όψεις της. Η

Εικ. 17. Άποψη του σπηλαίου βόρεια της κρήνης.

κεραμική από την τομή ήταν κυρίως ρωμαϊκή και περιελάμβανε πολλά όστρακα από πρόχους.

Μία ακόμη δεξαμενή εντοπίστηκε βορειο-ανατολικά του μονοπατιού, στη θέση Σκαλιά (εικ. 3:4). Η καμαροσκεπής δεξαμενή είναι λαξευμένη στο φυσικό βράχο, και εσωτερικά

επιχρισμένη με κονίαμα. Το μήκος της φθάνει τα 3,05 μ., το πλάτος της κυμαίνεται από 1,08 έως 1,22 μ., ενώ έως το βάθος των 2,60 μ. από την οροφή της, όπου σταμάτησε η αποχωμάτωση, δεν είχε βρεθεί το δάπεδό της. Η κεραμική από την επίχωση είναι χονδροειδής αβαφής της ρωμαϊκής εποχής. Οι δεξαμενές αυτές έχουν άμεση σχέση με την ύδρευση της Κερύνειας, η οποία φαίνεται ότι τροφοδοτείτο από πηγή στη θέση Άη-Βλάσσης σε απόσταση περίπου 1,5 χλμ. προς Β., όπου στο παρελθόν είχαν έλθει τυχαία στο φως πήλيني αγωγοί, καθώς εντός των τειχών μάλλον δεν υπήρχε πηγή.

Σε απόσταση 900 μ. βορειοανατολικά της οχυρωμένης πόλης, σε περίοπτο σημείο στη θέση Ελληνικό, στο ανατολικό άκρο του οροπεδίου στο Πάνω Βουνί σώζονται τα κατάλοιπα αρχαίου ιερού, όπου σήμερα είναι κτισμένο ναύδριο του Προφήτη Ηλία (ε.κ. 3:10). Από τον Προφήτη Ηλία είναι ορατή η κοιλάδα του Βουραϊκού, το οροπέδιο του Αγίου Νικολάου και το ύψωμα που βρίσκεται το Κάστρο Διακοπτού, σύγχρονος οικισμός κοντά στο Καθολικό με αρχαία οικιστικά κατάλοιπα, τα οποία από τον Meyer αποδίδονται στη Βούρα (ε.κ. 1)³⁸. Στη θέση αυτή στο παρελθόν είχαν έλθει στο φως αρχιτεκτονικά μέλη και θραύσματα γλυπτών, ενώ επιφανειακά υπάρχει πληθώρα οστράκων και κεραμίδων. Στο σημείο που είναι κτισμένο το ναύδριο του Προφήτη Ηλία διακρίνονταν τα λεί-

Εικ. 18. Ο μικρός ναός στον Προφήτη Ηλία.

ψανα επιμήκους οικοδομήματος, που αρχικά είχε υποτεθεί ότι ήταν τα θεμέλια στοάς³⁹ και δυτικά του ήταν ορατά τα κατάλοιπα αρχαίου ναόσχημου οικοδομήματος σχετικά μικρών διαστάσεων.

Το καλοκαίρι του 2001, άρχισε ο καθαρισμός της θέσης από τη βλάστηση και η ανασκαφή του κτιρίου δυτικά του Προφήτη Ηλία. Η έρευνα αποκάλυψε τη θεμελίωση μικρού ναού με προσανατολισμό προς Α., που σώζεται σε ύψος δύο δόμων και σε τμήμα της ανατολικής και της βόρειας πλευράς του σε ύψος τριών δόμων (ε.κ. 18). Οι διαστάσεις του ναού, που αποτελείται από λιθοπλίνθους από ψαμμίτη, είναι 13,30×8,70 μ. και, όπως δείχνει η κάτοψή του, πρέπει να ήταν δίστυλος εν παραστάσι με πρόναο και σηκό. Καθώς τα κατάλοιπα του ναού σώζονται τελείως επιφανειακά, η επίχωση που τα κάλυπτε ήταν μικρή και αναμοχλευμένη. Βρέθηκαν λιγοστά ευρήμα-

³⁸ Meyer, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 134 κ.ε. Επίσης, βλ. Ν. Μουτσόπουλος, *Αρχιτεκτονικά μνημεία της περιοχής της αρχαίας Βούρας*, Αθήνα 1958, σ. 11-18 και Ν. Παπαχατζής, *Πανσαίνιον Ελλάδος Περιήγησις, Αρχαϊκά*, Αθήνα 1980, σ. 155-156. Για την ταύτιση των ερειπίων στη

θέση Άγιος Στέφανος στα Ζαχλωρίτικα με την κλασική Βούρα, που καταστράφηκε από το σεισμό του 373 π.Χ., βλ. Rizakis, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 210.

³⁹ Δεκουλάκου, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 17, 23.

Εικ. 19. Ο μεγάλος ναός με το ναύδριο του Προφήτη Ηλία στο εσωτερικό του. Αριστερά του ναού διακρίνονται τα θεμέλια του νεότερου κτίσματος και τμήμα του βωμού (αεροφωτογραφία).

τα: όστρακα, που χρονολογούνται από τον 4ο αι. π.Χ. έως τη ρωμαϊκή εποχή, θραύσματα ειδωλίων, κυρίως γυναικείων μορφών, και ελάχιστα μεταλλικά αντικείμενα. Η ανέγερση του ναού χρονολογείται στην ύστερη κλασική εποχή, σύμφωνα με την κεραμική που βρέθηκε, αλλά φαίνεται ότι χρησιμοποιείτο έως τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες. Επίσης, βρέθηκαν θραύσματα κεραμίδων πήλινων και μαρμαρίνων, τμήμα πήλινης σίμης με ίχνη γραπτής διακόσμησης, καθώς και λίθινο θραύσμα από ταινία με σταγόνα. Τα ευρήματα αυτά δηλώνουν ότι η κεράμωση και ο θριγκός του οικοδομήματος πρέπει να αποτελούνταν αρχικά από πήλινα στοιχεία, τα οποία αργότερα αντικαταστάθηκαν από λίθινα.

Το καλοκαίρι του 2003, στο σημείο που είναι κτισμένο το ξωκλήσι του Προφήτη Ηλία και σε

απόσταση 40 μ. ανατολικά του μικρού ναού αποκαλύφθηκαν σχεδόν επιφανειακά τα θεμέλια μεγάλου κτιρίου, διαστ. 36,40×15,40 μ. (εικ. 3:10 και εικ. 19). Η κάτοψη και οι διαστάσεις τους, όπως και τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, δείχνουν ότι ανήκουν σε περίπτερο δωρικό ναό, με προσανατολισμό προς Α., και όχι σε στοά. Στην παρούσα φάση αποκαλύφθηκε μόνον η θεμελίωση της περιστασής του, που σώζεται σε ύψος δύο δόμων σε κακή κατάσταση διατήρησης. Οι λιθοπλινθοί από τον ευπαθή ψαμμίτη είναι ιδιαίτερα ρηγματωμένες, σχεδόν θρυμματισμένες, ενώ η νοτιοδυτική γωνία της περιστασής είναι τελείως κατεστραμμένη (εικ. 19-20). Στους γύρω αγρούς και αμπελώνες έχουν εντοπιστεί στο παρελθόν αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη, κυρίως σπόνδυλοι δωρικών κίονων και μαρμαρίνες κεραμίδες, αλλά και τμήματα από το θριγκό του ναού

από ψαμμίτη, από τα οποία τα λιγότερο ογκώδη μεταφέρθηκαν στο Μουσείο του Αιγίου. Μικρή τομή στα νοτιοανατολικά του ναού απέδωσε κεραμική που χρονολογείται από τον 5ο αι. π.Χ. έως την πρώιμη ελληνιστική εποχή, χάλκινα νομίσματα, λίγα θραύσματα από μεταλλικά αντικείμενα, ανάμεσά τους και μία σιδερένια αιχμή βέλους, καθώς και μαρμάρινο θραύσμα από ένδυμα γλυπτού και τμήμα μαρμάρινου ανθεμίου, πιθανώς από ακρωτήριο του ναού (ε.κ. 21). Η κεραμική από την τομή αυτή αποτελεί τη σημαντικότερη μαρτυρία για τη χρονολόγηση της χρήσης του ναού έως το β' μισό του 4ου αι. π.Χ. τουλάχιστον, αφού από την ανασκαφή της περιστασής του δεν βρέθηκαν παρά ελάχιστα όστρακα της κλασικής εποχής. Δύο από τα χάλκινα νομίσματα που συντηρήθηκαν χρονολογούνται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. Πρόκειται για νόμισμα κοπής Κασσάνδρου (πριν από το 306 π.Χ.) και νόμισμα της Αιγείρας (330 π.Χ. περίπου)⁴⁰. Επίσης, σε τομή νοτιοδυτικά του ναού εντοπίστηκε στρώμα με κεραμική της ύστερης γεωμετρικής εποχής, που αποτελεί και το μοναδικό έως τώρα στοιχείο που διαθέτουμε για την κατοίκηση της Κερύνειας στη γεωμετρική εποχή.

Σημαντικό εύρημα είναι τα θραύσματα από μαρμάρινα γλυπτά, πιθανώς αετωματικά, μικρό απότμημα ενδύματος, που ήδη αναφέρθηκε, τμήμα μηρού γυνής ανδρικής μορφής, που εντοπίστηκε επιφανειακά από τον αρχαιοφύλακα Φ. Αντωνόπουλο, όπως και μικρό θραύσμα από ασπίδα και τμήμα κορμού γυναικείας μορφής, που βρέθηκαν κατά τον καθαρισμό αρχαίου τοίχου βόρεια του ναού.

Εικ. 20. Η βορειοδυτική γωνία του μεγάλου ναού στον Προφήτη Ηλία.

Πριν από χρόνια είχαν βρεθεί από ντόπιους στην περιοχή του Προφήτη Ηλία και παραδοθεί στη ΣΤ ΕΠΚΑ πέντε αποθραύσματα αετωματικών γλυπτών από παριανό μάρμαρο, που σήμερα φυλάσσονται στο Μουσείο Αιγίου.

Εικ. 21. Τμήμα μαρμάρινου ανθεμίου από τομή νοτιοανατολικά του μεγάλου ναού στον Προφήτη Ηλία.

⁴⁰ Βλ. αντίστοιχα SNG Cop., 1140 και 127.

Εικ. 22. Τμήμα κεφαλής κρανοφόρου πολεμιστή από τον Προφήτη Ηλία.

Εικ. 23. Κάτω τμήμα γυναικείας μορφής από τον Προφήτη Ηλία.

ου. Πρόκειται για τμήμα κεφαλής κρανοφόρου πολεμιστή (εικ. 22), το κάτω τμήμα γυναικείας μορφής, που φορά πέπλο, με την ελλειψοειδή πλίνθο του (εικ. 23), καθώς και τρία θραύσματα από το πέλμα, το πόδι και την κνήμη ανδρικών μορφών. Ο Ευθ. Μαστροκώστας, ο οποίος τα δημοσίευσε, θεωρεί ότι είναι αετωματικά και τα χρονολογεί στην ύστερη αρχαϊκή εποχή, στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.⁴¹ Η θέση που βρέθηκαν τα παραπάνω γλυπτά, το μέγεθός τους, η ομοιότητα του μαρμάρου με τα θραύσματα που ήλθαν στο φως στην πρόσφατη έρευνα του χώρου, αλλά

και η τεχνοτροπική τους συγγένεια είναι στοιχεία που συνηγορούν στην άποψη ότι όλα προέρχονται από το αέτωμα ή τα αετώματα του μεγάλου ναού στον Προφήτη Ηλία. Είναι προφανές ότι το θέμα τους είναι σκηνή μάχης, ενώ πιθανή θεωρείται η χρονολόγησή τους στο 490-480 π.Χ.⁴² Η χρονολόγηση αυτή αποτελεί συγχρόνως *terminus ante quem* και για την ανέγερση του ναού, αν και το σχετικά επίμηκες σχήμα του ενδεχομένως υποδηλώνει μια πρωιμότερη χρονολόγησή του στον 6ο αι. π.Χ.

Μπροστά από την ανατολική όψη του ναού σώζονται τα κατάλοιπα μικρού νεότερου κτί-

⁴¹ Ε. Μαστροκώστας, Αποθραύσματα υστεροαρχαϊκών εναέτιων γλυπτών εκ Κερυνείας Αχαΐας, *Archaische und griechische Plastik, Akten des Internationalen Kolloquiums vom 22.-25. April 1985, Mainz am Rhein* 1986, σ. 141.

⁴² Η Ντ. Κατσωνοπούλου υποστηρίζει μια χρονολόγηση για τα δημοσιευμένα από τον Μαστροκώστα γλυπτά γύρω στο 460 π.Χ., συνδέοντας την ανέγερση του ναού με την εγκατάσταση των Μυκηναίων στην πόλη μετά το 468 π.Χ., και για τον ίδιο λόγο υποθέτει ότι ανήκαν σε αέτωμα που απεικόνιζε την Ιλίου Πέρσι: D. Katsonopoulou, *Pedimental Sculptures in Parian Marble from Keryneia of*

Achaea, στο: Δ. Σκιάλαρνι - Ντ. Κατσωνοπούλου, *Παρία Λίθος, Λατομεία, μάρμαρο και εργαστήρια γλυπτικής της Πάρου, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων, Παροικία, Πάρος, 2-5 Οκτωβρίου 1997*, Αθήνα 2000, σ. 376. Θεωρώ τη χρονολόγηση αυτή πολύ χαμηλή, καθώς είναι εμφανής η τεχνοτροπική συγγένεια των γλυπτών από τη Μαμουσιά με έργα της ύστερης αρχαϊκής εποχής, ενώ δεν μπορούν να χρονολογηθούν, κατά την άποψή μου, αργότερα από το νεότερο αέτωμα του ναού της Αφαίας. Συνεπώς, η ανέγερση του ναού πρέπει να αποσυνδεθεί από την εγκατάσταση των Μυκηναίων προσφύγων από την Κερύνεια.

Εικ. 24. Άποψη του βωμού του μεγάλου ναού στον Προφήτη Ηλία, από ΝΔ.

σματος αμελούς κατασκευής (εικ. 19), ενώ σε απόσταση 14 μ. από το ναό αποκαλύφθηκαν τα τελείως επιφανειακά σωζόμενα λείψανα βωμού, μήκ. 17,55 και πλ. 3-5,15 μ. (εικ. 19 και 24). Μεγάλο τμήμα της ανατολικής πλευράς του έχει καταστραφεί από την καλλιέργεια και διατηρείται στο ύψος του κατώτερου δόμου της κρηπίδας, που αποτελείται από λιθοπλίνθους από κροκαλοπαγή λίθο και ψαμμίτη, ενώ στο κέντρο της δυτικής πλευράς του σώζεται και τμήμα του ανώτερου δόμου.

Οι ιστορικές μαρτυρίες, αλλά και τα αρχαιολογικά δεδομένα φανερώνουν ότι η Κερύνεια ήταν μια σχετικά μικρή, ορεινή πόλη της Αιγιάλειας, που όμως έπαιξε σημαντικό ρόλο στις εξελίξεις στο πλαίσιο της Αχαικής Συμπολιτείας κατά την ελληνιστική εποχή, όταν γνώρισε και τη μεγαλύτερη ακμή της.

Η συστηματική έρευνά της ασφαλώς θα φέρει στο φως νεότερα στοιχεία για την τοπογραφία και την ιστορική διαδρομή της αρχαίας πόλης.

ANCIENT KERYNIA: RECENT RESEARCH

EROPHILI KOLIA

The ruins of ancient Kerynia, a city in Aigialeia, are preserved on the Vouni Hill, to the north of the village of Mamousia, between the valleys of the rivers Kerynitis and Vouraikos in eastern Achaia. The site lies at a height of 753 m. in a naturally defended position. The visible remains of the fortified city date mainly from the Hellenistic period, at which Kerynia flourished. Architectural remains of a sanctuary of the Archaic and Classical periods are preserved on Prophitis Ilias, 900 m. to the north-east of the city. In recent years, the VI Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities has begun work on cleaning the archaeological site, as part of the

“Restoration and Enhancement of Ancient Kerynia” project, funded by the Third Community Support Framework. This work has brought to light important evidence for the topography of the city and its monuments: the fortification walls, the theatre, the large public building at the centre of the walled city, and the two temples on Prophitis Ilias. The continuation of the work on the archaeological site, and the systematic investigation of the sanctuary on Prophitis Ilias in the future will undoubtedly make a contribution to solving problems connected with the phases of the city and the dating of its monuments.

Οι πολυάριθμες σωστικές ανασκαφές που έχουν γίνει στη ροδιακή νεκρόπολη, ιδιαίτερα κατά τα τελευταία χρόνια, αποκάλυψαν μία από τις σημαντικότερες και μεγαλύτερες νεκροπόλεις του ελληνιστικού κόσμου και έφεραν στο φως σημαντικό αριθμό τάφων και ταφικών συγκροτημάτων. Τα ταφικά αυτά μνημεία, ορισμένα από τα οποία είναι ορατά έως σήμερα, βρίσκονται διάσπαρτα και στους τρεις τομείς της νεκρόπολης: το δυτικό, τον κεντρικό και τον ανατολικό¹.

Ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της δυτικής νεκρόπολης είναι το ταφικό συγκρότημα της Ασπίδας², το οποίο χαρακτηρίζεται από υπαίθριο διάδρομο που πλαισιώνεται από δύο σειρές κτιστών τάφων και καταλήγει

σε κρηπίδωμα, πίσω από το οποίο υψώνεται ψηλό μέτωπο βράχου με τη χαρακτηριστική ανάγλυφη ασπίδα. Οι ψευδοθύρες, ο πεσός, το γείσο και τα θρανία, στοιχεία που παραπέμπουν στην αρχιτεκτονική της ιδιωτικής οικίας και διακοσμούν μαζί με την ασπίδα τη μνημειακή ψευδοπροσοψη, θυμίζουν σκηνικό για τα ταφικά δρώμενα και καθιστούν το μνημείο μοναδικό (εικ. 1)³.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης τα ταφικά συγκροτήματα που αποκαλύφθηκαν βόρεια της Ασπίδας στα οικοπέδα Α. Ατσίδη⁴, Π. Παναγιωτάκη⁵ και Γ. Ρίκα⁶, ενώ εξίσου σημαντικοί είναι οι τάφοι και οι ταφικές κατασκευές που ήρθαν στο φως κατά την εκσκαφή ορυγμάτων από τη ΔΕΥΑΡ

* Ευχαριστώ θερμά την Επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Ηρώ Ζερβουδάκη για τις σημαντικές παρατηρήσεις της στο κείμενο, τη διευθύντρια της Εφορείας Μ. Φυλήμονος-Τσοποτού για τις πολύτιμες υποδείξεις της και τη συνάδελφο αρχαιολόγο Π. Ψαρρή για τη βοήθεια και τη συμπαράστασή της κατά τη διάρκεια της μελέτης.

¹ Βλ. Α. Maiuri, *ASAtene* II (1916), σ. 134· Α. Maiuri, *Nuova silloge epigrafica di Rodi e Cos*, Firenze 1925, σ. 59 κ.ε.: P.M. Fraser, *Rhodian Funerary Monuments*, Oxford 1977, σ. 9 κ.ε.: Πατσιαδά 2001, σ. 32-34.

² Βλ. ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, σ. 637-638 (Μνημείο της Ασπίδας)· Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *ΑΔΑ* VI (1973), σ. 115-116, εικ. 2-3· Πατσιαδά 2001, σ. 56-57.

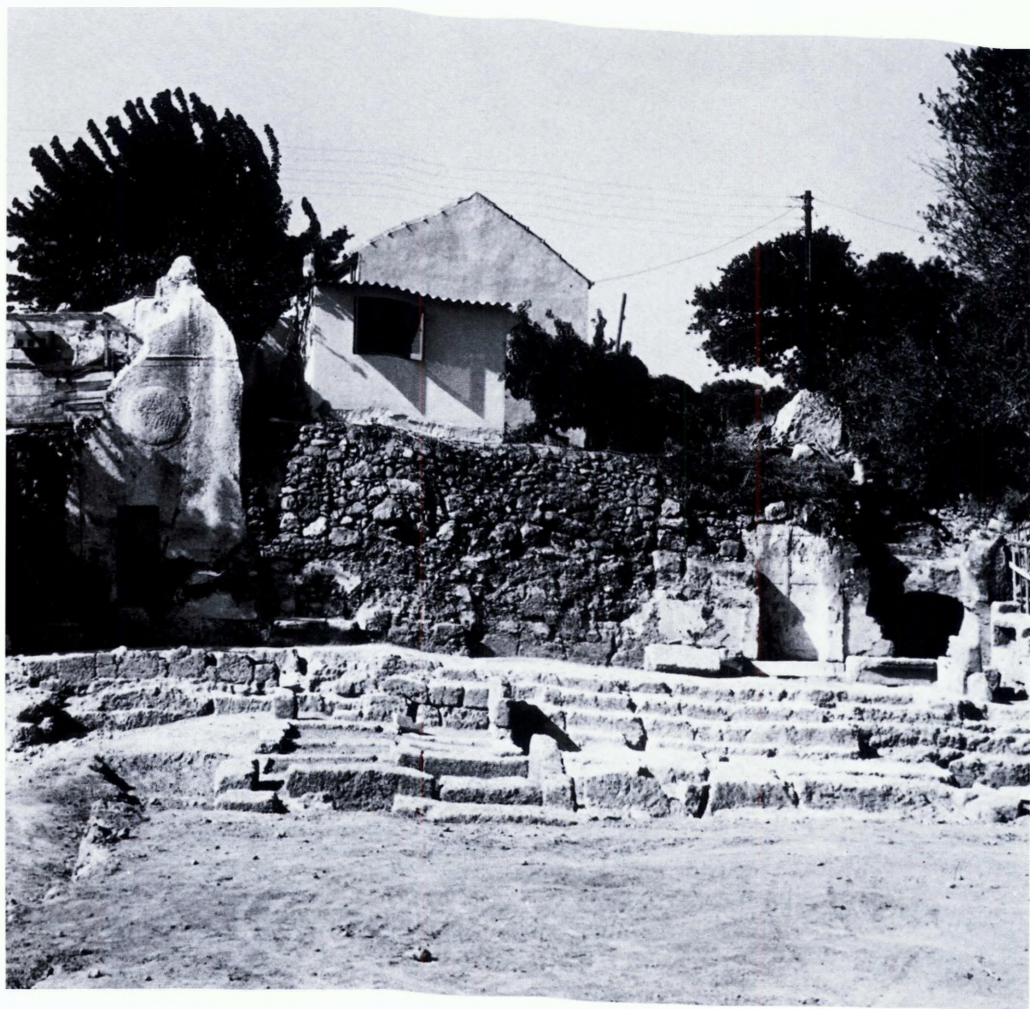
³ Βλ. Β. Πατσιαδά, Ροδιακή ταφική αρχιτεκτονική, στο: *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψή από τους Τούρκους (1523)*, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρόδος 24-29

Οκτωβρίου 1993, Πρακτικά, Α, Αθήνα 1999, σ. 132-133, σημ. 39, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁴ Στο οικοπέδο ερευνήθηκαν συνολικά 79 λακκοειδείς τάφοι, δύο θήκες, ένας υπόγειος θαλαμοειδής τάφος και ένα κτιριακό συγκρότημα. Βλ. ΑΔ 52 (1997), Χρονικά, σ. 1087-1089, πίν. 411.

⁵ Το οικοπέδο δεν αναφέρεται στα Χρονικά του ΑΔ. Από τα ημερολόγια της ανασκαφής φαίνεται ότι στο οικοπέδο αποκαλύφθηκαν συγκροτήματα λακκοειδών και κιβωτιόσχημων τάφων.

⁶ Στο οικοπέδο, το οποίο δυστυχώς δεν κατέστη δυνατό να ενταχθεί στο τοπογραφικό της περιοχής (εικ. 2), αποκαλύφθηκαν συνολικά 61 τάφοι και τέσσερις καψίσεις, δύο σε πήλινες υδρίες και δύο σε λίθινες οστεοθήκες. Βλ. ΑΔ 34 (1979), Χρονικά, σ. 431-433, σχέδ. 5, πίν. 229α-γ και 230α-δ.

Εικ. 1. Το μνημείο της Ασπίδας.

(τέως ΕΔΥΡ)⁷ και τις σωστικές ανασκαφές στα οικοπέδα, Μ. Καραγιάννη⁸, Γ. Ρίκα 3⁹,

⁷ Κατά τη διάνοιξη ορύγματος βορειοανατολικά της «Ανοικοδόμησης» αποκαλύφθηκαν δεκατρείς κτιστοί και λακκοειδείς τάφοι. Βλ. ΑΔ 30 (1975), Χρονικά, σ. 361. Σημαντικοί τάφοι και ταφικά μνημεία ήρθαν στο φως επίσης κατά τη διάνοιξη ορυγμάτων στην οδό Παρθενόπης, βλ. παρακάτω, υποσημ. 22.

⁸ Βρίσκεται ανατολικά του νεκροταφείου της «Ανοικοδόμησης» και αποτελούσε τμήμα του Οικοδομικού Συνεταιρισμού, βλ. παρακάτω, υποσημ. 20. Στο οικοπέδο επισημάνθηκαν εννέα λαξευτοί τάφοι. Βλ. ΑΔ 34 (1979), Χρονικά, σ. 433.

⁹ Το οικοπέδο δεν αναφέρεται στα Χρονικά του ΑΔ. Από τα ημερολόγια της ανασκαφής και το τοπογραφικό της περιοχής φαίνεται πως βρισκόταν νοτιοανατολικά της «Ανοικοδόμησης». Στο οικοπέδο βρέθηκαν θαλαμωτοί τάφοι και κτιστές κατασκευές, καθώς και τμήματα τοίχων.

Ν. Κυρχατζή¹⁰, Ν. Σαμοθράκη¹¹ και Δ. Ζυγούρη¹². Τμήμα της ίδιας νεκρόπολης αποτελούν επίσης τα σημαντικά νεκροταφεία που αποκαλύφθηκαν τα τελευταία χρόνια στην οδό Καμίρου¹³ στα οικόπεδα Κ. Σταυρούλη - Γ. Λέκκα¹⁴, Δ. Παρασσού¹⁵, Γ. Παπαθεοδωράκη¹⁶, κ.ά.¹⁷, καθώς και τα ταφικά κυκλικά μνημεία στα οικόπεδα Μ. Δοντά-Δηλαβεράκη¹⁸ και Σπανακαρά (ε.κ. 2)¹⁹. Ο μεγάλος αριθμός των τάφων και το πλήθος των ευρημάτων από την παραπάνω νεκρόπολη αποδεικνύουν ότι η

περιοχή είχε εκτεταμένη και πυκνή ταφική χρήση από τα χρόνια του συνουκισμού (408 π.Χ.) έως και την ύστερη αρχαιότητα.

Το νεκροταφείο που θα μας απασχολήσει φέρει τη συμβατική ονομασία «Νεκροταφείο της Ανοικοδόμησης», ονομασία που οφείλεται σε οικοδομικό πρόγραμμα του Συνεταιρισμού των Υπαλλήλων, το οποίο εγκαινιάστηκε στην περιοχή κατά το 1972²⁰. Βρίσκεται ανατολικά του μνημείου της Ασπίδας²¹ και νότια της οδού Παρθενόπης²² (τέως Ντοκούζ

¹⁰ Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε γυναικείο άγαλμα και ταφικό μνημείο αποτελούμενο από υπόγειο κτιστό καμαροσκεπή τάφο, πάνω από τον οποίο υπήρχε ενεπίγραφη πλίνθος και τέσσερις κυλινδρικές κατασκευές. Βλ. ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 535-536.

¹¹ Βρέθηκαν τέσσερις τάφοι ρωμαϊκής περιόδου. Βλ. ΑΔ 38 (1983), Χρονικά, σ. 389.

¹² Στο οικόπεδο βρέθηκε αρχαίο λατομείο, πέντε τάφοι και ορθογώνιος κτιστός χώρος. Βλ. ΑΔ 34 (1979), Χρονικά, σ. 433-434.

¹³ Με αφορμή τη διάνοιξη της οδού Καμίρου, το 1996, ερευνήθηκε στο βορειοανατολικό τμήμα της συστάδα τάφων. Αποκαλύφθηκαν δώδεκα λακκοειδείς τάφοι και δύο θήκες. Βλ. ΑΔ 51 (1996), Χρονικά, σ. 675-676. Το 2001, συνεχίστηκε η ανασκαφή στο νοτιοδυτικό τμήμα της οδού και ερευνήθηκαν τάφοι και τμήμα αρχαίας ταφικής οδού. Βλ. ΑΔ 56 (2001), Χρονικά (υπό έκδοση).

¹⁴ Στο οικόπεδο Σταυρούλη - Λέκκα ερευνήθηκαν δέκα ορθογώνιοι λακκοειδείς τάφοι, ένας κτιστός θαλαμοειδής και επτά θήκες, μία από τις οποίες περιείχε τεφροδόχο υδρία. Όλοι οι τάφοι του οικοπέδου χρονολογούνται στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η υδρευτική στοά με λαξευτή κλίμακα καθόδου, που εντοπίστηκε στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου. Βλ. ΑΔ 50 (1995), Χρονικά, σ. 789-790, πίν. 244.

¹⁵ Σημαντικοί τάφοι και ευρήματα ήρθαν στο φως κατά την ανασκαφή του οικοπέδου. Αποκαλύφθηκαν 44 λακκοειδείς τάφοι, έξι κτιστοί κιβωτίοσχημοι, τρεις τάφοι με αμφικλινή κάλυψη και τέσσερις ταφικοί χώροι, καθώς και τρεις ταφικοί περιβόλοι. Βλ. ΑΔ 55 (2000),

Χρονικά (υπό έκδοση).

¹⁶ Αποκαλύφθηκαν λακκοειδείς τάφοι και ένας κτιστός καμαροσκεπής. Βλ. ΑΔ 56 (2001) Χρονικά (υπό έκδοση).

¹⁷ Βλ. ΑΔ 52 (1997), Χρονικά, σ. 1085 (οικ. Πατίνου) και σ. 1085-1086 (οικ. Τζ. Τούτση), και ΑΔ 55 (2000), Χρονικά (οικ. Παπαπαύλου) (υπό έκδοση).

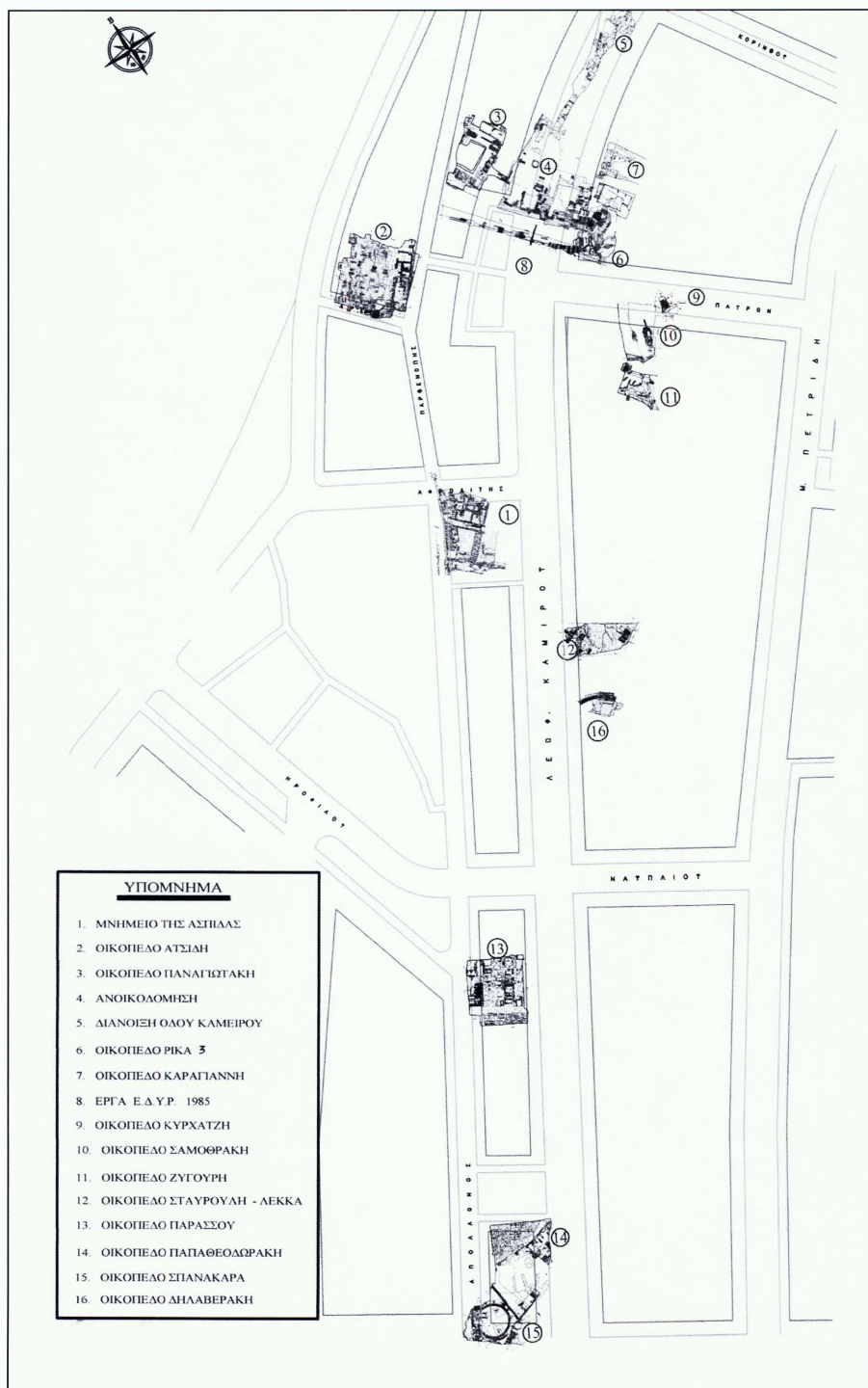
¹⁸ Στο οικόπεδο σώζεται, ορατό έως σήμερα, σημαντικό κυκλικό ταφικό μνημείο. Βλ. ΑΔ 29 (1973-1974), Χρονικά, σ. 977.

¹⁹ Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου ήρθε στο φως κτιστό κυκλικό ταφικό μνημείο. Βλ. ΑΔ 57 (2002), Χρονικά (υπό έκδοση).

²⁰ Το 1973, με αφορμή τη διάνοιξη εθνικής οδού προς το αεροδρόμιο απ' ενός και το οικοδομικό πρόγραμμα του Συνεταιρισμού Υπαλλήλων «Η Ανοικοδόμηση» απ' ετέρου, η Εφορεία άρχισε συστηματική ανασκαφή στην εκτεταμένη νοτιοδυτική νεκρόπολη. Λόγω του ότι η περιοχή περιελάμβανε πολλά οικόπεδα, η έρευνα δεν ολοκληρώθηκε και περιορίστηκε σε δύο σημεία. Στο πρώτο, νότια της οδού Παρθενόπης, αποκαλύφθηκε όπως ήδη αναφέραμε, το μνημείο της Ασπίδας. Στο δεύτερο εντοπίστηκε νεκροταφείο γνωστό σήμερα ως «Νεκροταφείο της Ανοικοδόμησης». Βλ. ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, σ. 637-640, πίν. 597-600α, δ-ε.

²¹ Για το μνημείο της Ασπίδας, βλ. παραπάνω, υποσημ. 2.

²² Οι πρώτοι τάφοι αποκαλύφθηκαν το 1959 στο ανατολικό άκρο της οδού Παρθενόπης, Βλ. Ι.Δ. Κοντής, ΠΑΕ 1959, σ. 193, παρένθ. πίν. Δ και πίν. 164. Επίσης,

Εικ. 2. Τοπογραφικό της περιοχής, όπου βρίσκεται το νεκροταφείο της «Ανοιχοδόμησης».

Σοκάκ)²³. Η διερεύνησή του έφερε στο φως 72 τάφους και τρεις ταφικές θήκες, η μελέτη των οποίων²⁴ οδήγησε στο συμπέρασμα ότι ο χώρος είχε ταφική χρήση από τον 4ο έως και το 2ο αι. π.Χ.

Οι τάφοι που εντοπίστηκαν ανήκουν σε δύο τύπους²⁵: στους λακκοειδείς που στην πλειονότητά τους χρονολογούνται από τις αρχές του 4ου έως τα τέλη του 3ου αι. π.Χ., ενώ ορισμένοι από αυτούς φαίνεται πως επαναχρησιμοποιήθηκαν και κατά το 2ο αι. π.Χ., και στους θαλαμπούς που χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ.²⁶.

Ο κύριος τρόπος ταφής που συναντάται στο νεκροταφείο είναι ο ενταφιασμός. Ορισμένοι τάφοι βρέθηκαν εντελώς κενοί και φαίνεται πως δεν δέχθηκαν ποτέ το σώμα κάποιου νεκρού, ενώ άλλοι ήταν συλημένοι και περιείχαν διάσπαρτα οστά από έναν ή περισσότερους σκελετούς (εικ. 3)²⁷. Στους ελάχιστους ασύλητους τάφους²⁸ του νεκροταφείου, οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε ύπτια θέση με το κεφάλι κατά κανόνα στραμμένο προς Α.²⁹ Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ο τάφος 60(β), στον οποίο το αριστερό χέρι του νεκρού ήταν λυγισμένο στο στήθος.

Εικ. 3. Ο τάφος 44 με πολλαπλές ταφές.

Συγχρόνως με τον ενταφιασμό παρατηρούνται και δευτερογενείς καύσεις. Η καύση γινόταν έξω από τον τάφο και στη συνέχεια τα οστά μεταφέρονταν στο εσωτερικό του είτε μέσα σε τεφροδόχα αγγεία όπως υδρίες τύπου Hadra (εικ. 4)³⁰ είτε σε οστεοθήκες

συγκροτήματα τάφων ερευνήθηκαν το 1968, επί της οδού Παρθενότης. Βλ. ΑΔ 24 (1969), Χρονικά, σ. 475-476, σχέδ. 12 (Ντοκούζ Σοκάκ). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τάφοι και τα ταφικά συγκροτήματα που αποκαλύφθηκαν στη γωνία των οδών Παρθενότης - Θ. Σοφούλη και κατά μήκος της οδού Παρθενότης κατά τη διάνοιξη ορύγματος για το αποχετευτικό σύστημα της πόλης. Βλ. ΑΔ 46 (1991), Χρονικά, σ. 468-471, σχέδ. 14 (οδός Παρθενότης, έργα ΔΕΥΑΡ).

²³ Βλ. R.U. Inglieri, *Carta archeologica dell'isola di Rodi*, Firenze 1936, σ. 18, αριθ. 21 (foglio città).

²⁴ Πολλοί από τους τάφους του νεκροταφείου έχουν δημοσιευθεί στον τόμο *Χάρις Χάιρε. Μελέτες στη μνήμη*

της *Χάρις Κάντζια*. Βλ. Παλαιολόγου 2004, σ. 53-66, εικ. 1-8.

²⁵ Για τους τύπους των τάφων, βλ. Παλαιολόγου 2004, σ. 54-55.

²⁶ Για τη χρονολόγηση των τάφων, βλ. Παλαιολόγου 2004, σ. 54-55 και 59-64.

²⁷ Από τους 72 τάφους του νεκροταφείου σκελετούς περιείχαν οι τάφοι 13, 27, 31, 38, 42-44, 49-51, 59, 60(β), 61-62 και 67.

²⁸ Τάφοι 31, 51, 60(β).

²⁹ Εκτός από τους τάφους 42-43 και 59, όπου το κεφάλι βρέθηκε στο βόρειο τμήμα.

³⁰ Βλ. Γιαννικουρή 1994, σ. 303-310.

Εικ. 4. Υδρίες τύπου Hadra.

από λάρτιο λίθο. Οι υδρίες, ενώ συνήθως αποτελούν αυτοτελείς ταφές, συνυπήρχαν σε δύο περιπτώσεις (τάφοι 27 και 49) με ενταφιασμό και κτερίσματα³¹. Οι οστεοθήκες ήταν τοποθετημένες σε μικρές λαξευμένες ή κτιστές ορθογώνιες θήκες³² και εμφανίζονται στη ροδιακή νεκρόπολη στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ. (εικ. 5)³³. Άλλοτε ήταν ανεπίγραφες και άλλοτε έφεραν εγχάρακτη επιγραφή στη μία στενή πλευρά, η οποία δήλωνε το όνομα του νεκρού και μερικές φορές συ-

νοδευόταν από το πατρώνυμο και από το δημοτικό ή το εθνικό³⁴.

Το έθιμο των καύσεων³⁵, σπάνιο στα νεκροταφεία των πρώιμων ελληνοιστικών χρόνων, καθιερώνεται στην υστεροελληνιστική εποχή και εφαρμόζεται παράλληλα με τον ενταφιασμό. Η επιλογή του ενός ή του άλλου τρόπου ταφής, όπως έχει παρατηρηθεί και σε άλλα νεκροταφεία της ροδιακής νεκρόπολης, μπορεί να οφείλεται σε οικονομικούς, θρησκευτικούς ή πρακτικούς λόγους. Επικρα-

³¹ Με βεβαιότητα μπορούμε να μιλήσουμε για επάλληλες ταφές μόνον όσον αφορά στον τάφο 27, στον οποίο η υδρία βρέθηκε *in situ* στον πυθμένα του και το εσωτερικό της περιείχε καμένα οστά. Δεν συνέβη όμως το ίδιο για την υδρία του τάφου 49, τα όστρακα της οποίας βρέθηκαν στην επίχωση του τάφου.

³² Έχουν βρεθεί τρεις θήκες, λαξευμένες στο φυσικό βράχο.

³³ Βλ. Fraser, *ό.π.* (υποσημ. 1), σ. 12-13.

³⁴ Βλ. Πατσιαδά 2001, σ. 171.

³⁵ Για το έθιμο της καύσης, βλ. D.M. Robinson, *Necrolynthia, Excavations at Olynthus XI*, Baltimore - London 1942, σ. 144-157· Θέμελης - Τουράτσουλου 1977, σ. 142 κ.ε. Πρωτογενείς καύσεις στη Ρόδο βρέθηκαν στο οικόπεδο Ξενάκη. Βλ. *ΑΔ* 45 (1990), Χρονικά, σ. 485, τάφος 38.

Εικ. 5. Οστεοθήκη.

Εικ. 6. Πήλινα επιχρυσωμένα κομβία.

τέσσερη φαίνεται ότι είναι η τελευταία εκδοχή, καθώς στην ύστερη ελληνιστική περίοδο με τη μεγάλη δημογραφική αύξηση της πόλης, το πρόβλημα της εξοικονόμησης χώρου στη νεκρόπολη ήταν έντονο³⁶.

Από τους 72 τάφους αξίζει να σημειωθεί ότι μόνον οι 25 περιείχαν πλούσια κτερίσματα, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται πήλινα αγγεία, μετάλλινα αντικείμενα (σπλεγγίδες³⁷, κάτοπτρα³⁸, βελόνες³⁹), οστέινα μικροαντικείμενα, γυάλινα αγγεία⁴⁰, πήλινα επιχρυσωμένα

κομβία (εικ. 6)⁴¹, νομίσματα⁴² κ.ά. Η θέση των κτερισμάτων δεν ήταν αυστηρά καθορισμένη στους περισσότερους τάφους τοποθετούνταν στις γωνίες ή στα πόδια του νεκρού⁴³. Παρόλο που η διάκριση του φύλου είναι εξαιρετικά δύσκολη, λόγω της έλλειψης ανθρωπολογικών ερευνών και της κακής κατάστασης διατήρησης του σκελετικού υλικού, το είδος των κτερισμάτων μάς βοηθά, εν μέρει, στον προσδιορισμό του φύλου και της ηλικίας του νεκρού. Η πιο πλούσια κτέριση παρατηρείται στους τά-

³⁶ Βλ. Πατσιαδά 2001, σ. 170.

³⁷ Τάφοι 13, 38, 43, 44.

³⁸ Τάφοι 44, 60.

³⁹ Τάφος 31.

⁴⁰ Στον τάφο 62 βρέθηκαν δύο γυάλινες φιάλες (Υ562 και Υ865), που χρονολογούνται στο 375-350 π.Χ. Βλ. Π. Τριανταφυλλίδης, *Ροδιακή ναυλονομία*, Ι, Αθήνα 2000, σ. 134-135, πίν. II.4 και II.5.

⁴¹ Βρέθηκαν συνολικά δέκα. Είναι ημισφαιρικοί με πλαστική κοκκίδωση και ίχνη λευκού χρώματος, ίσως κατάλοιπο συγκολλητικής ουσίας. Στερεώνονταν στα στεφάνια με μετάλλινα στελέχη και αποτελούσαν πιθανότατα προσφορά που υποκαθιστούσε την απόθεση ολόκληρου στεφανιού. Βλ. Ε. Κανίνια, Χρυσά στεφάνια

από τη νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου, *ΑΔ* 49-50 (1994-1995), Μελέτες, σ. 98, σημ. 5. Για το έθιμο της στεφάνωσης, βλ. Πατσιαδά 2001, σ. 173, σημ. 573-574, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁴² Από τις επιχρυσώσεις και το εσωτερικό των τάφων 13, 35, 39, 52, 60(β), 61, 66, 68 προέρχονται λιγοστά χάλκινα νομίσματα, η ερμηνεία των οποίων ως ναύλος για το ταξίδι στον κάτω κόσμο δεν είναι απόλυτα βέβαιη. Μόνο στον τάφο 60(β) το νόμισμα ήταν τοποθετημένο στο στόμα του νεκρού. Πρβλ. Μ. Λυμπάκη-Αζαμάτη, *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας*, Αθήνα 1994, σ. 249 και Ν. Καλτσάς, *Ακανθος. Ι. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*, Αθήνα 1998, σ. 303.

⁴³ Τάφοι 31, 50, 60(β), 62.

Εικ. 7. Ευρήματα του τάφου 66.

φους παιδιών και γυναικών. Τα μικρογραφικά αγγεία και τα πήλινα θήλαστρα⁴⁴ ανήκουν κυρίως – αλλά όχι αποκλειστικά – σε παιδικές ταφές, ενώ αντικείμενα που σχετίζονται με τον καλλωπισμό, όπως πνξίδες⁴⁵, καθρέπτες⁴⁶ και

αλάβαστρα⁴⁷, απαντούν συνήθως σε τάφους γυναικών. Σύμφωνα με τα παραπάνω, παιδικές ταφές περιείχαν, πιθανόν, οι τάφοι 66 (ε.κ. 7)⁴⁸ και 50 (ε.κ. 8)⁴⁹, ενώ γυναικείες οι τάφοι 60(β)⁵⁰, 44 και 13⁵¹. Στους δύο τελευταίους βρέ-

⁴⁴ Το θήλαστρο (Π1245) βρέθηκε στον τάφο 50, ο οποίος περιείχε παιδική ταφή, βλ. Παλαιολόγου 2004, σ. 61. Βλ. D.M. Robinson, *Vases Found in 1934 and 1938, Excavations at Olynthus*, XIII, London 1950, σ. 264-268, τύπος 2, αριθ. 480, πίν. 178, β' τέταρτο 4ου αι. π.Χ. Για το σχήμα και τη χρήση του αγγείου, βλ. Sparkes - Talcott 1970, σ. 161-162.

⁴⁵ Βρέθηκαν στους τάφους 59 (Π1251) και 60(β) (Π1256).

⁴⁶ Κάτοπτρα περιείχαν οι τάφοι 44 και 60.

⁴⁷ Αλάβαστρο βρέθηκε στον τάφο 13.

⁴⁸ Οι μικρές διαστάσεις του και ο μεγάλος αριθμός μικ-

κών αγγείων που περιείχε οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τάφο μικρού παιδιού που χρονολογείται στο β' μισό του 2ου αι. π.Χ. Βλ. Γιαννικουρή - Πατσιαδά 1994, σ. 112 κ.ε., σημ. 20-24, εικ. 8-13· Γιαννικουρή - Πατσιαδά - Φυλήμονος 1990, σ. 174, σημ. 14-18· Β. Πατσιαδά, *Κεραμική του τύπου της Δυτικής Κλιτύς από τη Ρόδο*, 4138 (1983), Μελέτες, σ. 123, σημ. 84, όπου και σχετική βιβλιογραφία, πίν. 83γ· Παλαιολόγου 2004, σ. 63-64.

⁴⁹ Για τον τάφο 50, βλ. Παλαιολόγου 2004, σ. 61, εικ. 5.

⁵⁰ Βλ. Παλαιολόγου 2004, σ. 62, εικ. 7.

⁵¹ Βλ. Παλαιολόγου 2004, σ. 59-60, εικ. 2.

Εικ. 8. Ευρήματα του τάφου 50.

θηκαν και σπλεγγίδες, κτερίσματα που βρίσκεται συνήθως – αλλά όχι αποκλειστικά – σε ανδρικές ταφές. Η τοποθέτηση σπλεγγίδων στους τάφους με κάτοπτρα, αλάβαστρα, πυξίδες ή άλλα γυναικεία αντικείμενα, απαντά και σε άλλα νεκροταφεία της ροδιακής νεκρόπολης⁵². Η παρουσία σπλεγγίδων σε γυναικείες ταφές ενισχύει την άποψη ορισμένων ερευνητών, ότι οι γυναίκες χρησιμοποιούσαν τις σπλεγγίδες, όχι για αθλητικές δραστηριότητες, αλλά για τον καλλωπισμό τους⁵³.

Μεταξύ των κτερισμάτων του νεκροταφείου κυρία θέση κατέχουν τα πήλινα αγγεία, τα οποία, εκτός από τις πληροφορίες που μας δίνουν για τους νεκρούς, μας βοηθούν να ερμηνεύσουμε τα ταφικά έθιμα και τις συνήθειες που επικρατούσαν στη ροδιακή κοινωνία κατά την ελληνιστική περίοδο. Επιπλέον, ο μεγάλος αριθμός τους και η ποικιλία των σχημάτων τους μας παρέχουν σημαντικά στοιχεία για τις εισαγωγές αττικών αγγείων, αλλά και για την εγχώρια κεραμική.

⁵² Βλ. ενδεικτικά Α1 48 (1993), Χρονικά, σ. 523-524 (οικ. Παρασκευοπούλου) και Α1 24 (1969), Χρονικά, σ. 472 (οικ. Χαλκιοπούλου) κ.ά.

⁵³ Για σπλεγγίδες σε τάφους γυναικών, βλ. Ι. Παπαπο-

στόλου, Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας, Ι, Α1 32 (1977), Μελέτες, σ. 334 και Θέμελης - Τουράτσου 1997, σ. 166-167 και σημ. 165-166.

Εικ. 9. Κύλικες τύπου bolsal.

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν μελαμβαφή αγγεία, όπως ιχθυοπινάκια⁵⁴, κάνθαροι⁵⁵, αλατοδοχεία⁵⁶, ληκύθια⁵⁷, θήλαστρα⁵⁸ κ.ά., που κυριαρχούν στη ροδιακή αγορά σε όλη τη διάρκεια του 4ου αι. π.Χ. και απαντούν με μεγάλη συχνότητα στους τάφους της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου⁵⁹. Από τα ανοικτά μελαμβαφή αγγεία ξεχωρίζουν τα φιαλίδια⁶⁰ και οι κύλικες τύπου bolsal⁶¹. Οι τελευταίες φέρουν συνήθως ομόκεντρους μελανούς κύκλους στο κάτω μέρος της βάσης και διακόσμηση έντυπων ανθεμίων στον πυθμένα (εικ. 9).

Σε αντίθεση με τα καλής ποιότητας και προσεγμένα στην επεξεργασία του γανώματος και της διακόσμησης αττικά αγγεία, οι

ροδιακές απομιμήσεις μελαμβαφών αγγείων υστερούν ποιοτικά.

Εκτός όμως από τις παραπάνω κατηγορίες, στους τάφους του νεκροταφείου της «Ανοικοδόμησης» έχουν βρεθεί και καλής ποιότητας αγγεία τοπικών εργαστηρίων, τα οποία συναγωνίζονται τα σύγχρονά τους, εισαγόμενα αττικά, ως προς την ποιότητα κατασκευής και την πλούσια διακόσμηση. Από τα αγγεία εγχώριας παραγωγής ξεχωρίζουν αυτά που φέρουν γραπτή διακόσμηση, όπως οι σταμνοειδείς πυξίδες και οι ροδιακοί αμφορείς: οι σταμνοειδείς πυξίδες⁶² χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά ως ταφικά κτερίσματα για την εναπόθεση προσφορών προς το νε-

⁵⁴ Τάφοι 39 (Π 3666), 49 (Π1231).

⁵⁵ Τάφος 13 (Π1215).

⁵⁶ Τάφοι 49 (Π1232, Π1233), 50 (Π1243), 59 (Π1252).

⁵⁷ Τάφοι 43 (Π3657), 50 (Π1236).

⁵⁸ Τάφος 50 (Π1245).

⁵⁹ Για τους πρώιμους τάφους του νεκροταφείου, βλ. Παλαιολόγου 2004, σ. 59-63, εικ. 2-8.

⁶⁰ Τάφοι 50 (Π 1240, Π1242), 62 (Π1268).

⁶¹ Τάφοι 13 (Π1216), 39 (Π1224), 51 (Π1248), 62 (Π1269).

⁶² Τάφοι 59 (Π1251), 60 (Π1256). Σταμνοειδείς πυξίδες έχουν βρεθεί πολλές στη νεκρόπολη της Ρόδου. Βλ. Γιαννικουρή - Πατσιαδά - Φιλήμονος 1990, σ. 177, 179, πίν. 92β, 96α.

Εικ. 10. Σταμνοειδείς πυξίδες.

κρό⁶³ ή για τη φύλαξη προσωπικών αντικειμένων και διακοσμούνταν με κλαδί δάφνης και ταινίες (εικ. 10). Η χρονολόγησή τους ανάγεται στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ.

Οι ροδιακοί αμφορείς⁶⁴, αξιόλογοι ως προς την ποιότητα κατασκευής και τη διακόσμησή τους, είναι κατ' εξοχήν ταφικά αγγεία και συνήθως εντοπίζονται κατά ζεύγη στους τάφους της ροδιακής νεκρόπολης. Φέρουν ερυθροκάστανες ταινίες στο σώμα, τις λαβές, τη βάση και

το χείλος και μελανοκάστανες ή λευκές στιγμές στη γένεση του λαμού (εικ. 11). Η χρονολόγηση των ροδιακών αμφορέων της «Ανοικοδόμησης»⁶⁵ κυμαίνεται από τις αρχές έως το γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Στην ίδια περίοδο χρονολογούνται, επίσης, αντίστοιχοι αμφορείς που έχουν βρεθεί σε νεκροταφεία της ροδιακής νεκρόπολης⁶⁶. Το σχήμα ήταν εξάλλου ιδιαίτερα διαδεδομένο και αγαπητό ήδη από τον 5ο αι. π.Χ. και απαντά σε νεκροταφεία της Καμύρου

⁶³ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πυξίδα Π1251 του τάφου 59, στο εσωτερικό της οποίας βρέθηκε φιαλίδιο που περιείχε κέλνυφος ωού. Βλ. Παλαιολόγου 2004, σ. 58.

⁶⁴ Βλ. Sparkes - Talcott 1970, σ. 341, πίν. 63, αριθ. 1498. Για τους ροδιακούς αμφορείς, βλ. επίσης Γιαννικουρή - Πατσιαδά - Φιλήμονος 1989, σ. 74, πίν. 21β, 22α, 23α.

⁶⁵ Τάφοι 39 (Π1225), 59 (Π1249, Π1250), 62 (Π1265, Π1266).

⁶⁶ Ροδιακοί αμφορείς έχουν βρεθεί πολλοί στη νεκρόπολη της Ρόδου. Ενδεικτικά βλ. ΑΔ 24 (1969), Χρονικά, σ. 473, πίν. 474β (οικ. Χαλκιοπούλου) και ΑΔ 33 (1978), Χρονικά, σ. 402-403, πίν. 211α-β, τάφοι 57, 80

και 82 (οικ. Πολίτου, Χατζηστρατή Κουτσομανώλη), γ' τέταρτο 4ου αι. π.Χ. Βλ. επίσης, ΑΔ 39 (1984), Χρονικά, σ. 316, πίν. 160α, τάφος 6 (οικ. Καραγεωργίου), τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., και Γιαννικουρή - Πατσιαδά - Φιλήμονος 1990, σ. 179, πίν. 98γ· ΑΔ 42 (1987), Χρονικά, σ. 610, πίν. 347, τάφος 12 (οικ. Αλίκης Περίδη), 4ος αι. π.Χ.· ΑΔ 48 (1993), Χρονικά, σ. 522-525, πίν. 160, τάφοι 2, 8 (οικ. Παρασκευοπούλου), 4ος αι. π.Χ. Επίσης, ροδιακοί αμφορείς βρέθηκαν στο οικόπεδο Ξενάκη και χρονολογούνται στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ. Βλ. Σάλλα 1999, σ. 147-148, πίν. 50.

Εικ. 11. Ροδιακοί αμφορείς.

και της Ιαλυσού⁶⁷. Στους πρώιμους αυτούς αμφορείς κυριαρχούν οι ταινίες, ενώ σε ένα παρόδειγμα από τάφο της Ιαλυσού⁶⁸ διακοσμείται και η περιοχή του ώμου με σικτιούς ρόδα-

κες, διακοσμητικό μοτίβο που έχει το πρότυπό του, όπως και οι ταινίες, στους αμφορείς του 6ου αι. π.Χ.⁶⁹.

Ένα εξίσου χαρακτηριστικό σχήμα της ροδιακής κεραμικής⁷⁰, που απαντά στις πρώιμες ταφές του νεκροταφείου της «Ανοικοδόμησης», είναι οι άβαφοι οξυπύθμενοι αμφορίσκοι⁷¹, οι οποίοι τοποθετούνταν, επίσης κατά ζεύγη, στο εσωτερικό των τάφων και η χρονολόγησή τους ανάγεται στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε ορισμένες ταφές ήταν τα μοναδικά κτερίσματα⁷², ενώ σε άλλες τοποθετούνταν μαζί με μεγαλύτερους αμφορείς στις γωνίες του τάφου.

Αντίθετα, εντυπωσιακός είναι ο αριθμός των μεγάλων οξυπύθμενων αμφορέων⁷³ με κομβίο ή λεπτό πόδι (εικ. 12). Οι αμφορείς αυτοί τοποθετούνταν όρθιοι στις γωνίες των τάφων ή πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες τους⁷⁴ και χρονολογούνται, όπως και οι προηγούμενοι, στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ. Η έρευνα έχει αποδείξει ότι το ζεύγος των οξυπύθμενων αμφορέων είναι από τα πιο συνηθισμένα κτερίσματα στους τάφους της πρώιμης ελληνιστικής πε-

⁶⁷ Βλ. L. Laurenzi, Necropoli Ialisie (Scavi dell'anno 1934), *CIRh* 8 (1934), σ. 109, 182, 187, εικ. 7, 97, 172, 179, πίν. I, τάφοι 8, 68 και 78 αντίστοιχα.

⁶⁸ Πρόκειται για τον αμφορέα του τάφου 68. Βλ. ό.π., σ. 183, εικ. 172.

⁶⁹ Για αμφορείς με ταινιωτή διακόσμηση από νεκροταφεία της Ιαλυσού, βλ. G. Jacopi, Scavi nella necropoli di Jalisso 1924-1928, *CIRh* 3 (1924-1928), σ. 178, εικ. 172.

⁷⁰ Οι οξυπύθμενοι αμφορίσκοι είναι από τα πιο συνηθισμένα κτερίσματα στους τάφους της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου στη νεκρόπολη της Ρόδου, βλ. *ΑΔ* 24 (1969), Χρονικά, πίν. 477 (οικ. Αναμορφωτηρίου)· 19 (1964), Χρονικά, πίν. 556 (συνγκρότημα στο Κιζιλ-Τεπέ)· 20 (1965), Χρονικά, πίν. 762 (5ο χιλιόμετρο Ρόδου - Λίνδου)· 31 (1976), Χρονικά, πίν. 306 (οικ. Μιχαηλίδη)· 48 (1993), Χρονικά, πίν. 160 (οικ. Παρασκευοπούλου)· 34 (1979),

Χρονικά, πίν. 228 (Στρατόπεδο 1^ο ΤΕΧ)· 34 (1979), Χρονικά, πίν. 228 (οικ. Κολάι).

⁷¹ Τάφοι 31 (Π1221, Π1222), 60 (Π1257, Π1258), 62 (Π22562, Π1267). Για τους οξυπύθμενους αμφορίσκους, βλ. Παλαιολόγου 2004, σ. 57, 59. Επίσης, Πατσιαδά 2001, σ. 172.

⁷² Τάφος 31 κ.ά.

⁷³ Τάφοι 13 (Π1214, Π1290), 59 (Π1255, Α3684), 67 (Π1284, Π1285).

⁷⁴ Τάφοι 59 (Π1255, Α3684), 67 (Π1284, Π1285). Η τοποθέτηση αγγείων στην επικάλυψη των τάφων είναι πολύ συνηθισμένη στη ροδιακή νεκρόπολη κατά τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια. Βλ. G. Jacopi, Scavi nelle Necropoli Camiresi, *CIRh* 4 (1929-1930), σ. 142, τάφος 211, εικ. 136, 146 και Σάλτα 1999, σ. 146, σημ. 35, 42.

Εικ. 12. Μεγάλοι οξυπύθμενοι αμφορείς.

ριόδου και απαντά εκτός από τη ροδιακή νεκρόπολη, στην Αλεξάνδρεια⁷⁵, την Κρήτη⁷⁶ και την Κύπρο⁷⁷.

Σημαντική επίσης είναι η παρουσία των μυροδοχείων, η χρήση των οποίων έχει συσχετιστεί με την επάλειψη του σώματος του νεκρού με αρωματικά έλαια και η χρονολόγησή τους τοποθετείται από τον 4ο αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. μ.Χ.⁷⁸. Τα αγγεία αυτά φαίνεται ότι αντικατέ-

στησαν το ζεύγος των οξυπύθμενων αμφορίσκων κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο και εντοπίζονται σε μεγάλο αριθμό στους τάφους του νεκροταφείου της «Ανοικοδόμησης». Απαντούν όλοι οι γνωστοί τύποι με επικρατέστερα τα ατρακτόσχημα μυροδοχεία. Μια ιδιαίτερη κατηγορία αντιπροσωπεύει το μεγάλο σε μέγεθος μυροδοχείο του τάφου 66 (Π1272) που χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.⁷⁹ και απαντά σε μικρογραφικό παράδειγμα (Π1273) στο εσωτερικό του ίδιου τάφου, αλλά και στον τάφο 27 (Π1219).

Τέλος, μεταξύ των προϊόντων των τοπικών εργαστηρίων περιλαμβάνονται λυχνάρια⁸⁰, αμφικωνικοί ασκοί⁸¹, αγγεία με διακόσμηση τύπου «δυτικής κλιτύος»⁸² και υδρίες τύπου Hadra⁸³. Η εξέλιξη των σχημάτων τους έχει αποτελέσει ιδιαίτερο αντικείμενο μελέτης στο πλαίσιο της ελληνιστικής κεραμικής⁸⁴.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι το νεκροταφείο της «Ανοικοδόμησης», με το μεγάλο αριθμό αγγείων και την πολυμορφία τους, μας παρέχει πλούσιες και σημαντικές πληροφορίες για τις ταφικές πρακτικές μιας ευρείας χρονολογικής περιόδου που καλύπτει το διάστημα από τον 4ο έως το 2ο αι. π.Χ.

⁷⁵ Βλ. Πατσιαδά 2001, σ. 172, σημ. 566, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁷⁶ Βλ. Στ. Αποστολάκου, Ελληνιστικό-πρώιμο ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγίου Νικολάου, *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Α1, Ρέθυμνο 1995, σ. 36-37, σημ. 8, εικ. 7-9.

⁷⁷ Βλ. Δ. Μιχαηλίδης, Οι ροδιακοί αμφορείς και ένα ταφικό έθιμο της Πάφου, *Β' Έλλ. Κερ.*, Αθήνα 1990, σ. 187-194, πίν. 109-110.

⁷⁸ Για τη χρονολόγηση και τους τύπους των μυροδοχείων, βλ. Γιαννικουρή - Πατσιαδά - Φιλήμονος 1989, σ. 64-74, πίν. 1, 5, 9β, 13α, 15-17α, 19-21α.

⁷⁹ Για τα μυροδοχεία του τάφου 66, βλ. Γιαννικουρή - Πατσιαδά 1994, σ. 112-118, εικ. 9, 11.

⁸⁰ Τάφοι 27 (Λ6514, Λ6515, Λ6516, Λ6517), 39 (Λ6521, Λ6522), 62 (Π1271) κ.ά.

⁸¹ Τάφοι 27 (Π3652, Π3553, Π3654), 39 (Π3655), 50 (Π1246) κ.ά.

⁸² Τάφος 66.

⁸³ Τάφοι 27, 49.

⁸⁴ Βλ. Γιαννικουρή - Πατσιαδά - Φιλήμονος 1989, σ. 63-84, πίν. 1-32· Γιαννικουρή - Πατσιαδά - Φιλήμονος 1990, σ. 172-186, πίν. 87-102· Γιαννικουρή 1994, σ. 302-310, πίν. 233-245· Γιαννικουρή - Πατσιαδά 1994, σ. 102-120.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Γιαννικουρή 1994: Α. Γιαννικουρή, Υδρίες Hadra με λευκό βάθος από τη Ρόδο, *Γ' ΕλλΚερ*, Αθήνα 1994, σ. 302-310, πίν. 233-245.

Γιαννικουρή - Πατσιαδά 1994: Α. Γιαννικουρή - Β. Πατσιαδά, Σύνολα κεραμικής από τη νεκρόπολη της Ρόδου. Συμβολή στην ελληνιστική κεραμική, *Ελληνιστική κεραμική από το Αιγαίο*, Μυτιλήνη 1994, σ. 102-143.

Γιαννικουρή - Πατσιαδά - Φιλήμονος 1989: Α. Γιαννικουρή - Β. Πατσιαδά - Μ. Φιλήμονος, Ταφικά σύνολα από τις νεκροπόλεις της αρχαίας Ρόδου, *Α' ΕλλΚερ*, Ιωάννινα 1989, σ. 56-94, πίν. 34-81.

Γιαννικουρή - Πατσιαδά - Φιλήμονος 1990: Α. Γιαννικουρή - Β. Πατσιαδά - Μ. Φιλήμονος, Χρονολογικά προβλήματα γραπτής κεραμικής από τη Ρόδο, *Β' ΕλλΚερ*, Αθήνα 1990, σ. 172-184.

Θέμελης - Τουράτσογλου 1997: Π. Θέμελης - Γ. Τουράτσογλου, *Οι τάφοι του Δεσφενίου*, Αθήνα 1977.

Παλαιολόγου 2004: Σ. Παλαιολόγου, «Ανοικοδόμηση»: Ένα νεκροταφείο της δυτικής ροδιακής νεκρόπολης, *Χάρις Χαίρε, Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, Β', Αθήνα 2004, σ. 53-66.

Πατσιαδά 2001: Β. Πατσιαδά, *Μνημειώδες ταφικό συγκρότημα στη Ρόδο* (διδ. διατρ.), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2001 (υπό δημοσίευση).

Σάλτα 1999: Μ. Σάλτα, Αρχαία Ρόδος. Μια κλασική νεκρόπολη, *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Διεθνές Επισημονικό Συνέδριο, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993, Πρακτικά, Α, Αθήνα 1999, σ. 143-150.

Sparkes - Talcott 1970: B. Sparkes - L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C., The Athenian Agora XII*, Princeton 1970.

HELLENISTIC TOMBS IN THE WEST NECROPOLIS OF RHODES

STELLA PALAIOLOGOU

Rescue excavations in the west necropolis of Rhodes have brought to light important funerary monuments, like the funerary complex of "Aspis", and have uncovered some notable cemeteries, amongst which stands the so-called "Anoikodomisis" cemetery. As a result of its excavation, 72 tombs and three *thekai* (burial cists) were discovered. They all date from the 4th to the 2nd c. BC, providing valuable information on the burial customs practiced in Rhodes during the period mentioned above.

Although inhumation was the prevailing burial practice in "Anoikodomisis" cemetery, cremation burials were also found, inside either Hadra-type hydriai or cinerary caskets of Lardos stone.

It is important to notice that only 25 of the tombs contained a great number of burial offerings, such as clay vessels, metal items (strigils, mirrors, pins), small bone objects, glass vases, gold-plated clay buttons, coins, etc. Among these, the numerous clay vessels provide important information on the imported Attic vases as well as on the local pottery. The group of Attic vases includes fish-plates, kantharoi, salt-cellars, small lekythoi, feeding bottles, small bowls, bolsal kylikes, etc., while piriform amphoras, unguentaria and vases with painted decoration, such as stamnoid pyxides and Rhodian amphoras, belong to the local production.

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

Στο νοτιοδυτικό τμήμα¹ της νήσου Αστυπάλαιας, στη θέση Πατέλλες της ευρύτερης περιοχής του Αρμενοχωρίου ανασκάφηκαν το 1971² δύο μυκηναϊκοί θαλαμοειδείς τάφοι και

ένας παλαιοχριστιανικός ελλειψοειδούς σχήματος με θολωτή οροφή και με λείψανα πολλαπλών ταφών. Με βάση τα χρονολογήσιμα κινητά ευρήματα, οι μυκηναϊκοί τάφοι³ ανά-

¹ Το κείμενο παρουσιάστηκε στο ΙΑ' Πολιτιστικό Συμπόσιο της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, που πραγματοποιήθηκε στην Αστυπάλαια στις 26-29 Αυγούστου 1999, και έχει ενημερωθεί βιβλιογραφικά έως το τέλος του 2004, οπότε και κατατέθηκε για δημοσίευση στα ΑΑΑ.

Από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την Επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Ηώ Ζερβουδάκη και κυρίως τη συνάδελφο Όλγα Ζαχαριάδου για την παραχώρηση δημοσίευσης του υλικού των γυάλινων και φαγεντιανών μικροαντικειμένων από το Αρμενοχώρι. Επίσης, τη φίλη αρχαιολόγο Βίκυ Σκαράκη για την πολύτιμη βοήθειά της στην άρτια σχεδίαση των μικροαντικειμένων. Στο φυλακτικό και εργατικό προσωπικό του Μουσείου Αστυπάλαιας, Νικόλαο Μανωλάκη, Πόπη Τεζάρη, Γεώργιο Συρογιαννίδη και Σπυριδούλα Κιούκα, αφιερώνεται η παρούσα μελέτη, ελάχιστο δείγμα για την αμέριστη βοήθεια και τη φιλοξενία τους.

² Βλ. Η. Ζερβουδάκη, Αστυπάλαια, ΑΔ 26 (1971), Χρονικά, σ. 550-551, σχέδ. 7, πίν. 558-559 και το φυλλάδιο Αρχαιολογικό Μουσείο Αστυπάλαιας, Αθήνα 1999. Βλ. επίσης, Π. Τριανταφυλλίδης, Η τέχνη και οι τεχνικές του γυαλιού στο ΝΑ Αιγαίο, 1st International Conference «Hyalos, Vitrum, Glass. History, Technology and Conservation of Glass and Vitreous Materials in the Hellenic World», Athens 2002 (στο εξής: Τριανταφυλλίδης 2002), σ. 23, σημ. 8, 12. Οι τάφοι υποδείχθησαν από τους αστυπάλαιτες βοσκούς Γεώργιο και Αντώνιο Χατζήκωνσταντίνο στην Έφορο Αρχαιοτήτων Ηώ Ζερβουδάκη και στην τότε Επιμελήτρια Αγλαία Αρχοντίδου.

³ Η μελέτη των ευρημάτων και η σύνθεση των ανασκαφικών δεδομένων πρόκειται να δημοσιευθεί από

την αρχαιολόγο Όλγα Ζαχαριάδου. Για την προϊστορική κατοίκηση στην Αστυπάλαια, όπου οι επιφανειακές και οι σωστικές ανασκαφικές έρευνες είναι ελάχιστες, βλ. R.M. Dawkins - A.J.B. Wace, Notes from the Sporades, BS4 12 (1505-1506), σ. 151-159· R. Hope Simpson - J.F. Lazenby, Notes from the Dodecanese III, BS4 68 (1973), σ. 159-169· Χρ. Ντούμας, Αστυπάλαια, ΑΔ 30 (1975), Χρονικά, σ. 372 (Σύγκαιρο, δύο μυκηναϊκοί θαλαμοειδείς τάφοι)· ο ίδιος, Η Αστυπάλαια στην πρόωμη ιστορία του Αιγαίου - Θεωρίες και αρχαιολογικές μαρτυρίες, Δωδεκανησιακά Χρονικά ΙΘ' (2005), σ. 17-33. Για την Αστυπάλαια κατά τους ιστορικούς χρόνους, βλ. IG XII.3, αριθ. 30-53· W. Peek, Inschriften von den dorischen Inseln, Berlin 1969, σ. 34-51· Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια, Συμβολή στη μελέτη των αρχαίων λατρευτών της Αστυπάλαιας από τις επιγραφικές μαρτυρίες, Δωδεκανησιακά Χρονικά, ό.π., σ. 711-734· Ι. Παπαχριστοδούλου, Η Αστυπάλαια στην Αρχαιότητα στο χώρο των δωρικών νησιών της Δωδεκανήσου, Δωδεκανησιακά Χρονικά, ό.π., σ. 34-42· Ε. Αποστόλου, Νομισματικός θησαυρός ύστερων κλασικών χρόνων από την Αστυπάλαια, ΙΑ' Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου, Αστυπάλαια, 26-29 Αυγούστου 1999. Για τις σωστικές ανασκαφές, βλ. Η. Ζερβουδάκη, Αστυπάλαια, ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, σ. 676-677· Μ. Michalaki-Kollia, Céramique incisée de tradition géométrique trouvée dans l'île d'Astypalée, στο: S. Dietz - I. Papachristodoulou (επιμ.), Archaeology in Dodecanese, Copenhagen 1988, σ. 225-247, με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία· Ε. Φαρμακίδου, Αστυπάλαια, ΑΔ 50 (1995), Χρονικά, σ. 808-809· η ίδια, Αστυπάλαια, ΑΔ 51 (1996), Χρονικά, σ. 699· η ίδια, Αστυπάλαια, ΑΔ 53 (1998), Χρονικά, σ. 962 (θέσεις Κυ-

γονται στην ΥΕ ΙΙΑ2 έως και την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο (1375-1130 π.Χ.), ενώ ο παλαιοχριστιανικός τάφος φαίνεται ότι χρονολογείται στον 6ο αι. μ.Χ.⁴

Όλοι οι ανευρεθέντες τάφοι είναι λαξευτοί στο μαλακό βράχο της περιοχής, το λεγόμενο «άσπα». Στους δύο μυκηναϊκούς θαλαμοειδείς τάφους βρέθηκαν 116 αγγεία, κυρίως πήλινα και χάλκινα, καθώς και μικροαντικείμενα από οψιανό, στεατίτη, φαγεντιανή και γυαλί. Ο παλαιοχριστιανικός τάφος περιείχε πολλαπλές ταφές, από τις οποίες η ανώτερη περιελάμβανε λιγοστά ταφικά κτερίσματα, όπως δύο γυάλινα βραχιόλια,

ένα αργυρό ενώτιο και μία άβαφη πρόχου.

Από τα παραπάνω ανομοιογενή χρονολογικά ταφικά σύνολα ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα μικροαντικείμενα καλλωπισμού που είναι κυρίως από γυαλί και φαγεντιανή, ύλες με σχεδόν κοινή τεχνική μέθοδο επεξεργασίας σε μήτρα, και σπανιότερα από στεατίτη. Αν και το σύνολο των κοσμημάτων του Αρμενοχωρίου είναι αρκετά μικρό (συνολικά 16, βλ. ε.κ. 1 και τον κατάλογο ευρημάτων) και σχετικά κοινότοπο, δίδεται αφορμή για τη συνολική θεώρηση και εξέταση των μικροτεχνικών παραγωγών που απαντούν στο νησί, κυρίως του γυαλιού⁵ και της φαγεντιανής.

λίνδρα, Κάσσιος νότια και δυτικά του Κάστρου της Χώρας): η ίδια, Καύσεις στην Αστυπάλαια, *Πρακτικά του Συμποσίου «Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Προώμη Εποχή του Σιδήρου»*, Ρόδος, 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999 (επιμ. Ν. Σταμπολίδης), Αθήνα 2001, σ. 321-330· η ίδια, Νέα στοιχεία για τα αρχαία νεκροταφεία της Αστυπάλαιας, *14^ο Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου, Αστυπάλαια, 26-29 Αυγούστου 1999*.

⁴ Ζερβουδάκη, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 551. Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια, Μουσείο Αστυπάλαιας, *ΑΔ* 50 (1995), Χρουνιάς, σ. 788, πίν. 243β.

⁵ Για το γυαλί κατά τη μυκηναϊκή εποχή, βλ. τις θεμελιώδεις μελέτες, J. Wiener-Stepankova, *Glass Finds and Glassmaking in Mycenaean Greece. An Archaeological Study* (αδημ. διδ. διατρ.), Tübingen - Los Angeles 1981 και G. Nightingale, *Glas und Fayenceperlen der mykenischen Palastzeit. Aspekte einer mykenischen Schmuckindustrie* (αδημ. διδ. διατρ.), Salzburg 1999. Απώ τη νεότερη έρευνα, βλ. K. Nikita, *Mycenaean Glass Beads: Technology, Forms, and Function*, στο: I.C. Glover - H. Hughes-Brock - J. Henderson (επιμ.), *Ornaments from the Past-Bead Studies after Beck. A Book on Glass and Semiprecious Stone Beads in History and Archaeology for Archaeologists, Jewellery Historians and Collectors, The Bead Study Trust*, London 2003 (στο εξής: Nikita 2003), σ. 23-37· Α. Παπαδόπουλος, Η χρήση του γυαλιού στην Κρητομυκηναϊκή Εποχή, *Το γυαλί από την αρχαιότητα ως σήμερα, Β Συ-*

νέριο Μαργαριτών Μυλοποτάμου Ρεθύμνης Κρήτης, Μαργαρίτες Μυλοποτάμου, 26-28 Σεπτεμβρίου 1997 (επιμ. Π. Θέμελης), Αθήνα 2002 (στο εξής: Παπαδόπουλος 2002), σ. 29-38· Γ. Χατζή-Σπηλιοπούλου, *Μυκηναϊκό γυαλί, στο: Ιστορία και τεχνολογία του αρχαίου γυαλιού* (επιμ. Γ. Κόρδας - Α. Αντωνάρας), Αθήνα 2002 (στο εξής: Χατζή-Σπηλιοπούλου 2002), σ. 63-87· G. Nightingale, *Aegean Glass and Faience Beads: An Attempted Reconstruction of a Palatial Mycenaean High-tech Industry, 1st International Conference "Hyalos, Vitrum, Glass. History, Technology and Conservation of Glass and Vitreous Materials in the Hellenic World"*, Athens 2002 (στο εξής: Nightingale 2002), σ. 47-54 με εκτενή βιβλιογραφία· ο ίδιος, *Glass and the Mycenaean Palaces of the Aegean, The Prehistory and History of Glassmaking Technology, Ceramics and Civilization, VIII* (επιμ. P. McCray), Ohio 1998 (στο εξής: Nightingale 1998), σ. 205-226· ο ίδιος, *Mycenaean Glass Beads. Jewellery and Design, Annales du 14e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Italia/Venezia-Milano 1998, Lochem 2000* (στο εξής: Nightingale 2000)· ο ίδιος, *Mykenisches Glas, Tagung Althellenische Technologie und Technik von der prähistorischen bis zur hellenistischen Zeit mit Schwerpunkt in der prähistorischen Epoche, 21.-23.3.2003 in Ohlstadt-Obb. Deutschland. Verein zur Förderung der Aufarbeitung der Hellenischen Geschichte e.V., Weilheim/ Obb. Deutschland 2004*, σ. 171-194· M. Spaer, *Ancient Glass in*

νή⁶, υλών πολυτίμων κατά τη μυκηναϊκή εποχή στο γεωγραφικό χώρο των Κυκλάδων⁷ και της Δωδεκανήσου⁸, καθώς και της εργαστηριακής προέλευσης των μεταπρατούμενων

the Israel Museum. Beads and Other Small Objects, Jerusalem 2001 (στο εξής: Spaer 2001), σ. 60-62· Π. Τριανταφυλλίδης, Κύανος, Λίθος Χυτή, Ύαλος και Vitrum από την Κω και τη Ρόδο, *ΓΠολιτιστικό Συμπόσιο Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Κως*, 27-30 Αυγούστου 1997 και *Χάρις Χάιρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, Α', Αθήνα 2004 (στο εξής: Τριανταφυλλίδης 2004), σ. 161-174, με βιβλιογραφία· A. von Saldern, *Antikes Glas, Handbuch der Archäologie*, München 2004, σ. 24-30.

⁶ Μ. Panagiotaki, A Study of Vitreous Materials from Minoan Crete, *Αρχαία ελληνική τεχνολογία, Πρακτικά Ιου Διεθνούς Συνεδρίου, Σεπτέμβριος 1997*, Θεσσαλονίκη 1997 (στο εξής: Panagiotaki 1997), σ. 303-311. Η ίδια, Preliminary Technical Observations on Knossian Faience, *ΟxfJA* 14 (1995) (στο εξής: Panagiotaki 1995), σ. 137-149. Η ίδια, Minoan Faience- and Glass-Making: Techniques and Origins, στο: P.P. Betancourt - V. Karageorghis - R. Laffineur - W.-D. Niemeier (επιμ.), *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters His 65th Year*, *Aegaeum* 20 (1999) (στο εξής: Panagiotaki 1999), σ. 617-622. R. Busz - P. Gercke, *Türkis und Azur, Quarzkeramik im Orient und Okzident*, Verona 1999, σ. 12-51. Μ. Panagiotaki, Crete and Egypt: Contacts and Relationships Seen through Vitreous Materials, *Κρήτη - Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών* (επιμ. Α. Καρέτσου), Αθήνα 2000 (στο εξής: Panagiotaki 2000), σ. 154-161. Μ. Παναγιωτάκη, Φαγεντιανή, κοσμήματα και πολυτελή αντικείμενα, *Κρήτη - Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών, Κατάλογος* (επ. επιμ. Α. Καρέτσου - Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη - Ν. Παπαδάκης) (στο εξής: *Κρήτη - Αίγυπτος, Κατάλογος*), Ηράκλειο 2000, σ. 93-96, 453-454 (στο εξής: Παναγιωτάκη 2000). Η ίδια, Φαγεντιανή - Κύανος - Ύαλος: Ύλες των βασιλέων, των θεών και των νεκρών της αρχαιότητας, στο: *Ιστορία και τεχνολογία του αρχαίου γυαλιού* (επιμ. Γ. Κόρδας - Α. Αντωνάρας), Αθήνα 2002 (στο εξής: Παναγιωτάκη 2002), σ. 33-62, κυρίως σ. 33-47, με βιβλιογραφία. Μ. Tite - Y. Maniatis - M. Panagiotaki, Raw Materials Used to Produce Aegean Bronze Age Glass and Related Vitreous Materials, *16e Congrès de*

l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, London, 7th-13th September 2003, Nottingham 2005, σ. 10-13. K. Nikita, Early Bronze Age of Vitreous Materials in the Aegean and in Cyprus, *Bead Study Trust Newsletter* 44 (2004), σ. 3-7.

⁷ Για τη μυκηναϊκή υαλουργία των Κυκλάδων, βλ. Nightingale 1998, σ. 217· A.-L. Schallin, *Islands under Influence. The Cyclades in the Late Bronze Age and the Nature of Mycenaean Presence*, SIMA CXI, Jonsered 1993, σ. 152. Ειδικότερα, βλ. Κέα: W. Willson Cummer - E. Schofield, *Keos III. Ayia Irini: House A*, Mainz 1984, σ. 69, αριθ. 394, σ. 92, αριθ. 102, σ. 96, αριθ. 1090, σ. 106, αριθ. 1208· L. Preston, *House F: A Building of the LBA at Ayia Irini on Keos* (Ph.D. diss.), Cincinnati 1972, σ. 180. Τήνος: A. Schallin, *Islands under Influence. The Cyclades in the Late Bronze Age and the Nature of Mycenaean Presence*, SIMA 111, Göteborg 1993, σ. 99. Μήλος: C. Renfrew, *The Archaeology of Cult. The Sanctuary of Phylakopi, BSA*, Suppl. 18, 1985, σ. 317-322. Θήρα: K. Μπίχτα, *Luxuria ex Oriente: Ένα προϊστορικό ταξίδι από τη Θήρα στην Ανατολή, Αργοναυτής, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα* (επιμ. Α. Βλαχόπουλος - K. Μπίρταχα), Αθήνα 2003, σ. 542-553, κυρίως σ. 545-547. Δήλος: W. Deonna, *Le mobilier délien*, *EAD XVIII*, Paris 1938, σ. 269-270, πίν. 83, 708-710. Νάξος: A. Βλαχόπουλος, *Η Υστεροελλαδική IIIΓ περίοδος στη Νάξο. Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αργαίο* (αδημ. διδ. διατρ.), Αθήνα 1995, σ. 234-235, 247-248, 546, 580.

⁸ Ρόδος: A. Furtwängler - G. Loeschcke, *Mykenische Vasen*, Berlin 1896 (στο εξής: Furtwängler - Loeschcke 1896), σ. 71-74, πίν. A-C. D.B. Harden, *Pre-Roman and Roman Glass in the British Museum*, I, London 1981 (στο εξής: Harden 1981), σ. 32, αριθ. 1, σ. 35, αριθ. 10, σ. 39-50, αριθ. 22-23, 25-27, 29-30, 32-34, 36-43^A, 46-54B, 56-62, 65, 68-69, 71-72, 73^A-76. S. Dietz, *Lindos IV.1. Excavations and Surveys in Southern Rhodes. The Mycenaean Period, Results of the Carlsberg Foundation Excavations in Rhodes 1902-1914*, Copenhagen 1984 (στο εξής: *Lindos IV.1*), σ. 49, αριθ. 4.15, εικ. 51, σ. 58-59, αριθ. 1-9, εικ. 63, σ. 86, εικ. 110. M. Benzi, *Rodi e la Civiltà Micenea*, I, II, Roma 1992 (στο εξής: Benzi 1992), σ. 195-201. Nightingale 1998, σ. 218. *The Bead Study Trust. Catalogue of the Beck Collection of Beads in the Cambridge University Museum of Archaeology and Anthropology*, Part 1, *Europe*, Cambridge 1997, σ. 104. E. Καραντζάλη, Νέοι μυκηναϊκοί τάφοι Ρόδου, *Πρακτικά*

προϊόντων και των εμπορικών σχέσεων της Αστυπάλαιας με το Αιγαίο, κυρίως τις Κυκλάδες και τα Δωδεκάνησα, καθώς και την Εγγύς Ανατολή κατά τους μυκηναϊκούς και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Στα πρωιμότερα χρονολογικά μυκηναϊκά κοσμήματα⁹ του Αρμενοχωρίου ανήκουν συνολικά 14 ψήφοι με ένα, δύο ή τρία τμήματα κάθετα ως προς τον κεντρικό άξονα, από τις οποίες πέντε γυάλινες (εικ. 1:1-2, 4) – οι τέσσερις ανάγλυφες (εικ. 1:1-2) και η μία με ένθετη ταινιωτή διακόσμηση (εικ. 1:4), μία στεάτινη (εικ. 1:6) και οκτώ από φαγεντινή γη – εξι ακόσμητες (εικ. 1:7) και δύο διακοσμημέ-

νες ανάγλυφα ή εγχάρακτα (εικ. 1:3, 5). Τα πολλαπλά οριζόντια τμήματα των κοσμημάτων (εικ. 1:1-2) υποδηλώνουν ότι πιθανώς ανήκουν σε περιδέραιο, το οποίο διασκορπίστηκε μετά την κατάρρευση τμήματος της οροφής και τη διατάραξη της ταφικής επίχωσης των μυκηναϊκών τάφων, βόρειου και νότιου. Όμοιες, ωστόσο, ψήφοι-πλακίδια φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν και ως διαδήματα σύμφωνα με τα ανασκαφικά παραδείγματα από τον Κλαδέο της Ολυμπίας¹⁰, την ευρύτερη περιφέρεια της νότιας Ρόδου (εικ. 2)¹¹ και το θολωτό τάφο Α στις Αρχάνες¹² της Κρήτης. Ασυνήθιστη, άλλωστε, δεν είναι και η χρήση του γυα-

Α' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου «Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου», Λαμία, 25-29 Σεπτεμβρίου 1994, Λαμία 1999, σ. 289, εικ. 17. Ε. Karantzali, The Mycenaean Cemetery at Pylona on Rhodes, BAR International Series 988, Oxford 2001 (στο εξής: Karantzali 2001), σ. 73-77, εικ. 42, πίν. 48-50. Π. Τριανταφυλλίδης, Ενδείξεις και εργαστήρια υαλοτεχνικής παραγωγής στη Ρόδο, Το γυαλί από την αρχαιότητα ως σήμερα, Β' Συνέδριο Μαργαριτών Μυλοποτάμου Ρεθύμνης Κρήτης, Μαργαρίτες Μυλοποτάμου, 26-28 Σεπτεμβρίου 1997 (επιμ. Π. Θέμελης), Αθήνα 2002 (στο εξής: Τριανταφυλλίδης 2002α), σ. 41-42. Τριανταφυλλίδης 2002, σ. 21-24. Κως: Τριανταφυλλίδης 2004.

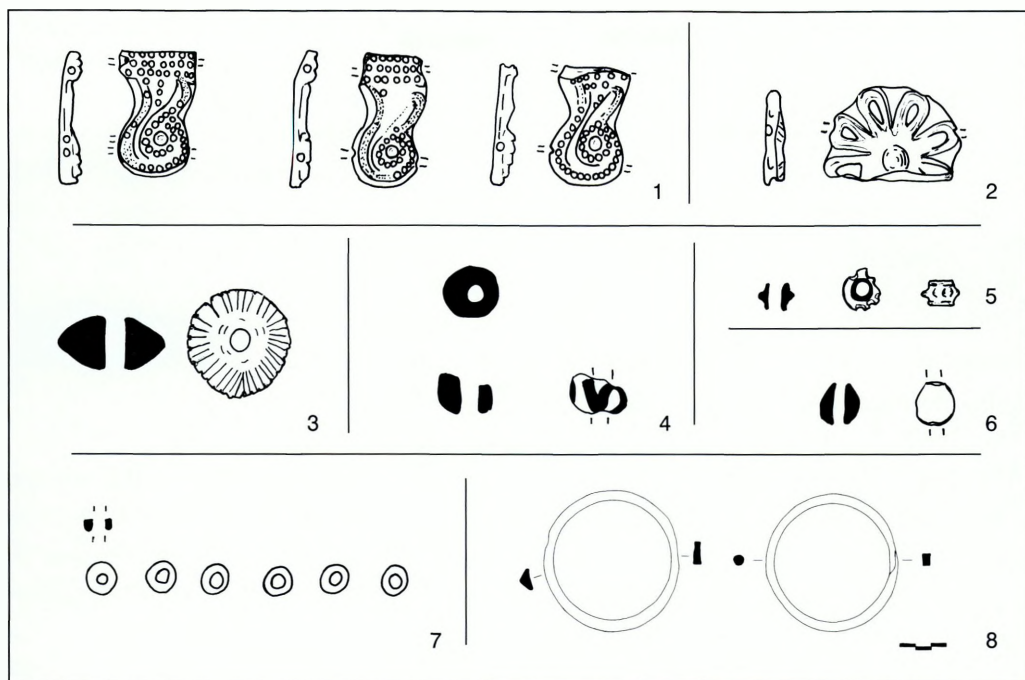
⁹ Για το κόσμημα, τη σημασία και τη χρήση του, βλ. Ε. Bielefeld, *Schmuck, Archaeologia Homerica* I.C., Göttingen 1968 (στο εξής: Bielefeld 1968), σ. 1-9, με αναφορά στις φιλολογικές πηγές: Μ. Effinger, *Minoischer Schmuck*, BAR International Series 646, Oxford 1996 (στο εξής: Effinger 1996): Ε. Konstantinidi, *Jewellery Revealed in the Burial Contexts of the Greek Bronze Age*, BAR International Series 912, Oxford 2001 (στο εξής: Konstantinidi 2001): Κ. Nikita, *Mycenaean Glass Beads, Bead Study Trust Newsletter* 38 (2001), σ. 15-17. Σημαντική είναι επίσης και η συμβολή της Η. Hughes-Brock στο εμβριθές άρθρο της για την ιστορία της έρευνας των μυκηναϊκών ψήφων και κοσμημάτων, βλ. Η. Hughes-

Brock, *The Mycenaean Greeks, Master Bead-Makers: Major Work Since Beck*, στο: I.C. Glover - H. Hughes-Brock - J. Henderson, *Ornaments from the Past-Bead Studies after Beck. A Book on Glass and Semiprecious Stone Beads in History and Archaeology for Archaeologists, Jewellery Historians and Collectors*, The Bead Study Trust, London 2003 (στο εξής: Hughes-Brock 2003), σ. 10-22.

¹⁰ Ν. Yalouris, An Unreported Use for Some Mycenaean Glass Paste Beads, *Journal of Glass Studies* X (1968) (στο εξής: Yalouris 1968), σ. 11-12, εικ. 7-11. Χατζή-Σπηλιοπούλου 2002, σ. 80, εικ. 30.

¹¹ Sk.G. Zervos, *Rhodes. Capitale du Dodécanèse*, Paris 1920, σ. 23, εικ. 23-24. K.F. Kinch, *Vroulia*, Berlin 1914, σ. 4, εικ. 7, από όπου και το σχέδιο 9. Βλ. επίσης *Lindos IV.1*, σ. 49-50, εικ. 51, σ. 58-59, εικ. 63-64, σ. 104-106 και Karantzali 2001, σ. 75.

¹² Γ. Σακελλαράκης - Ε. Σαουνά-Σακελλαράκη, *Αρχάνες. Μια νέα ματιά στη μινωϊκή Κρήτη*, Αθήνα 1997 (στο εξής: Σακελλαράκης - Σαουνά-Σακελλαράκη 1997), σ. 185-186, εικ. 137, σ. 646-647, εικ. 710. Πρβλ. και το διάδημα που βρέθηκε κατά χώραν στο εσωτερικό χάλκινης πρόχου από την Ασίνη (O. Frödin - A.W. Persson, *Asine. Results of the Swedish Excavations 1922-1930*, Stockholm 1938 (στο εξής: *Asine*), σ. 310-311, εικ. 215, σ. 398-400, εικ. 262, αρθ. 4 (τάφος I.5).

Εικ. 1. Αρχαιολογικό Μουσείο Αστυπάλαιας: 1. Γυάλινες ψήφοι με διακόσμηση κρεμάμενων ελίκων. ΥΕ ΙΙΒ-Γ περίοδος. 2. Γυάλινο πλακίδιο-ρόδακας. ΥΕ ΙΙΒ-Γ περίοδος. 3. Αμφικωνική ψήφος από φαγεντιανή. ΥΕ ΙΙΒ-Γ περίοδος. 4. Γυάλινη στρογγυλή ψήφος με σπειροειδή ταινιωτή διακόσμηση. ΥΕ ΙΙΒ-Γ περίοδος. 5. Ψήφος με δισκοειδή περιστόμια από φαγεντιανή. ΥΕ ΙΙΒ-Γ περίοδος. 6. Ψήφος κυλινδρική από στεατίτη. ΥΕ ΙΙΒ-Γ περίοδος. 7. Ψήφοι δακτυλιοσχημες από φαγεντιανή. ΥΕ ΙΙΒ-Γ περίοδος. 8. Γυάλινα βραχιόλια αριθ. ευρ. Υ 321 και Υ 322. 6ος αι. μ.Χ. (σχέδ. Β. Σκαράκης).

λού για την κατασκευή αγγείων¹³, περιόπτων¹⁴, αλλά και για την κατασκευή αντικειμένων γυναικείου καλλωπισμού, κυρίως ψέλια¹⁵, περόνες¹⁶ ή επιρράμματα ενδυμάτων, ταινιών ή κεφαλόδεσμων¹⁷ ή ως ενθέματα στην κερα-

Αθήνα 2002, σ. 110, αριθ. 1, σημ. 3-5, σ. 129, αριθ. 1 (Σπαλιάρεικα Λουσιικών Αχαΐας).

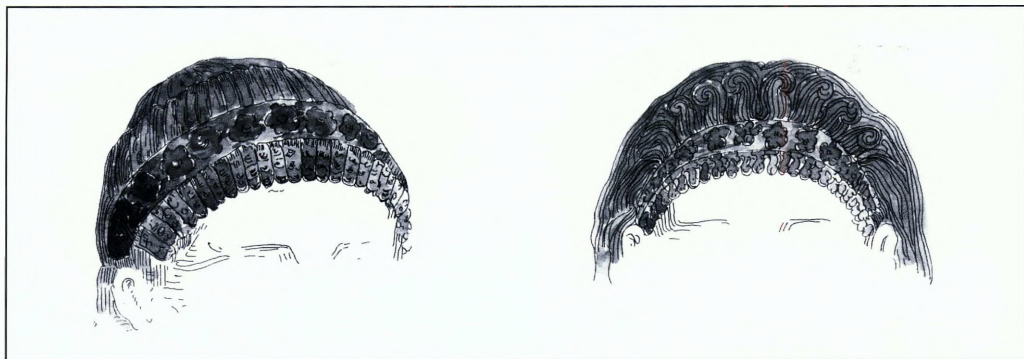
¹⁴ Χατζή-Σπηλιοπούλου 2002, σ. 66-67.

¹⁵ Στ. Αλεξίου, *Υστερομινωικοί τάφοι Λιμένος Κνωσού (Κατσαμπά)*, Αθήνα 1967, σ. 57, εικ. 35, πίν. 37. Yalouris 1968, σ. 11-12, εικ. 7-11.

¹⁶ Ενδεικτικά βλ. Σ.Ε. Ιακωβίδης, *Περατή. Το νεκροταφείον*, τ. Α. *Οι τάφοι και τα ευρήματα*, τ. Β. *Γενικές παρατηρήσεις*, τ. Γ. *Πίνακες*, Αθήνα 1969-1970 (στο εξής: *Περατή*), σ. 394, πίν. 116· Harden 1981, σ. 50, αριθ. 77, πίν. VI, εικ. 3.77· Benzi 1992, σ. 367 (Ρόδος)· Effinger 1996, σ. 55, 354 (Κρήτη)· Χατζή-Σπηλιοπούλου 2002, σ. 77-78, σημ. 39.

¹⁷ Παπαδόπουλος 2002, σ. 33, σημ. 13, με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Χατζή-Σπηλιοπούλου 2002, σ. 77-79, εικ. 24-25. Nightingale 2002, σ. 50. Nightingale 2000, σ. 8. Ε.Λ. Κωνσταντινίδη, *Ένθετα κοσμήματα ενδυμασίας της εποχής του Χαλκού στην Ελλάδα*, *Αρχαιολογία*

¹³ Nightingale 2002, σ. 50, σημ. 47-48, με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία, και για νεότερα παραδείγματα βλ. Παπαδόπουλος 2002, σ. 34-35, σημ. 22, 23, εικ. 14· Τριανταφυλλίδης 2002α, σ. 22-23, σημ. 5, εικ. 1 (Ρόδος)· Λ. Κολώνας, *Τα γυάλινα αγγεία της Πάτρας, Το γυάλινο από την αρχαιότητα ως σήμερα*, Β' Συνέδριο Μαργαριτών Μυλοποτάμου Ρεθύμνης Κρήτης, *Μαργαρίτες Μυλοποτάμου*, 26-28 Σεπτεμβρίου 1997 (επιμ. Π. Θέμελης),

Εικ. 2. Αναπαράσταση διαδημάτων από γυαλί (σχέδ. Β. Πατσαδά).

μική¹⁸, την αρχιτεκτονική¹⁹, την κοσμηματοποιία²⁰ και την οπλοποιία²¹, αλλά και πιθανώς ως παιδικά παιχνίδια²² ή σφραγίδες²³.

Ο συνδυασμός των ποικίλων υλικών στη

σύνθεση του περιδεραίου από το Αρμενοχώρι δεν αποτελεί ασυνήθιστο φαινόμενο στο μυκηναϊκό και το μινωικό πολιτισμό, αν αναλογιστεί κανείς ότι όμοιες συνθέσεις περιδεραίων

54 (1995) (στο εξής: Κωνσταντινίδη 1995), σ. 25-28. A.W. Persson, *The Royal Tombs at Dendra near Midea*, Lund 1931 (στο εξής: Persson 1931), σ. 79, 106, πίν. XXXV, XXXVI.4. Bielefeld 1968, σ. C10-C41, κυρίως σ. C12-C16, C25 με τυπολογία σχημάτων, βλ. εικ. 2-4. A.W. Persson, *New Tombs at Dendra near Midea*, London 1942 (στο εξής: Persson 1942), σ. 94-95, εικ. 105. C.W. Blegen, *Prosymna. The Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum*, Cambridge 1937 (στο εξής: *Prosymna*), σ. 74, 306, εικ. 146.8 (δακτύλιος).

¹⁸ Ένθετα τρύμματα γυαλιού έχουν χρησιμοποιηθεί ως διακοσμητικά στοιχεία σε αγγεία από το νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας Ηλείας, βλ. Χατζή-Σπηλιοπούλου 2002, σ. 79-80, σημ. 46.

¹⁹ Βλ. M. Panagiotaki - G. Chatzi-Spiliopoulou - E. Mangou - Y. Maniatis - M. Tite, A Bronze Age Glass Workshop at the Mycenaean Citadel at Tiryns in Greece, *16e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, London 7th-13th September 2003*, Nottingham 2005 (στο εξής: Panagiotaki et al. 2005), σ. 14-18 και H. Schliemann, *Tiryns. Der prähistorische Palast der Könige von Tiryns*, Leipzig 1886, σ. 323-333, πίν. IV.

²⁰ Πατσαδόπουλος 2002, σ. 33, σημ. 15. Για τις ψήφους,

βλ. Χατζή-Σπηλιοπούλου 2002, σ. 67-69, 77, εικ. 22-23.

²¹ Χρησιμοποιείται ως ένθετη λαβή ή επίμηλο λαβής ξίφους ή εγχειριδίου, βλ. Nightingale 2002, σ. 50, σημ. 37-39, 42-45, εικ. 1, 11-12, με βιβλιογραφία: Παπαδόπουλος 2002, σ. 34, σημ. 20-21, εικ. 12-13· Χατζή-Σπηλιοπούλου 2002, σ. 79, εικ. 28-29· πρόσφατα G. Nightingale, *The Mycenaean Glass Warriors, 16e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, London 7th-13th September 2003*, Nottingham 2005, σ. 19-22. Για ένθετα γυάλινα πλακίδια που χρησιμοποιήθηκαν σε οδοντόφρακτα κράνη, βλ. Persson 1931, σ. 36, αριθ. 13, σ. 64-65, εικ. 41, 43-44, πίν. VIII, XXV.1 και Παπαδόπουλος 2002, σ. 34, σημ. 19, εικ. 10-11.

²² Harden 1981, σ. 49-50, αριθ. 75-76, πίν. VI, εικ. 3.75-76. Χατζή-Σπηλιοπούλου 2002, σ. 77, εικ. 24 (πιθανώς πεσσοί).

²³ I. Pini, Spätbronzezeitliche ägäische Glassiegel, *JbZMusMainz* 18 (1981), σ. 48-81. S. Müller Celka, The Mycenaean Moulded Glass Seals: Some Thoughts about their Distribution, Use and Manufacture, *2nd International Interdisciplinary Colloquium «The Periphery of the Mycenaean World», 26-30 September, Lamia 1999*, Athens 2003, σ. 87-98.

και κοσμημάτων απαντούν συχνά²⁴ κατά το 15ο και το 14ο αι. π.Χ., αλλά κυρίως το 13ο αι. π.Χ., και απεικονίζονται σε θρηαϊκές, μινωικές και μυκηναϊκές τοιχογραφίες²⁵, καθώς και στην πλαστική και τη μικροτεχνία²⁶. Τα αντίστοιχα ανασκαφικά ευρήματα από την ηπειρωτική Ελλάδα²⁷ και την Κρήτη, όπως στους θολωτούς τάφους Α και Δ των Αρχανών²⁸, αποδεικνύουν το συνδυασμό ημιπολύτιμων λίθων, όπως αμέθυστου, σάρδιου, αχάτη και στε-

ατίτη με το γυαλί, το χρυσό²⁹ και τη φαγεντιανή για πλουσιότερο και πιο εντυπωσιακό καλλιπισμό, ο οποίος απηχεί τους συρμούς και τις αισθητικές τάσεις της εποχής, όμοιες άλλωστε στην Ανατολή και την Αίγυπτο.

Οι γυάλινες ψήφοι από το Αρμενοχώρι, οι οποίες είναι αρκετά διαβρωμένες με αποσπασμένο πυρήνα, ανήκουν είτε στον τύπο των ανάγλυφων διακοσμημένων ψήφων είτε των ακόσμητων, απλών. Στις ανάγλυφες ψήφους

²⁴ Ο Θησαυρός των Αηδονιών. Σφραγίδες και κοσμήματα της ύστερης εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 30 Μαΐου-1 Σεπτεμβρίου 1996 (επιμ. Κ. Δημακοπούλου), Αθήνα 1996 (στο εξής: *Ο Θησαυρός των Αηδονιών*), σ. 35. Παπαδόπουλος 2002, σ. 29. R.A. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, London 1961 (1980) (στο εξής: Higgins 1980), σ. 42. Για την άνθηση της υαλοτεχνικής παραγωγής στην Κρήτη κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο στην Κρήτη, βλ. Panagiotaki 2000, σ. 157.

²⁵ Βλ. Παναγιωτάκη 2000, σ. 93-96. H. Hughes-Brock, *Greek Beads of the Mycenaean Period (ca. 1650-1100 BC): The Age of the Heroines of Greek Tradition and Mythology, Beads and Bead Makers. Gender, Material Culture and Meaning* (επιμ. L.D. Sciana - J.B. Eicher), Oxford - New York 1999, σ. 252-253. J.G. Younger, *Representations of Minoan-Mycenaean Jewelry*, στο: R. Laffineur - J.L. Crowley (επιμ.), *Eikon. Aegean Bronze Age Iconography: Shaping a Methodology, Aegaeum* 8, Liège 1992, σ. 257-293. Χατζή-Σπηλιοπούλου 2002, σ. 79, εικ. 26-27. Ι. Κριτσέλη-Προβίδη, *Τοιχογραφίες του θρησκειτικού κέντρου των Μυκηνών*, Αθήνα 1982, σ. 37, αριθ. Β-1, σημ. 169-175, σ. 73-76, αριθ. Γ-1, εικ. 8, σημ. 275, κυρίως σ. 74-75, σημ. 276. E.T. Vermeule, *A Mycenaean Jewellers Mold, Bulletin of the Museum of Fine Arts Boston LXV* (1967) (στο εξής: Vermeule 1967), σ. 19-31, εικ. 5-6, 10.

²⁶ Hughes-Brock 2003, σ. 16. I. Kilian-Dirlmeier, *Zum Halsschmuck mykenischer Idole, Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt am Main 1978-1979*, Frankfurt 1980, σ. 31, εικ. 1.10-14 και 3.6-10. Πρβλ. και το πήλινο ειδώλιο από τις Μυκίνες (Χρ. Τσουντας, Κεφάλι εκ Μυκηνών. *AE* 1902, σ. 1-10, κυ-

ρίως σ. 1-2, πίν. 1-2).

²⁷ Ο Θησαυρός των Αηδονιών, σ. 79 αριθ. 19, σ. 85 αριθ. 3.

²⁸ Βλ. Σακελλαράκης - Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997, σ. 627-631 και Higgins 1980, σ. 73. Για άλλα παραδείγματα, βλ. *Κρήτη - Αίγυπτος, Κατάλογος*, σ. 115, αριθ. 94, σ. 177, αριθ. 96 (Πόρος Ηρακλείου), σ. 126, αριθ. 106 (Καλύβια).

²⁹ G. Nightingale, *Die Kombination von Gold und Glas bei mykenischen Perlen*, στο: F. Blakolmer (επιμ.), *Österreichische Forschungen zur ägäischen Bronzezeit 1998. Akten der Tagung am Institut für Klassische Archäologie der Universität Wien, 2.-3. Mai 1998, Wiener Forschungen zur Archäologie*, 3, Wien 2000, σ. 159-165. Nightingale 1998, σ. 210. Persson 1931, σ. 103, αριθ. 21, σ. 105, αριθ. 44, πίν. XXXV, εικ. 80. E. French, *Mycenae. Agamemnon's Capital. The Site in its Setting*, Gloucestershire 2002, σ. 117-118. Παπαδόπουλος 2002, σ. 33, σημ. 16. Harden 1981, σ. 39-40. Higgins 1980, σ. 72-73, 76. *Prosymna*, σ. 253, 269, 297. R. Laffineur, *Craftsmen and Craftsmanship in Mycenaean Greece: For a Multimedia Approach*, στο: R. Laffineur - W.-D. Niemeier (επιμ.), *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the 5th International Aegean Conference, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10.-13. April 1994, Aegaeum* 12, Liège 1995, σ. 189-199. Ο ίδιος, *Polychrysos Mykene. Toward a Definition of Mycenaean Goldwork*, στο: *Ancient Jewelry and Archaeology* (επιμ. A. Calinescu), Bloomington - Indianapolis 1996, σ. 93-94, 102, σημ. 26-34, με αναφορά σε όμοιες μητρες κατασκευής χρυσών και γυάλινων κοσμημάτων.

ανήκουν οι μονόχρωμες βαθυκύανες ή βαθυπράσινες, σε σχήμα οκτάφυλλου ρόδακα³⁰ (εικ. 1:2) με περίτμητο διπλό περιγράμμα αποδοσμένο σε μήτρα και κεντρικό οφθαλμό, διακοσμητικό σχέδιο αρκετά γνωστό και κοινό στη μινωική και τη μυκηναϊκή μικροτεχνία. Όμοια παρόλληλα απαντούν στην Κάμειρο, την Ιαλυσό και τη νότια Ρόδο³¹, το θολωτό τάφο 1 του Διμηνίου³², την Πρόσυμνα, την Ασίνη³³ και τα Μακρύσια³⁴. Το δεύτερο σχήμα που απαντά είναι οι ψήφοι με κρεμάμενες έλικες (εικ. 1:1)³⁵ που διακοσμούνται με κοκκίδωση από διπλές στιγμές, ενώ το οριζόντιο στέλεχος διακοσμείται ομοίως με κοκκίδωση από τρεις σειρές στιγμών. Όμοια παραδείγματα απαντούν σε χρυσό από τις Μυκήνες και τον Καταρράκτη-Βουγά της Αχαΐας³⁶, αλλά

και σε γυαλί όπως από τους θαλαμωπούς τάφους των Μυκηνών³⁷, τη Ρόδο³⁸, τον Άγιο Ηλία Μεσολογγίου³⁹ και το θαλαμωτό τάφο της Δάφνης Ηλείας⁴⁰. Ο βαθύς κυανός χρωματισμός των ψήφων του Αρμενοχωρίου, που στον τότε αλλά και στο σημερινό μεσογειακό κόσμο έχει αποτροπαϊκό χαρακτήρα⁴¹, οφείλεται σε ηθελημένη προσθήκη πιθανώς κυανού του οξειδίου του χαλκού. Η κατώτερη μη επίπεδη επιφάνεια των γυάλινων ψήφων έχει υποστεί έντονη παραμόρφωση είτε από δυνατή πυράκτωση ή αποτυχημένη ανόπτηση ή μετακίνηση της μήτρας από την αρχική της θέση. Αν και η τεχνική μέθοδος κατασκευής των γυάλινων ανάγλυφων ψήφων θεωρείται τουλάχιστον στα πρώιμα στάδια η λεγόμενη χύτευση και η εμπέση⁴² τηγμένου ή κονιορτο-

³⁰ Για το σχήμα, την εξέλιξη και τη σημασία του ρόδακα, βλ. Α. Ξενάκη-Σακελλαρίου, *Οι θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνών ανασκαφής Χρ. Τσούντα (1887-1989)*, Paris 1985 (στο εξής: Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985), σ. 303-304, αριθ. 87b και με βιβλιογραφικά παρόλληλα: Nightingale 2000, σ. 6, εικ. 1.1· Effinger 1996, σ. 5-6, Variante B· με αναφορά σε χρυσούς ρόδακες, και για τις ανάγλυφες ψήφους, βλ. σ. 37, Variante B· Higgins 1980, σ. 78, εικ. 14a. Επίσης, βλ. *Κρήτη - Αίγυπτος, Κατάλογος*, σ. 111-112, αριθ. 88· H. Hughes-Brock, *Mycenaean Beads: Gender and Social Context*, *OxfJA* 18.3 (1999), σ. 288 και για παρόλληλα από την Κρήτη, *Κρήτη - Αίγυπτος, Κατάλογος*, σ. 123-124, αριθ. 103β-γ.

³¹ Τριανταφυλλίδης 2002α, σ. 42, εικ. 2. Τριανταφυλλίδης 2002, σ. 23, εικ. 2 (Ιαλυσός). Karantzali 2001, σ. 73, αριθ. 669, 670, με βιβλιογραφία, εικ. 41, πίν. 488c (Πυλών). Harden 1981, σ. 41, αριθ. 22-23, 25-27, 29-30 (Κάμειρος, Ιαλυσός), πίν. II, εικ. 2. *Lindos* IV.1, σ. 58, αριθ. 3, εικ. 63-64.

³² *Ο Θησαυρός των Αηδονιών*, σ. 117, αριθ. 60.

³³ *Asine*, σ. 389, αριθ. 1, εικ. 252.

³⁴ Yalouris 1968, σ. 10, εικ. 1, 3.

³⁵ Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985, σ. 298, αριθ. 59 (τύπος Α) με παρόλληλα. Nightingale 2000, σ. 7, εικ. 1.29. Effinger 1996, σ. 37, Variante A.

³⁶ Yalouris 1968, σ. 13, εικ. 13 (Μυκήνες). Th. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, *SIMA* LV, 1,2, Göteborg 1978-1979, σ. 143, 223, εικ. 290b, 325, τύπος 20.

³⁷ Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985, σ. 298, αριθ. 59. *Prosymna*, σ. 305, αριθ. 11, εικ. 300.8.

³⁸ Furtwängler - Loeschke 1896, σ. 71, πίν. Α.6. Harden 1981, σ. 45-46, αριθ. 53, πίν. IV, εικ. 3. *Lindos* IV.1, σ. 58, αριθ. 2, εικ. 63-64.

³⁹ Ε. Μαστροκόστας, *Ανασκαφαί στον Άγιο Ηλία Μεσολογγίου*, *ΠΔΕ* 1963, σ. 205-207, πίν. 174α.

⁴⁰ Αθμισόεστο υλικό. Βλ. επίσης και τις γυάλινες ψήφους από τη Βάρκιζα Βάρης, Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, *Το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Βάρκιζας Βάρης*, *ΑΔ* 43 (1998), Μελέτες, σ. 15, αριθ. 7, πίν. 6 με παρόλληλα.

⁴¹ Nightingale 1998, σ. 211. Παπαδόπουλος 2002, σ. 34. Παναγιωτάκη 2000, σ. 52-53. Th.E. Haevernick, *Mycenaean Glass*, *Archaeology* 16.3 (1963), σ. 192.

⁴² Για τις τεχνικές κατασκευής, βλ. R. Laffineur, *La technique du verre mycénien et ses rapports avec les*

ποιημένου γυαλιού σε ανοιχτή μήτρα⁴³ από στεατίτη, βασάλτη ή γρανίτη, δεν θα πρέπει να αποκλείσουμε και τη χρήση της κλειστής πολλαπλής και πολυώροφης μήτρας για την κατασκευή όμοιων ή διαφορετικών αμφίγλυφων κοσμημάτων σε πολύτιμα μέταλλα και σε γυαλί. Στις απλές ανοιχτές, διπλές ή πολυμερείς μήτρες⁴⁴ συγκαταλέγονται αυτές που βρέθηκαν στο Καδμείο των Θηβών⁴⁵, τις Μυκήνες⁴⁶, την Κνωσό⁴⁷, τη Ρόδο⁴⁸, το Παλαίκαστρο⁴⁹ και τον Πόρο Ηρακλείου⁵⁰. Η δυνατότητα χύτευ-

σης σε κλειστά ημίτομα μήτρας προσέφερε στους υαλοουργούς οικονομία χρόνου και εργασίας, ταχύτερη κατασκευή των προϊόντων, σταθερότερη και ελεγχόμενη πυράκτωση της μήτρας είτε ελεύθερη είτε στον υαλοκλίβανο με αποτέλεσμα λιγότερη απώλεια της πρώτης ύλης, πολύτιμης ή ημιπολύτιμης. Για το λόγο αυτό, αλλά και της σχετικής συνάφειας των πυροτεχνικών παραγωγών γυαλιού και χρυσού, φαίνεται ότι σε πολλές περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκαν κοινές μήτρες, όπως αυτό επαλη-

techniques de l'orfèverie, *Annales du 7e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Berlin - Leipzig 1977, Liège 1978*, σ. 31-39· R.D.G. Evelyn, *Minoan Crafts. Tools and Techniques. An Introduction*, 2, SIMA 92.2, Jonsersed 2000 (στο εξής: Evelyn 2000), σ. 405, 411-414· Konstantinidi 2001, σ. 19-20· Spacr 2001, σ. 60-61· M. Stern - B. Nolte, *Early Glass of the Ancient World. 1600 B.C.-A.D. 50, Ernesto Wolf Collection*, Ostfildern 1994, σ. 49-50· Κωνσταντινίδη 1995, σ. 86-89· S. Goldstein, *Pre-Roman and Early Roman Glass in the Corning Museum of Glass*, Corning 1979, σ. 33-35, εικ. 8-10· Th.E. Haevernick, *Beiträge zur Geschichte des antiken Glases III. Mykenisches Glas*, *JbZMusMainz* 7 (1960), σ. 52-53. Για τη σπανιότερα χρησιμοποιούμενη και αμφισβητούμενη τεχνική της στάλαξης, βλ. Nightingale 2002, σ. 49 και πρβλ. D. Evelyn - C. Runnels, *Ground Stone. Stone Vases and Other Objects. The Millstones, Well Built Mycenae*, Fasc. 27, Oxford 1992, σ. 31, πίν. 4.

⁴³ Nightingale 2002, σ. 49, σημ. 19.

⁴⁴ Για συγκεντρωτικό κατάλογο των έως σήμερα μετρώων, βλ. H. Hughes-Brock, *Terracotta and Miscellaneous Small Finds*, στο: W.A. McDonald - N.C. Wilkie (επιμ.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece II. The Bronze Age Occupation*, Minneapolis 1992 (στο εξής: Hughes-Brock 1992), σ. 625-637· I. Toumavitou, *Jewellers Moulds and Jewellers Workshops in Mycenaean Greece. An Archaeological Utopia, Trade and Production in Premonetary Greece. Production and Craftsman, Proceedings of the 4th and 5th International Workshops, Athens*

1994 and 1995, SIMA 143 (επιμ. C. Gillis - Chr. Risberg - B. Sjöberg), Sweden 1997, σ. 211-230, 243-253· Nightingale 2002, σ. 49, σημ. 30-31· Τριανταφυλλίδης 2002, σ. 42, σημ. 6 (Ρόδος). Για τη νεότερη βιβλιογραφία, βλ. Παπαδόπουλος 2002, σ. 29, σημ. 4, εικ. 2-3· Χατζή-Σπηλιοπούλου 2002, σ. 73· Κωνσταντινίδη 1995, σ. 86-87.

⁴⁵ Βλ. Κ. Δημακοπούλου, *Μυκηναϊκόν ανακτορικών εργαστήριον εις Θήβας, AAA VII* (1974), σ. 164-165, εικ. 1-2 και πρβλ. παρακάτω, υποσημ. 81.

⁴⁶ *Ο Μυκηναϊκός Κόσμος. Πέντε αιώνες πρώιμων ελληνικού πολιτισμού. 1600-1100 π.Χ., Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 15 Δεκεμβρίου 1988-31 Μαρτίου 1989*, Αθήνα 1988 (στο εξής: *Μυκηναϊκός Κόσμος*), σ. 223, αριθ. 204. Nightingale 2002, σ. 49. Χατζή-Σπηλιοπούλου 2002, σ. 72, εικ. 9 (συνολικά επτά μήτρες).

⁴⁷ Βλ. Vermeule 1967, εικ. 4 και Nightingale 2002, σ. 49 (συνολικά οκτώ μήτρες).

⁴⁸ Τριανταφυλλίδης 2002, σ. 42, σημ. 6.

⁴⁹ Χρ. Τσουντας, *Μήτρες και ξίφη εκ Μυκηνών, AE 1897*, σ. 99-100.

⁵⁰ *Κρήτη - Αγνίπτος, Κατάλογος*, σ. 105-106, αριθ. 83α-β (16ος-15ος αι. π.Χ.). N. Dimopoulou, *Workshops and Craftsmen in the Harbour-town at Poros-Katsambas, Τέχνη. Craftsmen, Craftswomen and Craftmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Temple University, Philadelphia, April 18-21, 1996, Aegaeum 16, Liège - Austin 1997, II* (επιμ. R. Laffineur - P.P. Betancourt), σ. 433-438.

θεύεται σε πολλές γυάλινες ψήφους τύπου ρόδακα από την Ιαλυσό Ρόδου⁵¹ και τα Νιχόρια Μεσσηνίας⁵², επιστρωμένες με χρυσό λεπτό φύλλο όμοιου σχήματος. Ο συνδυασμός και των δύο χυτευτικών παραγωγών σε κόσμημα, με τη χρωματική αντίθεση κυανού και χρυσού, απαντά άλλωστε αρκετά πρώιμα ήδη από τα μέσα της 2ης χιλιετίας π.Χ. στην Αίγυπτο και τη Μεσοποταμία⁵³, ενώ στον ελλαδικό χώρο στα τέλη του 16ου και το 15ο αι. π.Χ., όπως στα χρυσά δακτυλίδια από τις Μυκήνες, το Βαφειό και τον Βόλο⁵⁴, όπου έχει εντεθεί στη χρυσή σφενδόνη κυανόχρωμο γυαλί, καθώς και σε δακτυλίδια από την Κνωσό και τα Καλύβια της Κρήτης⁵⁵.

Η πολύχρωμη στρογγυλή⁵⁶ γυάλινη ψήφος (εικ. 1:4) του Αρμενοχωρίου είναι η μόνη που έχει αποδοθεί με εφέλκυση και περιέλιξη, ίχνη της οποίας διακρίνονται σε ανομοιό-

μορφες ελαφρές προεξοχές γύρω από το τρήμα. Η διακόσμηση συνίσταται σε επίθετες αδιαφανείς κιτρινωπές κυματοειδείς ίνες, ακυλίνδριστες και ασύλβωτες, χωρίς περαιτέρω επεξεργασία. Το σχήμα και ο τύπος της διακόσμησης είναι ιδιαίτερα γνωστά στον αιγαιακό χώρο⁵⁷ και στην ηπειρωτική Ελλάδα⁵⁸, ενώ απαντά πρώιμότερα από το 15ο αι. π.Χ. στα φαραωνικά υαλουργεία της Αιγύπτου⁵⁹ και της Μεσοποταμίας⁶⁰.

Αντίστοιχα με κοπή και διάτρηση έχει κατασκευαστεί και η μοναδική στεατίνη σφαιρική ψήφος (εικ. 1:6) του Αρμενοχωρίου⁶¹, από υλικό αρκετά γνωστό στην κρητομυκηναϊκή λιθοξοϊκή, το οποίο είναι σχετικά εύκολο να υποστεί επεξεργασία. Η στεατίνη ψήφος φαίνεται ότι αποτελεί μίμηση των σφαιρικών ψήφων από πολύτιμους και ημιπολύτιμους λί-

⁵¹ Harden 1981, σ. 40-41, αριθ. 25, 30.

⁵² N.C. Wilkie, The MME Tholos Tomb, στο: W.A. McDonald - N.C. Wilkie, *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*, II. *The Bronze Age Occupation*, Minneapolis 1992, σ. 271-272, αριθ. 1046, 1048, 1050-1051, 1063, όπου και βρέθηκε πιθανώς συνδετική μελανοκάστανη ύλη για προσκόλληση των επιφανειών γυαλιού και χρυσού σε ρόδακες. Αντίστοιχα τεμάχια υλικών με κολλώδη σύσταση βρέθηκαν στην Οικία των Καλλιτεχνών, βλ. G.E. Mylonas, *The East Wing of the Palace of Mycenae*, *Hesperia* 35 (1966), σ. 425-426. Άλλα επιχρυσωμένα γυάλινα κοσμήματα έχουν βρεθεί στις Μυκήνες, βλ. A.J.B. Wace, *Mycenae. The Tholos Tombs in Excavations at Mycenae 1921-1923*, *BSA* 25 (1921-1923), σ. 400, σημ. 5, και στο Νέο Καδμείο Θηβών, βλ. Κ. Δημακοπούλου - Ντ. Κόνσολα, *Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών*, Αθήνα 1981, σ. 53, πίν. 19.

⁵³ M. Spaer, *Gold-Glass Beads: A Review of the Evidence*, *Beads, Journal of the Society of Bead Researchers* 5 (1993), σ. 9. L. Dubin, *The History of Beads from 30.000 B.C. to the Present*, London 1987, σ. 37-44. Spaer 2001, σ. 130.

⁵⁴ *Ο Θησαυρός των Αηδονιών*, σ. 104, αριθ. 36 (Μυκήνες, 15ος αι. π.Χ.), σ. 112, αριθ. 51 (Βόλος, Καπαλή, 15ος αι. π.Χ.). *Μυκηναϊκός Κόσμος*, σ. 218-219, αριθ. 195 (Βαφειό Λακωνίας, α' μισό 15ου αι. π.Χ.).

⁵⁵ *Κρήτη - Αίγυπτος, Κατάλογος*, σ. 130, αριθ. 112α-γ.

⁵⁶ Για την τυπολογία, βλ. Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985, σ. 292, αριθ. 1c.

⁵⁷ Spaer 2001, σ. 99. Karantzali 2001, σ. 74-75, αριθ. 697a-c. Nightingale 2002, σ. 48.

⁵⁸ *Prosymna*, σ. 298-300, εικ. 142.1, 143.12, 284.1-3, 338.1.4, 339.2, 379.2-3, 464.6, 488.7, 540.3, 601.

⁵⁹ Spaer 2001, σ. 99.

⁶⁰ Spaer 2001, σ. 99, αριθ. 142-143.

⁶¹ Για την τυπολογία, βλ. Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985, σ. 292, αριθ. 2, με παρώληλα. Επίσης, βλ. Σ. Δημάκη, *Νεκροταφείο Ελάτειας: Περιδέραια από στεατίτη. Πρακτικά Α' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου «Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου»*, Λαμία, 25-29 Σεπτεμβρίου 1994, Λαμία 1999, σ. 203, εικ. 2, σ. 205, εικ. 6, σ. 207-208, εικ. 14, 18-20, 23, σ. 209, εικ. 26-27. I. Mylonas Shear, *The Panagia Houses at Mycenae*, University Museum Monograph 68, Philadelphia 1987, σ. 116, 118, αριθ. 154,

θους, όπως από χρυσό, κορνέαλη και σάρδιο.

Οι ψήφοι από φαγεντιανή ανήκουν στη χαρακτηριστική ομάδα της λευκής λεπτόκοκκης φαγεντινής γης, διαμορφωμένης σε μήτρα, σύμφωνα με τις ιερογλυφικές παραστάσεις τεχνιτών στον τάφο του Ψαμμήτιχου του Γ' στην Ίβη των Θηβών⁶², και εν συνεχεία με εφυάλωση, δηλαδή με τήξη του κονιοροποιημένου πρασινωπού υαλώματος από αλκάλια γύρω από τον πυρήνα. Οι φαγεντιανές χάνδρες του Αρμενοχωρίου ανήκουν στον απλό τύπο των επίπεδων δακτυλίων (εικ.

1:7)⁶³, σχήμα αρκετά γνωστό στην Κρήτη⁶⁴ από την ΥΜ Ι περίοδο και στην ηπειρωτική Ελλάδα και το Αιγαίο⁶⁵ από την ΥΕ ΙΙ περίοδο, το οποίο διατηρείται και κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, όπως τα περιδέραια από την Ορθή Πέτρα της Ελεύθερας⁶⁶ στην Κρήτη, τη Θήρα⁶⁷ και τη Ρόδο⁶⁸. Η δεύτερη παραλλαγή που απαντά είναι η ψήφος με αμφικωνικό σώμα (εικ. 1:3)⁶⁹ και κάθετες ραβδώσεις, τύπος ευρύτερα γνωστός στη 2η χιλιετία π.Χ. από την Ινδία έως και την Ελλάδα, με όμοια παραδείγματα από την Ελάτεια⁷⁰,

πίν. 34· *Περατή*, Β. σ. 303-311, εικ. 128· C. Blegen - M. Rawson - W. Taylour - W. Donovan, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, III, Princeton 1973, σ. 82, 84· W. Rudolph, *Die Nekropole am Prophitis Elias bei Tiryns*, Tiryns VI, Mainz am Rhein 1983, σ. 119, πίν. 32.16· *Prosymna*, σ. 295, αριθ. 1, εικ. 116.1, σ. 287-312, εικ. 599.

⁶² Όσον αφορά στις τεχνικές μεθόδους επεξεργασίας της φαγεντιανής, βλ. Παναγιωτάκη 2002, σ. 42-47, και για τα εργαστήρια, βλ. σ. 37-40, καθώς επίσης και Evely 2000, σ. 447-451.

⁶³ Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985, σ. 295, αριθ. 31, με παράλληλα. Πρβλ. G. Nightingale, Perlen aus Glas und Fayence aus der mykenischen Nekropole Elateia-Alonaki, *Akten des 6. Österreichischen Archäologentages, Graz, 3.-5. Februar 1994* (επιμ. Th. Lorenz - G. Erath - M. Lechner - G. Schwarz), Graz 1994, σ. 142, τύπος II.1.A

⁶⁴ Παναγιωτάκη 2002, σ. 35, σημ. 8. Ανθήση της παραγωγής φαγεντιανών αντικειμένων παρατηρείται κυρίως κατά τα τέλη της ΜΜ ΙΙΙ και τις αρχές της ΥΜ Ι περιόδου στην Κρήτη, βλ. Panagiotaki 2000, σ. 156. Για την πρώιμη παραγωγή της φαγεντιανής στην Κρήτη, βλ. Panagiotaki 1997, σ. 303, σημ. 7 και η ίδια, *The Central Palace Sanctuary at Knossos, BS4, Suppl.* 31, 1999, σ. 39-40, 74-104. Για τον ελλαδικό χώρο, βλ. K.P. Foster, *Aegean Faience of the Bronze Age*, New Haven 1979, σ. 170-172.

⁶⁵ Πρωιμότερες ανάγλυφες ψήφοι από φαγεντιανή προέρχονται από την ηπειρωτική Ελλάδα, από τους ταφικούς κύκλους Α και Β των Μυκηνών, βλ. G. Karo, *Die Schachtgräber von Mykenai*, München 1930-1933, πίν. XX.71 και Nightingale 1998, σ. 206. Για παράλληλα, βλ.

Prosymna, σ. 311-312, αριθ. 12, εικ. 408.15, 161.10.21, 241.2, 310.23, 379.4, 488.3, 334.8-9· Furtwängler - Loeschcke 1896, σ. 7, πίν. Α.3, σ. 72, πίν. Α.13· Karantzali 2001, σ. 74, αριθ. 676, εικ. 48d, σ. 75, αριθ. 698.

⁶⁶ *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος - Δωδεκάνησα - Κρήτη. 16ος-6ος αι. π.Χ., Κατάλογος Έκθεσης* (επιμ. Ν. Σταμπολίδης - Α. Καρέτσου), Ηράκλειο 1998 (στο εξής: Σταμπολίδης - Καρέτσου 1998), σ. 224, αριθ. 264. *Πλός. Από τη Σιδώνα στη Χονέλβα. Σχέσεις των λαών της Μεσογείου. 16ος-6ος αι. π.Χ.* (επιμ. Ν. Σταμπολίδης), Αθήνα 2003 (στο εξής: Σταμπολίδης 2003), σ. 522, αριθ. 1020.

⁶⁷ Σταμπολίδης 2003, σ. 523, αριθ. 1021.

⁶⁸ Σταμπολίδης - Καρέτσου 1998, σ. 224, αριθ. 265. Σταμπολίδης 2003, σ. 522, αριθ. 1018.

⁶⁹ Για την τυπολογία, βλ. Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985, σ. 294, αριθ. 15· Nightingale 2000, σ. 8, εικ. 2.15· Effinger 1996, σ. 24, Variante B.

⁷⁰ Nightingale 2000, σ. 146-147, εικ. 2, V.2.B.a. Για άλλα παράλληλα από την ηπειρωτική Ελλάδα, βλ. R. Avila, Das Kuppelgrab von Volos-Kapakli, *PZ* 58 (1983), σ. 15-60, κυρίως σ. 36, αριθ. 29, με βιβλιογραφία: *Asine*, σ. 375-376, αριθ. 6, εικ. 243, σ. 406, αριθ. 4, εικ. 266· *Prosymna*, σ. 308-309, αριθ. 4, εικ. 142.8, 13, εικ. 143.8, εικ. 464.3, εικ. 116.2, εικ. 199.3, εικ. 146.10, 13, εικ. 242.1, 6, εικ. 285.8, εικ. 310.22, εικ. 339.8· H. Hughes-Brock, *Asine Chamber Tomb I:1, The Small Finds*, στο: R. Hägg - G.C. Nordquist - B. Wells, *Asine III. Supplementary Studies on the Swedish Excavations 1922-1930*, Fasc. 1, Stockholm 1996, σ. 76-77, αριθ. 6.

καθώς και τη Ρόδο⁷¹. Σπανιότερος στην Αστυπάλαια είναι ο τύπος της ψήφου με κυλινδρικό σώμα που έχει λεπτές απολήξεις και προεξέχοντα δισκοειδή περιστόμια στα άκρα (εικ. 1:5)⁷², με παράλληλα σε γυαλί, χρυσό και κορνεάλη, καθώς και σε φαγεντιανή από το Μενίδι της Αττικής και τη Ρόδο⁷³.

Τα μυκηναϊκά κοσμήματα του Αρμενοχωρίου εντάσσονται στη χρονική περίοδο της ευρύτατης διάδοσης του γυαλιού και της φαγεντιανής κατά το 14ο και το 13ο αι. π.Χ. στον ελληνικό γεωγραφικό χώρο, εποχή κατά την

οποία πιθανώς χρησιμοποιήθηκαν ως υποκατάστατα των πολύτιμων μετάλλων, όπως του χρυσού⁷⁴ ή ημιπολύτιμων λίθων⁷⁵. Οι ύλες αυτές που πιθανώς εισήχθησαν από την Αίγυπτο⁷⁶ ή τη συρο-παλαιστινιακή ακτή και τη Μεσοποταμία⁷⁷, χώρες με ισχυρή υαλοτεχνική παράδοση ήδη από την 3η χιλιετία π.Χ., υπέστησαν κατεργασία για πρώτη φορά στα νεοανακτορικά εργαστήρια του μινωικού πολιτισμού⁷⁸ και εν συνεχεία διαδόθηκαν ευρύτατα στα εργαστηριακά συγκροτήματα μικροτεχνικών παραγωγών των μυκηναϊκών κέντρων, όπως των Μυκηνών⁷⁹, της Τίρυνθας⁸⁰,

⁷¹ Furtwängler - Loeschcke 1896, σ. 72, αριθ. 12, πίν. A.12, πίν. C.16.

⁷² Για την τυπολογία, βλ. Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985, σ. 293, αριθ. 10, με παράλληλα: Nightingale 2000, σ. 7, εικ. 2.6: Effinger 1996, σ. 25-26, Variante C.

⁷³ Ρόδος: Furtwängler - Loeschcke 1896, σ. 72, 74, αριθ. 12, πίν. A.12. *Lindos* IV.1, σ. 50, αριθ. 6, εικ. 51.

⁷⁴ Για τη μείωση της παραγωγής των πολύτιμων χρυσών κοσμημάτων και την άνθηση των γυάλινων κατά την YE IIIA-B, βλ. Higgins 1980, σ. 72-73· O. Dickinson, *The Aegean Bronze Age*, Cambridge 1994 (στο εξής: Dickinson 1994), σ. 186-187· Harden 1981, σ. 39· H. Hughes-Brock, Other LH Terracotta and Miscellaneous Small Finds from the Settlement, στο: A. McDonald - N. Wilkie (επιμ.), *The Bronze Age Occupation. Excavations at Nichoria in Southwest Greece*, II, Minneapolis 1992, σ. 627· Nightingale 1998, σ. 207.

⁷⁵ Nightingale 1998, σ. 211.

⁷⁶ Higgins 1980, σ. 40.

⁷⁷ D. Grose, *The Toledo Museum of Art. Early Ancient Glass. Core-Formed, Rod-Formed, and Cast Vessels and Objects from the Late Bronze Age to the Early Roman Empire, 1600 B.C. to A.D. 50*, New York 1989, σ. 45, 48.

⁷⁸ Higgins 1980, σ. 42. Εργαστήριο επεξεργασίας γυαλιού και υαλωδών υλικών έχουν εντοπιστεί πιθανώς στη Ζάκρο, βλ. Evelyn 2000, σ. 454, και στην Κνωσό, βλ. G. Cadogan, Some Faience, Blue Frit and Glass from Fifteenth Century Knossos, στο: P.P. Betancourt (επιμ.), *Temple*

University Aegean Symposium 1976, Symposium "Aegean Art and Archaeology in the Late Bronze Age", Pennsylvania, 27 February 1976, Pennsylvania 1976, σ. 18-19· Evelyn 2000, σ. 454· Παναγιωτάκη 2002, σ. 50· Panagiotaki 1997, σ. 307, σημ. 48. Για στεατίνη μίτρα από την Κνωσό, βλ. H. Hughes-Brock, *The Beads, Loomweights, etc.*, στο: J.N. Coldstream, *Knossos. The Sanctuary of Demeter, BSA, Suppl. 8*, 1973, σ. 114-123, κυρίως σ. 121, αριθ. 53, εικ. 26 και A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos*, I, London 1921, σ. 488, εικ. 350. Για τα εργαστηριακά συγκροτήματα στον Πόρο-Κατσαμπά, βλ. παραπάνω, υποσημ. 50.

⁷⁹ Nightingale 1998, σ. 216. G. Mylonas, *The East Wing of the Palace of Mycenae*, *Hesperia* 35 (1966), σ. 419-426. Στο Citadel House ή τη λεγόμενη οικία Wace βρέθηκαν εργαστηριακά απορρίμματα ημιπολύτιμων λίθων, καθώς και μίτρα για την κατασκευή ανάγλυφων ψήφων, βλ. Hughes-Brock 2003, σ. 15. Από τις Μυκήνες προέρχεται και η μίτρα που βρίσκεται στο Μουσείο της Βοστώνης, βλ. Vermeule 1967, ενώ για άλλες μίτρες από τις Μυκήνες, βλ. Χρ. Τσούντας, Μίτραι και ξίφη εκ Μυκηνών, *AE* 1897, σ. 96, εικ. 7-8 και A.J.B. Wace, *Mycenae, The Tholos Tomb, BSA* (1921-1923), σ. 340.

⁸⁰ Panagiotaki *et al.* 2005, σ. 14-15. Πρβλ. τα διαζώματα από αλάβαστρο με ένθετο γυαλί που βρίσκονταν στο Μεγάλο Μέγαρο της Τίρυνθας (H. Schliemann, *Tiryns. Der prähistorische Palast der Könige von Tiryns*, Leipzig 1886, σ. 323-333, πίν. IV).

της Θήβας⁸¹, των Αθηνών⁸², της Μιδέας⁸³ και της Πύλου⁸⁴, στα οποία η τέχνη και οι τεχνικές του γυαλιού, του χρυσού και των ημιπολύτιμων λίθων φαίνεται ότι αναπτύχθηκαν παράλληλα⁸⁵. Αν και η επεξεργασία του γυα-

λιού μαρτυρείται έστω και με ασάφεια στις πινακίδες γραμμικής γραφής Β από την Πύλο, την Κνωσό και τη Θήβα με τον όρο *κύανος* ή *κύανιος*⁸⁶ λίθος, οι εργαστηριακές ενδείξεις⁸⁷ επεξεργασίας υάλου και φαγεντια-

⁸¹ Στην Οικία του Κάδμου και στο Νέο Καδμείο Θηβών εντοπίστηκε εργαστηριακό συγκρότημα κατεργασίας χρυσού, ημιπολύτιμων λίθων, όπως lapis lazuli, ελεφαντόδοντου, και πιθανώς φαγεντιανής και γυαλιού. Βλ. Α. Κεραμόπουλος, Αι Βιομηχανία και το Εμπόριο του Κάδμου, *AE* 1930, σ. 29-58· S. Symeonoglou, *Kadmeia I. Mycenaean Finds from Thebes, Greece. Excavation at 14 Oedipous St.*, SIMA 35, Göteborg 1973, σ. 75· A. Dakouri-Hild, The House of Kadmos in Mycenaean Thebes Reconsidered: Architecture, Chronology, and Context, *BSA* 96 (2001), σ. 86-87, 92-99· Dickinson 1994, σ. 187· Higgins 1980, σ. 42.

⁸² Στον τάφο του Καλλιτέχνη εντοπίστηκε κλειστή μήτρα, καθώς και εργαλεία επεξεργασίας, βλ. S. Immerwahr, *The Athenian Agora XIII, The Neolithic and Bronze Ages*, Princeton 1971, σ. 231-232, αριθ. XXIX-3-6, πίν. 55, 77 και Nikita 2003, σ. 26, εικ. 3.3-6.

⁸³ Εντοπίστηκαν εργαστηριακά απορρίμματα ημιπολύτιμων λίθων, φαγεντιανής και γυαλιού, βλ. K. Demakopoulou - N. Divari-Valakou - G. Walberg, *Excavations and Restoration Work in Midea 1990-1992, OpAth* 20 (1994) (στο εξής: Demakopoulou - Divari-Valakou - Walberg 1994), σ. 19-41, κυρίως σ. 31-41.

⁸⁴ Ελάχιστες εργαστηριακές ενδείξεις για την παρουσία εργαστηρίου κοσμημάτων έχουν εντοπιστεί στο βορειοανατολικό οικοδόμημα του ανακτόρου της Πύλου, βλ. C. Blegen - P. Rawson, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia I*, Princeton 1966, σ. 299-325.

⁸⁵ Nightingale 1998, σ. 213. Nightingale 2002, σ. 50, σημ. 51. R. Laffineur, *Mycenaean Artistic Koine. The Example of Jewelry, Temple University Aegean Symposium* 9, Philadelphia 1984, σ. 1-13. Για τη σχετική προβληματική ταύτισης των αρχαιολογικών ενδείξεων με εργαστηριακές δραστηριότητες, βλ. Iph. Tournavitou, *Towards an Identification of a Workshop Space, Problems in Greek Prehistory. Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens,*

Manchester, April 1986 (επιμ. E.B. French - K.A. Wardle), Bristol 1988, σ. 447-467.

⁸⁶ Τριανταφυλλίδης 2004, σ. 161-163. Nightingale 1998, σ. 213-217. Για τους επεξεργαστές του γυαλιού και τους κυανουργούς, βλ. επίσης A. Morpurgo Davies, *Terminology of Power and Terminology of Work in Greek and Linear B, Colloquium Mycenaeanum, Actes du 6ème Colloque Internationale sur les textes mycéniens et égéens, Tenn à Chanmont sur Neuchâtel du 7-13 Septembre 1975* (επιμ. E. Risch - H. Mühlestein), Neuchâtel, Genève 1979, σ. 87-108. Για τη σχετική προβληματική που έχει αναπτυχθεί για την ταύτιση του κύανου λίθου με το γυαλί και με άλλα υαλώδη ή ημιπολύτιμα υλικά, βλ. G. Nightingale, Kuwa-no-wo-ko. Specialist Workers in the Mycenaean Palaces, *The 11th International Mycenaean Colloquium, Austin/TX, 8-12 May 2000* (υπό εκτύπωση)· Nightingale 2002, σ. 50· Παναγιωτάκη 2002, σ. 36, 48-49· R. Halleux, *Lapis-Lazuli Azurite ou Pâte du Verre ? À propos de Kuwano et KUWANOWOKO dans les tablettes mycéniennes, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 9 (1969), σ. 47-66· Harden 1981, σ. 39-40, σημ. 23· Th.E. Haevernick, Beiträge zur Geschichte des antiken Glases III. Mykenisches Glas, *JbZMusMainz* 7 (1960), σ. 35-63· η ίδια, *Mycenaean Glass, Archaeology* 16.3 (1963), σ. 190· Vermeule 1967, σ. 19-31· Παπαδόπουλος 2002, σ. 29.

⁸⁷ Δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα υαλουργικοί κλίβανοι, δοχεία πήξης γυαλιού, ενώ λιγοστά υαλουργικά απορρίμματα, καθώς και ημιτελείς ψήφοι προέρχονται κυρίως από το μυκηναϊκό εργαστήριο υαλουργίας της Τίρυνθας (βλ. Panagiotaki *et al.* 2005, σ. 14-15, έργο. πίν. 5-8), καθώς και από τα Τριάντα της Ρόδου, όπου και εντοπίστηκε σε μυκηναϊκό στρώμα περίσσειμα πρασινωπού γυαλιού, κατατετηγμένο από το πηλίνο δοχείο πήξης. Ευχαριστώ τη συνάδελφο Τούλα Μαρκέτου για την αναφορά στο εύρημα, καθώς και για τη δυνατότητα της περαιτέρω μελέτης.

νής σε μορφή απορριμμάτων είναι λιγοστές και περιορίζονται κυρίως στην ανεύρεση λίθινων κυρίως μητρών⁸⁸ (συνολικά 26 έως σήμερα) με όμοια διακοσμητικά σχέδια με τα παραγόμενα προϊόντα.

Με βάση την ευρύτερη γεωγραφική κατανομή των χυτευτικών μητρών, αλλά και της γενικότερης υαλοοργικής και φαγεντιανής παραγωγής αντικειμένων κυρίως στα ανακτορικά κέντρα του ελλαδικού γεωγραφικού χώρου, θεωρούμε πολύ πιθανό την κατασκευή των εισηγμένων κοσμημάτων του Αρμενοχωρίου από τα μυκηναϊκά εργαστήρια του Αιγαίου, ίσως της Ρόδου ή της ηπειρωτικής Ελλάδας. Στα μικροτεχνικά αυτά εργαστήρια φαίνεται ότι επεξεργάζονταν το γυαλί και τη φαγεντιανή με εισαγωγή⁸⁹ των πρώτων υλών τουλάχιστον για το γυαλί σε μορφή πλινθωμάτων πιθανώς από την Αίγυπτο και όχι από τη Με-

σοποταμία. Ενδείξεις άλλωστε για την παρουσία υαλοποιείου, δηλαδή εργαστηρίου παρασκευής γυαλιού ως πρώτης ύλης, στη μυκηναϊκή ηπειρωτική Ελλάδα και στο Αιγαίο δεν έχουν εντοπιστεί. Την παραπάνω άποψη για εισαγωγή αργού γυαλιού από την Εγγύς Ανατολή ενισχύει σημαντικά η ανεύρεση των 175 κυκλικών υαλοπλινθωμάτων στο εμπορικό ναυάγιο του Ulu Burun⁹⁰ του 14ου αι. π.Χ., καθώς και των υαλοπλινθωμάτων που βρέθηκαν σε δοχεία τήξης στα πρόσφατα ανασκαμμένα κέντρα κατασκευής γυαλιού της Tel el Amarna⁹¹ και του Οίκου Ραμσή⁹² της Αιγύπτου. Η συγκριτική εξέταση των χημικών αναλύσεων απέδειξε⁹³ την κοινή σύσταση του κυανόχρωμου γυαλιού των πολύτιμων αγγείων τεχνικής του πυρήνα της 18ης αιγυπτιακής δυναστείας, των υαλοπλινθωμάτων του Ulu Burun και των περισσότερων μυκηναϊκών χυ-

⁸⁸ Για τις μήτρες, βλ. Nightingale 1998, σ. 212· Nightingale 2000, σ. 6· Harden 1981, σ. 39· Hughes-Brock 1992, σ. 627· Higgins 1980, σ. 40· Demakopoulou - Divari-Valakou - Walberg 1994, σ. 19-41.

⁸⁹ Panagiotaki 1995, σ. 157.

⁹⁰ G.F. Bass, A Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kas) Turkey: 1984, Campaign, *AJA* 90.3 (1986), σ. 269-296, κυρίως σ. 281-282· ο ίδιος, Oldest Known Shipwreck Reveals Splendors of the Bronze Age, *National Geographic* 172.6 (1987), σ. 692-733· ο ίδιος, Prolegomena to a Study of Maritime Traffic in Raw Materials to the Aegean during the Fourteenth and Thirteenth Centuries BC, *Τέχνη. Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Temple University, Philadelphia, April 18-21, 1996, Aegaeum* 16, Liège - Austin 1997, I (επιμ. R. Laffineur - P.P. Betancourt), σ. 153-170· C. Pulak, The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun, Turkey: 1985 Campaign, *AJA* 92.1 (1988), σ. 1-37, κυρίως σ. 14, 35.

⁹¹ P.T. Nickolson - C.M. Jackson - K.M. Trott, The

Ulu Burun Glass Ingots, Cylindrical Vessels and Egyptian Glass, *JEA* 83 (1997), σ. 143-151. C.M. Jackson - P.T. Nickolson - W. Gneisinger, Glassmaking at Tell el-Amarna: An Integrated Approach, *Journal of Glass Studies* 40 (1998), σ. 11-23.

⁹² Th. Rehren - E.B. Pusch - A. Herold, Glass Coloring Works within a Copper-Centered Industrial Complex in Late Bronze Age Egypt, στο: P. McCray (επιμ.), *The Prehistory and History of Glassmaking Technology, Ceramics and Civilization*, VIII, Ohio 1998, σ. 227-250.

⁹³ G.F. Bass, A Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kas) Turkey: 1984 Campaign, *AJA* 90.3 (1986), σ. 282. C. Pulak, The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun, Turkey: 1985 Campaign, *AJA* 92.1 (1988), σ. 14, σημ. 67. R. Brill, *Chemical Analyses of Early Glasses*, Corning 1999, I, σ. 49, IIIA, σ. 312, πίν. 2, αριθ. O-33, σ. 322, εικ. 2. K. Nikita, A Review of the Chemical Analyses of Glass and Faience Beads in the Bronze Age Aegean, *Bead Study Trust* 42 (2003), σ. 4-9, κυρίως σ. 6-7, με βιβλιογραφία. Gl. Davidson-Weinberg, *Glass Vessels in Ancient Greece*, Athens 1992, σ. 17, 43, 79, αριθ. 2.

των κυανόχρωμων κοσμημάτων του ελλαδικού χώρου. Με βάση τις νεότερες ορυκτολογικές μελέτες φαίνεται ότι η κοινή σύστασή τους οφείλεται στο χρωματισμό τους με το οξειδίο του κυανού του κοβαλτίου, ενώ τα δύο βασικά συστατικά κατασκευής γυαλιού και φαγεντιανής, η πυριτική χαλαζιακή άμμος και η σόδα που βρίσκεται σε μορφή ορυκτού *patron*, προέρχονται αντίστοιχα από το Δέλτα του Νείλου και τη φημισμένη κοιλάδα του Wadi Natrun⁹⁴ της Κάτω Αιγύπτου.

Η δεύτερη ομάδα γυάλινων αντικειμένων που έχει βρεθεί στο Αρμενοχώρι χρονολογείται στην παλαιοχριστιανική εποχή (6ος αι. μ.Χ.), όταν η τεχνική της ελεύθερης ή σε μήτρα εμφύσησης έχει ευρύτατα διαδοθεί από τις συροφονικικές ακτές στη Μεσόγειο και στην Ευρώπη. Την εποχή αυτή στο Αιγαίο επικρατεί ειρήνη και η Αστυπάλαια σύμφωνα με τις πηγές⁹⁵ ανήκει στην επαρχία των νήσων με έδρα τη Ρόδο. Πλούσιες παλαιοχριστιανικές βασιλικές ακμαίζουν ανάμεσα στον 4ο και τον 7ο αι. μ.Χ., εποχή ανάπτυξης της οικονομικής δραστηριότητας που στηρίζεται στο θα-

λάσσιο εμπόριο. Τα δύο γυάλινα ψέλια ή βραχιόλια (εικ. 1:8) που εξετάζονται είναι ακόσμητα και μονόχρωμα από βαθυπράσινο φυσικό γυαλί, φθηνά υποκατάστατα των χρυσών και αργυρών βραχιολιών, κατασκευασμένα με εφέλκυση, ύστερα από κατάλληλη λήψη τεμαχίου υάλου από τον κλίβανο. Αν και οι αρχαίες γραπτές πηγές δεν μαρτυρούν τον τρόπο κατασκευής τους, οι απεικονίσεις σε περιηγητικά βιβλία εξερευνητών στη βόρεια Αφρική, όπως του Clark Arriens⁹⁶ στο βιβλίο του *Η γη της φωτιάς και των μαύρων*, είναι ιδιαίτερα κατατοπιστικές για τον τρόπο κατασκευής βραχιολιών από τη φυλή των Massaga στη Βίδα του Σουδάν. Το κάθε τεμάχιο υάλου σχηματίζεται σε γυάλινη ράβδο, η οποία, ενώ είναι θερμή, επιδέχεται επεξεργασία λαμβάνοντας κυκλικό σχήμα. Στα παραδείγματα του Αρμενοχωρίου παρατηρούνται και οι δύο γνωστές τεχνικές μέθοδοι κατασκευής βραχιολιών, με σύνδεση των άκρων της γυάλινης ράβδου ή χωρίς τη συνένωσή τους. Το γυάλινο βραχιόλι τριγωνικής διατομής (εικ. 1:8, αριστερά)⁹⁷, το οποίο είναι αρ-

⁹⁴ D. Foy - M.-D. Nenna (επιμ.), *Tout Feu Tout Sable. Mille ans de verre antique dans le Midi de la France*, Musée d'Histoire de Marseille, Aix-en-Provence 2001, σ. 22-23, ενώ πρόσφατα εντοπίστηκε και υαλοποιείο, βλ. M.-D. Nenna - M. Picon - V. Thirion-Merle - M. Vichy, *Ateliers primaires du Wadi Natrun: Nouvelles découvertes, 16e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, London, 7th-13th September 2003*, Nottingham 2005, σ. 59-63.

⁹⁵ Βλ. Β. Καραμπάτσος, Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου Αστυπάλαιας, *ΙΑ΄ Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου, Αστυπάλαια, 26-29 Αυγούστου 1999*· Γ. Δεληγιαννάκης, Η αρχαιολογία της ύστερης αρχαιότητας και οι νησιωτικές κοινότητες του νοτιοανατολικού Αιγαίου, *7ο Πανελ-*

λγιο Γεωγραφικό Συνέδριο της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας, Μυτιλήνη, 14-17 Οκτωβρίου 2004, Πρακτικά, II, Μυτιλήνη 2004, σ. 160-168, κυρίως σ. 163-166.

⁹⁶ C. Arriens, *Am Herdfeuer der Schwarzen*, Verlag für Urgeschichte und Menschenforschung, Weimar 1928, σ. 59 κ.ε. Th.E. Haevernick, *Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem Europäischen Festland*, Bonn 1960, σ. 25, σημ. 134, ενώ για τις τεχνικές κατασκευής, βλ. στο ίδιο, σ. 8-38. M. Korfmann, *Zur Herstellung nahtloser Glasringe*, *Bonner Jahrbücher* 166 (1966), σ. 48-61. M. Spaer, *The Pre-Islamic Glass Bracelets of Palestine*, *Journal of Glass Studies* 30 (1988) (στο εξής: Spaer 1988), σ. 51-61, κυρίως σ. 52-53. Spaer 2001, σ. 193-194, με βιβλιογραφία.

⁹⁷ Spaer 1988, σ. 54-55, τύπος A.2.b.

κετά συμπαγές και βαρύ για να συγκρατείται στο βραχίονα, έχει κατασκευαστεί με λήψη τεμαχίου γυαλιού στην άκρη της ράβδου επεξεργασίας, όπου με κατάλληλη περιστροφική κίνηση και με τη βοήθεια επιπρόσθετων εργαλείων αποδίδεται σε δακτύλιο, χωρίς να απαιτείται σύνδεση των άκρων της γυάλινης ράβδου. Ίχνη της επεξεργασίας του βραχιολιού με την παραπάνω τεχνική περιστροφής είναι ορατά στην εσωτερική λεία επιφάνειά του με τη μορφή επιμήκων ανάβαθων γραμμών. Το γυάλινο ψέλιο κυκλικής διατομής (εικ. 1:8 δεξιά)⁹⁸, το οποίο είναι αρκετά ελαφρύτερο για να κρατηθεί στον καρπό του χεριού, έχει κατασκευαστεί με εφέλκυση γυάλινης ράβδου, τα άκρα της οποίας στο σημείο σύνδεσής τους είναι κομμένα με υαλουργικό ψαλίδι και εν συνεχεία, λόγω της κολλώδους υφής του γυαλιού, έρχονται ύστερα από πυράκτωση σε απλή επαφή, συγκολλημένα με ελαφρά πίεση. Ίχνη της εμπίεσης των άκρων

του ψελίου είναι ορατά με γυμνό οφθαλμό. Και οι δύο τύποι ψελίων είναι ευρύτατα γνωστοί από τους πρώιμους ρωμαϊκούς έως και τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους στη Μεσόγειο με όμοια παραδείγματα από τις Σάρδεις της Μικράς Ασίας⁹⁹, την Αμοργό¹⁰⁰, την Κόρινθο¹⁰¹, τη Ρόδο¹⁰², το Διδυμότειχο και τα Πάτερμα της Ροδόπης¹⁰³. Αν και τα δημοσιευμένα σύνολα φυσητών ψελίων από τον ελλαδικό χώρο¹⁰⁴ και την Ανατολική Μεσόγειο¹⁰⁵ είναι ελάχιστα, πρώτη η Th.E. Haevernick, στη μνημειώδη μονογραφία της¹⁰⁶ για τα βραχιόλια της κεντρικής Ευρώπης, αναγνώρισε ότι ο τύπος των απλών και ακόσμητων βραχιολιών από ημιδιαφανές ή αδιαφανές βαθυπράσινο γυαλί μπορεί να ταυτιστεί με προϊόντα των ακμαζόντων ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών υαλουργείων της Ανατολικής Μεσογείου. Στα εργαστήρια αυτά συγκαταλέγονται από την ελληνική επικράτεια¹⁰⁷ της Ρόδου και της Κω, της Μεσσηνίας, της Θεσσα-

⁹⁸ Spaer 1988, σ. 54, τύπος A.1.

⁹⁹ A. von Saldern, *Ancient and Byzantine Glass from Sardis*, Archaeological Exploration of Sardis, The Corning Museum of Glass, London 1980, σ. 98-101, κυρώς σ. 100-101, αριθ. 763-775, πίν. 18.

¹⁰⁰ Αδημοσίευτο υλικό.

¹⁰¹ Gl. Davidson, *Corinth XII, The Minor Objects*, Princeton, N.J. 1952, σ. 262-265, αριθ. 2139, 2141-2142.

¹⁰² Γ. Ψαρχή, Γυάλινα βραχιόλια από ανασκαφές στη Ρόδο. Σκέψεις και προβληματισμοί γύρω από την προέλευση και τη χρονολόγησή τους, 23ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και Περίληψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων, Αθήνα, 16-18 Μαΐου 2003, Αθήνα 2003, σ. 120 και Χάρις Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια, Β', Αθήνα 2004, σ. 217-224.

¹⁰³ Κ. Τσουρής, Έκθεση ανασκαφικής έρευνας στο Διδυμότειχο, A44 XX (1987), σ. 55-59, εικ. 17, 19. Χ.

Μπακιριτζής - Ν. Ζήκος, Ανασκαφή στα Πάτερμα Ροδόπης, *Θρακική Επετηρίδα* 2 (1981), σ. 34, φωτ. 4. Πρβλ. και τα βραχιόλια από τη Θεσσαλονίκη, 6.000 χρόνια παράδοση. Το Ελληνικό Κόσμημα, Θεσσαλονίκη, 21 Δεκεμβρίου 1997-21 Φεβρουαρίου 1998, Αθήνα 1997, σ. 171, αριθ. 169-171, σ. 174, αριθ. 179-180.

¹⁰⁴ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 99 και A. Antonaras, The Use of Glass in Byzantine Jewellery. The Evidence from Northern Greece (6th-15th c. AD), 16e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, London, 7th-13th September 2003, Nottingham 2005, σ. 331-334.

¹⁰⁵ Spaer 1988. Spaer 2001, σ. 198-205.

¹⁰⁶ Haevernick 1960.

¹⁰⁷ Για τα εργαστήρια υαλουργίας των ρωμαϊκών, παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων στην Ελλάδα, βλ. Π. Τριανταφυλλίδης, Υαλοποιία και υαλουργία κατά την ύστερη αρχαιότητα και την περίοδο της υπποτο-

λονίκης, των Φιλίππων και των Λουλουδιών Πιερίας, ενώ από την Ανατολική Μεσόγειο του Ανεμουρίου, των Σάρδεων της Μικράς Ασίας, της Raqqa της Συρίας, της περιοχής του Φαγιούμ της Αιγύπτου, καθώς και των αρχαιολογικών θέσεων Σεμφωρίς, Beth Shearim, Beth Heliezer και Beth Shean του Ισραήλ. Μια αντίστοιχη συγγενής τυπολογική ομάδα των ανατολικών ψελίων που απαντούν στην Αστυπάλαια αποτελούν οι δυτικές παραγωγές βραχιολιών κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο στη Βρετανία¹⁰⁸ και στην κεντρική Ευρώπη, κυρίως στην περιοχή βόρεια των Άλπεων και στα Βαλκάνια¹⁰⁹, καθώς και στο γεωγραφικό χώρο του Εύξεινου Πόντου¹¹⁰.

Η συνολική εξέταση των γυάλινων και των συγγενών φαγεντιανών κοσμημάτων του Αρμενοχωρίου υπέδειξε ότι η Αστυπάλαια λόγω της σημαντικής γεωγραφικής της θέσης στον αρχαίο πλου από την Ανατολή μέσω του Αιγαίου προς την ηπειρωτική Ελλάδα και τη

Δύση, είχε έρθει από αρκετά νωρίς σε επαφή με τα νέα τεχνολογικά επιτεύγματα των συνθετικών υλών και των παραγόμενων προϊόντων που εμπορεύονταν οι πολυμήχανοι Μυκηναίοι, αλλά και οι περιπλανώμενοι ανατολίτες έμποροι της ύστερης αρχαιότητας, όπως το γυαλί και τη φαγεντιανή. Ακολουθώντας το συρμό της εποχής, η Αστυπάλαια εισήγαγε γυάλινα και φαγεντιανά κοσμήματα, ικανά υποκατάστατα των πολύτιμων και ημιπολύτιμων λίθων, πιθανώς από τα ακμάζοντα εργαστήρια του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου. Για την επακριβή εργαστηριακή προέλευση των κοσμημάτων που εξετάσαμε θεωρώ ότι απαιτείται περαιτέρω προβληματισμός για τη συνολική αναζήτηση λύσεων, τόσο για την παρουσία εργαστηρίων μικροτεχνικών παραγωγών στον ελλαδικό χώρο όσο και για τη διάδοση και εμπορία τους από την πηγή τους την Ανατολή στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή της Μεσογείου.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

1. Γυάλινο πλακίδιο-ψήφος σε σχήμα ρόδα-κα (εικ. 1:2).
ΥΕ ΠΙΑ2-ΥΕ ΠΙΓ (1375-1130 π.Χ.).

κρατίας στη Ρόδο, *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη Βυζαντινή εποχή, 5ος-15ος αι.*, Ειδικό Θέμα του 22ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 17-19 Μαΐου 2002, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 2004, σ. 327-368, κυρίως σ. 327, σημ. 5, 13-15, σ. 334, σημ. 62, 64.

¹⁰⁸ R.B.K. Stevenson, *Romano-British Glass Bangles*, *Glasgow Archaeological Journal* 4 (1976), σ. 45-54.

¹⁰⁹ S. Loeschcke, *Frühchristliche Werkstätte für Glas-schmuck in Trier*, *Trierer Heimatbuch* 1925, σ. 337-360.

Αρμενοχώρι. Πατέλλες. Βόρειος τάφος.
Μέγ. σωζ. μήκ. 0,015, μέγ. σωζ. πλ. 0,012, διάμ. 0,02 μ.

V. Han, *The Origin and Style of Medieval Glass Found in the Central Balkans*, *Journal of Glass Studies* 17 (1975), σ. 114-117.

¹¹⁰ Z.A. L'vova, *Glass Bracelets and Beads from Sarkel-Belaia Bezha*, *Research and Reports in Archaeology in the USSR* 75 (1959), σ. 307-332 (στα ρωσικά). Η ίδια, *Technological Classification of East-European Glass Bracelets of the Early Middle Ages*, *Soobščenija Gosudarstvennogo Ordena Lenina ...mita žn* 23 (1962), σ. 12-14 (στα ρωσικά).

Κατασκευασμένη με χύτευση σε μήτρα.
Χρώμα πρασινωπό. Φυλλώδης διάβρωση.
Ιριδισμοί. Λευκή κρούστα. Βελονισμοί.
Ρόδακας ελλειπής κατά το ήμισυ. Η άνω επι-
φάνεια έχει ανάγλυφη διακόσμηση δεκά-
φυλλου ρόδακα με διπλά περιγράμματα και
κύκλο στο κέντρο. Δύο παράλληλα τρήματα
σώζονται κατά την οριζόντια διάμετρο του
ρόδακα. Η κάτω επιφάνεια επίπεδη.

2. Γυάλινα πλακίδια-ψήφοι σε σχήμα κρεμά-
μενων ελίκων (εικ. 1:1).

ΥΕ ΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΙΓ (1375-1130 π.Χ.).

Αρμενοχώρι. Πατέλλες. Βόρειος τάφος.

Υ2: μέγ. σωζ. μήκ. 0,02, μέγ. σωζ. πλ. 0,013,
μέγ. πάχ. 0,004, διάμ. τρήματος 0,001 μ. Υ3:
μέγ. μήκ. 0,023, μέγ. πλ. 0,013, μέγ. πάχ. 0,004,
διάμ. τρήματος 0,001 μ. Υ4: μέγ. σωζ. μήκ.
0,022, μέγ. πλ. 0,012, μέγ. πάχ. 0,003, διάμ.
τρήματος 0,001 μ.

Κατασκευασμένες με χύτευση σε μήτρα.

Χρώμα πράσινο. Λευκή κρούστα. Ιριδισμοί.
Τρεις ψήφοι, οι δύο ακέραιες, η μία ελλειπής.
Η άνω επιφάνεια κάθε ψήφου αποτελείται
από οριζόντιο στέλεχος διακοσμημένο με
κοκκίδωση από τρεις σειρές σιγμών, κάτω
από το οποίο σχηματίζεται κρεμάμενη κλει-
στή έλικα με κυκλικό οφθαλμό. Το περίγραμ-
μα της έλικας διακοσμείται με κοκκίδωση
από διπλή σειρά σιγμών. Τρία ή δύο παράλ-
ληλα τρήματα, ένα στο στέλεχος και ένα ή
δύο κατά την οριζόντια διάμετρο της έλικας.
Επίπεδη η κάτω επιφάνεια της μίας ψήφου,
των άλλων κοίλες, πιθανώς από την τεχνική
της χύτευσης με κονιορτοποιημένο γυαλί.

3. Στρογγυλή γυάλινη ψήφος με επίθετη κυ-
ματοειδή διακόσμηση (εικ. 1:4).

ΥΕ ΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΙΓ (1375-1130 π.Χ.).

Αρμενοχώρι. Πατέλλες. Βόρειος τάφος.

Μέγ. διάμ. 0,009, μέγ. πάχ. 0,006, διάμ. τρή-
ματος 0,003 μ.

Κατασκευασμένη με αναδίπλωση.

Χρώμα ανοιχτό κυανόχρωμο και λευκό αδια-
φανές για την επίθετη διακόσμηση. Μερικοί
βελονισμοί. Ιριδισμοί.

Ακέραιη. Ψήφος στρογγυλή από ανοιχτό κυ-
ανό γυαλί που έχει επίθετη κιτρινωπή και υπό-
λευκη ταινιωτή κυματοειδή διακόσμηση, άτα-
κτα διατεταγμένη. Ανομοιομορφία στην από-
δοση του σχήματος.

4. Έξι δισκοειδείς ψήφοι από φαγεντιανή
(εικ. 1:7).

ΥΕ ΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΙΓ (1375-1130 π.Χ.).

Αρμενοχώρι. Πατέλλες. Βόρειος τάφος.

Μέγ. διάμ. 0,005, μέγ. πάχ. 0,001, διάμ. τρή-
ματος 0,002 μ.

Κατασκευασμένες με μήτρα.

Υάλωμα ανοιχτό κυανοπράσινο. Πυρήνας λευ-
κός.

Επίπεδα διαμορφωμένες. Επιφάνειες λείες.

5. Αμφικωνική ψήφος από φαγεντιανή (εικ.
1:3).

ΥΕ ΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΙΓ (1375-1130 π.Χ.).

Αρμενοχώρι. Πατέλλες. Βόρειος τάφος.

Μέγ. διάμ. 0,018, μέγ. πάχ. 0,009, διάμ. τρή-
ματος 0,002 μ.

Κατασκευασμένη με μήτρα.

Υάλωμα ανοιχτό πρασινοκύανο, εξίτηλο, δια-
βρωμένο. Πυρήνας λευκός.

Ακέραιη ψήφος, αμφικωνική με κυλινδρική
διαμπερές τρήμα. Η εξωτερική αμφικωνική
επιφάνεια διακοσμείται με σαράντα εγχάρα-
κτες κάθετες αυλακώσεις.

6. Κυλινδρική ψήφος από φαγεντιανή (εικ.
1:5).

ΥΕ ΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΙΓ (1375-1130 π.Χ.).

Αρμενοχώρι. Πατέλλες. Βόρειος τάφος.

Διάμ. 0,004, μέγ. πάχ. 0,002 μ.

Κατασκευασμένη με μήτρα

Πυρήνας υπόλευκος, λεπτόκοκκος, χωρίς υάλωμα.

Ψήφος σε σχήμα απλού κυλίνδρου με ανάγλυφο δακτύλιο στο κέντρο που έχει οκτώ ανάγλυφα κυκλικά εξάρματα σε μορφή στιγμών ή υποτυπωδών δίσκων. Ψηλά περιστόμια στις άκρες του τρήματος.

7. Αριθ. ευρ. Υ 321. Γυάλινο ψέλιο (εικ. 1:8, αριστερά).

6ος αι. μ.Χ.

Αρμενοχώρι. Πατέλλες. Παλαιοχριστιανικός τάφος.

Διάμ. 0,084, μέγ. πάχ. 0,007 μ.

Κατασκευασμένο με εφέλκυση.

Χρώμα βαθύ τριχινάκι, ημιδιαφανές. Ιριδισμοί. Λίγοι βελονισμοί. Ελαφρές αποκορύψεις.

Ακέραιο. Κυκλικού σχήματος και σχεδόν τριγωνικής διατομής με αμφίκυρτη την εξωτερική επιφάνεια. Η εσωτερική επιφάνεια είναι λεία, επεξεργασμένη.

8. Αριθ. ευρ. Υ 322. Γυάλινο ψέλιο (εικ. 1:8, δεξιά).

6ος αι. μ.Χ.

Αρμενοχώρι. Πατέλλες. Παλαιοχριστιανικός τάφος.

Διάμ. 0,084, μέγ. πάχ. 0,006-0,0077 μ.

Κατασκευασμένο με εφέλκυση.

Χρώμα σμαραγδί, ημιδιαφανές. Ιριδισμοί.

Λίγες φυμαλίδες. Αποκορύψεις.

Ακέραιο. Κυκλικού σχήματος. Ορατά είναι τα ίχνη της σύνδεσης των δύο άκρων της ράβδου με τρεις κάθετες ανάβαθες εγχοπές στο πλάτος του δακτυλίου, ο οποίος στο σημείο αυτό έχει διατομή τετραγωνικού σχήματος. Επιφάνειες λείες, στιλβωμένες.

ORNAMENTS OF GLASS AND FAIENCE FROM ARMENOCHORI ON ASTYPALAIA

PAVLOS TRIANTAFYLIDIS

The subject of the current study is the publication of some ornaments of glass and faience, which were found as grave offerings during rescue excavations by the XXII Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities at the site Patelles, at the southwest end of the Armenochori area on the island of Astypalaia. These small objects are for toiletary (probably a necklace) and are mainly relief and plain glass beads, a few faience beads, which were found in one of the two excavated chamber tombs dated to the Mycenaean period (between the LH IIIA2 and LH IIIC period), and two glass bracelets deposited in a grave of the Early Christian period (6th c. AD).

The necklace consisted of thirteen plain or relief beads of glass and faience along with one of steatite. The relief, dark-blue to dark-green, glass beads were made in moulds in the shape of an eight-leaf rosette or of a hanging helix. The white thin-grained faience beads are either plain flat ring-shaped or biconical

with vertical flutes or even cylindrical with thin ends and protruding discoid edges.

Since such finds are still rare, our knowledge of the production and the distribution of glass and faience small objects during the Mycenaean period within the geographic area of the Aegean is still very limited. Based mainly on typological comparisons of similar glass and faience finds with the ones from Astypalaia, and also on the examination of the manufacture techniques used for their production, an attempt is made to define the workshop where these finds were made, with references to the possible production centres of glass materials in the Aegean Sea (Rhodes), Crete (Knossos) and the Mainland Greece (Mycenae, Midea, Tiryns, Thebes). At the same time, the significance of the glass and faience trade on the island of Astypalaia is examined in relation to the sea routes between Astypalaia and the rest of the Dodecanese, the Cyclades, the rest of the Aegean and the Middle East.

Στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας εκτίθενται δύο χάλκινες διακοσμητικές περόνες, με αριθμό ευρετηρίου 14389 (εικ. 1). Είναι αξιοσημείωτο το ότι έχουν σχεδόν τις ίδιες διαστάσεις και μοιάζουν τόσο μεταξύ τους ώστε μπορούμε να τις χαρακτηρίσουμε ως «δίδυμες». Η διατήρησή τους είναι εξαιρετικά καλή και σώζονται ακέραιες. Η ποιότητα του χαλκού είναι υψηλή, το χρώμα τους μελανό και η επιφάνεια στιλπνή. Είναι, επίσης, μοναδικές στο είδος τους, γιατί προέρχονται από το χώρο της βόρειας Ιταλίας, χώρο προέλευσης ενός αριθμού χάλκινων ευρημάτων που εντοπίστηκαν στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο τα τελευταία χρόνια¹.

Το ύψος των περονών είναι 28 εκ., ενώ η διάμετρος του στελέχους τους είναι 0,6 εκ. Έχουν διπλή σπειροειδή απόληξη κεφαλής και τρεις οκτώσχημες περιελίξεις αμέσως κάτω από την κεφαλή και μία στο κατώτερο τμήμα του στελέχους. Το στέλεχος απολήγει σε αιχμηρή ακμή. Το στέλεχος των περονών αποτελείται από διπλό ελίσσόμενο έλασμα. Τα τμήματα των οκτώσχημων περιελίξεων στερούνται αυτού του σχηματισμού, ενώ το

ενδιάμεσο μεταξύ των τελευταίων και των σπειροειδών απολήξεων της κορυφής φέρει όμοια περιέλιξη. Οι εξωτερικές σπείρες της κεφαλής φέρουν γραμμική διακόσμηση.

Και οι δύο περόνες έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά σε όλες τους τις λεπτομέρειες και πρέπει να προέρχονται από το ίδιο μεταλλουργικό εργαστήριο.

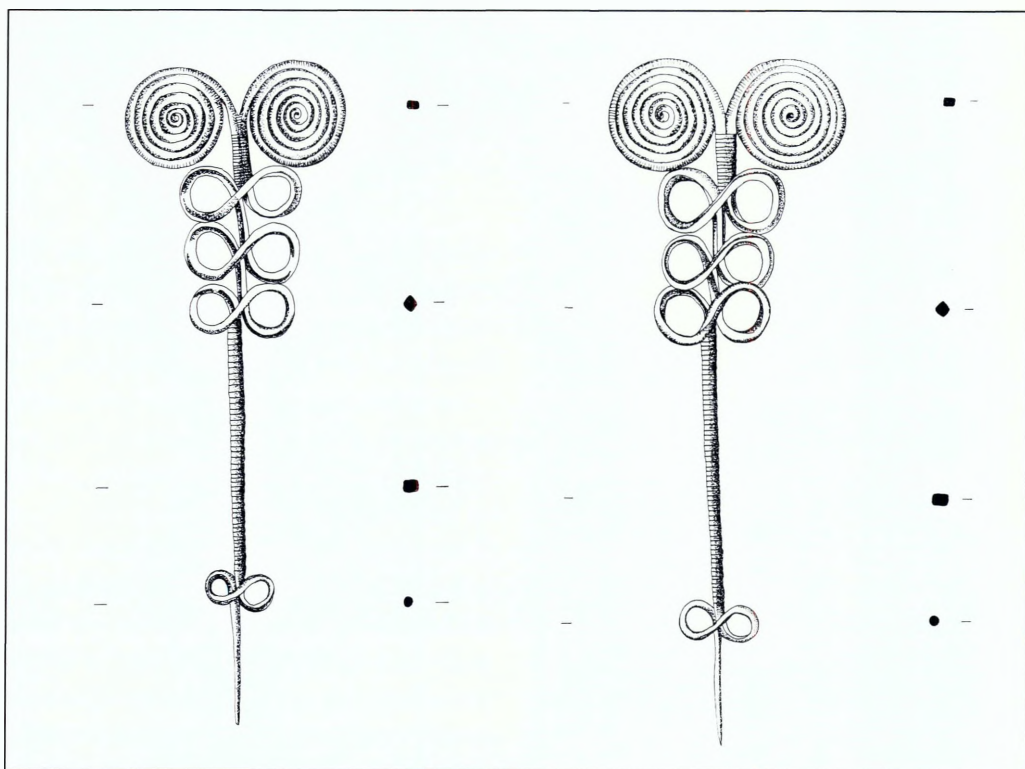
Δυστυχώς, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο δεν υπάρχουν πληροφορίες σχετικές με την προέλευσή τους. Στον κατάλογο του Μουσείου αναφέρεται ότι προέρχονται από κατάσχεση που έγινε στα 1911, ενώ στα αρχεία του αναφέρεται ως τόπος προέλευσης η Βοιωτία.

Η άριστη διατήρηση των «δίδυμων» περονών μάς επιτρέπει, ωστόσο, τη διατύπωση ορισμένων υποθέσεων σχετικών με την τυπολογία και τη χρονολόγησή τους με βάση γνωστά παράλληλα από άλλες περιοχές. Ο τύπος εντοπίζεται στο βορειοϊταλικό χρονολογικό και πολιτιστικό ορίζοντα «Πεσκιέρα ντελ Γκάρντα» (Orizzonte cronologico e culturale di Peschiera del Garda). Οι απαρχές του εντοπίζονται στα τέλη της τελευταίας φάσης της μέσης ιταλικής χαλκοκρατίας (Br M 2), ενώ επι-

* Εκφράζω ευχαριστίες στο προσωπικό του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών για τις διευκολύνσεις που μου παρείχαν, ώστε να μελετήσω και να σχεδιάσω τις δύο χάλκινες περόνες αριθ. ευρ. 14389. Επίσης, ευχαριστώ θερμά τις κυρίες Ε. Πατάζογλου και Ρ. Προσκηνητοπούλου για την πολύτιμη βοήθεια που μου

προσέφεραν κατά τη διάρκεια της μελέτης μου, καθώς και τον καθηγητή Αθανάσιο Παπαδόπουλο, επιβλέποντα της διδακτορικής μου διατριβής, για τις διορθώσεις που έκανε κατά την εκπόνηση αυτού του άρθρου.

¹ Papadopoulos - Kontorli-Papadopoulou 2000.

Εικ. 1. «Δίδυμες» περόνες. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 14389.

κρατεί στην πρώτη και τη δεύτερη φάση της ύστερης ιταλικής χαλκοκρατίας, Br R 1, 2². Αυτή η περίοδος συμπίπτει με την κεντροευρωπαϊκή περίοδο Bz C 2 D ή τη Frühe Urnenfelderzeit, καθώς και με την ΥΕ ΙΙΒ-Γ του Αιγαίου³.

Ο οικισμός της Peschiera βρίσκεται στη βόρεια Ιταλία, στα βόρεια όρια του νομού της Λομβαρδίας και συγκεκριμένα στην περιοχή των μεγάλων λιμναίων σχηματισμών της Γκάρντα. Η Peschiera και οι οικισμοί της ευρύτερης περιοχής της (Peschiera del Garda, Peschiera Bacino Marina, Imboccatura del Mincio) έχουν αποδώσει πλήθος μεταλλικών ευρημάτων και αποτελούν γνωστό κέντρο επεξεργασίας και μεταπρατικού εμπορίου

μεταλλικών προϊόντων κατά την ιταλική ύστερη χαλκοκρατία, καθώς και επίκεντρο του βορειοϊταλικού πολιτισμού των Palafitte / Terramare⁴.

Οι οικισμοί αυτοί εντοπίζονται σε μια μεγάλη γεωγραφική περιοχή που εκτείνεται από τα προνή των ιταλικών Άλπεων της Γκάρντα, τη δυτική επαρχία της Βενετίας, την κεντρική και την ανατολική Λομβαρδία, όπως επίσης ολόκληρη την Αιμίλια, νότια του Πάδου ποταμού, και καταλήγει στις υπώρειες των Απεν-

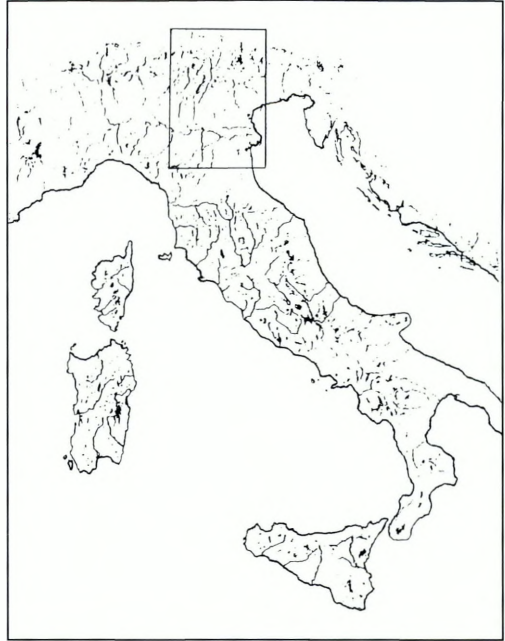
² Capoferri 1988.

³ De Marinis 1974 και 1975.

⁴ Palafitte: Mito e Realtà 1983.

νίνων ορέων (εικ. 2)⁵. Φαίνεται να έχει επηρεάσει πολιτιστικά και την προς τα νότια των Απεννίνων περιοχή και χαρακτηρίζεται από τη μεταλλουργική δραστηριότητα που κυριαρχεί έντονα ήδη από το 16ο αι. π.Χ. και συνεχίζει έως το 12ο αι. π.Χ.⁶ Κάθε οικισμός διαθέτει μεταλλουργικούς κλιβάνους και εργαστήρια παραγωγής χάλκινων προϊόντων. Έχουν βρεθεί μεγάλες ποσότητες κατειργασμένου μετάλλου αλλά και σκωριών, μεταλλικών καταλοίπων και ταλάντων προς εκμετάλλευση. Όμως, παρά την έντονη μεταλλουργική δραστηριότητα η μεγάλη περιοχή των Palafitte / Terramare δεν διαθέτει γεωλογικό υπόστρωμα πλούσιο σε μεταλλεύματα και αυτό ίσως ώθησε στην ανάπτυξη των εμπορικών ανταλλαγών και μεταφοράς μετάλλων από άλλες περιοχές, βόρεια και βορειοανατολικά των Άλπεων⁷. Είναι βέβαιο ότι οι μεταλλουργοί της βόρειας Ιταλίας είχαν μια φήμη ικανών και επιδέξιων χαλκουργών σε μεγάλο τμήμα της κεντρικής Ευρώπης και στην περιοχή της Αδριατικής θάλασσας⁸.

Στα χάλκινα προϊόντα της βόρειας Ιταλίας ανήκουν και οι περόνες, κοσμητικά στοιχεία ένδυσης των γυναικών, όπως και όλα τα είδη κοσμητικής (ενώπια, δακτυλίδια, περιλαίμια torques και περιδέραια, βραχιόλια), είδη καθημερινής οικιακής και γεωργικής χρήσης (ξύροι, μαχαίρια, εγχειρίδια, ξέστρα, τρυπάνια, σφύρες και λεπίδες όλων των μεγεθών), όπλα επιθετικά και αμυντικά (ξίφη, λόγχες, κράνη, θώρακες). Οι περόνες διακρίνονται για το τέλειο σχήμα τους και την άριστη επε-

Εικ. 2. Περιοχή των μεταλλουργικών εργαστηρίων των Palafitte / Terramare (εντοπίζεται στο εσωτερικό του τετραγώνου).

ξεργασία τους εν θερμώ - εν ψυχρώ (in caldo / in freddo)⁹. Οι περόνες με διακοσμητικά περιστεφόμενα ελάσματα, δακτυλιόσχημες και πηνιόσχημες απολήξεις είναι από τα πλέον χαρακτηριστικά προϊόντα των εργαστηρίων των Palafitte / Terramare και η Peschiera έχει τα πρωτεία στην παραγωγή πολυάριθμων τύπων και σχημάτων.

Υπάρχουν οι απλές περόνες με μονή σπειροειδή απόληξη κεφαλής (εικ. 3:1). Δεν φέρουν κανένα άλλο στοιχείο διακόσμησης και αποτελούνται από ένα και μόνο χάλκινο έλα-

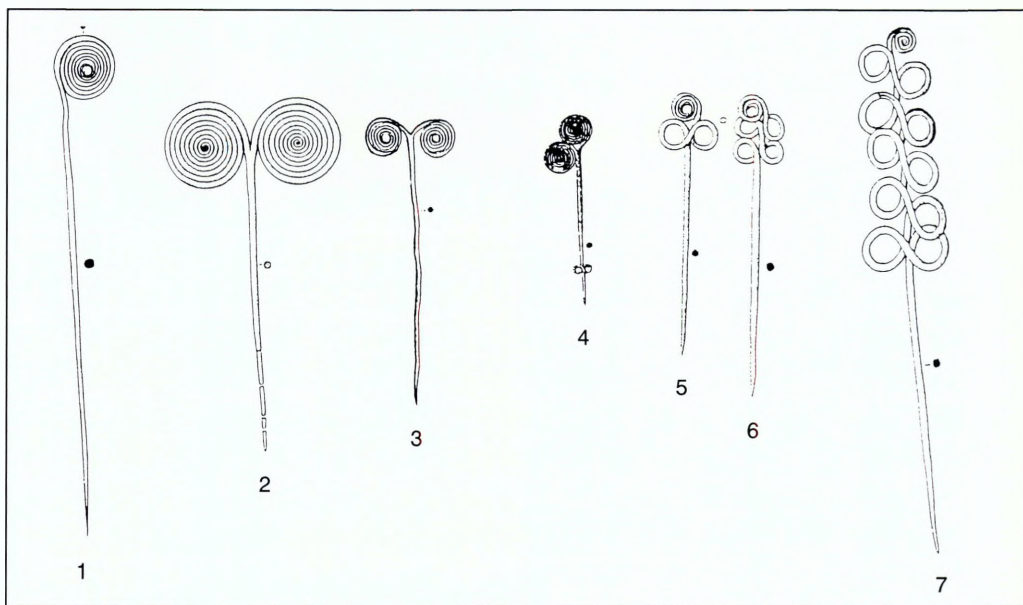
⁵ Saflund 1939.

⁶ Saflund 1939.

⁷ Castelletti 1982.

⁸ Marazzi 1976.

⁹ Coghlan 1975.

Εικ. 3. Περόνες: 1: Προέλευση Isolone del Mincio (*Palafitte: Mito e Realtà* 1983, εικ. 53, 2). 2: Προέλευση Peschiera, Imboccatura del Mincio (ό.π., εικ. 31, 1). 3: Προέλευση Peschiera, Imboccatura del Mincio (ό.π., εικ. 31, 3). 4: Προέλευση Garda (Carancini - Peroni 2000, πίν. 27, 27). 5: Προέλευση Castione (Saffund 1939, πίν. 61, 1). 6: Προέλευση Gorzano (ό.π., πίν. 61, 2). 7: Προέλευση Peschiera (*Palafitte: Mito e Realtà* 1983, εικ. 31, 9).

σμα που έχει υποστεί παραμόρφωση σε κατάσταση εν θερμώ (in caldo) και περαιτέρω επεξεργασία σε κατάσταση εν ψυχρώ (in freddo)¹⁰. Αυτές οι περόνες ανάγονται σε μια εποχή λίγο παλαιότερη από τις περόνες με διπλή σπειροειδή κεφαλή, δηλαδή στα τέλη της μέσης ιταλικής χαλκοκρατίας (Fase Recente del Bronzo Medio) και αντίστοιχα στην Bz2C της κεντροευρωπαϊκής ενδοχώρας¹¹.

Υπάρχουν, επίσης, περόνες με διπλή σπειροειδή απόληξη κεφαλής, πιο πολύπλοκες και εξελιγμένες (εικ. 3:2-3), χωρίς κανένα άλλο στοιχείο¹². Αυτές οι περόνες έχουν βρεθεί στους οικισμούς Bacino Marina, Imboccatura del Mincio της Peschiera και οι ιταλοί αρχαιολόγοι τις ονομάζουν «περόνες τύπου Peschiera» (Fibule del tipo Peschiera). Ακολουθούν οι περόνες με σπειροειδή απόληξη και οκτώ-

¹⁰ Οι περόνες αυτές δεν αποτελούν προϊόντα χύτευσης σε μίτρες. Έχουν χρησιμοποιηθεί χάλκινα ελάσματα στα οποία έχει αποδοθεί η επιθυμητή μορφή σε θερμή κατάσταση του χαλκού και στη συνέχεια έχει γίνει περαιτέρω επεξεργασία και διαδικασία γυαλίσματος στην επιφάνεια, σε ψυχρή κατάσταση του χαλκού.

Για περόνες τύπου μονής σπειροειδούς απόληξης, βλ. *PBF XIII*, 2, σ. 120.

¹¹ Capoferri 1988.

¹² Για περόνες με διπλή σπειροειδή απόληξη τύπου Peschiera, βλ. *PBF XIII*, 2, σ. 130.

σχημες περιελίξεις μονού ζεύγους, αμέσως κάτω από την κεφαλή (εικ. 3:5)¹³. Τέλος, υπάρχουν οι περόνες με σπειροειδή κεφαλή, διπλή ή μονή, και οκτώσχημους σχηματισμούς πολλαπλού ζεύγους κάτω από την κεφαλή¹⁴ (εικ. 3:6-7). Οι τελευταίες παραλλαγές αποτελούν διαφοροποιήσεις του αυτού τύπου και χρονολογικά ανήκουν στην πρώτη και τη δεύτερη φάση της ύστερης ιταλικής χαλκοκρατίας (Fase 1, 2 del Bronzo Recente) και αντίστοιχα στην κεντροευρωπαϊκή περίοδο Bz D. Σε αυτούς τους τύπους εντάσσονται και οι τύποι με στέλεχος διακοσμημένο με απλή εγχάραξη ή με γραμμική διακόσμηση όμοια με εκείνη των «δίδυμων» περονών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Οι διαστάσεις των περονών τύπου Peschiera κυμαίνονται σε ύψος από 7 έως 30 εκ. και πάχος στέλεχους από 0,4 έως 0,7 εκ.

Πρέπει, επίσης, να αναφερθεί ότι οι περόνες τύπου Peschiera del Garda διαφέρουν από χάλκινα προϊόντα όμορων πολιτισμών εντός ή εκτός της ιταλικής χερσονήσου.

Η τελειότητα της επεξεργασίας – οι «δίδυμες» περόνες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου μπορούν να θεωρηθούν έξοχα δείγματα προϊόντων Peschiera del Garda ως προς την τελειότητα του σχήματος, της διατήρησης και της αισθητικής σύλληψης – μας κάνει να πιστεύουμε ότι τα δύο αυτά ευρήματα προέρχονται κατευθείαν από την «πηγή» των μεταλλουργικών εργαστηρίων της βόρειας Ιταλίας και επομένως είναι προϊόντα εμπορικής συναλλαγής¹⁵. Σύμφωνα με τα παρατεθέντα τυπολογικά δεδομένα, οι «δίδυμες» περόνες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΒ-Γ περίοδο και αντίστοιχα στην ύστερη ιταλική χαλκοκρατία (Br R 1, 2) και στην κεντροευρωπαϊκή (Bz D)¹⁶. Οι συνθήκες κάτω από τις οποίες οι περόνες έφθασαν στον ελλαδικό χώρο είναι άγνωστες, δεν αποκλείεται ωστόσο η υπόθεση να είναι προϊόντα συναλλαγών μεταξύ μυκηναϊκών ανακτόρων και βόρειων ιταλικών μεταλλουργικών εργαστηρίων¹⁷.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Capoferri 1988: B. Capoferri, *Cronologia dell'Età del Bronzo Medio e Recente nell'area Transpadana Centro Orientale*, Brescia 1988.

Carancini - Peroni 2000: G.L. Carancini - R. Peroni, *L'Età del Bronzo in Italia: per una cronologia della produzione metallurgica*, Milano 2000.

Castelletti 1982: A. Castelletti, *L'Ambiente in Lombardia*, Archeologia in Lombardia, Milano 1982, σ. 8.

Coghlan 1975: H.H. Coghlan, *Notes on the Pre-historic Metallurgy of Copper and Bronze in the Old World*, Chapter 6, Oxford 1975.

De Marinis 1974: R.C. De Marinis, *Alcuni aspetti dei rapporti culturali tra Italia settentrionale e*

¹³ Για περόνες τύπου Santa Caterina di Tredossi, βλ. *PBF* XIII, 2, σ. 122.

¹⁴ Peschiera, Imboccatura del Mincio, Porto di Pacengo, Castellaro del Vho (*PBF* XIII, 2, σ. 126, 129, αριθ. 569, 571, 573).

¹⁵ Harding 1984.

¹⁶ De Marinis 1975.

¹⁷ Στ. Οικονομίδης, *Μυκηναϊκές επαφές με τη βόρεια Ιταλία κατά την ύστερη χαλκοκρατία* (διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, υπό εκπόνηση).

- regioni transalpine durante l'Antica Età del Bronzo, *Atti Congresso di Varenna Gargano sulla Comunità Alpina nell'Antichità*, Maggio 1974.
- De Marinis 1975: R.C. De Marinis, *Preistoria e Protostoria nel Reggiano*, Reggio Nell'Emilia 1975.
- Harding 1984: A.E. Harding, *The Mycenaeans and Europe*, London 1984.
- Marazzi 1976: M. Marazzi, *Egeo e Occidente alla Fine del II Millennio a.C.*, Roma 1976.
- H. Matthäus, Italien und Griechenland in der Ausgehenden Bronzezeit, *Jdl* 95 (1980), σ, 28.
- H. Muller Karpe, Beitrage zur Chronologie der Urnerfedderzeit nordlich und sudlich der Alpen, *RGF* 22 Berlin 1959, σ. 15.
- Palafitte: Mito e Realtà* 1983: *Palafitte: Mito e Realtà*, Museo Civico di Storia Naturale, Verona Musei Civici, Varese 1983.
- Papadopoulos Th., *Mycenaean Achaea*, *SIMA* 55/1, 2, Göteborg 1979.
- Παπαδόπουλος Θ., Ανασκαφή Κλάους Πατρών, *ΠΑΕ* 1991, σ. 79-84.
- Papadopoulos - Kontorli-Papadopoulou 2000: Th. Papadopoulos - L. Kontorli-Papadopoulou, Four Late Bronze Age Italian Imports in Achaea, *Periplus*, Jonsered 2000, σ. 5.
- PBF* XIII, 2: G.L. Carancini, *Die Nadeln in Italien (Gli spilloni nell'Italia continentale)*, *PBF* XIII, 2, München 1975.
- Saflund 1939: G. Saflund, *Le Terramare*, Acta Instituti Romani Regni Sueciae VII, Lund 1939.

TWO ITALIAN PINS IN THE NATIONAL ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF ATHENS

STAVROS ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

Two bronze pins are on display in the National Archaeological Museum of Athens: their inventory number is 14389. These two pins have a very peculiar form as well as a decorative pattern, typical of the bronze pins made in north Italian metallurgical laboratories of the 13th and 12th centuries BC. Their decoration has a formation of three couples of wraps immediately after the head and another at the lowest part of the body. Their head is made of a double spiral motive. Similar specimens have been found at the

Terramara villages of Peschiera, Peschiera Imboccatura del Mincio, Gorzano, Bor di Pacengo, Garda. Following the European chronological tables these artifacts are dated to the central European Bz D period, to the north Italian Br R 1, 2 and to the Aegean LH IIIB-C. The origin of the two bronze, spiraliform pins of the National Archaeological Museum of Athens is the vast Po river valley. They are products of the vast Terramara metallurgical activity of the Italian Late Bronze Age.

ΜΙΑ ΒΙΟΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΟ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΑΠΟ ΤΟ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΑ ΣΠΙΛΙΑΡΕΪΚΑ ΛΟΥΣΙΚΩΝ ΑΧΑΪΑΣ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Το διάστημα από τον Ιούνιο έως το Σεπτέμβριο του 2002 στην Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας έγινε η μελέτη των ανθρωπολογικών οστεολογικών καταλοίπων από τους τέσσερις μυκηναϊκούς (ΥΕ ΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΙΓ') θαλαμοειδείς τάφους της θέσης Σπιλιαρέϊκα Λουσικών Αχαΐας, που ανασκάφηκαν το 1989 και το 1990 από τη ΣΤ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων υπό τη διεύθυνση του Μ. Πετρόπουλου (Πετρόπουλος 2000). Το οστεολογικό υλικό των τάφων αποτελείται από: α) αρθρωμένες ή ημι-αρθρωμένες πρωτογενείς, κατά χώραν ταφές, συνήθως στο δάπεδο των τάφων και β) σύνολα από αναμειγμένα ή σκόρπια οστά, στο δάπεδο των τάφων ή σε λάκκους, που προέρχονται από αναταραγμένες, παραμερισμένες πρωτογενείς ταφές ή ανακομιδές. Η συλλογή μεταφέρθηκε στην Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας, όπου έγινε καθαρισμός, καταγραφή, φωτογράφιση, μελέτη και στοιχειώδης συντήρηση των οστών, η διατήρηση των οποίων ήταν μέτρια, καθώς τα περισσότερα ήταν εύθραυστα και κατακερματισμένα. Η καταγραφή του υλικού έγινε με βάση τα πρωτόκολλα για ολόκληρους σκελετούς και/ή αναμειγμένα οστά των Buikstra-Ubelaker (1994) και από τη μελέτη του προσδιορίστηκε: α) ο ελάχιστος αριθμός των ατόμων που ανασκάφηκαν, β) η δημογραφική σύσταση του πληθυσμού (ηλικία, φύλο, ύψος) και γ) οι παθολογικές αλλοιώσεις που παρατηρήθηκαν επάνω στα οστά και τα δόντια.

Προσδιορισμός ελάχιστου αριθμού ατόμων

Ο προσδιορισμός του ελάχιστου αριθμού ατόμων έγινε για κάθε τάφο χωριστά. Για να βρεθεί ο αριθμός των ατόμων που αντιπροσωπεύουν τα αναμειγμένα οστά, αυτά εξετάστηκαν ξεχωριστά στο σύνολό τους αλλά και σε συνάρτηση με το υλικό που προέρχεται από τους λάκκους. Από την άλλη μεριά κάθε λάκκος εντός των τάφων θεωρήθηκε ένα ξεχωριστό σύνολο, αλλά συνεξετάστηκε και με τα οστά που βρέθηκαν σκόρπια στο δάπεδο του ίδιου τάφου, τα οποία σε ορισμένες περιπτώσεις επιβεβαιώθηκε ότι συνανήκουν, όχι όμως και με τα οστά από άλλους λάκκους. Η διαδικασία ακολούθησε τις μεθόδους που περιγράφονται από τον Ubelaker (1981) και Buikstra - Ubelaker (1994). Ο συνολικός αριθμός των ατόμων που βρέθηκαν σε όλους τους τάφους είναι 25. Αναλυτικά για κάθε τάφο τα στοιχεία δίνονται στον Πίνακα 1. Συγκεκριμένα, ο τάφος 2 (T2) περιείχε τουλάχιστον τέσσερα άτομα, ο τάφος 4 (T4) τέσσερα, ο τάφος 10 (T10) εννέα και ο τάφος 1 (T1) οκτώ. Κάποια άτομα αντιπροσωπεύονται από σχεδόν ολόκληρο το σκελετό, ενώ άλλα από λίγα ή και μόνον ένα οστό.

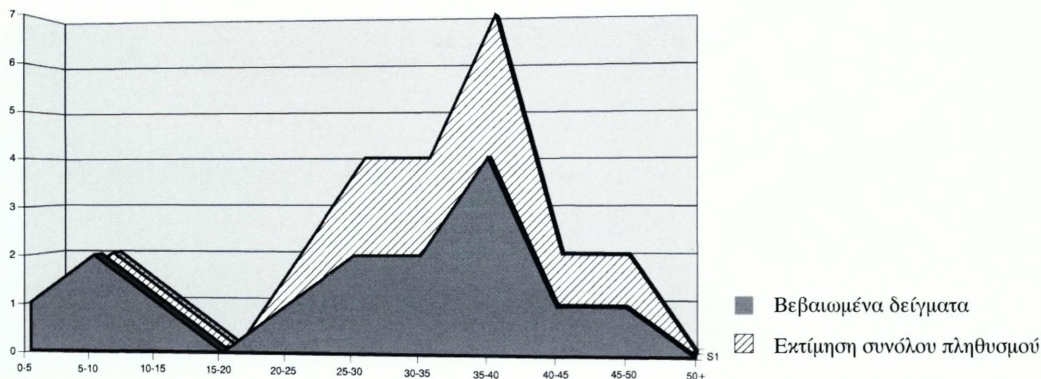
Προσδιορισμός φύλου

Το φύλο για να είναι δυνατό να εκτιμηθεί με σχετική ακρίβεια προσδιορίστηκε μόνο σε ενήλικα άτομα με ώριμα, σαφή σκελετικά χαρακτηριστικά. Ο προσδιορισμός του φύλου

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Κατανομή ατόμων κατά ηλικία και φύλο στους τάφους των Σπαλιαρείων Λουσιών Αχαιάς.

Τάφος/Λάκκος	Ηλικία	Φύλο	Ύψος	Παθολογίες
T2/Λ1	40	Θ		Τερηδόνα, περιοστίτιδα, οστεοαρθρίτιδα, υπεράριθμα οστά
T2/θάλαμος	Ενήλικας	Θ;		
T2/θάλαμος	Ενήλικας	?		Οστεοαρθρίτιδα
T2/θάλαμος	Ενήλικας	?		Πορωτική υπερόστωση
T4	50	A		Πορωτική υπερόστωση, τερηδόνα, οστεοχονδρίτιδα
T4	Ενήλικας	Θ;		
T4	5+			
T4	Ενήλικας	?		
T10/T3	20-25	A	1,67 μ.	Carabelli's cusps, οστεοαρθρίτιδα
T10/ΟΣ5	35-40	A;		Υπεράριθμα οστά
T10/Λ1	35-40	Θ;		Προθανάτια απώλεια δοντιών
T10/ΟΣ2	Ενήλικας	A;		Προθανάτια απώλεια δοντιών, τερηδόνα, οδοντικές υποπλασίες
T10/ΟΣ2	Ενήλικας	Θ;		
T10/ΟΣ2	Ενήλικας	A		Οδοντικές υποπλασίες
T10/ΟΣ2	Ενήλικας	?		Περιοστίτιδα, οστεοαρθρίτιδα
T10/ΟΣ2	10-15			
T10/ΟΣ2	<5			
T1/T1	35	Θ	1,57 μ.	Περιοστίτιδα, οστεοαρθρίτιδα, κρανικό τραύμα
T1/παραμερισμένα	25	A		Προθανάτια απώλεια δοντιών, cribra orbitalia, πορωτική υπερόστωση, υπεράριθμα οστά
T1/παραμερισμένα	40+	Θ		Προθανάτια απώλεια δοντιών, οστεοαρθρίτιδα
T1/παραμερισμένα	40	A		Προθανάτια απώλεια δοντιών, οστεοαρθρίτιδα, περιοστίτιδα
T1/παραμερισμένα	Ενήλικας	?	1,61 μ.	Οστεοαρθρίτιδα
T1/παραμερισμένα	30	?		Πορωτική υπερόστωση, υπεράριθμα οστά
T1/παραμερισμένα	30-35	Θ	1,55 μ.	
T1/παραμερισμένα	6			

A=άρρεν, Θ=θήλυ, ?=αδιάγνωστο

Εικ. 1. Καμπύλη θνησιμότητας στα Σπαλιαρέϊκα Λουσιικών .

βασίστηκε στις μεθόδους των Ubelaker (1989), White (1991), Buikstra - Ubelaker (1994) και Phenice (1969) για την ανάπτυξη μορφολογικών χαρακτηριστικών των ανώνυμων οστών και του κρανίου. Από τα 15 άτομα για τα οποία το φύλο ήταν δυνατό να προσδιοριστεί τα επτά ήταν άνδρες ή πιθανώς άνδρες και τα οκτώ γυναίκες ή πιθανώς γυναίκες, μια αναμενόμενη δηλαδή αναλογία που δεν υποδηλώνει διαφορετική ταφική αντιμετώπιση των δύο φύλων.

Προσδιορισμός ηλικίας

Για τον προσδιορισμό της ηλικίας χρησιμοποιήθηκε, ανάλογα με τα διαθέσιμα κάθε φορά οστά, μια σειρά μεθόδων ως ακολούθως: Meindle - Lovejoy (1985) για τη συνοστέωση κρανιακών ραφών, Todd (1920, 1921) και Brooks και Suchey (1990) για τις μορφολογικές αλλαγές του ηβικού οστού, Lovejoy (1985) για την οδοντική αποτριβή, McKern - Stewart (1957) για τη συνοστέωση των επιφύσεων των μακρών οστών και Ubelaker (1989) για την ανάπτυξη των παιδικών δοντιών. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι ο πληθυσμός απαρτίζεται από 21 ενήλικα άτομα πάνω από 18 ετών και τέσσερα ανήλικα άτομα κάτω των 18 ετών.

Αξίζει να σημειωθεί η χαμηλή αναλογία ανηλίκων προς ενήλικες στο δείγμα και η παντελής απουσία βρεφών και παιδιών κάτω των τεσσάρων ετών. Για έναν προ-βιομηχανικό πληθυσμό θα ήταν αναμενόμενη μια 1:1 αναλογία. Η έλλειψη αυτή δεν μπορεί να δικαιολογηθεί από τις κακές συνθήκες διατήρησης, οι οποίες θα είχαν πιο καταστροφικές συνέπειες στα πιο εύθραυστα παιδικά οστά, αφού έχουν διασωθεί πολλά άλλα, το ίδιο μικρά ή ευαίσθητα οστά. Επομένως, η χαμηλή αναλογία ανηλίκων πρέπει να εξηγείται από πολιτιστικούς λόγους σχετικούς με τα ταφικά έθιμα της θέσης και πιθανώς δεν αντιπροσωπεύει το συνολικό πληθυσμό από τον οποίο προέρχεται.

Ο μέσος όρος ενήλικου ζωής υπολογίζεται σε 35,7 χρόνια, τιμή που κυμαίνεται εντός των ορίων της υπόλοιπης μυκηναϊκής Ελλάδας, αλλά στο ανώτερο επίπεδο. Το προσδοκώμενο όριο ζωής κατά τη γέννηση ανέρχεται στα 30,3 χρόνια, τιμή πολύ υψηλή, η οποία δικαιολογείται μόνον από τη δυσανάλογη δημογραφική σύσταση του πληθυσμού, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Για την καμπύλη θνησιμότητας τα άτομα χωρίστηκαν σε ομάδες ηλικίας ανά πέντε χρόνια. Τα αποτελέσματα δίνονται στην εικ. 1, όπου απεικονίζονται δύο καμπύλες. Η πρώτη περιλαμβάνει μόνον τα

άτομα για τα οποία είναι δυνατό να υπολογιστεί ακριβώς η ηλικία τους, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 1, ενώ η δεύτερη περιλαμβάνει κατ' εκτίμηση ολόκληρο τον πληθυσμό. Και στις δύο περιπτώσεις η κορυφή της καμπύλης βρίσκεται στην ηλικία των 35-40 χρόνων, με τέσσερα και επτά άτομα αντίστοιχα.

Υπολογισμός ύψους

Το ύψος των ενήλικων ατόμων ως παράμετρος του πληθυσμού επηρεάζεται και αντικατοπτρίζει ένα σύνθετο σύμπλεγμα γενετικών, περιβαλλοντικών, οικονομικών, διατροφικών και κοινωνικών παραγόντων. Ο υπολογισμός του έγινε σύμφωνα με τους πίνακες του Trotter (1970). Ο μέσος όρος ύψους για τους άνδρες είναι 1,67 μ. (ένα άτομο) και για τις γυναίκες είναι 1,57 μ. (ένα άτομο), δείγμα εξαιρετικά μικρό και στις δύο περιπτώσεις. Ο μέσος όρος ύψους για ολόκληρο τον πληθυσμό είναι 1,58 μ. (τέσσερα μηριαία οστά), μια τιμή που συμφωνεί και με τα δεδομένα ύψους από άλλους μυκηναϊκούς πληθυσμούς της Ελλάδας.

Παθολογική ανάλυση

Οι παθολογικές αλλοιώσεις που παρατηρήθηκαν επάνω στα οστά και τα δόντια ταυτίστηκαν και μελετήθηκαν σύμφωνα με τους Ortner και Putschar (1985), Resnick (1995) και Buikstra - Ubelaker (1994). Η παθολογική ανάλυση του πληθυσμού κατέληξε στα εξής συμπεράσματα: οι συχνότερες παθολογικές αλλοιώσεις που παρατηρήθηκαν στα δόντια περιλαμβάνουν προθανάτια απώλεια δοντιών σε ποσοστό 26,1% (σε 24 από 92 δόντια), τερηδόνα (ε.κ. 2), σε ποσοστό 3,3% (σε 3 από 92 δόντια), οδοντική υποπλασία σε ποσοστό 10,8% (σε 10 από 92 δόντια). Από τα 3 δόντια που παρου-

σιάζουν τερηδόνα 2 είναι προγόμφιοι, και 1 κυνόδοντας, ενώ από τα 10 δόντια που παρουσιάζουν υποπλασίες 5 είναι κυνόδοντες και 5 κοπτήρες. Σχετικά μεγάλη είναι η συχνότητα που παρατηρείται απώλεια δοντιών πριν από το θάνατο, η οποία μπορεί να οφείλεται σε έναν αριθμό αιτιών που περιλαμβάνουν την τερηδόνα, την περιοδοντίτιδα και τον τραυματισμό. Όχι πολύ συχνή είναι η τερηδόνα, που κατά κανόνα προκαλείται από την αυξημένη κατανάλωση φυτικών υδατανθράκων, υπολείμματα των οποίων εγκλωβίζονται στα δόντια σε συνδυασμό με κακή οδοντική υγιεινή. Μέτρια είναι η συχνότητα των υποπλασιών της αδαμαντίνης των δοντιών που οφείλονται σε διακοπή της ανάπτυξης της εξαιτίας έντονου επεισοδίου στρες, ασθένειας ή υποσιτισμού κατά την παιδική ηλικία. Μορφολογικά, ένα δόντι παρουσιάζει Carabelli's cusp.

Η πιο συχνή παθολογική αλλοίωση που παρατηρήθηκε στα κρανιακά οστά ήταν η πορωτική υπερόστωση σε ποσοστό 28,6% ή σε 4 από 14 άτομα. Ακολουθεί η cribra orbitalia, η πόρωση δηλαδή της οροφής της οφθαλμικής κόγχης (ε.κ. 3), σε ποσοστό 9% ή σε 1 από 11 άτομα, στα οποία ήταν δυνατό να παρατηρηθεί. Και οι δύο αυτές αλλοιώσεις είναι ήπιες μορφής και έχουν κοινή αιτιολογία, καθώς είναι αντιδράσεις του οργανισμού για να παράγει περισσότερα ερυθρά αιμοσφαίρια, ώστε να αντεπεξέλθει σε προβλήματα αναιμίας, γενετικής ή διατροφικής προέλευσης. Ίδιας μορφής αλλοιώσεις παρατηρούνται στην πλειονότητα των προϊστορικών πληθυσμών της Ελλάδας, και μάλιστα σε πολύ μεγαλύτερα ποσοστά σε άλλες θέσεις, και αποτελούν το κύριο πρόβλημα υγείας στον ελληνικό χώρο από τη νεολιθική εποχή. Παρατηρούνται με την ίδια συχνότητα σε άνδρες και γυναίκες, αλλά είναι πιο συχνές στα παιδιά,

Εικ. 2. Κάτω γνάθος με προθανάτια απώλεια δοντιών.

Εικ. 3. Cribra orbitalis, πόρωση της οροφής της οφθαλμικής κόγχης.

τα οστά των οποίων είναι αναπτυσσόμενα και πιο εύπλαστα. Παρόλο που παλαιότερα ερευνητές (Angel 1966) είχαν προτείνει γενετική προέλευση για τις παρατηρούμενες αναιμίες ως εκφάνσεις της μεσογειακής αναιμίας, τόσο το υψηλό ποσοστό της νόσου που παρατηρείται όσο και η ήπια εκδήλωσή της και η απουσία των χαρακτηριστικών αλλοιώσεων στα οστά του προσώπου και του μετακρνιακού σκελετού υποδηλώνουν πιθανότερα διατροφική προέλευση των αναιμιών, κυρίως σιδηροπενία και ίσως επίδραση παρασιτικών και μικροβιακών ασθενειών (Stuart-Macadam - Kent 1992). Τα παραπάνω ενισχύονται και από την παλαιοδιατροφική ανάλυση που έγινε στη θέση με σταθερά ισότοπα άνθρακα και αζώτου σε κολλαγόνο οστών από επτά δείγματα προερχόμενα από διαφορετικά άτομα. Τα αποτελέσματα υποδεικνύουν μια διατροφή που στηρίζεται κατά βάση σε C3 δημητριακά και όσπρια, μη κατανάλωση θαλασσινών ειδών, μέτρια κατανάλωση κρέατος και σημαντική κατανάλωση

γαλακτοκομικών προϊόντων (Vika 2002). Μια τέτοιου είδους διατροφή μπορεί να ευθύνεται, τουλάχιστον κατά μεγάλο μέρος, για τις παρατηρούμενες αναιμίες γιατί, ενώ παρέχει ικανοποιητικά ποσά θερμίδων και πρωτεϊνών, είναι φτωχή σε βιταμίνες και σίδηρο, κυρίως στη μορφή του σιδήρου που βρίσκεται στο κρέας και είναι εύκολα απορροφήσιμη από τον οργανισμό.

Επίσης, παρατηρήθηκε σε ένα άτομο ένα κυκλικό κρανικό τραύμα, το οποίο είχε προέλθει από χτύπημα με αμβλύ αντικείμενο και είχε προσβάλει τον εξωτερικό φλοιό του κρανίου, αλλά ήταν πλήρως επουλωμένο κατά τη στιγμή του θανάτου, υποδηλώνοντας ότι το άτομο είχε επιζήσει του τραύματος. Κανένα τραύμα δεν παρατηρήθηκε στα μετακρνιακά οστά. Οι συχνότερες παθολογικές αλλοιώσεις που παρατηρήθηκαν στα μετακρνιακά οστά περιλαμβάνουν τραύματα, περιοστίτιδα και οστεοαρθρίτιδα. Συγκεκριμένα, περιοστίτιδα – μόλυνση/φλεγμονή των μαλακών ιστών που έχει προσβάλει και το οστό – παρατηρεί-

Εικ. 4. Οστεοαρθρίτιδα, συνοστεωμένοι σπόνδυλοι.

ται σε ποσοστό 24% ή σε 6 από τα 25 άτομα, και οστεοαρθρίτιδα (εικ. 4), ανάπτυξη δηλαδή οστεοφύτων στα σημεία άρθρωσης των οστών, παρατηρείται σε 10 οστά. Τέλος, ενθεσοπάθειες, οστεοποιήσεις τενόντων στα σημεία πρόσφυσης των μυών, παρατηρούνται σε 15 περιπτώσεις. Και οι δύο τελευταίες παθολογίες οφείλονται σε αυξημένη φυσική δραστηριότητα, έντονη κινητικότητα και καταπόνηση του μυοσκελετικού συστήματος και βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με την πάροδο της ηλικίας. Στο συγκεκριμένο δείγμα οι ενθεσοπάθειες και η οστεοαρθρίτιδα παρατηρούνται κυρίως στα οστά των άνω άκρων, στους σπονδύλους, στο μηριαίο και στην πτέρνα, και σχετίζονται με έντονο περπάτημα, τρέξιμο και σήκωμα μεγάλου βάρους.

Τέλος, μία επιπλέον παρατήρηση στον πληθυσμό των Σπαλιαρείων αφορά στη μορφολογία των κρανιακών οστών. Σε αυτά παρατηρήθηκαν υπεράριθμα οστάρια στις κρανιακές ραφές σε ποσοστό 36,4% ή σε 4 από 11 άτομα. Αυτά τα οστάρια απαντούν σε όλους τους πληθυσμούς αλλά, επειδή έχουν γενετική προέλευση, πιθανώς υποδηλώνουν γενετική συνάφεια όταν παρατηρούνται σε μεγάλα ποσοστά.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα συμπεράσματα, που συνάγονται από την παραπάνω μελέτη και αφορούν τόσο στις ταφικές συνήθειες όσο και στη δημογραφική σύνθεση και στην κατάσταση της υγείας του πληθυσμού των Σπαλιαρείων, διατυπώνονται με επιφύλαξη, καθώς πρόκειται για ένα μικρό δείγμα που δεν επιτρέπει εκτεταμένες γενικεύσεις. Σχετικά με τις ταφικές συνήθειες της θέσης, παρατηρείται ότι οι τάφοι χρησιμοποιούνται για την ταφή ανδρών και γυναικών με την ίδια συχνότητα, αλλά όχι παιδιών. Τα παιδιά γενικά είναι πολύ λιγότερα από το αναμενόμενο και απουσιάζουν εντελώς οι ηλικίες κάτω των τεσσάρων ετών, εικόνα που παρατηρείται και σε άλλα σύγχρονα νεκροταφεία που έχουν μελετηθεί. Η απουσία των παιδιών από τα μυκηναϊκά νεκροταφεία πιθανότατα δεν αντικατοπτρίζει την άριστη υγεία αυτού του τμήματος του πληθυσμού, όσο το διαφορετικό τόπο ή τρόπο ταφής αυτών, ο οποίος μένει να ερευνηθεί.

Από την άποψη των δημογραφικών παραμέτρων μέσου όρου ηλικίας και ύψους ενηλίκων, ο υπό μελέτη πληθυσμός βρίσκεται μέσα στα αναμενόμενα πλαίσια για τη μυκηναϊκή Ελλάδα, με τιμές που είναι λίγο πιο υψηλές από αυτές που χαρακτηρίζουν την προηγούμενη νεολιθική εποχή. Η παλαιοπαθολογική ανάλυση υποδηλώνει ότι ο συγκεκριμένος πληθυσμός χαρακτηρίζεται από χαμηλό ποσοστό τετηδόνων και υποπλασιών, παθολογικές καταστάσεις που απαντούν πολύ συχνά και σε υψηλά ποσοστά σε πολλούς προϊστορικούς πληθυσμούς, αλλά το ποσοστό τους φθίνει σε πολλές περιπτώσεις σε μυκηναϊκούς πληθυσμούς και πιθανώς δείχνει ελαφρώς βελτιωμένη κατάσταση υγείας και συνθηκών ζωής, ειδικά σε ό,τι αφορά στα παιδιά. Από

την άλλη πλευρά, ο πληθυσμός των Σπαλιαρείκων παρουσιάζει αρκετά μεγάλο ποσοστό προθανάτιας απώλειας δοντιών, γεγονός που παρατηρείται σε αγροτικούς πληθυσμούς, οι οποίοι καταναλώνουν υψηλά ποσοστά φυτικών υδατανθράκων και δεν χαρακτηρίζονται από καλές συνθήκες στοματικής υγιεινής. Το ίδιο ισχύει και για τις περιοστίτιδες, οι οποίες παρατηρούνται σχετικά συχνά και υποδηλώνουν επίσης κακές συνθήκες υγιεινής. Τα ποσοστά των εκφυλιστικών νόσων των αρθρώσεων, όπως η οστεοαρθρίτιδα και οι ενθεσοπάθειες, βρίσκονται σε ενδιάμεσο επίπεδο συναφές με αυτό που απαντά στους περισσότερους προϊστορικούς αγροτικούς πληθυσμούς και υποδηλώνουν έντονη, επίπονη και απαιτητική

φυσική δραστηριότητα. Τέλος, αρκετά αυξημένο, αλλά με ήπια εκδήλωση είναι το ποσοστό των αναιμικών αλλοιώσεων, οι οποίες πιθανότατα είναι διατροφικής αιτιολογίας (σιδηροπενία) και είναι δυνατό να οφείλονται σε μια διατροφή που βασίζεται κυρίως σε σιτηρά και όσπρια καθώς και γαλακτοκομικά, και είναι φτωχή σε σίδηρο, όπως πιστοποιείται και από τη διατροφική ανάλυση με σταθερά ισότοπα. Όλα τα παραπάνω συμπεράσματα υποδηλώνουν έναν αγροτικό πληθυσμό με αρκετά δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, στις οποίες όμως καταφέρνει και αντεπεξέρχεται ικανοποιητικά, και από δημογραφική και παλαιοπαθολογική άποψη βρίσκεται μέσα στα αναμενόμενα πλαίσια για τη μυκηναϊκή εποχή.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Angel 1966: J.L. Angel, Porotic Hyperostosis, Anemias, Malaras, and Marshes in the Prehistoric Eastern Mediterranean, *Science* 153 (1966), σ. 760-763.

Brooks - Suchey 1990: S.T. Brooks - J.M. Suchey, Skeletal Age Determination Based on the Os Pubis: A Comparison of the Ascadi-Nemeskeri and Suchey-Brooks Methods, *Human Evolution* 5 (1990), σ. 227-238.

Buikstra - Ubelaker 1994: J.E. Buikstra - D.H. Ubelaker (επιμ.), *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*, *Arkansas Archaeological Survey Research Series* 44, 1994.

Lovejoy 1985: C.O. Lovejoy, Dental Wear in the Libben Population: Its Functional Pattern and Role in the Determination of Adult Skeletal Age at Death, *American Journal of Physical Anthropology* 68 (1985), σ. 47-56.

McKern - Stuart 1957: T.W. McKern - T.D. Stuart, Skeletal Age Changes in Young American Males. U.S. Army Quartermaster Research and Development Command, Technical Report EP-45, 1957.

Meindl - Lovejoy 1985: R.S. Meindl - C.O. Lovejoy, Ectocranial Suture Closure: A Revised Method for the Determination of Skeletal Age at Death Based on the Lateral Anterior Sutures, *American Journal of Physical Anthropology* 68 (1985), σ. 57-66.

Ortner - Putschar 1985: D.J. Ortner - W.G.J. Putschar, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, Washington 1985.

Πετρόπουλος 2000: Μ. Πετρόπουλος, Μυκηναϊκό νεκροταφείο στα Σπαλιαρείκα των Λουσικών, *Αρχαϊκό τοπίο*, II, *Δύμη και Δυμαία Χώρα*, ΕΙΕ Μελετήματα, 29, Αθήνα 2000, σ. 65-92.

Phenice 1969: T.W. Phenice, A Newly Developed Visual Method of Sexing the Os Pubis, *American Journal of Physical Anthropology* 30 (1969), σ. 297-302.

Resnick 1995: D. Resnick, *Diagnosis of Bone and Joint Disorders*, W.B. Saunders Co. USA, 1995.

Stuart-Macadam - Kent 1992: P. Stuart-Macadam - S. Kent (επιμ.), *Diet, Demography, and Disease: Changing Perspectives on Anemia*, New York 1992.

Todd 1920: T.W. Todd, Age Changes in the Pubic Bone. I. The White Male Pubis, *American*

- Journal of Physical Anthropology* 3 (1920), σ. 285-334.
- Todd 1921: T.W. Todd, Age Changes in the Pubic Bone. II, III, IV, *American Journal of Physical Anthropology* 4 (1921), σ. 1-70.
- Trotter 1970: M. Trotter, Estimation of Stature from Intact Limb Bones, στο: *Personal Identification in Mass Disasters*, T.D. Stuart (επιμ.), Washington 1970, σ. 71-83.
- Ubelaker 1981: D.H. Ubelaker, *The Ayalan Cemetery: A Late Integration Period Burial Site on the South Coast of Ecuador*. *Smithsonian Contributions to Anthropology* 29 (1981).
- Ubelaker 1989: D.H. Ubelaker, *Human Skeletal Remains: Excavations, Analysis, Interpretation*, Washington 1989².
- Vika 2002: E. Vika, *From Diet to Society: Stable Isotope Analysis and its Cultural Context in Bronze Age Peloponnese, Greece*, MSc Dissertation, University of Bradford 2002.
- White 1991: T.D. White, *Human Osteology*, Orlando 1991.

A BIOARCHAEOLOGICAL APPROACH TO THE HUMAN OSTEOLOGICAL MATERIAL FROM THE MYCENAEAN CEMETERY OF SPALIAREIKA, LOUSIKA, ACHAIA

ANASTASIA PAPATHANASIOU

The human osteological remains recovered in four chamber tombs, which belong to a LH IIIA-LH IIIC cemetery excavated in 1990 by M. Petropoulos of the VI Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, are analysed here. The material consists of the commingled and fragmented skeletal remains of a minimum number of 25 individuals. Of them, 21 are adults, of which seven have been identified as male and eight as female, and four are subadults under the age of 18 years, while there are no individuals under the age of four years. The adult to subadult ratio implies differential mortuary treatment for the subadult segment of the population. The mean adult age is 35.7 years. The mean height for males is 167 cm and for females 157 cm, while for

the entire population it is 158 cm. The pathological conditions observed on dental remains include a relatively high prevalence of pre-mortem tooth loss 26.1% (24/92 teeth) and linear enamel hypoplasias 10.8% (10/92 teeth) and low prevalence of caries 3.3% (3/92 teeth). Pathological conditions observed on skeletal remains include a relatively high prevalence 28.6% of anaemic conditions probably of nutritional origin and a high prevalence of periostitis 24.0%. Osteoarthritis and musculoskeletal stress markers are also common. One case of healed cranial fracture was observed. Finally, a high prevalence 36.4% of extrasutural cranial bones was observed, implying probable genetic affinity.

ΝΑΓΙΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

Παρά τη συνεχή αρχαιολογική έρευνα και μελέτη υπάρχουν ακόμη μοναδικά αντικείμενα ή σε εξαιρετικά περιορισμένο αριθμό, η χρήση των οποίων δεν είναι σαφής. Σε αυτή την ομάδα ευρημάτων ανήκει μικρό πήλινο σμπαγές πλακίδιο, σχήματος ορθογώνιου παραλληλεπipedου, με γραπτή διακόσμηση και δύο μικρές διαμπερείς οπές. Δύο σχεδόν ακέραια τέτοια αντικείμενα προέρχονται από την Αττική, από τα νεκροταφεία της Περατής και των Γλυκών Νερών, και ένα αποσπασματικό από την Οικία των Σφιγγών στις Μυκίνες.

Σε έναν από τους θαλαμοειδείς τάφους που ερευνήθηκαν το Φεβρουάριο/Μάρτιο του 2001 στο μυκηναϊκό νεκροταφείο στο λόφο Φούρεσι του δήμου των Γλυκών Νερών (στον Σταυρό Αττικής) – η ανασκαφή του οποίου άρχισε το 1991 και συνεχίζεται ακόμη¹ – βρέθηκε πήλινο πλακίδιο (BE 3887)², μήκ. 0,08, πλ. 0,032 και πλάχ. 0,019 μ., με δύο διαμπερείς οπές, διαμ. 0,006 μ., ανοιγμένες κατά το πλάτος του (εικ. 1 και 2, κάτω). Το πλακίδιο αυτό αποκαλύφθηκε σε αβαθή λάκκο, μήκ. 1,14 και πλ. 0,45 μ., στο νοτιοδυτικό τμήμα του θαλάμου, μέσα στον οποίο είχαν παραμεριστεί, μεταξύ άλλων, πολλά οστά και κρανία. Σε στενή συνάφεια με το πλακίδιο βρέθηκε μικροσκοπικό ειδώλιο τύπου Φ (BE 3888), με διακόσμηση δύο μόνον κατακόρυφων ταινιών στο στέλεχός του, ένα από τα συνολικά τέσσερα του λάκκου (και του τάφου), τρία τύπου Φ και ένα Ψ. Τα υπόλοιπα ευρήματα του λάκκου ήταν χάνδρες διαφόρων ειδών, μερικές λίθινες, μεταξύ των οποίων μία από ορεία κρύ-

σταλλο, κυρίως όμως από υαλόμαζα και πιθανώς κάποιες από φαγεντιανή, ακατέργαστο κομμάτι από ορεία κρύσταλλο και τμήματα από μετάλλινά αντικείμενα, χάλκινα, όπως κεφαλή περόνης, και άλλα αδιάγνωστα, καθώς και ένα μολύβδινο, σε σχήμα κωνικού κομβίου.

Ο πηλός που χρησιμοποιήθηκε για το πλακίδιο είναι καθαρός κεραμόχρωμος, ο συνήθης των αγγείων και των ειδωλίων του νεκροταφείου, με όμοιο αλείφωμα και βαφή καστανέρυθρη, εξίτηλη κατά τύπους. Το πλακίδιο που φέρει μόνον ελαφρές αποκορούσεις διακοσμεύεται στις μεγάλες επιφάνειες με δύο αίγες (αιγάγρους;) και στις τέσσερις στενές με συνήθη, τυπικά μυκηναϊκά θέματα: τα δύο ζώα, σχετικά άτεχνης εκτέλεσης, με ελάχιστες μόνο διαφοροποιήσεις στην απόδοσή τους και με το σώμα να απεικονίζεται διαγραμμισμένο, με τα γραμμίδια τοποθετημένα κατά ομάδες με διαφορετική κατεύθυνση στην κάθε μία, στην προσπάθεια να αποδοθεί φυσιοκρατικά το τρίχωμα, παριστάνονται σε ήρεμη κίνηση, προς τα δεξιά τόσο στη μία όσο και στην άλλη πλευρά, σαν να πρόκειται για πομπή που συνεχίζεται από τη μία όψη στην άλλη. Πάνω από τα ζώα, αλλά και μπροστά και πίσω, μικρές γραμμές, ανάλογες με εκείνες που αποδίδουν το δέρμα των αιγών,

* Ευχαριστώ θερμά τον ανασκαφέα κ. Ευάγγ. Κακαβογιάννη για την άδεια να δημοσιεύσω το αντικείμενο αυτό.

¹ Κακαβογιάννης 1999-2001.

² Βιβλίο εισαγωγής Μουσείου Βραυρώνος.

Εικ. 1. Πήλινο πλακίδιο από τα Γλυκά Νερά.

τοποθετημένες σε στήλες, κατακόρυφα ή ελαφρώς λοξά και οριζόντια, αποδίδουν πιθανώς το περιβάλλον ή αποτελούν συμπληρωματικά διακοσμητικά θέματα. Στις δύο στενές μακρές πλευρές έχουν σχεδιαστεί τρία αχιβαδόσχημα κοσμήματα (FM 25:23) σε επαφή και διαγραμμισμένη ταινία στα άκρα πάνω στις οπές, ενώ στις δύο άλλες στενές γράφεται τρέχουσα σπείρα (FM 46:54). Σύμφωνα με τους τύπους των κοσμημάτων αυτών, το αντικείμενο μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 14ου ή στο α' μισό του 13ου αι. π.Χ., ενώ και η κεραμική του τάφου, που συνόδευε ταφές κατά χώραν και αποτελείτο από δύο ψευδόστομους αμφορίσκους, οπισθόστητη προχοΐσκη, κύπελλο και δύο κυλινδρικά αλάβαστρα, το ένα από τα οποία μικροσκοπικό, φαίνεται να ανήκει στην ίδια περίοδο με το πλακίδιο (ΥΕ ΙΙΑ2/ΥΕ ΙΙΒ).

Το εύρημα θεωρήθηκε ότι συνόδευε παιδική ταφή, μολοντί ήταν παραμερισμένο και χωρίς ενδείξεις άλλες, παρά μόνον ότι βρέθηκε σχεδόν σε επαφή με το ειδώλιο τύπου Φ και λίγα μικρά οστά από κάτω του, τα οποία όμως δεν έπυχαν ακόμη ειδικής εξέτασης. Εντούτοις, τα στοιχεία αυτά δεν αρκούν για να επιβεβαιώσουν το χαρακτηρισμό του αντικειμένου ως κτερίσματος παιδιού, αφού ειδώλια έχουν βρεθεί και σε άλλες περιπτώσεις³, τα δε οστά μπορεί να μην αντιστοιχού-

σαν στην ταφή που συνόδευε, διότι στο λάκκο είχαν παραμεριστεί λείψανα από διάφορους νεκρούς, ή ακόμη και να μην ανήκαν σε παιδί παρότι το μικρό τους μέγεθος.

Όμοιο αντικείμενο (εικ. 2, πάνω), σχεδόν παρόμοιο και στις διαστάσεις, μήκ. 0,075, πλ. 0,046 και πλάχ. 0,028 μ., προέρχεται από το νεότερο, τάφο 112 της Περατής, που ανήκε στην ΙΙ περίοδο χρήσης του νεκροταφείου, στα μέσα του 12ου αι. π.Χ. περίπου⁴. Το εύρημα αυτό, επίσης με διαμπερείς οπές ανοιγμένες κατά το πλάτος στο ένα άκρο, έφερε διακόσμηση μόνο στις ορατές πλευρές του. Στην πρόσθια μεγάλη όψη υπήρχαν κροσοπετάλια πάνω και ακολουθούσαν «γραμμωτά λείπια» που κάλυπταν ολόκληρη την επιφάνεια, θέμα ανάλογο με το, παλαιότερο, αχιβαδόσχημο των δύο μακρών στενών πλευρών του πλακιδίου των Γλυκών Νερών. Ταινίες διακοσμούσαν τις τρεις στενές πλευρές του, πάνω και στο πλάι: τέσσερις στήλες κυματοειδών ταινιών στις δύο κάθετες πλευρές και οριζόντιες απλές ταινίες με μία κυματοειδή ενδιάμεσα την άνω. Το πλακίδιο της Περατής ήταν επίσης παραμερισμένο. Βρέθηκε σε δύο τεμάχια: το ένα, μαζί με μικρό σταμνίσκο και σκύφο, αποκαλύφθηκε στο χείλος λάκκου ανοιγμένου στο δάπεδο του τάφου, ενώ το δεύτερο είχε πέσει μέσα στο λάκκο, κάτω από το άλλο⁵. Η κεραμική που προήλθε γενικά από τον τάφο και ήταν επίσης παραμερισμένη περιελάμβανε, εκτός από τα δύο προαναφερθέντα σκεύη, μικρή πρόχου, άλλους σταμνίσκους και σκύφους, υδρία, ψευδόστομο αμφορίσκο, κύαθο. Μαζί τους βρέθηκαν προχοΐσκη, κομβίο από στεατίτη και χάλκινος δακτύλιος, κτερίσματα δηλαδή κοινά

³ French 1971, σ. 107.

⁴ Ιακωβίδης 1969, Α', σ. 407, αρθθ. 835, Γ, πίν. 121α.

⁵ Ιακωβίδης 1969, Α', σ. 406.

Εικ. 2. Πήλινα πλακίδια Περατής και Γλυκών Νερών (άνω και πρόσθιες πλευρές).

που συνόδευαν τόσο ταφές ενηλίκων όσο και παιδιών⁶. Ο Ιακωβίδης, ο οποίος έγραφε σχετικά με το εύρημα αυτό ότι «αι συνθήκαι ευρέσεως δεν διδάσκουν περί της χρησιμότητός του», παρουσίασε ως παράλληλο παράδειγμα πήλινο αντικείμενο από την Οικία των Σφιγγών στις Μυκήνες, που χαρακτηριζόταν ως «εξάρτημα παιγνίου ή βαρίδιον»⁷. Το αντικείμενο όμως από τις Μυκήνες, που αποκαλύφθηκε στο υπόγειο του δωματίου 2, είναι αποσπασματικό. Δεν απεικονίζεται, δεν περιγράφεται και στην πρόσφατη πλήρη δημοσίευση των τεσσάρων οικιών στα δυτικά της ακρόπολης, εκτός από την αναφορά που του γίνεται, θεωρείται ότι δεν μπορεί να σχετιστεί με το περιεχόμενο του χώρου στον οποίο βρέθηκε⁸, που ούτως ή άλλως ήταν σχεδόν άδειος κατά το χρόνο καταστροφής του, στα μέσα του 13ου αι. π.Χ. περίπου. Όπως φαίνεται λοιπόν, τα

δεδομένα και από τη θέση αυτή δεν παρέχουν πληροφορίες για τη χρήση του πλακιδίου.

Στην πρόσφατη δημοσίευση του από παλιά γνωστού μυκηναϊκού υλικού από το μεταγενέστερο Ιερό της Αφαίας στην Αίγινα παρουσιάστηκαν δύο αντικείμενα, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν παράλληλα των υπό εξέταση πλακιδίων, μολοντί εμφανίζουν διαφοροποίηση στην κατασκευή και στη μορφή⁹. Πρόκειται επίσης για παραλληλεπίπεδα που αποτελούνται όμως από τρία ενωμένα τμήματα κυλινδρικής τομής («finger-like»). Είναι σχεδόν παρόμοιων διαστάσεων με τα ευρήματα από τα Γλυκά Νερά και την Περατή (μήκ. 0,078, πλ. 0,065 και πάχ. 0,022 μ. και μήκ. 0,076, πλ. 0,06 και πάχ. 0,017 μ., αντίστοιχα), με διαμπερείς οπές επίσης στο ένα τους άκρο, και διακοσμημένη τη μία, προφανώς την ορατή, επιφάνεια. Το ένα φέρει τρεις παράλληλες σειρές αχιβαδόσχημων κοσμημάτων, τοποθετημένων κατακόρυφα, διακόσμηση δηλαδή αντίστοιχη με εκείνη των δύο στενών πλευρών του πλακιδίου των Γλυκών Νερών και, έως ένα βαθμό, ανάλογη με το κύριο θέμα της Περατής, με ενδιάμεσες ταινίες και στιγμές εκατέρωθεν, που χωρίζουν και τονίζουν τα τμήματα που συναποτελούν το αντικείμενο. Στο άλλο υπάρχουν μόνον τρεις κατακόρυφες ταινίες με στιγμές εκατέρωθεν, που επίσης αντιστοιχούν στα τμήματα που το αποτελούν. Τα δύο αυτά ευρήματα χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, στην πρώιμη φάση της το ένα (αριθ. 859), σύμφωνα με το κόσμημά του. Η χρήση τους όμως δεν είναι σαφής και η ερμηνεία τους τελικά παραμένει υποθετική¹⁰. Εντούτοις, δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα να αποτελούσαν

⁶ Σγουρίτσα 1987, σ. 22.

⁷ Ιακωβίδης 1969, Β', σ. 272.

⁸ Tournavitou 1995, σ. 49, 50 (αριθ. 53-108), σ. 278.

⁹ Pilafides-Williams 1998, σ. 119, αριθ. 859 και σ. 120, αριθ. 860, πίν. 28 και 74.

¹⁰ Pilafides-Williams 1998, σ. 119. Διατυπώνεται η υπόθεση ότι μπορεί να αποτελούσαν πόδι ΥΕ ΙΙΙΓ τριποδικού κυλινδρικού αλάβαστρου ή λαβή, παράλληλα όμως παρατίθενται τα στοιχεία που αντικρούουν αυτή την άποψη.

αντικείμενα αντίστοιχα με τα προαναφερθέντα πλακίδια ή ακόμη να είχαν διαφορετική αρχική χρήση που στη συνέχεια άλλαξε. Στην περίπτωση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική η παρουσία τους στο μυκηναϊκό υλικό από την περιοχή του Ιερού της Αφάιας, το οποίο θεωρήθηκε ότι κατά τους χρόνους αυτούς ήταν υπαίθριο ιερό σχετιζόμενο με γυναικεία θεότητα της γονιμότητας και της φροντίδας των παιδιών, άποψη που στηρίχθηκε κυρίως στην παρουσία των πολλών ειδωλίων, κυρίως κουροτρόφων¹¹.

Η υπόθεση ότι τα πλακίδια ήταν παιχνίδια και ανήκαν στα υπάρχοντα κάποιου παιδιού δεν στηρίζεται σε σαφείς ενδείξεις. Εντούτοις, η εξέταση του εικονογραφικού θέματος του πλακιδίου των Γλυκών Νερών μπορεί να ενισχύσει την πρόταση αυτή.

Η απεικόνιση των αγών, που χρησιμοποιείται στη διακόσμηση των δύο μεγάλων επιφανειών του πλακιδίου από τα Γλυκά Νερά, δεν είναι, γενικά, συνήθης στη μυκηναϊκή εικονιστική κεραμική, δηλαδή σε σύγκριση με άλλα θέματα, όπως ενδεικτικά τα βοοειδή και τα πουλιά. Ως παράδειγμα μόνον μπορεί να αναφερθεί ότι στο πολυάριθμο εικονιστικό υλικό από το Μπερμπάτι, τις Μυκήνες και την Τίρυνθα οι παραστάσεις με αίγες είναι περιορισμέ-

νες¹². Εντούτοις, το διακοσμητικό θέμα των αγών επισημαίνεται ήδη από το 14ο αι. π.Χ. σε διαφόρων σχημάτων σκεύη, τόσο στην ηπειρωτική Ελλάδα όσο και στην Κύπρο, και συνεχίζει να εμφανίζεται σποραδικά έως και το 12ο αι. π.Χ.¹³. Από την Αττική είναι γνωστά δύο – έως τώρα – παραδείγματα από θαλαμοειδείς τάφους στην Περατή και τη Σαλαμίνα, τα οποία χρονολογούνται στα τέλη του 13ου και στο 12ο αι. π.Χ., αντίστοιχα. Σε κρατήρα από τη Σαλαμίνα απεικονίζονται στη μία όψη τρεις αίγες με ολόβαφο σώμα, που αποδίδεται ιδιαίτερα δυνατό και ρωμαλέο, και στην άλλη μία που αποδίδεται σε περίγραμμα¹⁴. Στον ψευδόστομο αμφορίσκο από τον τάφο 124 της Περατής, πιθανότατα σκεύος γοήτρου, παριστάνεται άγρια αίγα, μεταξύ άλλων ζώων¹⁵. Όπως φαίνεται από τα υπάρχοντα γνωστά παραδείγματα, το σώμα του ζώου αποδίδεται είτε ολόβαφο είτε σπανιότερα με γραμμική διακόσμηση, που προσεγγίζει περισσότερο ή λιγότερο πιστά την πραγματικότητα, όπως και στο παράδειγμα των Γλυκών Νερών ή, ακόμη σπανιότερα, με περίγραμμα¹⁶.

Η απεικόνιση αγών αποτελεί αγαπητό θέμα στις σφραγίδες του νεκροταφείου των Γλυκών Νερών. Πέντε από τις συνολικά επτά σφραγί-

¹¹ Pilafides-Williams 1998, σ. 134, 152.

¹² Åkerstrom 1987, σ. 37-38, 60-62.

¹³ Βλ. Vermeule - Karageorghis 1982, σ. 203 (V. 58-59), σ. 205-206 (V. 107-112), σ. 207 (VI. 1, VI. 6-9), σ. 213-214 (IX. 66-77), σ. 217-218 (X. 52-58.2), σ. 224 (XI. 82-85.1), σ. 227 (XII. 10-11), σ. 228 (XII. 34-35, XII. 37), σ. 229 (XIII. 22)· Sakellarakis 1992, σ. 63-65 (YE IIIB1 και YE IIIB2), σ. 66-67 (YE IIIGπρ.)· Crouwel 1991, σ. 17, όπου αναφέρει ότι οι παραστάσεις αγών δεν είναι πολλές, είναι όμως σημαντικές. Για την ιδιαίτερη σημασία κάποιων περιπτώσεων, βλ. υδρία από την Αργολίδα, Demakopoulou 2001, σ. 121-126, αριθ. 22· Slenczka

1974, σ. 75 (αριθ. 183), σ. 78 (πιθανώς οι αριθ. 207 και 210)· Güntner 2000, σ. 69-73, 250-257 (στην YE IIIA1 χρονολογούνται τρία μόνον παραδείγματα, στην YE IIIA2 έξι, ενώ τα περισσότερα ανήκουν στην YE IIIB1 και YE IIIB2 και ελαττώνονται πάλι στην YE IIIG).

¹⁴ Vermeule - Karageorghis 1982, X. 182, σ. 141-142, 224.

¹⁵ Sakellarakis 1992, σ. 67 (αριθ. 113, YE IIIB/Γ). Vermeule - Karageorghis 1982, XI. 83, σ. 224.

¹⁶ Βλ. ενδεικτικά, Sakellarakis 1992, αριθ. 101 (με διαγράμμιση), αριθ. 102-105, 107, 109-112 και 113 (ολόβαφα) και Åkerstrom 1987, πίν. 33:3, 34:2, 34:3 (ολόβαφα).

δες που έχουν αποκαλυφθεί έως τώρα εκεί διακοσμούνται με τέτοια παράσταση¹⁷. Επιπλέον, οι δύο αίγες σε έναν από τους σφραγιδολίθους αυτούς παριστάνονται με τη διάταξη των ζώων του πλακιδίου¹⁸, ενώ από τον ίδιο τάφο προήλθε και άλλος από ορεία κρύσταλλο με αίγαγρο ή αίγα¹⁹, που βρέθηκε κάτω από το κρανίο παιδιού. Επίσης, τα γραμμίδια, που έχουν γραφεί στο πλακίδιο των Γλυκών Νερών, κατακόρυφα ή λοξά και οριζόντια, είναι αντίστοιχα με εκείνα που συναντώνται σε σφραγίδες²⁰.

Δεν αποκλείεται η επιλογή της διακόσμησης αυτής στο αντικείμενο των Γλυκών Νερών να έγινε λόγω της εκτροφής αιγοειδών στην περιοχή, όπου αιγοπρόβατα υπήρχαν ακόμη και πριν από μερικά χρόνια, και κυρίως λόγω της ιδιαίτερης σημασίας αυτών των ζώων στη διατροφή ενηλίκων, αλλά κυρίως παιδιών. Εξάλλου, μπορεί παιδιά και νεαρά, γενικά, άτομα να αναλάμβαναν τη φύλαξη τέτοιων κοπαδιών, όπως γίνεται στις αγροτικές περιοχές μέχρι και σήμερα. Προς αυτή την κατεύθυνση οδηγεί παράσταση αιγών και παιδιών στον ώμο αμφοροειδούς κρατήρα στο Βρετανικό Μουσείο, του τέλους του 14ου αι. π.Χ. από την Έγκωμη, η οποία θεωρείται ότι αποδίδει τέτοια ποιμενική σκηνή²¹. Πρέπει, επίσης, να επισημανθεί ότι η παράσταση αίγας συνδυάζεται με αχιβαδόσχημα παραπληρωματικά θέματα, αν και δεν μπορεί να γίνει άλλη ειδικότερη διαπίστωση για το συν-

δυασμό αυτό, δεδομένου ότι η αχιβάδα είναι σύνηθες κόσμημα στα μυκηναϊκά χρόνια²².

Τέλος, η παρουσία των δύο αντικειμένων, πιθανώς παράλληλων προς τα προαναφερθέντα αττικά πλακίδια, στο μυκηναϊκό υλικό του Ιερού της Αφαίας μπορεί να συνδεθεί με την ιδιότητα που αποδίδεται στη λατρευόμενη εκεί γυναικεία θεότητα, σχετική, μεταξύ άλλων, με τη φροντίδα και την ευημερία των παιδιών²³.

Παρά ταύτα, η ερμηνεία τους ως παιχνίδια και η σχέση τους με τα παιδιά παραμένουν υποθετικές, αφού οι ενδείξεις είναι ανάλογοι, υποθετικού, χαρακτήρα. Επιπλέον, η διαφοροποίηση στον αριθμό των επιφανειών που διακοσμούνται, έξι στα Γλυκά Νερά και τέσσερις στην Περατή, αλλά και στις διαμετρήσεις οπές, ανοιγμένες κατά το πάχος ή το πλάτος, δημιουργεί ερωτήματα για τον τρόπο χρήσης, αν και ούτως ή άλλως τα αντικείμενα αυτά φαίνεται ότι προορίζονταν για ανάρτηση. Όμως, τόσο η χρονολόγησή τους – το εύρημα των Γλυκών Νερών ανήκει στην ΥΕ ΙΙΑ2/ΥΕ ΙΙΒ περίοδο και το αντικείμενο από την Περατή στη μεσαία φάση της ΥΕ ΙΙΓ περιόδου – όσο και οι περιοχές και οι χώροι όπου βρέθηκαν δεν παρέχουν στοιχεία που μπορεί να βοηθήσουν στην ερμηνευτική τους προσέγγιση. Οι έρευνες, ωστόσο, συνεχίζονται και η μελλοντική πιθανώς ανεύρεση άλλων τέτοιων πλακιδίων κατά χώραν θα συντελέσει στη διασαφήνιση της χρήσης τους.

¹⁷ CMS V, Suppl. 3, 1, αριθ. 92-93, 95-96· η πέμπτη που είναι πρόσφατο εύρημα δεν έχει περιληφθεί στον τόμο.

¹⁸ Ό.π., αριθ. 95.

¹⁹ Ό.π., αριθ. 96.

²⁰ Ενδεικτικά, πρβλ. CMS I, αριθ. 403 (Αθήνα) και CMS I, Suppl., αριθ. 49 (Ελευσίνα).

²¹ Vermeule - Karageorghis 1982, VII, 2, σ. 205 και XI, 84, σ. 224.

²² Πρβλ. Vermeule - Karageorghis 1982, III, 26, στην πλευρά με την ήρεμη σκηνή της βοσκής (Μαρόνι) και XI, 84, 224 (Λευκαντί). Για το αχιβαδόσχημο κόσμημα σε άλλες εικονιστικές παραστάσεις, πρβλ. ενδεικτικά, ό.π., III, 1, 16-18, 25, IV, 1, IX, 83, XII, 7. Επίσης, βλ. MP, σ. 313.

²³ Pilafides-Williams 1998, σ. 152.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Åkerstrom 1987: A. Åkerstrom, *Berbat. The Pictorial Pottery*, Stockholm 1987.
- Crouwel 1991: J. Crouwel, *The Mycenaean Pictorial Pottery*, στο: *Well Built Mycenae*, fasc. 21, Oxford 1991.
- Demakopoulou 2001: K. Demakopoulou, A Mycenaean Pictorial Vase in the National Archaeological Museum, στο: P.M. Fischer (επιμ.), *Contributions to the Archaeology and History of the Bronze and Iron Ages in the Eastern Mediterranean. Studies in Honour of Paul Åström*, Wien 2001, σ. 121-126.
- French 1971: El. French, The Development of Mycenaean Terracotta Figurines, *BSA* 66 (1971), σ. 101-187.
- Güntner 2000: W. Güntner, *Figürlich bemalte mykenische Keramik aus Tiryns, Tiryns XII*, Mainz am Rhein 2000.
- Ιακωβίδης 1969: Σπ. Ιακωβίδης, *Περατή. Το νεκροταφείο*, Αθήναι 1969.
- Κακαβογιάννης 1999-2001: Ευάγγ. Κακαβογιάννης, Μυκηναϊκό νεκροταφείο στο Λόφο Φούρει του Δήμου των Γλυκών Νερών Αττικής, *AAA XXXII-XXXIV* (1999-2001), σ. 55-70.
- MP: A. Furumark, *Mycenaean Pottery. I, Analysis and Classification*, Stockholm 1972.
- Pilafides-Williams 1998: K. Pilafides-Williams, *The Sanctuary of Aphaia on Aigina in the Bronze Age*, München 1998.
- Sakellarakis 1992: J. Sakellarakis, *The Mycenaean Pictorial Style in the National Archaeological Museum of Athens*, Athens 1992.
- Σγουρίτσα 1987: Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Παιδικές ταφές στη μυκηναϊκή Ελλάδα, *ΑΔ* 42 (1987), Μελέτες, σ. 8-29.
- Slenczka 1974: E. Slenczka, *Figürlich bemalte mykenische Keramik aus Tiryns, Tiryns VII*, Mainz am Rhein 1974.
- Tournavitou 1995: I. Tournavitou, *The "Ivory Houses" at Mycenae, BSA, Suppl. 24*, 1995.
- Vermeule - Karageorghis 1982: E. Vermeule - V. Karageorghis, *Mycenaean Pictorial Vase Painting*, Cambridge, Mass. - London 1982.

MYCENAEAN CLAY PLAQUES: A NEW FIND FROM GLYKA NERA, ATTICA

NAYA POLYCHRONAKOU-SGOURITSA

To the clay plaque from Perati, which, together with a similar, though fragmentary plaque from Mycenae, was a rare find, has recently been added a new object of this type from the Mycenaean cemetery at Glyka Nera, also in Attica. This plaque has holes pierced through the width, whereas the holes in the Perati plaque were at one end, through the thickness; its two large surfaces were decorated with two goats shown in movement, and the narrow sides with common Mycenaean motifs

of seashells and spirals. It is dated on the basis of the decorative motifs to LH IIIA2/LH IIIB.

Two objects from the Mycenaean fill of the Sanctuary of Aphaia on Aigina probably belong to the group of plaques just mentioned, though they may have had a different use.

Unfortunately, the existing indications of the finding of these objects do not assist in the interpretation of their use, and the suggestion that they may have been children's toys is therefore purely hypothetical.

ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΝΥΜΦΗΣ. ΜΕΛΑΝΟΜΟΡΦΕΣ ΛΟΥΤΡΟΦΟΡΟΙ*

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Μια ευχάριστη έκπληξη μάς περίμενε το Μάη του 1999: ύστερα από σχετική αλληλογραφία με τον έλληνα Υπουργό Πολιτισμού, με την οποία η Διεύθυνση του Μουσείου Καλών Τεχνών της Βοστώνης τον πληροφορούσε ότι με δική της πρόταση πρόκειται να επιστραφούν στην Ελλάδα 270 θραύσματα μελανόμορφων, ερυθρόμορφων και κορινθιακών αγγείων που ανήκουν σε Ιδιωτική Συλλογή, τα θραύσματα αυτά επαναπατρίστηκαν και βρήκαν τη σωστή τους θέση στο Φετιχέ Τζαμί. Η επιστροφή τους με υποχρεώνει να παρουσιάσω και πάλι μερικά από τα δημοσιευμένα αγγεία στη μελέτη μου *Ιερό της Νύμφης. Μελανόμορφες Λουτροφόροι* (Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, Αθήνα 1997), με την πληρέστερη μορφή που απόκτησαν μετά τη συγκόλληση νέων

οσπράκων από το παραπάνω υλικό.

Η ύπαρξη των θραυσμάτων αυτών και η σχέση τους με το Ιερό της Νύμφης ήταν ήδη γνωστή από τις αρχές της δεκαετίας του '60 – μερικά από αυτά αναφέρει ο Beazley στα *Paralipomena* με την ένδειξη New Jersey, private fr.¹ η στενότερη σχέση τους με το Ιερό της Νύμφης επιβεβαιώθηκε όταν, από λίγες φωτογραφίες που είδα στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης το 1986, διαπίστωσα ότι μερικά από αυτά όχι μόνο συνανήκαν, αλλά και κολλούσαν σε λουτροφόρους από τον Αποθέτη του, αγγεία που τότε ετοίμαζα για δημοσίευση – τις περιπτώσεις αυτές αναφέρω λεπτομερώς στις σημειώσεις στην παραπάνω μελέτη μου².

Τα αγγεία που περιλαμβάνονται στον κατά-

* Η επιστροφή στην Ελλάδα θραυσμάτων μελανόμορφων αγγείων, που έχουν στενή σχέση με το Ιερό της Νύμφης στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης, μου «επέβαλε» το σύντομο αυτό συμπλήρωμα στη μελέτη μου *Ιερό της Νύμφης. Μελανόμορφες Λουτροφόροι*, η οποία επίσης εκδόθηκε από το Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων στη σειρά Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 60, το 1997.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην Έφορο Αρχαιοτήτων Άλκηστη Χωρέμη, προϊσταμένη της Α' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, στην υπεύθυνη της Αρχαίας Αγοράς αρχαιολόγο Νικολέτα Σαραγά και στις συνεργάτιδες της, οι οποίες με διευκόλυναν με κάθε τρόπο στη μελέτη μου, ιδιαίτερα προσφέροντάς μου την άνετη πρόσβαση στο Φετιχέ Τζαμί, όπου βρίσκεται το σχετικό υλικό.

Πολλές ευχαριστίες οφείλω επίσης στα μέλη του Δι-

οικητικού Συμβουλίου της Ένωσης Φίλων Ακροπόλεως· στη δική τους οικονομική συνδρομή οφείλεται το μεγαλύτερο μέρος των φωτογραφιών που συνοδεύουν το κείμενο.

Τη συγκόλληση των νέων θραυσμάτων έκανε με ιδιαίτερο ενθουσιασμό η αξία συντηρήτρια του Μουσείου Ακροπόλεως Νάνσυ Λαζάρου· οι φωτογραφίες των αγγείων οφείλονται στον Ηλία Ηλιάδη· η Ελένη Ιωάννου μου πρόσφερε τη μετατροπή μερικών έγχρωμων φωτογραφιών σε ασπρόμαυρες. Τους ευχαριστώ όλους πολύ για την πρόθυμη συνεργασία τους.

¹ *Paralipomena*, σ. 13: The p. of Eleusis 767:... compare also the fragment (of a loutrophoros hydria) New Jersey, Private fr.

² Αριθ. 4-9, σ. 41, 51, 54, 65, 77, 78 αντίστοιχα· και αριθ. 15-21, σ. 96, 99, 126, 144, 158, 159, 164, αντίστοιχα.

λογο που ακολουθεί είναι όλα, όπως αναφέρω παραπάνω, δημοσιευμένα στη μελέτη μου *Ιερό της Νύμφης. Μελανόμορφες Λουτροφόροι* – από δω και πέρα θα αναφέρεται απλώς ως δημοσίευση. Η νέα τους παρουσίαση οφείλεται στη μεγάλη σημασία των επαναπατρισθέντων θραυσμάτων, η οποία γίνεται φανερή μετά τη συγκόλλησή τους σε αυτά: στις απλούστερες περιπτώσεις προσθέτουν μεγάλα τμήματα στην υπάρχουσα διακόσμηση ή και τη συμπληρώνουν στο σύνολό της· σε άλλες περιπτώσεις τη διαφοροποιούν ή ακόμη με την προσθήκη τους αναδεικνύεται ένα μυθολογικό θέμα, όπως για παράδειγμα στον αριθμό 355 η Κρίση του Πάριδος· αλλού πάλι καθορίζεται το ειδικό σχήμα της λουτροφόρου – αμφορέας ή υδρία.

Τα κείμενα που συνοδεύουν την παρουσίαση των αγγείων είναι πολύ σύντομα. Επαναλαμβάνω τη διακόσμηση στην καινούργια της μορφή μόνο στις περιπτώσεις που, μετά τη συγκόλληση των νέων θραυσμάτων, αυτή διαφοροποιείται από την ήδη αναφερόμενη στη δημοσίευση· όπου η σύνθεσή της παραμένει η ίδια περιορίζομαι απλώς στην αναφορά των νέων στοιχείων.

Τελειώνοντας, θέλω να προσθέσω ότι το υπόλοιπο υλικό που ήλθε από τη Βοστώνη – το σύνολο των θραυσμάτων που επεστράφησαν είναι, όπως ήδη ανέφερα, 270 – ανήκει, τουλάχιστον στην πλειονότητά του, σε αδημοσίευτα τμήματα λουτροφόρων από το ίδιο Ιερό. Ελπίζω και εύχομαι κάποιοι νεότεροι αρχαιολόγοι να θελήσουν να ασχοληθούν με

τα αγγεία αυτά και τα σκόρπια σήμερα επαναπατρισθέντα όστρακα να τοποθετηθούν με τη σειρά τους εκεί όπου ανήκουν.

Διευκρινίσεις για τον κατάλογο

Τα αγγεία έχουν τον αριθμό του καταλόγου της μελέτης μου *Ιερό της Νύμφης. Μελανόμορφες Λουτροφόροι*· τα υπόλοιπα στοιχεία που ακολουθούν στην ίδια γραμμή παρατέμνουν εκεί. Στο τέλος της σειράς γίνονται οι παραπομπές στις εικόνες του παρόντος άρθρου ως εικ. 1, 2, 3 κ.ε., σε παρένθεση.

Πίσω από τα επαναπατρισθέντα θραύσματα υπάρχει ένας πρόχειρα γραμμένος αριθμός· αυτή την ένδειξη σημειώνουμε στον κατάλογο που ακολουθεί.

Για τυχόν απορίες του τύπου τι σημαίνουν τα Αα, ΝΑΚ κλπ., που ακολουθούν τον αριθμό του καταλόγου της δημοσίευσης, παρατέμνω εκεί, στη σ. 23.

Η παύλα, μπροστά στο σχήμα του αγγείου, αντικαθιστά τη λέξη λουτροφόρος.

Η παραπομπή σε σημείωση της δημοσίευσης σημαίνει ότι το νέο θραύσμα μου ήταν ήδη γνωστό (βλ. στο παρόν, σ. 205) και το αναφέρω και εκεί.

Βρίσκω εδώ την ευκαιρία να διορθώσω στη δημοσίευση ένα λάθος τυπογραφικό, όμως ουσιαστικότητα: το αγγείο αριθ. κατ. 482α χρονολογείται γύρω στο 500 π.Χ., όπως άλλωστε δείχνει και η καταχώρησή του στις ύστερες μελανόμορφες λουτροφόρους, και όχι στο 560 π.Χ., όπως αναφέρεται εκεί, στη σ. 197.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

24. –υδρία (1957-Αα 19), σ. 40-41 και σημ. 4, πίν. 4 (εικ. 1).

Ο αριθ. **79** της Βοστώνης, διαστ. 0,16×0,095

μ., συμπληρώνει την όψη Β του σώματος του αγγείου προσθέτοντας στη ζώνη α πουλί ανάμεσα στα αιλουροειδή και στη ζώνη β τα

τιμήματα που λείπουν από τα αντικριστά ζώα. Επαναλαμβάνω τη διακόσμηση αυτής της όψης: α) λιοντάρι προς τα αριστερά με το κεφάλι στραμμένο αντίθετα και πάνθηρας, αντικριστά (από το κεφάλι του τελευταίου σώζονται μόνον τα χαρακτά αυτιά, λείπουν τμήματα των σκελών και των δύο ζώων), ανάμεσα τους πουλί προς τα δεξιά· β) πάνθηρας-λιοντάρι αντικριστά, το πρώτο προς τα αριστερά.

Τελευταίο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ.

40. –υδρία (1957-Αα 380), σ. 45, πίν. 7 (εικ. 2). Ο αριθ. **128** της Βοστώνης, δύο συναπτόμενα θραύσματα, διαστ. 0,112×0,11 μ. περίπου, συμπληρώνει στο σύνολό τους δύο από τα σωζόμενα πουλιά στη ζώνη β, προσθέτει πίσω τους τα νύτα αιλουροειδούς και ακτίνες στο κάτω μέρος του αγγείου. Το ύψος μετά τη συγκόλληση του νέου θραύσματος είναι 0,32 μ. περίπου.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ. Σώζονται ελλιπώς τρεις ζώνες γύρω από τη μία οριζόντια λαβή (διακρίνεται η θέση της πάνω από το ρόδακα): α) δεξιά της, η πίσω άκρη φτερού Σειρήνας ή Σφίγγας προς τα δεξιά, αριστερά της, τα σκέλη αιλουροειδούς με την ίδια κατεύθυνση· ανάμεσά τους, κάτω από τη λαβή, ρόδακας χαρακτός σε σχήμα «τροχού» και κοκκίδες· β) τρία πουλιά προς τα δεξιά, το πρώτο ελλιπές, το μεσαίο «ιδιόμορφο», το τελευταίο στρέφει το κεφάλι αντίθετα· πίσω τους τα νύτα με τα αντίστοιχα σκέλη αιλουροειδούς προς τα αριστερά· γ) ακτίνες διπλές, πολύ πρόχειρης σχεδίασης.

Α' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

56. –υδρία (1957-Αα 2916), σ. 50, πίν. 10 (εικ. 3). Ο αριθ. **16** της Βοστώνης, ύψ. 0,155 μ., συμπληρώνει σχεδόν στο σύνολό τους τον κύκλο του σωζόμενου τμήματος του λαιμού του αγγείου

B

Εικ. 1. –υδρία αριθ. 24.

Εικ. 2. –υδρία αριθ. 40.

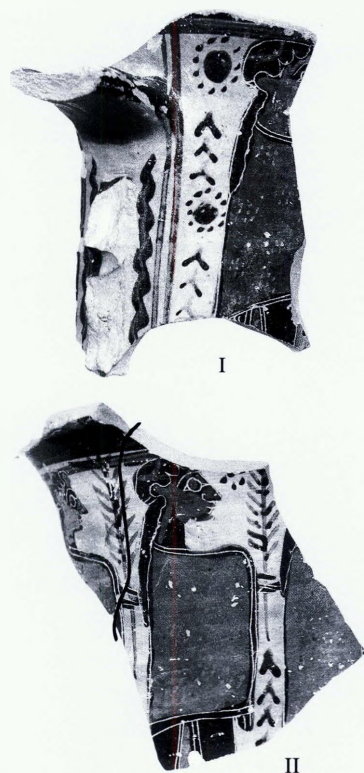
Εικ. 3. –υδρία αριθ. 56.

με τη διακόσμηση προσθέτοντας την πρώτη μορφή της πομπής, δύο πουλιά στο εξεργό και καθορίζει το σχήμα του αγγείου – είναι λουτροφόρος υδρία. Μετά τη συγκόλληση του νέου θραύσματος οι διαστάσεις είναι $0,155 \times 0,09$ μ. ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ. Πομπή τεσσάρων γυναικών προς τα δεξιά, ανάμεσά τους από τρεις ρόδακες σε κατακόρυφη διάταξη – οι δύο χαρακτοί, στο κέντρο ένας μικρός στικτός. Ένα κλαδί (το κάτω μέρος, εικ. 3, δεξιά) μπροστά από την πρώτη μορφή δηλώνει τη θέση της κάθετης λαβής· αριστερά του όμοια με την παραπάνω σειρά ροδάκων (σώζεται μόνον ο τελευταίος). Στο εξεργό συμπληρώνεται το πουλί του οποίου είχαμε μόνον το κεφάλι και προστίθενται άλλα δύο.

Z. των Γοργόνων, 600-590 π.Χ.

69. –υδρία (1957-Αα 2523 (I), 2820 (II), σ. 54 και σημ. 6 (εικ. 4).

Ο αριθ. 22 της Βοστώνης, διαστ. $0,12 \times 0,08$ μ.,

Εικ. 4. –υδρία αριθ. 69.

προσθέτει δύο γυναικείες μορφές στο θραύσμα II· της πρώτης σώζεται η ράχη, της άλλης λείπουν μόνον τα πόδια.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ. Στο θραύσμα II τέσσερις γυναίκες με κλαδιά στα χέρια βαίνουν προς τα δεξιά· ανάμεσά τους, κάτω από τα κλαδιά, αραιή ιχθυόκανθα σε κατακόρυφη διάταξη. Της τελευταίας σωζόμενης μορφής σώζονται μόνον ίχνη του προσώπου και το κλαδί. Δεν αποκλείεται τα στοιχεία αυτά να ανήκουν στην ελλιπή και τελευταία μορφή της πομπής, στο θραύσμα I (σώζεται το πάνω πίσω μέρος από τους γλουτούς και από το πρόσωπο μόνο μικρό τμήμα του οφθαλμού)· πίσω της τμήμα της κάθετης λαβής με σαφή ίχνη από το πλακίδιο που την

ένωνε με το λαιμό του αγγείου και ανάμεσά τους κατακόρυφη ιχθυόκανθα διακοπτόμενη από σπικτούς ρόδακες με μεγάλο πυρήνα. Όμως, τα δύο θραύσματα (I, II) δεν συνάπτονται. Όλες οι μορφές φορούν χιτώνα και κοντό ιώδες μιάτιο τύπου πιγκουίνου που αφήνει ακάλυπτη την παλάμη με την οποία κρατούν το κλαδί· τα πρόσωπά τους είναι ιώδη. Τέλη του 7ου αι. π.Χ.

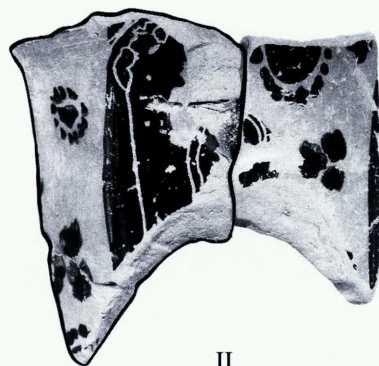
78. –υδρία (1957-Αα 338α I-II), σ. 56, πίν. 14 (εικ. 5).

Ο αριθ. 5 της Βοστώνης, διαστ. 0,068×0,045 μ., συμπληρώνει το θραύσμα II (νέες διαστάσεις 0,068×0,07 μ.) προσθέτοντας μια δεύτερη μορφή.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ. Δύο γυναίκες βαίνουν προς τα δεξιά, από την πρώτη σώζεται μόνον η μακριά κόμη, η άλλη κρατεί το «άνθος» που ήδη αναφέρεται στη δημοσίευση· πίσω από κάθε μορφή τρεις ρόδακες, δύο σπικτοί και ανάμεσά τους άλλος τρίφυλλος σκιαγραφημένος, σε κατακόρυφη διάταξη. Με τη συγκόλληση των δύο θραυσμάτων γίνεται σαφές ότι οι δύο μορφές που εικονίζονται σε αυτά είναι οι τελευταίες πομπής γυναικών προς τα δεξιά – στο θραύσμα της Βοστώνης διακρίνεται καθαρά πίσω τους η θέση της κάθετης λαβής. Μετά τη διαπίστωση αυτή δεν πρέπει να θεωρείται ως ενδειξη λαβής, όπως αναφέρω στη δημοσίευση, το καμπύλο σπάσιμο στο κάτω μέρος του θραύσματος.

Στην πομπή μετέχουν δύο ακόμη μορφές που σώζονται στο I ελλιπέστατα (στη δημοσίευση, πίν. 14).

Με την πρώτη ματιά το κεφάλι της γυναικείας μορφής στο καινούργιο θραύσμα θυμίζει το ζωγράφο της Ελευσίνας 767 – τα μακριά μαλλιά, το τόσο ψηλά τοποθετημένο μάτι, το πηγούνι, το αυτί –, όμως ο επαρχιακός εκεί-

II

Εικ. 5. –υδρία αριθ. 78.

νος ζωγράφος έχει λεπτό χάραγμα, συγκεκριμένα παραπληρωματικά, και βασικά παρουσιάζει μια σαφή προσπάθεια καλλιγραφημένης απόδοσης, στοιχεία που δεν διακρίνουμε εδώ.

Αρχές του 6ου αι. π.Χ.

104. –υδρία (1957-Αα 96), σ. 64-65, πίν. 20, σχέδ. 5, σ. 66 (εικ. 6).

Ο αριθ. 38 της Βοστώνης, ύψ. 0,09 και διαμ. στο πάνω μέρος 0,095 μ., προσθέτει το λαιμό του αγγείου σχεδόν πλήρη – λείπουν ένα μικρό τμήμα ψηλά, δεξιά της κάθετης λαβής, και το χέιλος. Ο αριθ. 136, ύψ. 0,07, διαμ. 0,17 μ., κάτω από την αριστερή οριζόντια λαβή, συμπληρώνει ολόκληρο τον κύκλο στις ζώνες α, β, γ του σώματος (βλ. σχετικά και στη δημοσίευση, σ. 65, σημ. 7).

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ. Στο λαιμό του αγγείου δύο λιοντάρια, ανάμεσά τους Σειρήνα, όλα προς τα δεξιά, καλύπτουν ολόκληρο τον κύκλο.

Και στο σώμα του αγγείου η διακόσμηση περιορίζεται σε ζώνες ζώνων και πτηνών. Όψη Α: α) (ώμος), δύο Σειρήνες αντακριστές· όψη Β, ανάμεσα στις λαβές από μία γλαύκα προς

Εικ. 6. –υδρία αριθ. 104.

τα δεξιά, στο άνοιγμα των οριζόντιων δύο επάλληλες γωνίες που βλέπουν προς τα κάτω· β) στην όψη Α, δύο πουλιά αντικριστά με τα ράμφη ενωμένα. Διακρίνεται εδώ ένα παιχνίδισμα του ζωγράφου ο οποίος στην υπόλοιπη διακόσμηση περιορίζεται αποκλειστικά σε απλή παράταξη ζώων χωρίς μεγάλη ποικιλία, που κινούνται όλα προς την ίδια κατεύθυνση, δεξιά – με εξαίρεση στον ώμο του αγγείου. Τον κύκλο συμπληρώνουν λιοντάρι και, εναλλασσόμενα, δύο πουλιά, δύο πάνθηρες (λείπουν το κάτω μέρος με τα πόδια από το πρώτο πουλί και το ένα πίσω σκέλος από τον πάνθηρα μπροστά του)· γ) αρχίζουμε πάλι από το κέντρο της όψης Α όπου λιοντάρι και γλαύκα· ακολουθούν, και εδώ εναλλασσόμενα, τρία πουλιά και δύο πάνθηρες – από όλα σώζεται το πάνω μέρος, και αυτό σε μερικά ελλείψεις· δ) όμοια διακόσμηση με τη ζώνη γ, όμως τα ζώα μικρότερα και ελλιπέστερα. Γύρω στο 580 π.Χ.

111. –υδρία (1957-Αα 59), σ. 68-69, πίν. 21 (εικ. 7).

Ο αριθ. **76** της Βοστώνης, διαστ. 0,16×0,082 μ., προσθέτει την αριστερή οριζόντια λαβή στο σώμα του αγγείου.

Z. KX, γύρω στο 585 π.Χ.

142. –υδρία (1957-Αα 181), σ. 77-78, πίν. 28 (εικ. 8).

Τα θραύσματα αριθ. **20** και **53** της Βοστώνης, διαστ. αντίστοιχα 0,14×0,09 και 0,09×0,075 μ. περίπου, συμπληρώνουν στο σύνολό τους το χείλος, το λαιμό του αγγείου και την κάθετη λαβή το πρώτο, το σωζόμενο τμήμα της όψης Α του σώματος το δεύτερο (βλ. και στη δημοσίευση, σ. 78, σημ. 9).

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ. Το λαιμό περιβάλλουν πέντε ώριμοι άνδρες, οι τέσσερις κατά ζεύγη σε στάση συνομιλίας, ο πέμπτος μόνος στην άκρη αριστερά· μπροστά του, δεξιά της κάθετης λαβής, δέντρο με κοκκιωπά φύλλα (η συ-

Εικ. 7. –υδρία αριθ. 111.

μπλήρωση που υπολόγισα στη δημοσίευση ως πιθανή υποθέτοντας στο κενό δεξιά της κάθετης λαβής μία ακόμα ανδρική μορφή – αναφέρω εκεί τρία ζεύγη ανδρών – δεν δικαιώθηκε από το νέο θραύσμα: στη θέση της είναι το δέντρο). Όλες οι μορφές φορούν χιτώνα και μακρύ ιμάτιο ριγμένο στους ώμους, οι περισσότεροι κρατούν ραβδί· ο τελευταίος προς τα δεξιά κρατεί κλαδί, ο σύντροφός του φορεί λευκό χιτώνα με πλατιά ιώδη παρυφή στο κάτω μέρος και έχει στο δεξί του χέρι σπαθί με φορά προς τα κάτω. Ανάμεσα στα ζεύγη, αλλά και προς τη μοναχική μορφή, κρέμεται από μία ταινία. Μικρό ορθογώνιο στέλεχος, διακοσμημένο πρόχειρα με μαϊάνδρο, ενώνει την κάθετη λαβή με το λαιμό του αγγείου.

A

B

Εικ. 8. –υδρία αριθ. 142.

Στο σώμα, όψη Α: α) τη διάκοσμη ζώνη κλείνουν αριστερά και δεξιά δύο κρήνες· από αυτές επιτίθενται δύο δράκοντες εναντίον του Κάδμου, ο οποίος τρέχει ανάμεσά τους προς τα αριστερά με ανοικτό δρασκελισμό, όμως με άδεια χέρια. Φορεί χιτωνίσκο και κοντό μιάτιο ριγμένο στους ώμους. Οι κρήνες (της αριστερής λείπει το πάνω μέρος) είναι απλά ορθογώνια ως προς το ύψος οικοδομήματα με αετωματική στέγη και μίμηση τριγλύφων-μετοπών κάτω από αυτή· η ακέραιη δεξιά κρήνη χωρίζεται με χαραγμάτα σε τρία μέρη, τα δύο κατώτερα ιώδη, ο θριγκός μαύρος. Στο άνοιγμα των οριζόντιων λαβών σύνθετο «όρθιο» κόσμημα: άνθος λωπού προς τα πάνω, ανθέμιο προς τα κάτω· β) πέντε γυμνοί δρομείς προς τα αριστερά (λείπουν όλων τα πόδια).

Όψη Β: α) ανάμεσα από τις λαβές από ένα πουλί προς τα δεξιά· β) δύο κατακόρυφες λεπτές ταινίες χωρίζουν τη διακόσμηση από την όψη Α· δύο αντικριστοί πάνθηρες, ανάμεσά τους μεγάλο πουλί με ανοικτά φτερά (λείπει το κάτω μέρος του σώματος με τα πόδια και από τα τρία).

Κοντά στο ζ. ΚΧ, γύρω στο 575 π.Χ.

173. -υδρία (1957-Αα 478), σ. 89, πίν. 34 (εικ. 9).

Ο αριθ. **14** της Βοστώνης, μεγάλο τμήμα λαϊμού λουτροφόρου, ύψ. 0,115, διαμ. 0,143 μ., συμπληρώνει στο σύνολό τους το χείλος και το λαϊμό του αγγείου (λείπει μόνον ένα μικρό μέρος από το κατώτερο τμήμα του), τα ελλειπίζω της διακόσμησης και προσθέτει την αρχή της κάθετης λαβής. Μετά τη συγκόλληση των δύο θραυσμάτων η μέγιστη διάμετρος του χείλους είναι 0,143 μ.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ. Το λαϊμό περιβάλλουν δύο ζώνες ζώων: α) δύο λιοντάρια σε σχήμα εραλδικό πλαισιώνουν δύο αντικριστές Σειρήνες·

Εικ. 9. -υδρία αριθ. 173.

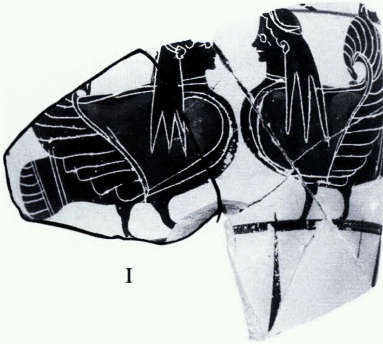
β) δύο λιοντάρια πάλι σε σχήμα εραλδικό πλαισιώνονται από δύο πάνθηρες· ανάμεσα στα δύο λιοντάρια, ψηλά στο κεφάλι, ασυνήθιστο τριγωνικό κόσμημα, χαρακτηριστικό και αυτό της αγάτης του Σοφίλου για την ποιικιλία και την πρωτοτυπία.

Σοφίλος, γύρω στο 575 π.Χ.

177. (1957-Αα344 I-II) (εικ. 10).

Ο αριθ. **131** της Βοστώνης, διασπ. 0,057×0,07 μ., συμπληρώνει σχεδόν στο σύνολό του το πίσω μέρος της προς τα δεξιά Σειρήνας στο I, λείπουν μόνον το πάνω μέρος του φτερού και η άκρη από το ένα πόδι. Μετά τη συγκόλληση η διάμετρος είναι 0,132 μ.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ. α) Ίχνη ποδιών αιλουροειδούς, πίσω του τμήμα πουλιού ή Σειρήνας, όλα προς τα δεξιά· β) αντικριστές Σειρήνες (της προς τα αριστερά λείπει το πίσω μέρος). Σοφίλος, γύρω στο 575 π.Χ.

Εικ. 10. Αριθ. 177.

Εικ. 11. –υδρία αριθ. 195.

195. –υδρία (1957-Αα 480), σ. 96-97, πίν. 38 (εικ. 11).

Ο αριθ. **92** της Βοστώνης, διαστ. 0,058×0,065 μ., συνάπτεται χαμηλά στο σωζόμενο λαιμό του αγγείου –λείπει πολύ λίγο για να κλείσει ο κύκλος –, συμπληρώνει το κάτω μέρος της τέταρτης και προσθέτει το αντίστοιχο τμήμα της πέμπτης και τελευταίας μορφής, η οποία κλείνει την πομπή πίσω της, πλατιά ακόσμητη επιφάνεια δηλώνει τη θέση της κάθετης λαβής.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ. Πομπή πέντε γυναικών προς τα αριστερά με μικρά κλαδιά στα χέρια. Φορούν μακρύ πέπλο και μακρύ ιμάτιο τύπου πιγκουίνου που σύρονται πίσω τους στο έδαφος καθώς βαδίζουν (βλ. και τον αριθ. 201 στην εικ. 13). Την πομπή πλαισιώνει στο πάνω μέρος στενή ζώνη ζώων ελλιπέστατη: σώζονται σε παράταξη προς τα δεξιά, το πίσω μέρος Σειρήνας, και πίσω της το εμπρός μέρος λιονταριού με το κεφάλι στραμμένο αντίθετα.

Ζ. της Λεκανίδας της Δρέσδης, 580-570 π.Χ.

Εικ. 12. –υδρία αριθ. 196.

196. –υδρία (1957-Αα 337 I + 1955-Αα 2635), σ. 97, πίν. 38 (εικ. 12).

Ο αριθ. **119** της Βοστώνης, διαστ. 0,09×0,067 μ., συμπληρώνει στο σύνολό της στην πλαϊνή όψη, ζώνη β, την προς τα αριστερά Σειρήνα και προσθέτει αντίκρου της το εμπρός μέρος

του σώματος πουλιού (;), και στη ζώνη γ το λαιμό λιονταριού. Μετά τη συγκόλληση το ύψος είναι 0,14 μ. περίπου.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ. Όψη Α, α) (ώμος) αντικριστές Σειρήνες (από τη μία μόνο μικρό τμήμα του προσώπου), ανάμεσά τους κύκνος προς τα αριστερά (βλ. τον πίν. 38 στη δημοσίευση)· β) Σειρήνα προς τα αριστερά, αντίκρυ της το εμπρός μέρος πουλιού (;) – λείπει το κεφάλι –, πίσω της το πίσω μέρος αιλουροειδούς προς τα δεξιά· γ) λαιμός λιονταριού προς τα αριστερά με το κεφάλι – ελλιπέστατο – στραμμένο αντίθετα· μπροστά του, αριστερά, το πάνω άκρο υψωμένης έλικας ανήκει προφανώς σε σύνθετο ανθεμωπό κόσμημα (βλ. κάτι ανάλογο στη δημοσίευση, αριθ. 130 και 181, πίν. 26 και 35, αντίστοιχα).

Ζ. των γραιών, 580-570 π.Χ.

Εικ. 13. – υδρία αριθ. 201.

201. – υδρία (1957-Αα 462), σ. 98-99, πίν. 39 (εικ. 13).

Οι αριθ. **1α** και **1β** της Βοστώνης, διαστ. 0,059×0,06 και 0,072×0,116 μ. αντίστοιχα, προσθέτουν ένα μεγάλο μέρος του λαιμού του αγγείου και τμήμα του χείλους (βλ. στη δημοσίευση, σ. 99, σημ. 16).

Συγκεκριμένα: ο αριθ. 1α, στην όψη Β, συμπληρώνει το πάνω μέρος της τρίτης, προτελευταίας, μορφής της γυναικείας πομπής, το στήθος αυτής που ακολουθεί και τα ζώα στην επάνω ζώνη (Σειρήνα προς τα αριστερά, το εμπρός μέρος του λιονταριού)· ο αριθ. 1β, στην όψη Α, συμπληρώνει στο σύνολό της την προς τα δεξιά Σειρήνα και προσθέτει τμήμα του χείλους, όπου εξωτερικά ιχθυόκανθα προς τα αριστερά, εσωτερικά – κάτι ασυνήθιστο – μια σειρά χαρακτών ροδάκων με ιώδη πυρήνα και ομοιόχρωμες κοκκίδες στην περιφέρεια (βλ. στη δημοσίευση, αριθ. 121, πίν. 24, όπου όμοια περίπτωση).

Επαναλαμβάνω την περιγραφή της διακόσμησης στη ζώνη των ζώων της οποίας η σύνθεση διαφοροποιείται μετά τη συγκόλληση του θραύσματος 1β: δύο αντικριστές Σειρήνες, ανάμεσά τους πουλί (σε αυτό ανήκουν το στήθος και η ουρά που, στη δημοσίευση, αποδίδονται στην προς τα αριστερά Σειρήνα), πλαισιωμένες από δύο καθιστά λιοντάρια, το προς τα δεξιά στρέφει πίσω το κεφάλι (λείπουν το στήθος και το πίσω μέρος της κεφαλής του, εκτός από ένα χαρακτό αυτί).

Ζ. των γραιών, 580-570 π.Χ.

245. – υδρία (1957-Αα 140), σ. 112, πίν. 48 (εικ. 14).

Ο αριθ. **120** της Βοστώνης, διαστ. 0,056×0,04 μ., συμπληρώνει στην όψη Β, β, σχεδόν στο σύνολό τους το σώμα και τα σκέλη της προς τα αριστερά Σφίγγας, δεξιά του νεανία.

Μου δίνεται η ευκαιρία να επαναλάβω σε και-

Εικ. 14. -υδρία αριθ. 245.

νούργια ανάγνωση τη σύνθεση της διακόσμησης στο λαιμό του αγγείου: στο κέντρο της όψης Α, γυναικεία μορφή προς τα αριστερά, ανάμεσα σε δύο αντρικές, συνομιλεί με τον αντικρινό της. Τους πλαισιώνουν δύο γυναίκες στραμμένες προς το κέντρο· οι γεμάτες ένταση κινήσεις των χεριών τους δηλώνουν ότι μετέχουν στη συζήτηση των κεντρικών προσώπων. C painter (Τσώνη-Κύρκου), 570-560 π.Χ.

253. (1957-Αα 161), σ. 115, πίν. 50 (εικ. 15). Ο αριθ. **56** της Βοστώνης, διαστ. 0,10×0,068 μ. περίπου, συμπληρώνει ολόκληρο τον κύκλο του σωζόμενου τμήματος προσθέτοντας στην όψη Β, β, έναν πάνθηρα προς τα δεξιά με το κεφάλι στραμμένο αντίθετα και το πάνω μέρος ακτινών.

Κοντά στο ζ. του Λονδίνου B76 (:), γύρω στο 565 π.Χ.

Εικ. 15. Αριθ. 253.

Εικ. 16. -υδρία αριθ. 281.

281. – υδρία (1957-Αα 17), σ. 126, πίν. 55 (εικ. 16). Ο αριθ. **55** της Βοστώνης, διαστ. 0,10×0,095 μ. περίπου, συμπληρώνει τμήμα της όψης Α του σώματος του αγγείου: στην άκρη του ώμου,

προσθέτει το πίσω μέρος πουλιού προς τα αριστερά, τα πόδια του κατεβαίνουν στην παρακάτω ζώνη των ζώων – ίδια περίπτωση και στην άλλη άκρη του ώμου – και κάτω από αυτά νύτα ελαφιού προς τα αριστερά και πίσω του πάνθηρας με αντίθετη κατεύθυνση· προσθέτει ακόμη τμήμα της ανθεμωπής διακόσμησης που χωρίζει τις δύο διάκοσμες ζώνες.

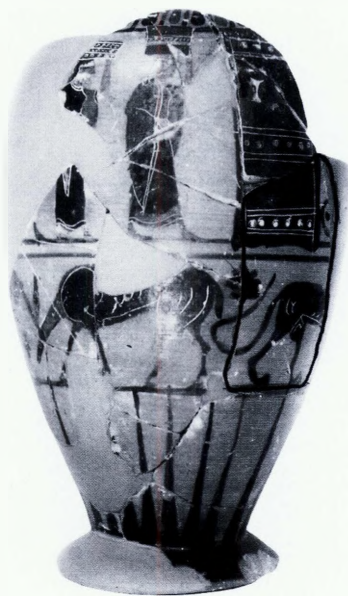
Μετά τη συγκόλληση του νέου θραύσματος χρειάζεται να επαναλάβω τη διακόσμηση της όψης Α, α: πάνθηρας προς τα δεξιά – ελάφι, αντικριστά (του δεύτερου τα νύτα προσθέτει το θραύσμα της Βοστώνης), δεξιά τους όμοιο ζευγάρι (αυτόν τον πάνθηρα προσθέτει το παραπάνω θραύσμα)· το ελάφι είναι κάτω από την οριζόντια λαβή (βλ. και στη δημοσίευση, σ. 126-127, σημ. 17).

307. – υδρία (1957-Αα 58), σ. 137, πίν. 61.

279. (1957-Αα 2579), σ. 125, πίν. 55 (εικ. 17).

Ο αριθ. **29** της Βοστώνης, διαστ. 0,09×0,053 μ., προσθέτει στην άκρη δεξιά της όψης Α το κάτω μέρος της κλειστής θύρας και στη ζώνη των ζώων τμήμα του αιλουροειδούς, του οποίου σωζόταν μόνο μικρό τμήμα της ουράς. Μετά τη συγκόλληση του αριθ. 279 (το πάνω μέρος των γυναικών και της θύρας) το ύψος του αγγείου είναι 0,25 μ. περίπου.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ: α) Όψη Α, δύο γυναικείες μορφές έρχονται προς την κλειστή θύρα, δεξιά, φέροντας προφανώς την επομένη του γάμου δώρα στο νιόπαντρο ζευγάρι (επαύλια). Ακολουθεί ανδρική μορφή (μόνον τα ακρόποδα). Τη θύρα κοσμούν, ή ενισχύουν τη στερεότητά της, τρεις ταινίες με οριζόντια σειρά ήλων. Όψη Β, μια γυναικεία μορφή και μια ανδρική, η τελευταία κρατεί κλαδί λυγισμένο προς τα κάτω, ανάμεσά τους, ασφαλώς κάτω από την κάθετη λαβή, κάπρος, όλα προς τα δεξιά· μπροστά από τη γυναικεία μορφή, αριστε-

Εικ. 17. – υδρία αριθ. 307+279.

ρά της οριζόντιας λαβής, λιοντάρι με την ίδια κατεύθυνση – η απόδοση των ζώων είναι τόσο πρόχειρη ώστε ταυτίζονται με δυσκολία. Από το σύνολο της διακόσμησης σώζεται μόνον το κάτω μέρος, μερικές φορές ελλιπέστατο· β) ζώνη ζώων, και αυτή ελλιπής: όψη Α, πάνθηρας-ξαρκάδι αντικριστά, δεξιά τους αιλουροειδές (το πίσω μέρος). Όψη Β, λιοντάρι-τραγός, πίσω από τον τελευταίο λαγός (;) με τα μπροστινά πόδια υψωμένα· όλα τα ζώα είναι ελλιπέστατα, από το λαγό σαφώς διακρίνονται τα υψωμένα πόδια και τα τεντωμένα πίσω αιπιά του.

Στο άνοιγμα των οριζόντιων λαβών μεγάλο άνθος λωτού με διχαλωτό μίσχο και δύο έλικες που ανοίγονται δεξιά και αριστερά – στο νέο θραύσμα το τμήμα της έλικας στην άκρη δεξιά δηλώνει τη θέση της δεύτερης οριζόντιας λαβής.

Επισημαίνω την ασφαλώς ηθελημένη διαφοροποίηση των δύο γυναικείων μορφών όχι μόνο στην ένδυση, αλλά και στο παράστημα, ακόμη και στο βηματισμό: η πρώτη, ανστηρή μορφή, φορεί πέπλο και το ιμάτιο ριγμένο στους ώμους καλύπτει το δεξί της χέρι ως τον καρπό· η άλλη, νέα κοπέλα, λυγερή, με χειριζόμενο πέπλο, και μόνο ριγμένο πάνω στον αριστερό της ώμο διακρίνεται με το ιώδες χρώμα του το ιμάτιο (:). Μήπως ο ζωγράφος μας θέλει να «ονοματίσει» εδώ τη μητέρα και την αδελφή ή μια φίλη της νύμφης (:) – την περίπτωση της Εκάβης μάλλον αποκλείει η ανδρική μορφή που ακολουθεί.

Κοντά στα μέσα του βου αι. π.Χ.

322. – υδρία (1957-Αα 38), σ. 143-144, πίν. 65 (εικ. 18).

Ο αριθ. **3** της Βοστώνης, διαστ. 0,128×0,145 μ., συμπληρώνει στο λαιμό του αγγείου τις τρεις πρώτες γυναικείες μορφές της πομπής και το αντίστοιχο τμήμα του χείλους, όπως

αναφέρεται στη δημοσίευση (ό.π., σημ. 18).

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ. Επτά γυναίκες σε πυκνή πομπή προς τα δεξιά περιβάλλουν το λαιμό του αγγείου· η παλάμη του λυγισμένου στον αγκώνα αριστερού χεριού κάθε μορφής διαγράφεται πάνω στο ιμάτιο αυτής που προηγείται· η τέταρτη με το χέρι αυτό υψωμένο κρατεί στεφάνι (οι τρεις πρώτες είναι πλήρεις, οι άλλες περισσότερο ή λιγότερο ελλιπείς). Κάτω από την κύρια διακόσμηση στενή ζώνη εναλλασσόμενων καλίκων-ανθέων λωτού με μίσχους συμπλεκόμενους και κοκκίδες. Η λουτροφόρος αυτή είναι ολόκληρη, όχι πλήρης· το σώμα κοσμούν δύο πλατιές ζώνες ζώων και αυτές ελλιπείς.

Λυδός, μέσα του βου αι. π.Χ.

333. – υδρία (1957-Αα 34), σ. 146-147, πίν. 67 (εικ. 19).

Ο αριθ. **60** της Βοστώνης, διαστ. 0,07×0,10 μ. περίπου, συμπληρώνει στο ακέραιο τη Σειρήνα κάτω από τη δεξιά οριζόντια λαβή (όμοια Σειρήνα και κάτω από την άλλη λαβή) και το

Εικ. 18. –υδρία αριθ. 322.

Εικ. 19. –υδρία αριθ. 333.

ανοικτό φτερό της Σειρήνας στην όψη Β, με μικρό μέρος του σώματός της και την ουρά. Οι δύο Σειρήνες κάτω από τις λαβές είναι προς την όψη Α, με το κεφάλι στραμμένο αντίθετα. 560-550 π.Χ.

342. – υδρία (1957-Αα 47), σ. 150, πίν. 69 (εικ. 20).

Ο αριθ. **89** της Βοστώνης, διαστ. 0,087×0,07 μ. περίπου, συμπληρώνει τις τρεις τελευταίες μορφές της πομπής στο αριστερό τμήμα του λαιμού του αγγείου: συγκεκριμένα, προσθέτει το κάτω μέρος της τρίτης (λείπουν τα ακρόποδα), συμπληρώνει στο σύνολό της την τέταρτη και σώζει μικρό τμήμα από το προτεταμένο πάνω μέρος του ιματίου της τελευταίας. Προσθέτει ακόμη ένα μικρό τμήμα από το γραμμικό κόσμημα που στόλιζε το κάτω μέρος του λαιμού: δικτυωτό με τονισμένες ακμές, όμοιο με αυτό που επαναλαμβάνεται πυκνότερο στο σώμα του αγγείου.

Κοντά στα μέσα του δού αι. π.Χ.

Εικ. 20. –υδρία αριθ. 342.

355. – υδρία (1957-Αα 340), σ. 155-156, πίν. 71 (εικ. 21).

Ο αριθ. **52** της Βοστώνης, διαστ. 0,105×0,10 μ., ολοκληρώνει την όψη Α, προσθέτοντας ένα νεανία, μία γυναικεία μορφή και συμπληρώνοντας το πάνω μέρος της μεσαίας.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ. Όψη Α, τρεις γυναίκες προς τα δεξιά, ανάμεσά τους κρεμασμένες ταινίες, πλαισιωμένες από δύο άνδρες ιματιφόρους, ώριμος αριστερά, νεανίας δεξιά (από όλες τις μορφές λείπουν τα ακρόποδα, από τις δύο τελευταίες γυναίκες και το κάτω μέρος του σώματος). Η σύνθεση της διακόσμησης μάς παραπέμπει σαφώς στην Κρίση του Πάριδος. Όψη Β, δίπλα στη λαβή νεανίας ιματιφόρος προς τα αριστερά και στο έξεργο κύκνος προς τα δεξιά ακολουθούμενος από κριάρι (και τα

Εικ. 21. –υδρία αριθ. 355.

Εικ. 22. –υδρία αριθ. 361.

Εικ. 23. –αμφορέας αριθ. 362.

δύο ελλιπέστατα). Κάτω από τη σωζόμενη οριζόντια λαβή καθιστή Σφίγγα προς την όψη Α, με ανοικτά φτερά· το νέο θραύσμα στην άκρη δεξιά σώζει πιθανότατα τμήμα φτερού της Σφίγγας που κοσμούσε το χώρο κάτω από την άλλη οριζόντια λαβή που λείπει.

Ζ. του Λούβρου F6 (von Bothmer), μέσα του 6ου αι. π.Χ.

361. – υδρία (1957-Αα 25), σ. 157-158, πίν. 72 (εικ. 22).

Ο αριθ. **139** της Βοστώνης, διαστ. 0,10×0,09 μ. περίπου, συμπληρώνει στο σώμα του αγγείου ολόκληρο τον κύκλο με την αντίστοιχη διακόσμηση στο τμήμα όπου το έξεργο και οι ακτίνες. Τα πουλιά είναι στο σύνολό τους εννέα, τα δύο που προσθέτει το νέο θραύσμα πλήρη, τα υπόλοιπα περισσότερο ή λιγότερο ελλιπή (βλ. και στη δημοσίευση, σ. 158, σημ. 19).

Κοντά στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

362. – αμφορέας (1957-Αα 2953), σ. 158, πίν. 73 (εικ. 23).

Ο αριθ. **2** της Βοστώνης, ύψ. 0,147, διαμ. 0,134 μ., προσθέτει στο ακέραιο τη μία όψη του λαιμού του αγγείου με την αντίστοιχη διακόσμηση, μικρό τμήμα του ώμου, το αντίστοιχο τμήμα του χεύλους και την αρχή της δεύτερης κάθετης λαβής που καθορίζει και το σχήμα του αγγείου: είναι λουτροφόρος αμφορέας και όχι λουτροφόρος υδρία, όπως αναφέρεται στη δημοσίευση.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ. Όμοια και στις δύο όψεις του αγγείου, η μία πλήρης: δύο γυναίκες αντικριστές, η προς τα δεξιά κρατεί άνθος λωτού· στην άλλη όψη σώζονται οι δύο γυναικείες μορφές ελλιπείς και το άνθος λωτού. Στο χείλος ρόδακες φυλλωτοί.

Β' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

Εικ. 24. –υδρία αριθ. 366.

366. – υδρία (1957-Αα 407), σ. 159, πίν. 73 (εικ. 24).

Ο αριθ. **35** της Βοστώνης, διαστ. 0,074×0,06 μ., προσθέτει το κάτω μέρος των δύο πρώτων μορφών της πομπής στο σωζόμενο τμήμα του λαιμού του αγγείου και τους αντίστοιχους ρόδακες στο έξεργο (βλ. και στη δημοσίευση, ό.π., σημ. 20).

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ. Πομπή τεσσάρων γυναικών προς τα δεξιά, οι δύο πρώτες από τη μέση και κάτω, οι δύο άλλες ελλιπέστατες. Στο έξεργο, κάτω από κάθε μορφή, ένας μεγάλος χαρακτός ρόδακας με διπλό πυρήνα και λευκές κοκκίδες στην περιφέρεια.

Μέσα του 6ου αι. π.Χ.

370. – υδρία (1957-Αα 226), σ. 160, πίν. 74 (εικ. 25).

Ο αριθ. **39** της Βοστώνης, ύψ. 0,11, διαμ. 0,095 μ., προσθέτει ένα μεγάλο μέρος του λαιμού του αγγείου αριστερά της κάθετης λαβής και τμήμα του χείλους.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ. Πομπή έξι γυναικών προς τα

Εικ. 25. –υδρία αριθ. 370.

δεξιά, η τελευταία κρατεί στεφάνι, ανάμεσα στις άλλες κρέμονται ταινίες (η πρώτη και οι δύο τελευταίες ακέραιες, οι άλλες ελλιπείς, λείπει η τρίτη μορφή). Στο έξεργο, δεξιά-αριστερά της κάθετης λαβής σώζονται ελλιπώς δύο μικρές Σειρήνες με τη ράχη και το κεφάλι στραμμένα προς αυτήν.

Προχωρημένο β' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

373. – υδρία (1957-Αα 2636), σ. 161, πίν. 74 (εικ. 26).

Ο αριθ. **145** της Βοστώνης, ύψ. 0,15, διαμ. 0,105 μ. περίπου, σώζει ολόκληρο τον κύκλο του λαιμού, όπου τμήμα του χείλους και η αρχή της κάθετης λαβής (σε αυτό το σημείο συνάπτεται το μικρό μας θραύσμα συμπληρώνοντας τις δύο πρώτες μορφές). Μετά τη συγκόλληση το ύψος του λαιμού είναι 0,21, η μέγιστη διάμετρος 0,10 μ., και η διακόσμηση παίρνει τη συνολική της μορφή με την προσθήκη δύο γυναικών.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ. Πομπή τεσσάρων γυναικών προς τα δεξιά, ανάμεσά τους κρέμονται ται-

Εικ. 26. –υδρία αριθ. 373.

Εικ. 27. –υδρία αριθ. 380.

νίες (λείπουν το κάτω μέρος των δύο τελευταίων μορφών από τη μέση περίπου, της δεύτερης και της τρίτης και το πάνω μέρος της κεφαλής, η πρώτη είναι πλήρης). Φορούν στα μαλλιά ιώδη ταινία, εναλλάξ μαύρο και ιώδες πέπλο και αντίθετα εναλλάξ μαύρο και ιώδες βραχύ μάτιο τύπου πιγκουίνου· στο μαύρο μάτιο μεγάλοι σιακτοί ρόδακες (ο πυρήνας τους ιώδης, οι κοκκίδες λευκές). Το χείλος περιβάλλουν άνθη-κάλυκες λωτού με συμπλεκόμενους μίσχους και κοκκίδες, οι κάλυκες είναι ιώδεις, το κεντρικό τμήμα των ανθέων λευκό· στον ελάχιστο σωζόμενο όμο του αγγείου διακρίνονται γλώσσες μαύρες και ιώδεις.

Επίδραση του Λυδού, μέσα του βου αι. π.Χ.

380. – υδρία (1957-Αα 224), σ. 163-164, πίν. 75 (εικ. 27).

Ο αριθ. **245** της Βοστώνης, διαστ. 0,072×0,059 μ., συμπληρώνει εν μέρει το πάνω μέρος του λαιμού και το χείλος του αγγείου με την ανθεμωπή διακόσμηση και τους ρόδακες αντίστοι-

Εικ. 28. –υδρία αριθ. 399.

χα (βλ. και στη δημοσίευση, ό.π., σημ. 21). Μέσα του βου αι. π.Χ.

399. – υδρία (1957-Αα 2615), σ. 170, πίν. 78 (εικ. 28).

Οι αριθ. **144 A,B** της Βοστώνης, διαστ. 0,06×0,077 και 0,064×0,106 μ. αντίστοιχα, ανήκουν στο σώμα του αγγείου συμπληρώνοντας

ελλιπέστατα τις δύο ζώνες ζώνων.

Μετά τη συγκόλληση του αριθ. 144Α στο δικό μας θραύσμα συνεχίζεται στη ρίζα της οριζόντιας λαβής η στενή ταινία με ανάστροφα εναλλασσόμενα άνθη-κάλυκες λωτού που χωρίζει τις δύο διάκοσμες ζώνες: πάνω από αυτήν, στον ώμο του αγγείου, προσθέτει το πίσω μέρος Σειρήνας προς τα δεξιά, και κάτω από αυτήν το πάνω μέρος της κεφαλής γλαύκας (σε αυτήν ανήκει το τμήμα φτερού που στη δημοσίευση αποδίδεται με επιφύλαξη σε Σειρήνα), δεξιά της μικρό τμήμα ουράς αιλουροειδούς. Ο αριθ. 144Β συνανήκει με τα παραπάνω: στον ώμο, πόδια Σειρήνας προς τα αρι-

στερά, και κάτω από την ανθεμωτή ζώνη το πίσω άκρο της ράχης με την ουρά βοοειδούς προς τα αριστερά, πίσω του ελλιπής ουρά αιλουροειδούς με αντίθετη κατεύθυνση.

Με κάποια πιθανότητα θα μπορούσε να γίνει η ανασύνθεση των δύο αυτών ζωνών στο σωζόμενο τμήμα τους: στον ώμο δύο αντικριστές Σειρήνες, ανάμεσά τους πουλί (;). Τη μεγάλη μεταξύ τους απόσταση καθορίζουν κατά κάποιο τρόπο τα αντικριστά ελλιπέστατα ζώα κάτω από τη διάκοσμη ζώνη – το μικρό τμήμα ουράς αιλουροειδούς στο 144Α και η ουρά με τμήμα της ράχης του βοοειδούς στο 144Β.

Γ' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

SANCTUARY OF THE NYMPH. BLACK-FIGURE LOUTROPHOROI SUPPLEMENTUM

CHARIKLEIA PAPADOPOULOU-KANELLOPOULOU

After a proposal by the Management of the Boston Museum of Fine Arts, fragments of vases from a private collection were returned to Greece. As was already known, these fragments were closely connected with the Sanctuary of the Nymph on the south slope of the Acropolis, and some of them belong to loutrophoroi already published in my study *Ιερό της Νύμφης. Μελανόμορφες Λουτροφόροι (Sanctuary of the Nymph. Black-figure Loutrophoroi)* (Archaeological Receipts Fund, Athens 1997).

In the *Supplement* to the above study, some loutrophoroi published in it are presented

again with the same catalogue numbers, in the more complete form they have acquired after the addition of the new sherds drawn from the above material.

I cite only a few examples that reveal the great importance of the repatriated fragments. No. 104, fig. 6: the neck of the vase and a large part of the body are added; no. 142, fig. 8: the decoration on the neck of the vase and on body is completed; nos 307+279, fig. 17: the main motif is fully restored; no. 355, fig. 21: a mythological subject, the Judgement of Paris, is revealed.

DER STADTPLAN VON MESSENE

WOLFRAM HOEPFNER

Im Jahr 369 v.u.Z., zwei Jahre nach dem Sieg des Epameinondas über Sparta, veranlasste der geniale thebanische Feldherr mit der Gründung des neuen Staates Messene auch die Gründung eines bedeutenden zentralen Ortes. Diese neue Stadt am Fuße des Ithome war auf Wachstum angelegt und erhielt eine weit ausgreifende, 9km lange Stadtmauer, ein modernes Festungssystem mit Geschütztürmen, dass die Stadt auch für die Spartaner unbezwingbar machen sollte (Abb. 1, Skizze). Der Südhang des Ithome ist steil, aber weiter unten breitet sich ein weiter Talkessel aus, der um so mehr für die eigentliche Stadtanlage geeignet war, als dort unten im Bereich des Berges eine starke Quelle entspringt. Sie liegt jetzt im Zentrum des modernen Dorfes Mavromati und hieß früher Klepsydra.

Der Grabungsleiter von Messene Petros Themelis bot mir 1998 eine Zusammenarbeit an, die die Ermittlung des Stadtplanes von Messene zum Ziel hat. Ich vertraute diese Aufgabe im Rahmen einer Dissertation Silke Muth-Herda an. Das kleine Unternehmen wurde von der Fritz Thyssen Stiftung gefördert, und sie war es auch, die die sich als notwendig erwiesene geomagnetische Prospektion finanzierte. Es hatte sich nämlich am Ort gezeigt, dass allein aus der Beobachtung der ausgegrabenen Ruinen und Straßenzüge und der sie weiträumig umgebenden Stadtmauern kein klares Bild zu gewinnen war. Wir konnten Harald Stümpel von der Universität Kiel, der mit seinem Team schon an vielen Orten erfolg-

reich tätig war, für diese Aufgabe gewinnen. Obwohl die Bodenverhältnisse ungünstig sind und zwischen Olivenbäumen immer nur kleine Bereiche untersucht werden können, waren die so erzielten Ergebnisse von entscheidender Bedeutung. Aber es muss hier auch erwähnt werden, dass Silke Muth-Herda erfolgreich am Ort tätig war, dann aber entschieden die Meinung vertrat, dass es ein auf gleichen Insulae beruhendes städtebauliches System nicht gegeben habe, dass die Stadt Messene eine Ausnahme sei und sich mit dieser Unregelmässigkeit von den anderen Gründungen dieser Zeit unterscheide. Weil Messene eine sehr große und bedeutende Stadt war, kann diese Meinung nicht einfach hingenommen werden. Denn tatsächlich waren die Ergebnisse der Forschungen am Ort erfolgreich und ausreichend für die schlüssige Rekonstruktion eines regelmäßigen Stadtplans. Der hier vorgestellte Plan ist in sich so stimmig, dass auch nur geringe Veränderungen oder Abweichungen möglich sind. Es kann sogar – und das ist nur in wenigen Fällen wie etwa in Priene möglich – für die Richtigkeit garantiert werden. Messene war – das ist das Ergebnis dieser Forschungen – ein bedeutendes Beispiel der Stadtplanungen der späten Klassik und um so wichtiger, weil für den großen Raum der Peloponnes städtebauliche Planungen bislang kaum nachgewiesen werden konnten. Megalopolis, die Schwesterstadt von Messene, harrt noch der Erforschung.

Die Arbeiten von Petros Themelis konzen-

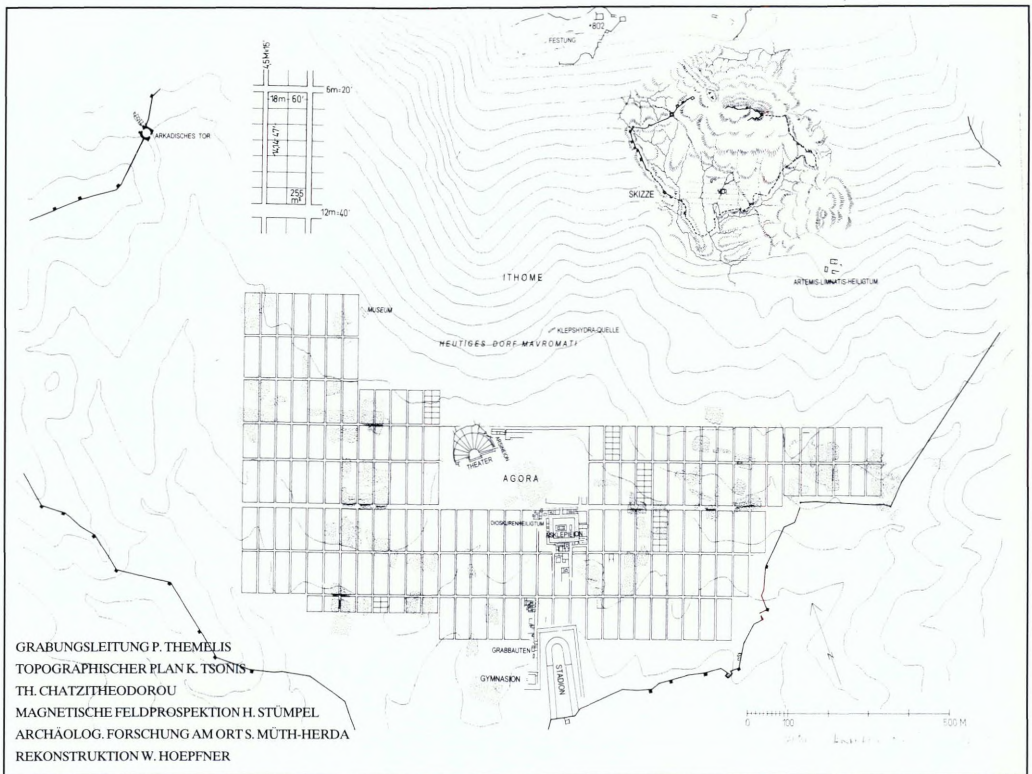

Abb. 1. Der jetzt rekonstruierte Plan, nach dem Messene 369 v.u.Z. gegründet wurde, gehört zum Typus der Streifenstädte des Westens und zeigt ein streng rechtwinkliges Straßennetz mit gleichgroßen Parzellen und Insulae. Zu Grunde liegen Ausgrabungen von Petros Themelis und magnetische Feldprospektionen von Harald Stümpel (Verf.).

trierten sich bisher auf den Bereich des Asklepieion, auf das Stadion mit den umgebenen Hallen und Grabmonumenten, auf die westlich anschließende Insula mit Wohnbauten und auf das Gebiet der Agora (Abb. 1). In Schichten unter und neben dem Asklepieion kamen Heiligtümer aus der Zeit vor der Stadtgründung ans Licht. Spuren einer Siedlung aus früher Zeit sind bisher nicht entdeckt worden. Dass es eine solche gegeben hat, ist indessen wahrscheinlich, denn am Hang des 802m hohen Ithome liegen weitere alte und bedeutende Heiligtümer.

Überraschend war zunächst die Erkennt-

nis, dass die meist aus hellenistischer Zeit stammende Randbebauungen in den genannten Grabungsbereichen nicht genau parallel zueinander sind. Das gilt nicht nur für das Stadion, dass sich natürlich nach der Bodensenke richtet, sondern auch für das an drei Straßen grenzende Asklepieion und für die Südstoia auf der Agora. Eben dort entstand auf diese Weise ein sich nach Osten erweiternder Straßenraum. Silke Muth hat in ihrer Dissertation sicher richtig vermutet, dass das in der Absicht der Planer lag. In späthellenistischer Zeit war offensichtlich die Regelmäßigkeit und Gleichheit von Straßenzügen nicht mehr

gefragt. Diese Hinwendung zur organisch gewachsenen Stadt sollte uns nicht erstaunen, denn eben diese Kehrtwende hat der europäische Städtebau in den siebziger Jahren des letzten Jahrhunderts vollzogen.

In Messene könnten solche sich verengenden Straßenschluchten zur irrigen Annahme verleiten, dass die ganze Stadt in dieser Weise auf Unregelmäßigkeiten basierend so geplant und gebaut worden sei. Abgesehen davon, dass eine Addition solcher Straßenräume über große Strecken garnicht vorstellbar ist, so muss doch betont werden, dass im 4. Jahrhundert größtmögliche Regelmäßigkeit Städtebau und Architektur beherrschte.

Wir gehen also davon aus, dass die sichtbaren antiken Straßen den tiefer gelegenen Straßen aus der Zeit der Stadtgründung nicht in Bezug auf die Randbebauung, aber doch in ihrem Verlauf entsprechen. Entscheidend ist dabei, dass sich mit Hilfe der Ergebnisse der Bodenprospektion eine genaue Richtung dieser Straßen feststellen lässt.

Wichtig und ausschlaggebend ist zunächst die antike Hauptstraße, die die Agora berührt haben muss. Die Straße nördlich des Asklepieion kommt als einzige in Frage, und sie zeichnet sich ja auch im Marktbereich in größerer Breite ab. An vier weiteren Stellen verhelfen die Bodenuntersuchungen zur genauen Festlegung der Breite und der Richtung. Ist so die Ost-West-Richtung der Straßen festgelegt, so stellt sich die Frage nach den dazu rechtwinklig verlaufenden Hangstraßen. Diese sind durch die Ausgrabungen südlich und östlich des Asklepieion und bei den kaiserzeitlichen Wohnhäusern am Stadion belegt. Das Raster war ohne jeden Zweifel genau rechtwinklig.

Die Insulae sind die entscheidende Einheit

des baukastenähnlichen Systems. Ihre Tiefe ist mehrfach messbar. Enge Straßen begrenzen die Reihe der Insulae südlich des Asklepieion und nördlich der kaiserzeitlichen Häuser. Der Wert von 99m ergibt sich auch bei der nach Norden anschließenden Reihe von Baublöcken. Die Breite der Insulae beträgt 36m und ist ebenfalls mehrfach fassbar.

Seit den frühen Stadtgründungen im 8. Jahrhundert sind die den Siedlern durch Los (kleroi) zugeteilten Parzellen gleichgroß. Die Behauptung ist sicher nicht falsch, dass diese vielfach geübte demokratische Prozedur der Isomoiria wesentlich dazu beigetragen hat, der Isonomia (später Demokratia) den Weg zu bahnen. Die Parzellen in Messene zeichnen sich bei den kaiserzeitlichen Häusern am Stadion noch ab: Längs teilt eine Mauer die Insula in zwei schmale Streifen. Und es ist ein Glücksfall, dass in größerer Tiefe ein Ambitus, ein die Häuser trennender Gang aufgedeckt wurde. So lässt sich die Parzellengröße mit 14,14m Tiefe und 18m Breite ermitteln. Eine normale Insula bestand aus zwei Reihen von je 7 Parzellen.

Nun ist aber deutlich, dass die Insulae westlich und östlich des Theaters eine geringere Tiefe als 99m haben. Das kann nur bedeuten, dass diese Reihe von Insulae eine um eine Parzelle geringere Tiefe hatten, weil der Geländesprung nördlich des Theaters eine Ausdehnung in diese Richtung unmöglich machte, und im Süden die alten Heiligtümer nicht beschnitten werden durften. Vielleicht spielte es auch eine Rolle, dass die hier in Stadtmitte liegende Agora eine ganz bestimmte Größe haben sollte. Deren Breite ist bisher nur im Osten sicher bestimmbar, weil dort in hellenistischer Zeit ein quadratischer, von Hallen gesäumter Platz errichtet wurde. Es wäre unrichtig, wie

das Beispiel Athen zeigt, nur diesen engen Platz als Agora anzusehen. Es ist nur ein Teilbereich. Denn nicht nur das anschließende Arsineion-Brunnenhaus, sondern auch das Theater hat als öffentlicher Bau und Sitz der großen Volksversammlung zweifellos zu dem ursprünglich in Stadtmitte freigehaltenen Gelände gehört, das man insgesamt als Agora bezeichnen sollte.

Unbekannt ist die Ausdehnung nach Osten. Die Ostseite des Theaters scheint dort auf eine anschließende Bebauung Rücksicht zu nehmen. Als Randbebauung der Agora sind öffentliche Bauten wie Prytaneion oder Münze zu vermuten.

Aus der Größe der Insulae ergeben sich die Straßenbreiten. Dabei ist es nicht überraschend, dass die parallel zum Hang verlaufenden Straßen als Verkehrsstraßen eine größere Breite hatten als die Hangstraßen, von denen die Häuser erschlossen wurden. Letztere waren, wie das Schema auf Abb. 1 zeigt, 4,5m oder 15 Fuß breit, während alle Verkehrsstraßen 6m oder 20 Fuß breit waren. Eine Ausnahme bildete die Hauptstraße mit 12m oder 40 Fuß Breite. Die Parzellen waren 16,5m oder 47 Fuß tief und 18m oder 60 Fuß breit. Sie waren also 255qm groß.

Messene war mit seinen 99m langen Insulae keine sehr deutliche Streifenstadt, wie wir sie aus den alten Pflanzstädten im griechischen Westen kennen. Die Tendenz zu kurzen Insulae ist erkennbar, wenngleich von einer hippodamischen Stadt mit kompakten Insulae und einem sehr dichten Straßennetz keine Rede sein kann.

Die nächste Parallele stellt die Streifenstadt Kassope in Epirus dar (Abb. 2), die etwa 15 Jahre nach Messene aus einem Synoikismos (wörtlich: Zusammensiedeln) hervorgegangen

ist¹. Der Größenunterschied beider Städte – Kassope war nur eine mittelgroße Polis – kommt nicht nur in der geringeren Gesamtgröße Kassopes zum Ausdruck, sondern auch in Details. Zwar haben die Wohnstraßen hier wie dort 15 Fuß Breite, und auch die parallel zum Hang verlaufenden Straßen haben jeweils 20 Fuß Breite, aber in Kassope gibt es keine noch breitere Hauptstraße. Die dort die Agora berührende Hauptstraße genügte mit 6m Breite dem geringeren Verkehr.

Die Insulae sind in Kassope mit 100 Fuß Breite deutlich schmaler als in Messene, wo 120 Fuß geplant und ausgeführt wurden. Aber obwohl damit die Breite der Parzellen nur 50 Fuß beträgt (statt 60 in Messene), ist in Kassope die Tiefe mit 52 Fuß größer. Das führt dazu, dass die Fläche der Parzellen an beiden Orten nahezu identisch ist: in Messene 255qm und in Kassope 260qm. Dabei hat das Parzellen-Rechteck in Kassope eine deutlich günstigere Lage, denn die längere Seite ist hangwärts gerichtet und erlaubt somit eine bessere Besonnung. Das ist allerdings nur in der Theorie ein Vorteil, denn in beiden Fällen können die Höfe nur klein gewesen sein und waren von Mauern umgeben. Erst in Priene, einer um 350 v.u.Z. angelegten "hippodamischen Stadt" waren die Grundstücke deutlich schmaler und vor allem tiefer, so dass tatsächlich Sonnenstrahlen in der Prosta, in der Halle am Wohnhaus ankamen.

Auf einen weiteren Nachteil ist beim Plan in Messene aufmerksam zu machen. In Kassope führt die Hauptstraße im Osten und im Westen auf die großen Stadttore. In Messene

¹ W. Hoepfner - E.-L. Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, 2. Aufl. 1994, 114ff. W. Hoepfner, *Geschichte des Wohnens I*, 1999, 368ff.

Abb. 2. Kurz vor der Mitte des 4. Jahrhunderts v.u.Z. wurde Kassope in Epirus gegründet. Diese Streifenstadt, bei der gleichfalls die Hauptstraße am Rand der Agora entlang führt, bietet die nächste Parallele zu Messene (Verf. und W.J. Brunner).

liegen die beiden Haupttore in weiter Entfernung von der Hauptstraße. Wie ist das zu erklären? Topographische Gründe scheinen nicht ausschließlich verantwortlich zu sein. Richtiger ist vermutlich, dass wegen der von Sparta drohenden Gefahr zuerst die Stadtmauer gebaut wurde, und dabei die beiden Haupttore an der schon existierenden Straße angelegt wurden. Wenig später, vielleicht nur 2 Jahre später, entstand dann auf der Grundlage der dafür notwendigen Vermessung des Geländes der genaue Stadtplan, der die Ebene des Talkessels in der uns bekannten Form bestens nutzt. Dessen Hauptstraße am südlichen Agora-Rand liegt günstig im Stadtgebiet, aber eben ungünstig zu den großen Stadt-

toren, dem arkadischen Tor im Westen und dem lakonischen Tor im Osten.

Noch ein Wort zum Fußmaß. Bei den langjährigen Ausgrabungen in Kassope haben wir das dort in der Antike gebräuchliche Fußmaß von 30,0cm hundertfach bestätigt gefunden. Dasselbe Maß ist im 4. Jahrhundert vielerorten auch im Osten anzutreffen, so am Maussoleion von Halikarnassos, am Mausoleum von Belevi, am Athena-Tempel von Ilion und an anderen Monumenten. Wenn es nun für die Jahre nach 369 auch in Messene fassbar ist, so muss es sich um eine weithin gebräuchliche Masseinheit handeln, auf die sich interessierte Staaten geeinigt haben.

Η μελέτη του πολεοδομικού σχεδίου της αρχαίας Μεσσήνης ανατέθηκε, σε συνεννόηση με το διευθυντή των ανασκαφών καθηγητή Πέτρο Θέμελη, στην αρχαιολόγο Silke Muth-Herda ως θέμα διδακτορικής διατριβής, η οποία ολοκληρώθηκε πρόσφατα στο Freie Universität του Βερολίνου. Η ερευνήτρια έλαβε υπόψη της τα έως τώρα δεδομένα των ανασκαφών της Αρχαιολογικής Εταιρείας (δημόσια οικοδομήματα, οικοδομικά τετράγωνα, δρόμοι, οχυρώσεις), καθώς και τα αποτελέσματα γεωμαγνητικών διασκοπήσεων, που πραγματοποιήθηκαν από το γεωφυσικό καθηγητή Harald Stümpel. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η Μεσσήνη αποτελεί παράδειγμα πόλης, όπου το Ιπποδάμειο σύστημα δεν εφαρμόζεται πιστά, οι πολεοδομικές νησίδες είναι ανισομεγέθεις. Τα αποτελέσματα εντούτοις των μαγνητοσκοπήσεων δεν είναι ασφαλή, λόγω του περιορισμένου αριθμού των δειγμάτων. Τα ανασκαφικά δεδομένα και οι επί τόπου παρατηρήσεις επιτρέπουν,

κατά τη γνώμη μου, να υποστηρίξουμε ότι η Μεσσήνη αποτελεί σημαντικό και μοναδικό για την Πελοπόννησο παράδειγμα ύστερης κλασικής-ελληνιστικής πόλης με κανονικό πολεοδομικό, όπου κάθε νησίδα έχει διαστάσεις 99×36 μ. και περιλαμβάνει 14 οικίες, οργανωμένες ανά επτά σε δύο παράλληλες σειρές. Κάθε οικία έχει διαστάσεις $14,14 \times 18$ μ., ήτοι 255 τ.μ. Οι κύριες πύλες της πόλης (Αρκαδική και Λακωνική) δεν οδηγούν απευθείας σε οδικές αρτηρίες, όπως θα ανέμενε κανείς, επειδή πιθανώς οικοδομήθηκαν σε πρώτη φάση οι οχυρώσεις με τις πύλες και σε δεύτερη φάση προσαρμόστηκε το πολεοδομικό σχέδιο στο γεωμορφολογικό ανάγλυφο. Συγγενές προς τη Μεσσήνη παράδειγμα πολεοδομικού αποτελεί η κατά 15 περίπου χρόνια νεότερη πόλη της Κασσώπης, όπου οι νησίδες παρουσιάζουν μικροδιαφορές στις διαστάσεις, αλλά καλύπτουν την ίδια έκταση, ενώ οι οικίες έχουν σχεδόν το ίδιο εμβαδόν και στις δύο πόλεις.

Η μαρμαρίνη κεφαλή που παραδόθηκε το 1962 στο Μουσείο Ναυπλίου είναι τυχαίο εύρημα που βρέθηκε στην κατοχή ιδιώτη στο χωριό Δενδρά Αργολίδας. Φέρει τον αριθμό ευρετηρίου 13840 και περιγράφεται ως «Γυναικεία κεφαλή της οποίας η οπίσθια επιφάνεια επίπεδος. Πιθανώς το όπισθεν ήμισυ απετελείτο εξ ετέρου τεμαχίου. Η κόμη αδρομερώς εξηρασμένη, ο λωβός των ώτων φέρει οπήν. Η επιφάνεια του προσώπου αποκεκρουμένη, ο λαιμός χονδρός εις την βάσιν του οποίου υπάρχει οπή ενθέσεως». Το εύρημα είναι σημαντικό και λόγω των διαστάσεών του και λόγω της σπανιότητας γενικά των πρωτότυπων γλυπτών από την Αργολίδα. Οι δύο αυτοί λόγοι ήταν και το κίνητρο αυτού του άρθρου που σκοπό έχει να καταστήσει γνωστό όσο το δυνατόν πληρέστερα στο ευρύτερο επιστημονικό κοινό ένα γλυπτό που ίσως να παρέμενε επί μακρόν άγνωστο.

Φαίνεται ότι το γλυπτό δεν παραδόθηκε από τον ιδιώτη αμέσως στο Μουσείο διότι το φωτογράφησε ο P. Åström «in the early

1960» και ο C.C. Vermeule έκανε μια σύντομη περιγραφή του (από τις φωτογραφίες)¹.

Πρόκειται για κεφαλή γυναικείας μορφής (εικ. 1) από γκρίζο μεσόκοκκο μάρμαρο, σωζ. ύψ. 0,387, πλ. 0,25, πάχ. 0,16, ύψ. λαιμού 0,09, πλ. 0,158, ύψ. προσώπου 0,21 μ., προερχόμενο από μορφή ύψους πάνω από 1,80 μ. Λείπει το πίσω τμήμα της κεφαλής και του λαιμού, που έχουν αποκοπεί κάθετα. Η διατήρηση είναι πολύ κακή. Το κεντρικό τμήμα του προσώπου έχει απολεπιστεί σε βαθμό «ζαχαροποίησης». Το αριστερό μάτι έχει εξαφανιστεί σχεδόν εξ ολοκλήρου. Η μύτη και το στόμα αποκεκρουσμένα, όπως και τα μαλλιά πάνω από το μέτωπο, ενώ στις πλάγιες όψεις σώζονται καλύτερα. Ίχνη από λαμάκι κάτω από το αριστερό αυτί. Ο ακουστικός πόρος δηλώνεται με τρυπάνι. Γενικά όλο το πρόσωπο φέρει κακώσεις και μικρές αποκρούσεις. Καλύτερα διατηρείται ο λαιμός. Ο τórμος, τετράγωνης διατομής στην κάτω επιφάνειά του (εικ. 2), λαξευμένος σε σπασμένη επιφάνεια και έκκεντρα ως προς τον άξονα του λαιμού,

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή κ. Γ. Δεσπίνη που πριν από αρκετά χρόνια μου κατέστησε γνωστή την ύπαρξη του γλυπτού της Λέρας στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, την κ. Ε. Πίκουλα και την κ. Μ. Σάλτα για την ευγενική εξυπηρέτηση που μου προσέφεραν.

¹ C.C. Vermeule, *The Cuirass Tomb and Other Finds at Dendra*, 2, SIMA, Göteborg 1983, σ. 57, εικ. 135: "The head looks like the head and neck of a lady from a big

funerary monument of the late IVth century BC (or early Hellenistic period), a draped statue in a architectural niche or a free standing funerary monument. The hair drawn back and curled around the crown of the head in a big braid is characterized of Attic to south Italian funerary monuments of the period 340 to 320 (stopping then in Attica, but continuing elsewhere). The ideal young girl with hair in rough version of the melon head-dress in Malibu offers a rough parallel".

Εικ. 1. Μαρμάρινη κεφαλή από τα Δενδρά Αργολίδας. Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου, αριθ. ευρ. 13840.

Εικ. 2. Η μαρμαρίνη κεφαλή της εικ. 1. Διακρίνεται ο τόρμος στη βάση του λαιμού.

διαστ. $0,04 \times 0,04$ και βάθ. $0,02$ μ., έχει διαπλυνθεί προς τα κάτω και φαίνεται νεότερος. Η πίσω κάθετα κομμένη επιφάνεια, αποκεκρουσμένη στο πάνω δεξιό τμήμα, φέρει ίχνη λεπτού βελονιού και δευτερογενή κοιλότητα στο τμήμα που αντιστοιχεί στο λαιμό. Η κεφαλή στρέφεται ελαφρά προς τα δεξιά (αριστερά για το θεατή), όπως δείχνουν και κάποιες ασυμμετρίες του προσώπου (η τοποθέτηση του αριστερού αυτιού ψηλότερα ως προς το δεξιό), αλλά και ο πλέον εξεργός τρόπος διαμόρφωσης της αριστερής παρειάς που θα δεχόταν και την ισχυρότερη φυσική διάβρωση. Την κίνηση ακολουθεί και ο λαιμός που τεντώνεται στο αριστερό του τμήμα και χαμηλώνει στα δεξιά. Το πρόσωπο είναι ωοειδές με πολύ πλατιές παρειές και εξαιρετικά σπιβαρό πηγούνι. Το μέτωπο διαμορφώνεται στενό. Τα μάτια, αμυγδαλωτά με λεπτά επιμήκη βλέφαρα είναι τοποθετημένα ψηλά. Η μύτη, όπως διακρίνεται, είναι σχετικά κοντή. Αν και από το στόμα σώζεται μόνον η στοματική σχισμή, το κάτω χείλος φαίνεται αρκετά σαρ-

κώδες. Η μετάβαση από το πηγούνι στο λαιμό δηλώνεται με αδέξια βαθιά εγχάραξη. Η διευθέτηση των μαλλιών είναι ασαφής, λόγω της μεγάλης φθοράς. Στη δεξιά πλάγια όψη διακρίνονται τα ίχνη δύο μεγάλων βοστρύχων, ενώ λεπτότεροι σώζονται πάνω και κάτω από το δεξιό αυτί και κάτω από το αριστερό. Τα μαλλιά, που χώριζαν (;) στη μέση του μετώπου, καλύπτουν εν μέρει τα αυτιά, μικρό τμήμα τους πέφτει στις πλάγιες όψεις του λαιμού και η επεξεργασία τους δείχνει πως θα φέρονταν προς τα πίσω. Στο θόλο του κρανίου συγκεντρώνεται αρκετά ψηλός όγκος μαλλιών που ξεχώριζε από τα μπροστινά, όπως δείχνει το βαθύ χάραγμα εκεί, χωρίς όμως να έχει σωθεί τμήμα ταινίας. Πρόκειται για γυναίκα μέσης ηλικίας με ρεμβώδη έκφραση. Τα χαρακτηριστικά της δεν ταινίζονται με κάποια θεά και απουσιάζουν σύμβολα που θα βοηθούσαν προς αυτή την κατεύθυνση, αν και το υπερφυσικό ύψος θα συνηγορούσε υπέρ αυτής της άποψης. Είναι πιθανότερο να πρόκειται για ιδεαλιστική μορφή από επιτύμβιο μνημείο, είτε ως ελεύθερη ιστάμενη μορφή είτε από ναΐσκο που σε αυτή την περίπτωση θα ήταν μεγάλων διαστάσεων. Από όσο μπορώ να γνωρίζω δεν έχει σωθεί παρόμοιος ναΐσκος ή τμήματά του στο Άργος ή στην ευρύτερη περιοχή. Λίγα είναι και τα αργεϊτικά πρωτότυπα σωζόμενα γλυπτά από την κλασική και την ελληνιστική εποχή, αν συλλογιστούμε τη φήμη της πόλης κατά την αρχαιότητα².

² Πανσ. II 171, V 1-4,7, X 6, 8-9, 12-14. Πλάτ. *Πρωταγόρας*, Αθήνα 1991, εκδ. Κάκτος, σ. 64. R. Tomlison, *Argos and the Argolid, From the End of the Bronze Age to the Roman Occupation*, London 1972.

Εικ. 3. Γυναικεία κεφαλή από τη Λέρνα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 188.

Θα επιχειρήσουμε τη σύγκριση με το μοναδικό παρόμοιων διαστάσεων σωζόμενο γλυπτό, επίσης επιτύμβιο και τυπολογικά συγγενές με αυτό των Δενδρών (σωζ. ύψ. 0,38, πλ. 0,26 μ.), η γυναικεία κεφαλή από τη Λέρνα (εικ. 3), η οποία έχει καταλογογραφηθεί ως προερχόμενη από επιτύμβιο ανάγλυφο των μέσων του 4ου αι. π.Χ. από τους Α. Milchhoefer, A. Furtwaengler, Π. Καββαδία και Σ. Καρούζου³. Το γλυπτό «βρέθηκε στην αργολική Λέρνη. Έως τα 1888 ήταν στο Μουσείο του Άργους»⁴ και διατηρείται απρόσμενα καλά. Πρόκειται για ιδιαίτερα έξοχη μορφή.

Και σε αυτό το γλυπτό η πίσω όψη είναι κομμένη κάθετα και φέρει βαθιές βελονιές⁵. Στυλιστικά όμως τα δύο έργα διαφέρουν, αν και η διατήρηση της κεφαλής των Δενδρών είναι πολύ κακή για να επιτρέψει ασφαλή συγκριτικά συμπεράσματα. Η κόμμωση μοιάζει να είναι η ίδια, εκτός του ότι στην κεφαλή της Λέρνας οι βόστρυχοι δεν πλαισιώνουν το κάτω μέρος των αυτιών, όπως σε αυτή των Δενδρών, είναι όμως καταφανής η επιδεξιότητα του «γλύπτη της Λέρνας» σε σχέση με το γλυπτό των Δενδρών. Τα μαλλιά χωρισμένα στη μέση του μετώπου σε κυματοειδείς βόστρυ-

³ Α. Milchhoefer, *AM* 4 (1879), σ. 149, αριθ. 484. Α. Furtwaengler, *AM* 8 (1883), σ. 195, πίν. Χ. Ι.Κ. Κοφινιώτης, *Ιστορία του Άργους*, Αθήνα 1892. Π. Καββαδία, *Γλυπτά του Εθνικού Μουσείου. Κατάλογος περιγραφικός*, 1890-1892, αριθ. 188. Σ. Καρούζου, *Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον. Συλλογή Γλυπτών*, Αθήνα 1967, σ. 118, αριθ. 188. Δελτίο καταγραφής Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου: «Αργείο εργαστήριο των μέσων του 4ου αι. π.Χ.».

⁴ Καρούζου, ό.π.

⁵ Είναι πιθανό οι βαθιές βελονιές στην πίσω όψη του γλυπτού να προέρχονται από τη διαδικασία απόσπασής του από το βάθος του αναγλύφου. Γενικά για κεφαλές με κομμένη την πίσω επιφάνεια, βλ. Γ. Δεσπίνης, *Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Π. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 13, σημ. 6.

χους πλαισιώνουν με χάρη το ωοειδές πρόσωπο και η απόδοση των επιμέρους χαρακτηριστικών είναι εξαιρετη. Τα αμυγδαλωτά μάτια με τα «βαριά» άνω ανάγλυφα βλέφαρα που επικαλύπτουν τα κάτω, η φυσιοκρατικά πλασμένη μύτη, τα θαυμάσια σαρκώδη χείλη με το λακκάκι πάνω από αυτά, το προεξέχον στρογγυλό πηγούνι, η απαλή μετάβαση από το πηγούνι στο λαιμό, που ακολουθεί την κίνηση της κεφαλής και του σώματος, το εξόγκωμα του «δακτυλιδιού της Αφροδίτης» προσδίδουν στη γυναικεία κεφαλή της Λέρνας χάρη και ωραιότητα. Ο άγνωστος γλύπτης έχει αποδώσει με τα στοιχεία του 4ου αι. π.Χ. (πάθος, εκφραστικότητα, κλίση της κεφαλής) «υπερκόσμια έξαρση»⁶. Αντίθετα, στην κεφαλή των Δενδρών είναι εμφανής η αδεξιότητα του γλύπτη να προσδώσει βάθος και φυσικότητα, λόγω κυρίως της επιπεδότητάς του προσώπου και του λαιμού. Αν δεχθούμε ότι η πίσω επιφάνεια είναι η αρχική, είναι πολύ πιθανό οι πυκνές βελονιές να οφείλονται στην προετοιμασία του γλυπτού, για να

δεχθεί η επιφάνεια την κόλλα που θα συγκρατούσε το πίσω μέρος της κόμης και του λαιμού κατασκευασμένα από μάρμαρο ή στούκο.

Η χρονολόγηση του γλυπτού παρουσιάζει δυσκολίες και ο συσχετισμός του με ένα μόνο γλυπτό, τουλάχιστον σε αυτή την πρώτη παρουσίαση, θα την καταστήσει επισφαλής. Η ρεμβώδης έκφραση, χαρακτηριστική του 4ου αι. π.Χ. και έπειτα, δεν ταιριάζει με το στιβαρό πηγούνι, στοιχείο του πρώιμου 5ου αι. π.Χ. Τα μάτια είναι τοποθετημένα σχετικά βαθιά, αλλά ακόμη και να φανταστεί κανείς το γλυπτό στην πρώτη του κατάσταση, δεν θα υπήρχαν έντονες φωτοσκιάσεις. Έχει αναφερθεί ήδη ο μικρός αριθμός των πρωτότυπων γλυπτών κλασικής εποχής που έχουν βρεθεί στην Αργολίδα αλλά και γενικά στην Πελοπόννησο⁷.

Περιορισμένη είναι και η βιβλιογραφία για τη γλυπτική της Αργολίδας⁸. Επίσης, δεν έχει μελετηθεί η ύπαρξη μικρότερων τοπικών εργαστηρίων. Ωστόσο, είναι δύσκολο να πιστέψουμε στην ταυτόχρονη δημιουργία των δύο γλυπτών, με μια τέτοια ποιοτική διαφορά. Η

⁶ Καρούζου, ό.π.

⁷ Α.-Ι. Τριάντη, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού στο Μάξι της Ηλείας*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 125.

⁸ Η βιβλιογραφία για τη γλυπτική της Αργολίδας είναι εν γένει περιορισμένη (εκτός των έργων για τον Πολύκλειτο), πραγματεύεται κυρίως τα γλυπτά σύνολα από το Ηραίο και την Επίδαυρο, ενώ υπάρχουν δημοσιεύσεις για μεμονωμένα γλυπτά που αφορούν κυρίως σε ευρήματα των ανασκαφών της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, Ch. Waldstein, *The Argive Heraeum*, Boston - New York 1902-1905. Π. Καββαδίας, *Αγάλματα εκ των εν Επιδάυρου*, *ΑΕ* 1885, σ. 47-54. Β. Στάης, *Αγάλματα εξ Επιδάυρου*, *ΑΕ* 1886, σ. 243-258. W. Vollgraff, *Le sanctuaire d'Apollon Pythéen à Argos, Ét. Pelop.* I, Paris 1956, σ. 20, εικ. 17. N. Yalouris, *Die Skulpturen des Asklepiostempels in Epidauros*, *AntPl* 21, 1992. J. Marcadé, *Sculptures argiennes*, *BCH* 81 (1957), σ. 404-474. J.

Marcadé - E. Raftopoulou, *Sculptures argiennes II*, *BCH* 87 (1963), σ. 33-187. J. Marcadé, *Sculptures argiennes III*, *BCH*, Suppl. VI, 1980, σ. 134-184. Στο ίδιο: E. Raftopoulou, *À propos du torse de Chonica*, σ. 115 και B. Holtzmann, σ. 185-194. E. Ραυτοπούλου, *Κεφαλή εκ του εργαστηρίου του Ηραίου του Αργους*, *ΑΔ* 26 (1971), *Μελέται*, σ. 264-275, πίν. 69-75. Ι. Παπαχριστοπούλου, *Ανάγλυφα Ευμενίδων εξ Αργολίδος*, *ΑΔ* 23 (1968), *Μελέται*, σ. 117-131. Α. Αρχοντίδου-Αργύρη, *Κεφάλι νέου από την Παλιά Επίδαυρο*, *Πρακτικά XII Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα, 4-10 Σεπτεμβρίου 1983*, Γ', Αθήνα 1988, σ. 10-12. Σ.Ε. Κατάκης, *Επίδαυρος. Τα γλυπτά των ρωμαϊκών χρόνων από το ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα και του Ασκληπιού*, Αθήνα 2002. Εφ. Ψαρρά, *Ανάγλυφη επιτύμβια στήλη από το Αργος*, *Αιθνής Συνέδριο «Στα βήματα του Wilhelm Vollgraff, 100 χρόνια αρχαιολογικής δραστηριότητας στο Αργος»*, ΥΠ.ΠΟ - Δ' Ε.Π.Κ.Α, Γ.Α.Σ. (υπό έκδοση).

απόσταση μεταξύ της Λέρνας και των Δενδρών δεν είναι πολύ μεγάλη, είναι δε πολύ πιθανό το γλυπτό των Δενδρών να προέρχεται από το Άργος⁹, οπότε η απόσταση είναι πολύ μικρή. Το στοιχείο της επικόλλησης στην κόμη πρόσθετου τμήματος από μάρμαρο ή στούκο συνηγορεί επίσης για μια υστερότερη των μέσων του 4ου αι. π.Χ. χρονολόγηση, όταν η τε-

χνική αυτή ήταν πιο συνηθισμένη και αγαπητή¹⁰. Τέλος, αν υποθέσουμε ότι και το Άργος επηρεάστηκε από τον «απλό ρυθμό» της πρώιμης ελληνιστικής εποχής με τη «μονότονη, στεγνή, καλλιτεχνική γλώσσα»¹¹, μπορούμε με επιφύλαξη να τοποθετήσουμε το γλυπτό στα τέλη του 4ου έως τα μέσα του 3ου αι. π.Χ.

A MARBLE FEMALE HEAD FROM DENDRA IN THE ARGOLID

PAVLINA MARNERI

The head is a chance find from the village of Dendra, and is important on account of its dimensions (height 0.387, width 0.25 m.) and the scarcity of original sculptures from the Argolid. Although it is in a very poor state of preservation, due to chipping and wear, a female face can be made out with a reflective expression, oval outline, strong chin, almond-shaped eyes, and a narrow forehead. The arrangement of the hair is not clear. If its identification with a female deity is precluded, it seems

that it was more probably a funerary statue than a figure from a large naiskos. Parallels with the unique female head of a sculpture from Lerna that has been dated to the middle of the 4th c. BC, suggests a later date for the Dendra sculpture, in the late 4th-early 3rd c. BC, based on a number of technical features (attaching of an additional piece of the coiffure, in marble or stucco, at the back of the head) and the great difference in quality between the style of the two pieces.

⁹ Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες το γλυπτό βρέθηκε ακουμπισμένο σε τοίχο στο χωριό Δενδρά μέσα στην αυλή του ιδιώτη. Η απόσταση Λέρνας-Δενδρών είναι 7 χλμ., η απόσταση Λέρνας-Αργους είναι 4 χλμ. Η αρχαία Μιδέα (Δενδρά) δεν έχει δώσει έως σήμερα γλυπτά ευρήματα από ανασκαφή ή τυχαία, γλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Είναι πιθανό το γλυπτό να προέρχεται από το Άργος την πλησιέστερη μεγάλη πόλη με γλυπτική παράδοση και παραγωγή. E. Kosmetatou, Midea in the Post-Bronze-Age Period. A Preliminary Report, *OpAth* 21 (1996), σ. 115 (για την αιρόπολη της αρχαίας Μιδέας).

¹⁰ A. Lawtence, Greek Sculpture in Ptolemaic Egypt, *JEJ* XI (1925), σ. 184. M. Strocka, *Jdl* 82 (1967), σ. 120. K. Τζαναβάρη, Δύο γυναικείες εικονιστικές κεφαλές

από τη Βέροια, *AE* 1985, σ. 124. Για πρόσφατη δημοσίευση και καλή φωτογράφιση για παρόμοια τεχνική, βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ανάγλυφη επιτύμβια στήλη από το ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας, *AA* 53 (1998), Μελέτες, σ. 257, σημ. 73. Στις αποθήκες του Μουσείου του Αργους φυλάσσονται δύο μαρμαρίνες κεφαλές κατασκευασμένες με αυτή την τεχνική. Πρόκειται για τη μαρμαρίνη γυναικεία κεφαλή ελληνιστικών χρόνων (J. Marcadé, Sculptures argiennes, *BCH* 81 (1957), σ. 460-461, αριθ. 25) και τη μαρμαρίνη εικονιστική ανδρική κεφαλή ρωμαϊκών χρόνων (B. Holtzmann, Portrait d'homme, *BCH*, Suppl. VI. 1980, σ. 185, αριθ. 261).

11. Γ. Κοκκορού-Αλευρά, *Η τέχνη της Αρχαίας Ελλάδας*, Αθήνα 1991, σ. 271.

Η ταύτιση της Ποτιδανίας, πόλης των Αποδωτών στην ανατολική περιφέρεια της αρχαίας Αιτωλίας, με τη θέση του Αγίου Νικολάου στον Κάμπο Δωριίδας οφείλεται στον G. Klaffenbach, ο οποίος το 1926 εντόπισε εντοιχισμένη στην ομώνυμη εκκλησία απελευθερωτική επιγραφή του 2ου αι. π.Χ., που αναφέρει το όνομα της αρχαίας πόλης¹. Σε μικρή απόσταση στα νότια της θέσης του Αγίου Νικολάου, στις θέσεις Βλυσίδια και Καραούλι, διατηρούνται ορατά σε μεγάλη έκταση σημαντικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, που, όπως έδειξαν σωστικές ανασκαφές του 1989 και του 1997, ανήκουν σε οργανωμένο νεκροταφείο της αρχαίας Ποτιδανίας². Μεταξύ των τύπων των τάφων που έχουν ερευνηθεί είναι και ο μεγάλος κιβωτιόσχημος τάφος με κτιστά τοιχώματα από ογκώδεις αδροδοιλεμένες πέτρες και τετράπλευρο περιβόλο για τη συγκράτηση τύμβου³, που σήμερα έχει ισοπεδωθεί. Κατά την αποκάλυψη ενός τέ-

τοιου ταφικού περιβόλου βρέθηκαν στη βορειοδυτική γωνία του κομμάτια από χάλκινο κράνος⁴ του λεγόμενου ψευδοαττικού⁵ ή αττικού τύπου με γείσο (ε.κ. 1)⁶ των ελληνιστικών χρόνων.

Το κράνος μαζί με τις παραγναθίδες και το λόφο έχει συνολικό ύψος 0,31 μ. Σε καλύτερη κατάσταση διατηρείται η δεξιά πλευρά (ε.κ. 2). Η αριστερή πλευρά συμπληρώθηκε στο μεγαλύτερο τμήμα της, καθώς σώθηκαν μόνον η παραγναθίδα και μικρό μέρος της θόλου και του καταυχενίου. Το κράνος είναι κατασκευασμένο από τέσσερα σφυρήλατα ελάσματα διαφορετικού πάχους (2 χιλ. για τη θόλο και 1 χιλ. για το γείσο και το καταυχένιο), που έχουν συνδεθεί μεταξύ τους με την απλή τεχνική της εφήλωσης. Η θόλος έχει ημισφαιρικό σχήμα⁷ και αποτελείται από δύο ημίση, συνενωμένα στο μεγαλύτερο μήκος της κορυφής της με ορθογώνιο λόφο, ύψ. 0,03 μ., που μειώνεται βαθμιαία προς τα πίσω. Ο λόφος είναι κατασκευ-

* Ευχαριστώ τις συναδέλφους Ε. Παρτίδα και Α. Τσαρούχα για τη βοήθειά τους, στη μελέτη της γερμανικής βιβλιογραφίας η πρώτη και κατά την εργασία μου στο Μουσείο της Άμφισσας η δεύτερη.

¹ G. Klaffenbach, *Reise durch Mittelgriechenland und die Ionischen Inseln*, SBBerlin, 1935, σ. 695-699.

² ΑΔ 44 (1989), Χρονικά, σ. 215. ΑΔ 52 (1997), Χρονικά, σ. 447.

³ Για την κάλυψη κιβωτιόσχημων τάφων με τύμβο, βλ. Π. Θέμελης - Ι. Τουράτσου, *Οι τάφοι του Δεσφενίου*, Αθήνα 1997, σ. 135 κ.ε., όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁴ Η συντήρηση και συμπλήρωση του κράνους από τον

τότε συντηρητή της Γ' ΕΠΚΑ Ν. Βάγενο ολοκληρώθηκε το 2002 με την ευκαιρία της οργάνωσης της έκθεσης του Μουσείου της Άμφισσας, όπου και εκτίθεται με άλλα ευρήματα από το ίδιο νεκροταφείο.

⁵ P. Dintsis, *Hellenistische Helme*, I, Rom 1986.

⁶ G. Waurick, *Helme der hellenistischen Zeit und ihre Vorläufer*, στο: *Antike Helme*, Mainz 1988, σ. 151-180.

⁷ Ο όρος έχει επικρατήσει στη σχετική βιβλιογραφία. Στην πραγματικότητα η νοητή βάση της θόλου αποτελεί έλλειψη, που στο κράνος της Ποτιδανίας έχει μεγάλη διάμετρο 0,235 και μικρή 0,175 μ.

ασμένος από δύο κάθετα στη θόλο ελάσματα και ένα οριζόντιο, που στερεώνεται με ηλίσκους στην επάνω πλευρά του και αναδιπλούμενο στα πλάγια συγκρατεί στη θέση τους τα δύο πλευρικά ελάσματα. Το οριζόντιο αυτό έλασμα φέρει κατά τον άξονα του μήκους του σαφή βύθιση, προφανώς για τη στερέωση ή επικόλληση λοφίου από αλογότριχες. Στο κάτω άκρο του λόφου, στην πίσω πλευρά της θόλου, υπάρχει μικρός κρίκος, διαμ. 8 χιλ., για την πρόσδεση του λοφίου ή για την ανάρτηση του κράνους. Μεταξύ του λόφου και του γείσου, στην πρόσθια πλευρά της θόλου, υπάρχει τριγωνικό έλασμα, ύψ. 0,07 μ., προσηλωμένο στη θόλο κατά μήκος των αναδιπλωμένων παρυφών του, που δηλώνονται πλαστικά. Δεν διακρίνονται ίχνη επισημатов ή άλλου ανάγλυφου διακόσμου⁸.

Από το γείσο διατηρήθηκε στη θέση του, προσηλωμένο πάνω στο τοίχωμα της δεξιάς πλευράς της θόλου, μικρό μόνον τμήμα, μέγ. σωζ. πλ. 0,03 μ. Διακρίνονται καθαρά οι ακμές της ελαφρώς αετωματικής προμετωπίδας, που καπαλάμβανε το πάνω μέρος του γείσου (εικ. 1). Η ταινία πάνω από την προμετωπίδα κοσμεύεται με ελαφρώς χαραγμένη σπείρα και συνεχίζεται ενιαία προς τα πλάγια, όπου το γείσο λήγει σε ημισφαιρικό έξαγμα. Στο κέντρο του προβάλλει ανάγλυφος πεντάφυλλος ρόδακας (εικ. 2). Στο σημείο αυτό το γείσο συναντάται με το καταυχένιο, τα άκρα του οποί-

ου περνούν κάτω από το ημισφαιρικό διακοσμητικό έξαγμα του γείσου και στερεώνονται στη θόλο με τους ίδιους ηλίσκους που στηρίζουν ταυτόχρονα και το γείσο. Τούτο είχε ως αποτέλεσμα το γείσο να επικαλύπτει στα πλάγια τα πέρατα του καταυχενίου. Στο υπόλοιπο τμήμα του καταυχενίου διατηρούνται οι ηλίσκοι της προσήλωσής του στην περιφέρεια της πίσω πλευράς της θόλου, στην οποία και προσαρμόζεται. Το έλασμά του φερόμενο προς τα κάτω διαγράφει καμπύλη, ακολουθώντας την ανατομική διαμόρφωση μεταξύ της βάσης του κρανίου και του αυχένα και, τέλος, στρέφει τα άκρα του προς τα πάνω, περισσότερο στο κέντρο και λιγότερο στα πλάγια, προκειμένου το έλασμα να αποκτήσει την απαραίτητη καμπυλότητα στο σημείο επαφής του με το σώμα του πολεμιστή. Το αντί αποδίδεται πλαστικά και είναι συμφυές με το καταυχένιο⁹. Η οπή, που έχει ανοιχθεί ακανόνιστα πάνω από το αυτί, προκλήθηκε ίσως από επιθετικό όπλο.

Οι δύο παραγναθίδες στηρίζονται στο εσωτερικό της θόλου και είναι κινητές από μέσα προς τα έξω. Τούτο επιτυγχάνεται χάρις σε ένα στροφέα, ο οποίος αποτελείται από έναν άξονα περασμένο σε τρεις σωληνοειδείς υποδοχές, που σχηματίζονται με την αναδίπλωση δύο αντικριστών ελασμάτων, ενός σιδερένιου προσηλωμένου στη θόλο και ενός χάλκινου προσηλωμένου στο πάνω άκρο της παραγναθίδας¹⁰. Ανά μία οπή, πλ. 0,007 μ., ανοιγμένη

⁸ Η απουσία διακόσμου στο τριγωνικό αυτό έλασμα παρατηρείται και σε άλλα κράνη, βλ. Dintsis, ό.π., σ. 124.

⁹ Η θέση αυτή του αυτιού δεν συμπίπτει ακριβώς με τη φυσική ανατομική θέση του.

¹⁰ Πρόκειται για το ίδιο σύστημα που έχει χρησιμοποιηθεί στη χάλκινη κασέτινα από τη Σταυρούπολη Θεσ-

σαλονίκης, βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, *Ελληνική Τέχνη, Αργυρά και χάλκινα έργα τέχνης*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, πίν. 235. Πρβλ. επίσης το πώμα κιβωτιδίου και την ημισφαιρική κυλινδρική θήκη από τον τάφο Β στο Δερεβένι, βλ. Θέμελης - Τουράτσoglou, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 90 κ.ε., πίν. 103, B35 και B90.

Εικ. 1-2. Κράνος από την Ποτιδανία. Πλάγια όψη από τη δεξιά πλευρά και η δεξιά πλευρά.

πρόχειρα στο ίδιο σημείο, εξυπηρετούσε την προσήλωση ή το ράψιμο της εσωτερικής επένδυσης των παραγναθίδων από δέρμα. Δεν σώθηκαν κρίκοι ή άλλες οπές, από όπου θα περνούσε δερμάτινο κορδόνι για το δέσιμο του κράνους κάτω από το πηγούνι του πολεμιστή. Οι παραγναθίδες έχουν το γνωστό γλωσσοειδές περίγραμμα του τύπου με οξείες απολήξεις στην εσωτερική, προς το πρόσωπο, πλευρά και ομαλότερες στην εξωτερική. Οι παραγναθίδες έχουν μήκος 0,17 μ. και κοσμούνται στο ευρύτερο κάτω τμήμα τους, πλ. 0,09 μ., με ανάγλυφη παράσταση σε κατατομή μακεδονικής ασπίδας, που φέρει στην κεντρική επιφάνειά της

ένα δωδεκάκτινο αστέρι, διαμ. 0,055 μ. Στην εξωτερική επιφάνεια του κράνους διατηρούνται σε διάφορα σημεία ίχνη από ασημένια επένδυση. Σαφή λείψανά της παρατηρούνται στις κάθετες πλευρές του λόφου και πάνω από το ημισφαιρικό έξαρμα, στα πλάγια του γείσου. Πρόκειται προφανώς για τα αποτυπώματα σωληνίσκων, ύψ. 0,021 και πλ. 0,005 μ., κολλημένων κάθετα πάνω από τη θέση των αυτιών για τη στήριξη διακοσμητικών φτερών¹¹.

Ο ψευδοαττικός ή αττικός τύπος με γείσο, στον οποίο ανήκει το κράνος από το νεκροταφείο της Ποτιδανίας, προήλθε κατά τους μελετητές του από τον απλούστερο αττικό τύπο με

¹¹ Πρβλ. παρόμοιο σωληνίσκο στο κράνος φρυγικού τύπου από τη Βίτσα, Cl. Rolley, *Greek Bronzes, Fribourg* 1986, σ. 188, πίν. 163. Κατά τον Waurick, ό.π. (υποσημ.

6), σ. 176, το φρυγικό και το αττικό κράνος με γείσο εξελίχθηκαν από τον ίδιο πρόδρομο τύπο.

την προσθήκη του γείσου, που μαζί με τις ευρύτερες παραγναθίδες προσπάτενε πλέον το πρόσωπο από τα επιθετικά κτυπήματα, αλλά και από τις αντίξοες καιρικές συνθήκες στο πεδίο της μάχης. Ανάλογα με τον τρόπο κατασκευής, ο τύπος αυτός διακρίνεται σε δύο ομάδες¹². Στην πρώτη ομάδα, η οποία περιλαμβάνει και τα περισσότερα πρωτότυπα, όπως και το δικό μας, το κράνος είναι κατασκευασμένο από χωριστά για κάθε συστατικό του στοιχείο κομμάτια (θόλος, γείσο, καταχεύνιο, παραγναθίδες, λόφος), που συνενώνονται με ψιλά ακέφαλα καρφάκια. Στην ομάδα αυτή η αετωματική προμετωπίδα διαμορφώνεται με σφυρηλάτηση στο πάνω μέρος του ελάσματος του γείσου. Στη δεύτερη ομάδα το κράνος είναι δουλεμένο σε ένα κομμάτι και η προμετωπίδα αποτελεί ανεξάρτητο διακοσμητικό στοιχείο στην πρόσθια πλευρά της θόλου, μεταξύ του γείσου και του λόφου.

Κατά τους μελετητές, η καταγωγή του τύπου ανάγεται στον 5ο αι. π.Χ. Η διαμόρφωσή του έχει συντελεστεί το β' μισό του 4ου αι. π.Χ., όπως μαρτυρεί το σιδερένιο κράνος από τον τάφο του Φιλίππου Β' στη Βεργίνα, το οποίο θεωρείται ως το παλαιότερο δείγμα του τύπου. Ο Waurick μάλιστα προτείνει να θεωρηθεί ως δημιουργήμα των εξειδικευμένων την εποχή αυτή στην κατασκευή όπλων μακεδονικών εργαστηρίων.

Το πρόβλημα της χρονολόγησης στα κράνη του τύπου που μας απασχολεί εδώ και κατά συνέπεια η διερεύνηση της τυπολογικής εξέλιξης του παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες, όπως επισημαίνεται και στις δύο βασικές μελέτες του Dintsis και του Waurick. Τα πρωτότυπα που έχουν διασωθεί είναι λίγα και ελάχιστα από αυτά προέρχονται από ανασκαμμένους τάφους, ούτως ώστε τα υπόλοιπα κτερίσματα, εφ' όσον υπάρχουν, να

παρέχουν χρονολογικές ενδείξεις. Στις περισσότερες περιπτώσεις η προσπάθεια χρονολόγησης στηρίζεται στη σύγκρισή τους με τις πολυάριθμες παραστάσεις του τύπου στην αγγειογραφία και σε άλλα μνημεία, που είναι επαρκώς χρονολογημένα, όπως η σαρκοφάγος του Αλεξάνδρου από τη Σιδώνα (312 π.Χ.), ο βωμός της Περγάμου (180-160 π.Χ.) και η στήλη του Αιμιλίου Παύλου στους Δελφούς (168 π.Χ.). Η προσπάθεια αυτή δεν έχει αποδώσει τους αναμενόμενους καρπούς, είτε γιατί οι παραστάσεις, όπως είναι γνωστό, ενδιαφέρονται περισσότερο για το θέμα και λιγότερο για το σχήμα, είτε γιατί δείχνουν μέρος μόνον του κράνους, ανάλογα με τις ανάγκες τους. Είναι όμως ιδιαίτερα χρήσιμες, γιατί δίνουν το ευρύ χρονολογικό πλαίσιο της χρήσης του αττικού κράνους με γείσο από το β' μισό του 4ου έως το α' μισό του 2ου αι. π.Χ.

Περισσότερο ελπιδοφόρα για μια αξιόπιστη χρονολογική κατάταξη φαίνεται να είναι η μελέτη των μορφολογικών στοιχείων του κράνους, όπως το σχήμα της θόλου και του καταχευνίου, και κυρίως ο τρόπος διαμόρφωσης του γείσου σε σχέση με το καταχεύνιο. Το σημείο αυτό εμφανίζει σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ των διασωθέντων πρωτοτύπων και είναι επόμενο να είχε απασχολήσει τους κρανοποιούς της εποχής, όχι μόνο για την προστασία του συγκεκριμένου τμήματος του κρανίου, αλλά γενικότερα για το σταθερό δέσιμο ενός πολυμερούς κράνους. Για να εντοπιστούν, όμως, τα στοιχεία εκείνα που θα φωτίσουν τις προσπάθειες ή τις αντιλήψεις των κατασκευαστών για τη βελτίωση του τύπου ως προς αυτό ή και άλλα στοιχεία

¹² Βλ. Dintsis, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 115-118 και Waurick, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 170.

του, απαιτούνται περισσότερα και καλά χρονολογημένα αυθεντικά δείγματα.

Το κράνος της Ποτιδανίας προέρχεται δυστυχώς από τάφο συλημένο, όπως και οι υπόλοιποι τάφοι του ίδιου νεκροταφείου. Λιγοστά είναι τα αντικείμενα που διέφυγαν της προσοχής των τυμβωρύχων και που προέρχονται από άλλους τάφους. Πρόκειται κυρίως για μικρά αγγεία (λυχνάρια, δακρυδόχους, φιαλίδια κ.ά.), του τέλους του 4ου-αρχών 3ου αι. π.Χ. και για μικρά χρυσά κοσμήματα: ένα δαχτυλίδι με επίπεδη ελλειπιοειδή σφενδόνη και εγχάρακτη παράσταση αιχμής δόρατος, δύο ενώτια με ερωπίδεις και άλλα δύο που λήγουν σε λεοντοκεφαλές και είναι όμοια με αυτά που έχουν βρεθεί σε μακεδονικούς τάφους και χρονολογούνται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.¹³

Συγκρινόμενο με άλλα γνωστά πρωτότυπα δείγματα, το κράνος της Ποτιδανίας παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με το κράνος της Μήλου στο Μουσείο του Λούβρου¹⁴. Εκτός από το πανομοιότυπο σχήμα της θόλου και την ύπαρξη τριγωνικού ελάσματος επάνω από την προμετωπίδα του γείσου, τα δύο κράνη έχουν στα πλάγια την ίδια διάρθρωση μεταξύ γείσου και καταυχενίου, τα άκρα του οποίου καταλαμβάνει η πλαστική απόδοση του αυτιού. Τα στοιχεία αυτά υπάρχουν και στο ένα από τα δύο σιδερένια κράνη του τάφου στο

Προδρόμι Θεσπρωτίας¹⁵. Ο Dintsis το θεωρεί ως το πλησιέστερο παράλληλο του κράνους της Μήλου στο Λούβρο και το χρονολογεί στα τέλη του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.¹⁶. Η χρονολόγηση επομένως αυτή θα μπορούσε, κατά τη γνώμη μας, να προταθεί και για το κράνος της Ποτιδανίας.

Το κράνος της Ποτιδανίας είναι σημαντικό όχι μόνο γιατί επιβεβαιώνει την ευρεία διάδοση του τύπου του αττικού κράνους με γείσο, που έχει ήδη επισημάνει η έρευνα¹⁷, αλλά και γιατί οι παραγναθίδες του κοσμοούνται με το θέμα της μακεδονικής ασπίδας, που φέρει στο κέντρο ως επίσημα δωδεκάκτινο αστέρι. Και τα δύο θέματα έχουν απασχολήσει έντονα την έρευνα ως προς το συμβολισμό τους και τη χρησιμοποίησή τους στην πολιτική προπαγάνδα των μακεδόνων ηγετών¹⁸. Όσο μου είναι γνωστό, είναι η πρώτη φορά που το θέμα χρησιμοποιείται για τη διακόσμηση παραγναθίδας κράνους, ενός δηλαδή κατ' εξοχήν αμυντικού όπλου. Η γνωστή καμπυλότητα της στρογγυλής μακεδονικής ασπίδας¹⁹ αξιοποιείται εδώ καλλιτεχνικά και λειτουργεί ως ένα δεύτερο επίπεδο σε σχέση με το υπόλοιπο σώμα της ασπίδας προκειμένου να προβληθεί το επίσημα-έμβλημα. Είναι χαρακτηριστική επίσης και αναμφισβήτητη ηθελημένη η παράσταση της ασπίδας σε κατατομή, ούτως ώστε το έμβλημα

¹³ Βλ. Θέμελης - Τουράτσουλου, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 132, πίν. 144, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

¹⁴ Βλ. Dintsis, ό.π., πίν. 55, αριθ. 4.

¹⁵ Βλ. Α. Χωρέμης, Μετάλλινος οπλισμός από τον τάφο στο Προδρόμι της Θεσπρωτίας, *ΑΔΑ XIII* (1980), σ. 14, εικ. 8.

¹⁶ Βλ. Dintsis, ό.π., σ. 126 κ.ε. Ο ανασκαφέας χρονολογεί τον τάφο στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., επισημαίνει όμως ότι ως προς τα μετάλλινα αντικείμενα δεν είναι δυνατή ακριβέστερη χρονολόγηση εφ' όσον οι τύποι

διατηρούνται επί μακρό χρονικό διάστημα.

¹⁷ Βλ. Dintsis, ό.π., σ. 130 και Waurick, ό.π., σ. 173.

¹⁸ Το θέμα έχει διεξοδικά μελετηθεί από την Κ. Λιάμπη, βλ. Κ. Liampi, *Der makedonische Schild*, Bonn 1998, όπου επίσης βιβλιογραφία για το μακεδονικό αστέρι στις σημειώσεις 146-147.

¹⁹ Για το θέμα αυτό, βλ. M.M. Markle, III, *The Macedonian Sarissa, Spear and Related Armor, AJA* 81, 3 (1977), σ. 326.

να είναι ορατό όχι μόνον από τα πλάγια, αλλά και από μπροστά. Για τον κάτοχο του κράνους υποθέσεις μόνον μπορούμε να κάνουμε, από τις οποίες η πιο πιθανή φαίνεται να είναι ότι πρόκειται για μακεδονικό λάφυρο πολέμου που τοποθετήθηκε ως κτέρισμα στον τάφο αιτωλού πολεμιστή. Σε οποιαδήποτε περίπτωση τα ανασκαφικά συμφραζόμενα δεν επιτρέπουν να συσχετιστεί το ταφικό αυτό εύρημα με κάποιο συγκεκριμένο γεγονός από την πλούσια στρατιωτική δράση των Αιτωλών την εποχή αυτή.

Η εικόνα που διαμορφώνεται για την αιτωλική Ποτιδανία μέσα από τα δεδομένα της

ανασκαφικής έρευνας, όπως η μεγάλη έκταση του οργανωμένου νεκροταφείου της, η μνημειώδης και επιμελημένη κατασκευή των τάφων της, τα πολύτιμα κτερίσματα, από τα οποία δυστυχώς λίγα διέφυγαν τη μοίρα της σύλησης, είναι η εικόνα της ακμής και της ευμάρειας της πόλης. Την άποψη αυτή ενισχύει και το γεγονός ότι η Ποτιδανία πραγματοποίησε έκδοση νομίσματος κατά τα μέσα του 3ου αι. π.Χ.²⁰. Στην εξέλιξη αυτή θα πρέπει να συνέβαλε και η στρατηγική θέση της πόλης, χάρις στην οποία είχε τη δυνατότητα να ελέγχει από απόσταση ασφαλείας το θαλάσσιο πέρασμα του Κορινθιακού²¹.

BRONZE HELMET FROM ANCIENT POTIDANIA, AETOLIA

DESPINA SKORDA

Fragments of a bronze helmet were found in the earthfill covering the enclosure of a looted chamber tomb that formed part of the cemetery of the ancient Aetolian town Potidania, located near the village Kambos Doridas. The fragments were mended and restored to a helmet of the Attic or pseudo-Attic type with protruding forehead (resembling an eye-shade), which dates in the Hellenistic period. Based on the few finds collected from other, also looted,

tombs of this cemetery and by comparison with original helmets falling into the same category, we suggest that the helmet from Potidania may be dated to the late 4th-early 3rd c. BC.

Particularly interesting is the decoration of each cheek-piece with the relief representation of a Macedonian shield featuring a twelve-ray star as its central badge. We are possibly dealing with a war-trophy from an Aetolian soldier's grave.

²⁰ Βλ. Κ. Λιάμπη, *Η νομισματική παραγωγή της Ποτιδανίας, πόλεως των Αποδωτών*, στο: *Χαρακτήρ, Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου*, Αθήνα 1996, σ. 157-164.

²¹ Το φαινόμενο της ευμάρειας στην κοινωνία της πρώιμης ελληνιστικής Αιτωλίας παρατηρείται γενικότερα, βλ. Φ. Ζαφειροπούλου, *Άγκραι Τριχωνίδας*,

Πρώιμη ελληνιστική ταφή, *ΣΤ' ΕλλΚερ*, Αθήνα 2004, σ. 686 και η ίδια, *Τάφοι στο Τριχώνιο Αιτωλίας Ε' ΕλλΚερ*, Αθήνα 2000, σ. 328, όπου θίγεται και το θέμα των εργαστηρίων, από τα οποία προέρχονται τα πολύτιμα αντικείμενα των ελληνιστικών αιτωλικών τάφων και τα οποία δεν έχουν ακόμη ταυτιστεί.

Ομάδα γυάλινων μυροδοχείων σε σχήμα περιστεριού έχει αποκαλυφθεί στις ανασκαφές των νεκροταφείων της Θεσσαλονίκης (εικ. 1). Θα γίνει προσπάθεια να φωτιστούν οι τεχνολογικές εξελίξεις που επέτρεψαν τη δημιουργία τους, ο εντοπισμός του τόπου και του χρόνου παραγωγής τους, καθώς και οι λόγοι που συνετέλεσαν στην εισαγωγή τους στη Θεσσαλονίκη.

Το γυαλί ήδη από πολύ νωρίς χρησιμοποιήθηκε για τη δημιουργία μυροδοχείων, αγγείων που προορίζονταν για τη μεταφορά και την αποθήκευση καλλυντικών ουσιών. Κατά τους κλασικούς και τους ελληνιστικούς χρόνους τα γυάλινα μυροδοχεία, λόγω των περιορισμών που έθετε ο τρόπος κατασκευής τους, με τη μέθοδο του πυρήνα¹, παράγονταν σε περιορισμένο αριθμό σχημάτων, γνωστών και από την κεραμική.

Κατά τον 1ο αι. π.Χ., μια πολύ σημαντική ανακάλυψη, η εφεύρεση της εμφύσησης, έλαβε χώρα. Η τεχνική της εμφύσησης αφορά στη δημιουργία αγγείων με τη διεύρυνση και περαιτέρω διαμόρφωση μάζας ημίρρευστου γυαλιού με τη χρήση της ανθρώπινης (ανα)πνοής που διοχετεύεται μέσω ενός θερμομο-

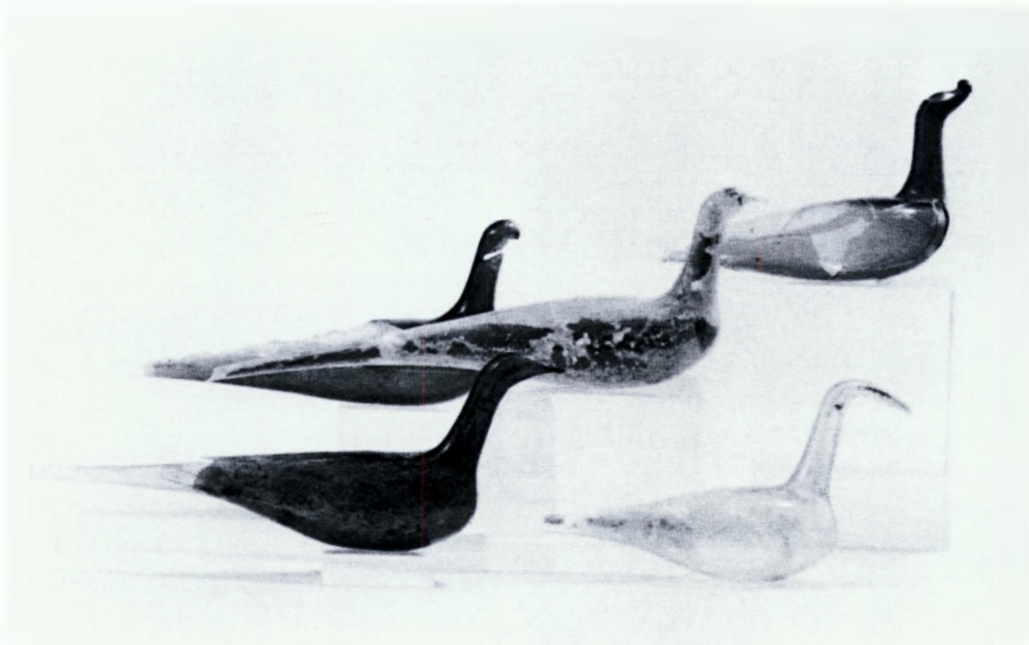
νωτικού σωλήνα. Η εφεύρεση αυτή άλλαξε την πορεία της υαλουργίας και επέτρεψε την απλοποίηση της διαδικασίας παραγωγής αγγείων, τη μείωση της απαιτούμενης ποσότητας γυαλιού ανά αγγείο, καθώς και του χρόνου παραγωγής του, σε σχέση με τις πρωιμότερες τεχνικές. Το γεγονός αυτό προκάλεσε τη μείωση της τιμής των προϊόντων, λόγω του πληθωρισμού που δημιουργήσε η υπερπροσφορά, και της συνακόλουθης έκπτωσης της αξίας των γυάλινων αντικειμένων στο σύστημα οικονομικών και αισθητικών αξιών της ρωμαϊκής κοινωνίας. Ταυτόχρονα όμως, η χρήση του γυαλιού γνώρισε μεγάλη διάδοση, καλύπτοντας και τις πιο απομακρυσμένες ή υποβαθμισμένες επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας αλλά και πέρα από αυτήν. Επεκτάθηκε επίσης σε πολύ ευρύτερα κοινωνικά στρώματα και αξιοποιήθηκε σε νέες χρήσεις.

Αρχαιολογικά ευρήματα από την Ιερουσαλήμ έδειξαν ότι η ανακάλυψη αυτής της ιδιότητας του γυαλιού, να μπορεί δηλαδή να υποστεί εμφύσηση, συνέβη κάπου στη συροπαλαιστική περιοχή, όπου υπήρχε μακροαίωνα παράδοση στην υαλουργία, στο α' μισό του 1ου αι. π.Χ.². Ο τρόπος που κατ' αρχήν επινοήθηκε,

¹ Δ. Γκατιάδου, *Μακεδονική υαλουργία του 4ου αι. π.Χ. Το άχρωμο γυαλί* (αδημ. διδ. διατρ.), Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2004, σ. 61. R. Lierke, With "Trial and Error" through Ancient Glass Technology, στο: Γ. Κόρδας (επιμ.), *Hyalos, Vitrum, Glass, 1st International Con-*

ference, Rhodes, 1-4 April 2001, Αθήνα 2001, σ. 181-186, ιδίως σ. 183, εικ. 10.

² Y. Israeli, The Invention of Blowing, στο: M. Newby - K. Painter (επιμ.), *Roman Glass. Two Centuries of Art and Invention*, London 1991, σ. 46-55, ιδίως σ. 53.

Εικ. 1. Γυάλινα πτηνόμορφα αγγεία. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

ενδεχομένως μετά από παρατηρήσεις και πειραματισμούς κατά την παραγωγή ψήφων³, αφορούσε στην κατασκευή γυάλινων σωληνίσκων από κομμάτια επίπεδου γυαλιού που τυλίγονταν σε ρολό και με αναθέρμανση λειάνονταν. Το ένα άκρο του σωληνίσκου, αφού θερμαινόταν, σφραγιζόταν και στη συνέχεια φυσούσαν στο ανοιχτό του άκρο διευρύνοντάς τον και σχηματίζοντας ένα απλό φιαλίδιο. Αφού αποκοπτόταν το σχηματισμένο αγγείο

από τον υπόλοιπο σωληνίσκο, διαμορφωνόταν το χείλος του⁴. Η τεχνική εξελίχθηκε επίσης με το να πάψουν να φυσούν απευθείας στην άκρη του γυάλινου σωλήνα και να αρχίσουν να χρησιμοποιούν μια – πλήρη αρχικά, μετάλλινη αργότερα – κούφια ράβδο γνωστή ως «ναλουργική κάνη»⁵.

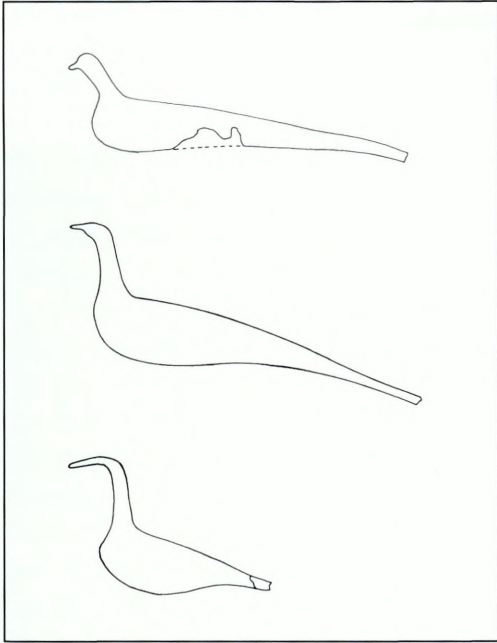
Η αρχική εφεύρεση χρειάστηκε περίπου έναν αιώνα για να τελειοποιηθεί. Γύρω στα μέσα του 1ου αι. μ.Χ., η ελεύθερη εμφύσηση άρ-

³ E.M. Stern, *The Glass Banausoi of Sidon and Rome*, Florence 2004, σ. 87.

⁴ Israeli, ό.π., σ. 54.

⁵ E.M. Stern, *Roman Glassblowing in a Cultural Context*, *AJA* 103, 3 (1999), σ. 441-484, ιδίως σ. 446-447. Θεωρείται ότι γύρω στο 70 μ.Χ. διαδόθηκε η χρήση της

σιδερένιας κάνης. Σύμφωνα με έμμεσες μαρτυρίες, οι κάνες πρέπει να είχαν εσωτερική διάμετρο γύρω στο 0,5 εκ., εξωτερική 1,5-2 εκ., ενώ το μήκος τους γύρω στο 1 μ., κρίνοντας από τις αντίστοιχες σε χρήση σε παραδοσιακά ναλουργεία της Ανατολικής Μεσογείου.

Εικ. 2. Οι τρεις τύποι των πτηνόμορφων αγγείων.

χισε να διαδίδεται σε ολόκληρη τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Αρχικά, εργαστήρια φαίνεται ότι υπήρχαν, εκτός της γενέτειρας συροπαλαιστινιακής περιοχής, μόνο στην Ιταλία (Μιλάνο, Ακυλχία, Καμπανία), την Ελβετία (κοιλιάδα του Ticino) και τη Δαλματία⁶. Η περίοδος διάδοσης της τεχνικής συνέπεσε με την περίοδο διακυβέρνησης του Αυγούστου, την πολιτική ηρεμία που επέφερε και την οικονομική άνθηση που υποβοηθήθηκε από αυτήν. Λόγω αυτών των συνθηκών, κατέστη δυνατή η εύκολη και ταχεία επικοινωνία μεταξύ των διαφόρων επαρχιών. Η οικονομική έκρηξη που γνώρισε

η Ιταλία προσεέλκυσε μεταπράτες και τεχνίτες από ολόκληρη την αυτοκρατορία και ιδίως από τις ανατολικές επαρχίες. Η ποιότητα και η ποσότητα πρώιμων φουσητών αγγείων που σώζονται στη Δύση, σε αντίθεση με τη σχετική ένδεια ευρημάτων των ανατολικών επαρχιών, υποστηρίζει την υπόθεση αυτή. Η εμφύσηση τελειοποιήθηκε στην Ιταλία και ιδίως στη Ρώμη, όπου μετεγκαταστάθηκαν για οικονομικούς λόγους υαλουργοί από την Ανατολή, κυρίως Σιδώνιοι, όπως μαρτυρούν και οι ιστορικές πηγές⁷.

Η μεγάλη ελευθερία χειρισμών, που προσέφερε στους υαλουργούς η ελεύθερη εμφύσηση, τους επέτρεψε να προχωρήσουν στη δημιουργία αγγείων σε ποικίλα σχήματα, αλλά και να μιμηθούν μορφές έμβιων όντων, όπως τα πτηνά που εξετάζονται στο παρόν.

Τα αγγεία της ομάδας αυτής αποδίδουν πλαστικά τη μορφή μικρού πτηνού με επιμήκη κωνική ουρά, πιθανώς περιστεριού, σχήμα που είχε χρησιμοποιηθεί, ήδη από την κλασική αρχαιότητα, για την κατασκευή πλαστικών μυροδοχείων, καθώς συνδεόταν με την Αφροδίτη και τη γυναικεία καλλονή. Διακρίνονται τρεις υποκατηγορίες ανάλογα με τη διαμόρφωση του ράμφους: α) αυτά που έχουν σφαιρικό κεφάλι με πολύ μικρό ράμφος, β) αυτά που έχουν ωοειδές κεφάλι και μακρύ ράμφος, και γ) αυτά των οποίων το κεφάλι και το ράμφος είναι αδιαμόρφωτα και αποδίδονται με κάμψη του σωληνοειδούς λαϊμού.

Ο τρόπος κατασκευής των αγγείων παραμέ-

⁶ Όπ., σ. 443

⁷ Στράβ. XVI, 758. Βλ. M.L. Trowbridge, *Philological Studies in Ancient Glass*, University of Illinois Studies in

Language and Literature, τ. 13, αρθ. 3-4, Urbana, Illinois 1930, σ. 55, σημ. 13.

νει ασαφής. Γενικά, είναι προφανές ότι κατασκευάζονταν με ελεύθερη εμφύσηση μάζας γυαλιού, χωρίς όμως να είναι γνωστό το αρχικό της σχήμα. Η συνήθης διαδικασία ελεύθερης εμφύσησης γινόταν με λήψη μάζας γυαλιού με τη βοήθεια κήνης, εμφύσηση και δημιουργία φούσκας που στη συνέχεια με περαιτέρω χειρισμούς της, ενόσω διατηρείτο θερμή και εύκαμπτη, μορφοποιείτο αποκτώντας το τελικό επιθυμητό σχήμα. Φαίνεται όμως πολύ πιθανό τα πτηνόμορφα αγγεία να κατασκευάζονταν με τη θέρμανση και τη μορφοποίηση γυαλίνου σωλήνα με τη βοήθεια φλόγιστρου, αποτελώντας επιβίωση της αρχικής μεθόδου εμφύσησης. Ακόμη, τα αγγεία αυτά έχουν την ιδιαιτερότητα να αποτελούν μία από τις πρώτες γνωστές μορφές συσκευασίας, που εξ αρχής ήταν κατασκευασμένες για μία χρήση. Δηλαδή, η απόληξη της ουράς παρέμενε ανοικτή κατά την ολοκλήρωση της κατασκευής του αγγείου και μόνον αφού γέμιζε το αγγείο με το περιεχόμενό του σφραγιζόταν με τοπική αναθέρμανση η ουρά, την οποία έπρεπε να σπάσει ο καταναλωτής προκειμένου να το χρησιμοποιήσει.

Ως προς το περιεχόμενο των αγγείων αυτών, λόγω του κλειστού σχήματός τους ή της

ίδιας της υφής του, έχουν σωθεί κάποια στοιχεία. Το περιεχόμενό τους ταυτίζεται με αυτό των απλών σφαιρικών γυάλινων μυροδοχείων με κοντό λαιμό, που συχνά αποκαλύπτονται δίπλα τους⁸. Χημικές έρευνες που έγιναν έδειξαν ότι πρόκειται για μείγμα κόκκινης ώχρας, γύψου και χαλαζία και θεωρείται ότι πρόκειται για καλλυντική ουσία. Σε ένα μόνον ακέραιο αγγείο σώζεται υγρό που έχει αναγνωριστεί ως άρωμα, μάλλον ροδόνερο⁹, και το οποίο κατά πάσα πιθανότητα είχε τοποθετηθεί όταν επανασφραγίστηκε το αγγείο, μάλλον κατά τον προηγούμενο αιώνα¹⁰.

Στο περιεχόμενο τεσσάρων αγγείων από τη Θεσσαλονίκη έγινε χημική ανάλυση. Μακροσκοπικά το περιεχόμενο διακρίνεται με βάση την απόχρωσή του σε τρεις ομάδες: γαλάζιου, κόκκινου και ροζ χρώματος. Από τη χημική ανάλυση προέκυψε ότι η γαλαζωπή σκόνη ταυτίζεται με το αιγυπτιακό μπλε, η κόκκινη με αιματίτη, δηλαδή κόκκινη ώχρα, ενώ η ροζ σκόνη ταυτίστηκε με την οργανική βαφή ριζάρι, ως στερεωτικό της οποίας χρησιμοποιήθηκε άλας του αργιλίου. Όλα τα δείγματα περιείχαν επίσης χαλαζία και ασβεστίτη, που πιθανώς προέρχονται από το κοινό χώμα και δεν αποτελούσαν συστατικό του ψιμυθίου¹¹.

⁸ Cl. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen - Djakarta 1957, σ. 26. J. Carington-Smith, A Roman Chamber Tomb on the South-East Slopes of Monasteriaki Kephala, Knossos, *BSA* 77 (1982), σ. 255-293, ιδίως σ. 293. D. Whitehouse, *Roman Glass in the Coming Museum of Glass*, 1, Corning, NY 1997, σ. 121.

⁹ Πρόκειται για αγγείο που βρέθηκε στο Rovasenna της Ιταλίας και το οποίο φυλάσσεται στο Museo di Antichità στο Τορίνο. Βλ. C. Carducci, *Arte romana in Piemonte*, Torino 1968, σ. 76, σύμφωνα με τον Whitehouse, *ό.π.*, σ. 121.

¹⁰ Προσωπική παρατήρηση μετ' από επιτόπιο έλεγχο του αγγείου.

¹¹ Οι χημικές αναλύσεις και η ταυτοποίηση των ουσιών έγινε από τη χημικό του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης Ερ. Μήτρου στο εργαστήριο Ορυκτολογίας της Σχολής Θετικών Επιστημών του ΑΠΘ και χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της περίθλασης ακτίνων -X (XRD). Ευχαριστώ τη συνάδελφο Μ. Τσιμπίδου, η οποία μου επέτρεψε τη μελέτη των ευρημάτων των ανασκαφών της και τη λήψη δειγμάτων από αυτά, προκειμένου να γίνουν οι χημικές αναλύσεις.

Στη Θεσσαλονίκη είχαν ανακαλυφθεί μέχρι πρόσφατα τουλάχιστον 40 παραδείγματα, ενώ και σε νεότερες ανασκαφές συνεχώς αποκαλύπτονται περισσότερα. Ο κύριος όγκος των ευρημάτων προέρχεται από ταφές του ανατολικού νεκροταφείου της πόλης (οικόπεδο Εταιρείας Υδάτων κοντά στο Δημοτικό νοσοκομείο «Άγιος Δημήτριος»¹², νεκροταφείο Ευαγγελίστριας, περιοχή Λυσοιατρείου¹³, οικόπεδο στη συμβολή των οδών Εγνατίας και Κ. Μελενίκου¹⁴, οικόπεδο Νάσπου στην οδό Φιλικής Εταιρείας¹⁵, οικόπεδο Δ. Μαργαρίτη στην οδό Φιλικής Εταιρείας¹⁶, Επέκταση Μακεδονικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης¹⁷, νότιο οικόπεδο ΔΕΘ¹⁸, βασιλικής οδού 3ης Σεπτεμβρίου¹⁹), ενώ δεν είναι άγνωστα και στο δυτικό νεκροταφείο (Κλινικές Κτηνιατρικής Σχολής στην οδό Γιαννιτσών²⁰). Τα αγγεία αυτά είναι κατα-

σκευασμένα από λεπτό γυαλί, συνήθως άχρωμο, με γαλαζωπή ή πρασινωπή απόχρωση, ή σκούρο μπλε. Το μήκος τους φθάνει τα 25 εκ., ενώ συχνά κυμαίνεται γύρω στα 18 εκ. Το μέγιστο ύψος τους δεν ξεπερνά τα 12 εκ., ενώ συνήθως κυμαίνεται γύρω στα 8 εκ. Σε αρκετές περιπτώσεις δύο ή και περισσότερα πτηνόμορφα αγγεία χρησιμοποιούνταν για την κτέριση της ίδιας γυναικείας ταφής, συχνά μάλιστα συνδυασμένα από σφαιρικά γυάλινα μυροδοχεία που, κρίνοντας από τα ευρήματα, περιείχαν παρόμοιες ουσίες και παράγονταν στα ίδια εργαστήρια με αυτά.

Τα ευρήματα από τη Θεσσαλονίκη, τουλάχιστον για όσα είναι γνωστά τα συνενεργήματά τους, χρονολογούνται στον 1ο αι. μ.Χ. Μεταξύ των τριών υποκατηγοριών δεν φαίνεται να υπάρχει χρονολογική διαφορά²¹, καθώς πα-

¹² Ch. Avezou - Ch. Picard, La nécropole de Thessalonique, *Mélanges d'archéologie et d'histoire* XXXII (1912), σ. 337-361, ιδίως σ. 346.

¹³ Για την ανασκαφή, βλ. Ε. Πελεκανίδου, *ΑΔ* 47 (1992), Χρονικά, σ. 439-440· η ίδια, Νέα ευρήματα στο ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 373-387· η ίδια, *ΑΔ* 49 (1994), Χρονικά, σ. 526-529, πίν. 158-159· η ίδια, *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά, σ. 534-535, πίν. 165.

¹⁴ Για την ανασκαφή, βλ. Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 25 (1970), Χρονικά, σ. 352, και ο ίδιος, Χρονικά αρχαιολογικά 1968-1970, *Μακεδονικά* ΙΔ' (1974), σ. 212-381, ιδίως σ. 376.

¹⁵ Για την ανασκαφή, βλ. Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 23 (1968), Χρονικά, σ. 332-334, πίν. 273β,ε, 279α-γ, ιδίως πίν. 273β και ο ίδιος, *Μακεδονικά*, ό.π., σ. 330.

¹⁶ Για την ανασκαφή, βλ. Ο. Αλεξανδρή, *ΑΔ* 29 (1973-1974), Χρονικά, σ. 673-674, πίν. 486α-β. Οι σχετικές πληροφορίες εν μέρει προέρχονται από το αρχείο της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ.

¹⁷ Για την ανασκαφή, βλ. Μ. Τσιμπάδου-Αυλωνίτη - Στ. Γκαλινίκη - Κ. Αναγνωστοπούλου, ΔΕΘ και αρχαιότητες: μια σχέση με παρελθόν και μέλλον. Η ανασκαφική έρευνα στο χώρο επέκτασης του Μακεδονικού Μου-

σείου Σύγχρονης Τέχνης (ΜΜΣΤ), *ΑΕΜΘ* 15 (2001), σ. 215-228.

¹⁸ Για την ανασκαφή, βλ. Ντ. Κουσουλάκου, Ανασκαφή ανατολικού νεκροταφείου Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 311-314, 317-319, ιδίως εικ. 2α, β στη σ. 317.

¹⁹ Για την ανασκαφή, βλ. Ε. Μαρκή, Το σταυρικό μαρτύριο και οι χριστιανικοί τάφοι της οδού Γ' Σεπτεμβρίου στη Θεσσαλονίκη, *ΑΕ* 1981, σ. 53-69, πίν. Α'-ΙΔ' και Δ. Μακροπούλου, Ο παλαιοχριστιανικός ναός έξω από τα ανατολικά τείχη της Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* ΚΓ' (1983), σ. 25-46, πίν. 1-12.

²⁰ Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 24 (1969), Χρονικά, σ. 300, πίν. 309δ-ε, 311, 312α. Ο ίδιος, *Μακεδονικά*, ό.π. (υποσημ. 14), σ. 329, 377-378, πίν. 80-84.

²¹ Πτηνόμορφα αγγεία και μάλιστα πολύ κοντινά σε αυτά της τρίτης υποκατηγορίας (αδιαμόρφωτης κεφαλής) κατασκευάζονταν στις δυτικές επαρχίες της αυτοκρατορίας πολύ αργότερα και χρονολογούνται ανασκαφικά στα τέλη του 3ου και στο α' μισό του 4ου αι. μ.Χ. Βλ. V. Arveiller-Dulong - J. Arveiller, *Le verre d'époque romaine au Musée archéologique de Strasbourg*, Paris 1985, σ. 141-142, αριθ. 306-308, εικ. 306-308, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

ραδείγματά τους έχουν αποκαλυφθεί μαζί στους ίδιους ή σε παρακείμενους σύγχρονους τάφους.

Τα αγγεία ανήκουν σε γνωστό τύπο μυροδοχείου, που απαντά κυρίως στη δυτική Ευρώπη²². Πολύ μεγάλος αριθμός ευρημάτων προέρχεται από τα νεκροταφεία του ελβετικού καντονιού Ticino²³ και της Avenches κοντά στη Λωζάννη²⁴. Επίσης, υπάρχουν ευρήματα από τη Γερμανία²⁵, την Ολλανδία²⁶, τη βόρεια Ιταλία²⁷, την Πομπηία και το Herculaneum²⁸, την Πάτρα²⁹, το Ηράκλειο Κρήτης³⁰ και τη Μοναστηριακή Κεφάλα Κνωσού³¹. Ο τύπος παραγωγής των πτηνόμορφων μυρο-

δοχείων έχει προσδιοριστεί, χάρη σε ανασκαφικά ευρήματα, στην περιοχή του ελβετικού Ticino³², καθώς και σε εργαστήριο στην Avenches κοντά στη Λωζάννη³³. Ο χρόνος παραγωγής τους και η περίοδος χρήσης τους ορίζεται μεταξύ του 10-30 και του 125 μ.Χ.³⁴.

Σε καμία άλλη θέση, εκτός του ελβετικού και βορειοϊταλικού χώρου, δεν έχει εντοπιστεί τόσο μεγάλη συγκέντρωση πτηνόμορφων αγγείων όσο στη Θεσσαλονίκη. Η ανεύρεσή τους στις ανασκαφές της πόλης, σε συνδυασμό με το μεγάλο αριθμό μικρών σφαιρικών μυροδοχείων³⁵ που τα συνοδεύουν και τα οποία είναι προϊόντα των ίδιων εργαστηρίων, συνδέεται με

²² Isings, ό.π. (υποσημ. 8), τύπος 11, σ. 27.

²³ R. Carazzetti - S. Biaggio-Simona, *Vetri romani del Cantone Ticino*, Κατάλογος έκθεσης, Museo Civico e Archeologico Castello Visconteo, 2-9/13-11-1988, Locarno 1988, σ. 80-81. Επίσης, S. Biaggio-Simona, *I vetri romani provenienti dalle terre dell'attuale cantone Ticino*, Locarno 1991, 1, σ. 125-129, όπου συγκεντρώνονται όλα τα ανασκαφικά χρονολογικά στοιχεία τα οποία τοποθετούν τα πτηνόμορφα μυροδοχεία μεταξύ του 10-30 και του 125 μ.Χ.

²⁴ Biaggio Simona, ό.π.

²⁵ F. Fremersdorf, *Römisches geformtes Glas in Köln (Die Denkmäler des römischen Köln, VI)*, Köln 1961, σ. 19, πίν. 1-2, τέσσερα αγγεία από την Κολωνία. Αναφέρεται επίσης στη σ. 19 και σε ένα αγγείο από το Krefeld-Geller. Χρονολογούνται στον 1ο αι. μ.Χ. με βάση τα γνωστά παράλληλά τους. K. Goether-Polaschek, *Katalog der Römischen Gläser des Rheinischen Landesmuseums Trier, Trierer Grabungen und Forschungen IX*, Mainz am Rhein 1977, τύπος 157, σ. 257, αριθ. 1527-1529, εικ. 79-80, ευρήματα από τους Τρεβήρους χρονολογούμενα ανασκαφικά περί τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ.

²⁶ Isings ό.π. (υποσημ. 8), σ. 27, από το νεκροταφείο του Nijmegen που χρονολογείται περί το 30-70 μ.Χ.

²⁷ M.C. Calvi, *I vetri romani del Museo di Aquileia*, Aquileia 1968, πίν. 18/2, ευρήματα από την Ακυληία χρονολογούμενα στον 1ο αι. μ.Χ., λόγω των διεθνών παραλλήλων του.

²⁸ L.A. Scatozza-Höricht, *I vetri di Ercolano*, Roma

1986, σ. 53-54, αριθ. 106.

²⁹ Λ. Κολώνας, Τα γυάλινα αγγεία της Πάτρας, στο: Π. Θέμελης (επιμ.), *Το γυαλί από την αρχαιότητα έως σήμερα, Β' Συνέδριο Μαργαριτών Μυλοποτάμων Ρεθύμνης Κρήτης, Μαργαρίτες Μυλοποτάμων*, 26-28 Σεπτεμβρίου 1997, Αθήνα 2002, σ. 109-134, ιδίως αριθ. 8, σ. 112-113, χρονολογούμενο, πιθανώς, με βάση τα παράλληλά του στον 1ο αι. μ.Χ.

³⁰ Στ. Αλεξίου, *ΑΔ 21* (1966), Χρονικά, σ. 408, πίν. 437δ, χρονολογημένα ανασκαφικά στον όψιμο 1ο - αρχές 2ου αι. μ.Χ.

³¹ Carington-Smith, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 272, εικ. 4/12-14, 16, πίν. 36c-e, ευρήματα χρονολογημένα ανασκαφικά από το α' τέταρτο του 1ου αιώνα έως το 70 μ.Χ.

³² Biaggio Simona, ό.π. (υποσημ. 23).

³³ J. Morel - H. Amrein et al., Un atelier de verrier du milieu du 1er siècle apr. J.C. à Avenches, *Archéologie Suisse* 15 (1992), σ. 9-17, ιδίως σ. 9-10. Το εργαστήριο δραστηριοποιείτο, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, μεταξύ του 40-70 μ.Χ.

³⁴ Biaggio-Simona, ό.π., όπου συγκεντρώνονται όλα τα ανασκαφικά χρονολογικά στοιχεία.

³⁵ Από τους ίδιους τάφους με τα πτηνόμορφα αγγεία διατηρούνται θραύσματα τουλάχιστον 28 σφαιρικών γυάλινων αγγείων με πολύ βραχύ λαιμό, του τύπου Isings, αριθ. 10, βλ. Isings, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 25-26.

τις ανεπτυγμένες εμπορικές σχέσεις της πόλης με την ιταλική χερσόνησο. Η Θεσσαλονίκη με το λιμάνι της και το εμπόριο που ανθούσε εκεί αποτελούσε σημαντικό πόλο έλξης εμπορών διαφόρων εθνικοτήτων κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους³⁶. Επιγραφική μαρτυρία χρονολογεί με ακρίβεια τη γνωστή και από άλλες επιγραφές³⁷ παρουσία σημαντικού αριθμού ιταλών μεταναστών, κυρίως εμπόρων, που ήταν οργανωμένοι σε σώμα με κοινά εμπορικά

συμφέροντα, ήδη από τα χρόνια του Αυγούστου³⁸. Στις εμπορικές δραστηριότητες αυτών των *συμπραγματευομένων* Ιταλών ή και στη διάθεση των γυναικών τους να συνεχίσουν να καλλωπίζονται με τρόπους και προϊόντα της πατρίδας τους, θα πρέπει να αποδοθεί η παρουσία στη Θεσσαλονίκη τόσο μεγάλου αριθμού προϊόντων βορειοϊταλικών υαλουργικών εργαστηρίων.

³⁶ Είναι γνωστές οι κοινότητες ρωμαίων *συμπραγματευομένων* (βλ. Α. Ριζάκης, Η κοινότητα των «συμπραγματευομένων Ρωμαίων» της Θεσσαλονίκης και η ρωμαϊκή οικονομική διεύθυνση στη Μακεδονία, *Αρχαία Μακεδονία* IV, 1983, σ. 511-521 και Γ. Βελένης, Συμπραγματευόμενοι Ρωμαίοι σε μια νέα επιγραφή της Θεσσαλονίκης, *Τεχμήρια* 2 (1996), σ. 8-15), Εβραίων (βλ. P.M. Nigdelis, Synagoge(n) und Gemeinde der Juden in Thessaloniki: Fragen aufgrund einer jüdischen Grabinschrift der Kaiserzeit, *ZPE* 102 (1994), σ. 297-306) και άλλων ξένων (βλ. L. Robert, Les inscriptions de Thessalonique, *Revue de*

philologie, de littérature et d'histoire anciennes 48 (1974), σ. 242-243), κυρίως από τη Μικρά Ασία στη Θεσσαλονίκη (βλ. Η.Κ. Σβέρκος, Η Θεσσαλονίκη υπό την κυριαρχία των Ρωμαίων, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 4 (2001), σ. 91-102, ιδίως σ. 99 σημ. 23).

³⁷ Ch. Edson, *IG X, 2.1, Inscriptiones Thessalonicae et viciniae*, Berlin 1972, αριθ. 32-33. Ριζάκης, ό.π., σ. 511-524, επιγραφές που χρονολογούνται γενικά στον 1ο αι. μ.Χ.

³⁸ Βελένης, ό.π., σ. 9.

GLASS VASES IN THE SHAPE OF BIRDS

ANASTASIOS ANTONARAS

Glass vases in the shape of birds are a type of unguentarium that was quite common in Thessaloniki in the 1st c. AD. Forty examples have been found to date, which may be divided into three sub-groups, contemporary with each other: ones with a small beak, ones with a long beak, and ones in which the head and beak are unformed and rendered schematically by a curve in the tubular neck.

The content may be divided on the basis of the colour into three groups: blue, red and pink. Chemical analysis has revealed that the blue powder is to be identified with Egyptian blue, the red with haematite, that is red ochre, and the pink powder has been identified with the organic dye madder, to consolidate which aluminium mordant was used.

The unusually large number of vases outside

Switzerland and North Italy, which is regarded as the place in which they were manufactured, combined with the large number of small globular unguentaria that accompanied them, which are the product of the same workshops, is associated with the well-developed commercial relations between Thessaloniki and the Italian peninsula and the presence there as early as the time of Augustus of a significant number of Italian migrants, mainly merchants, organised in a guild with common commercial interests. The existence in Thessaloniki of so large a number of products from North Italian workshops is to be attributed to the commercial activities of these Italian *negotiatores*, or to the desire of their womenfolk to continue to adorn themselves in the manner and with the products of their native land.

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΤΑΦΟΥΣ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΜΑΓΙΣΤΡΩΝ ΤΟΥ ΤΑΓΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΤΩΝ ΙΠΠΙΟΤΩΝ ΣΤΗ ΡΟΔΟ

ANNA-MARIA ΚΑΣΔΑΓΛΗ

Στη μνήμη του Θ. Αρχοντόπουλου

Το 1998, εμφανίστηκε στη διεθνή βιβλιογραφία η πιο πλήρης παρουσίαση όσων γνώριζαν μέχρι σήμερα οι μελετητές σχετικά με τους τάφους των μεγάλων μαγίστρων της Ρόδου¹. Από τους δεκαεννέα μεγάλους μαγίστρους που κυβέρνησαν τη Ρόδο, πέθαναν και ενταφιάστηκαν στο νησί οι δεκατέσσερις. Πρόκειται για τους Hélon de Villeneuve (1319-1346), Déodat de Gozon (1346-1353), Pierre de Corneillan (1353-1355), Roger de Pins (1355-1365), Robert de Juilly (ή Juillac, 1374-1377), Philibert de Naillac (1396-1421), Antoni Fluvian (1421-1437), Jean de Lastic (1437-1454), Jacques de Milly (1454-1461), Giovanni Battista degli Orsini (1467-1476), Pierre d'Aubusson (1476-1503), Émery d'Amboise (1503-1512), Guy de Blanchefort (1512-1513) και Fabrizio del Carretto (1513-1521).

Από τους υπόλοιπους ο Foulques de Villaret (1309-1319) πέθανε και ενταφιάστηκε, 8 χρόνια μετά την καθαίρεσή του, στο Montpellier της Γαλλίας, στο ναό των Ναϊτών που σήμερα δεν υπάρχει. Ο Raymond Bérenger (1365-1374) πέθανε στην Κύπρο και λέγεται ότι ετάφη στο ναό του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή στη Λευκωσία· όμως ο τάφος του δεν σώζεται. Ο

Juan Fernandez de Heredia (1377-1396) πέθανε στην Αβινιόν και ενταφιάστηκε στο ναό της Παναγίας στην πόλη Caspe της Αραγώνας, όπου ο τάφος του καταστράφηκε κατά τον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο². Ο Pere Ramon Zacosta (1461-1467) πέθανε στη Ρώμη και ενταφιάστηκε στο ναό του Αγίου Πέτρου. Το 1610 επιτύμβια πλάκα και οστά μεταφέρθηκαν στα υπόγεια του Βατικανού και σήμερα δεν γνωρίζουμε πού ακριβώς βρίσκονται. Ο τελευταίος μεγάλος μάγιστρος της Ρόδου, ο Philippe Villiers de l'Isle-Adam, παρέδωσε το νησί στους Οθωμανούς Τούρκους την πρωτοχρονιά του 1523 και τελικά πέθανε το 1534 και ετάφη στη Μάλτα, που φιλοξένησε το Τάγμα για τους επόμενους τρεις αιώνες.

Οι μεγάλοι μάγιστροι που πέθαναν στη Ρόδο ενταφιάστηκαν όλοι στον Άγιο Ιωάννη των Ιπποτών, καθολικό του Τάγματος. Ο ναός αυτός καταστράφηκε σε βιβλικών διαστάσεων καταστροφή όταν, με το πρωτοβρόχι του 1856, κεραυνός έπληξε το μινωρέ που είχε προστεθεί στο ανεξάρτητο κωδωνοστάσιο του ναού όταν οι Οθωμανοί κατακτητές τον μετέτρεψαν σε τζαμί³. Η καταστροφή, που είχε εκατοντάδες θύματα, προήλθε από την έκρηξη πυρίτι-

¹ J.-B. de Vaire, *Les tombeaux des Grands Maîtres des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem à Rhodes*, Fondation Eugène Piot, Monuments et Mémoires publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 76, Vendôme 1998.

² Σώζονται φωτογραφίες. Ό.π., εικ. 16-19.

³ Δεν ήταν η πρώτη φορά που ο μινωρές του αλλοτινού χριστιανικού ναού είχε πληγεί από κεραυνό. F.W. Hasluck, *Χριστιανισμός και Ισλάμ την εποχή των σουλτάνων*, Α', Αθήνα 2004, σ. 93, από μαρτυρία του V. Stochove, που δημοσίευσε ταξιδιωτικές εντυπώσεις το 1662.

δας αποθηκευμένης στο υπόγειο του κωδωνοστασίου επί Τουρκοκρατίας⁴. Διασώθηκαν λείψανα μόνον από τα θεμέλια του ναού ενώ στη θέση του ανεξάρτητου κωδωνοστασίου, που μάλλον ήταν βυζαντινός πύργος από τη δυτική οχύρωση της βυζαντινής κάτω πόλης, δημιουργήθηκε κρατήρας που αργότερα επιχώθηκε. Την κατάχωση των υπόλοιπων ερειπίων του ναού ακολούθησε, στα τέλη του 19ου αιώνα, η ανέγερση στο χώρο του νεότερου Οθωμανικού Σχολείου (αργότερα 13ου Δημοτικού Σχολείου), κτιρίου νεοκλασικού ρυθμού.

Ανασκαφές στην περιοχή του καθολικού των Ιωαννιτών έγιναν επί Ιταλοκρατίας από τον P. Lojaco⁵ και, πιο πρόσφατα, από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, από το 1988 και εξής⁶. Διαπιστώθηκε ότι, μετά την καταστροφή του ναού και πριν από την κατάχωση των ερειπίων, είχε γίνει συστηματική λιθολόγηση του δαπέδου, που ήταν στρωμένο με μαρμα-

ρόπετρες, αρκετές από τις οποίες πρέπει να ήταν επιτύμβιες πλάκες αξιωματούχων του Τάγματος. Έτσι εξηγείται και η εύρεση της επιτύμβιας επιγραφής του τάφου του μεγάλου μαγίστρου Carretto από τον ιταλό Amedeo Maiuri στην περιοχή του Καταλύματος της Ωβέρνης⁷. Βέβαια, η αφαίρεση τμημάτων ή και ολόκληρων ταφικών μνημείων από το εσωτερικό του ναού πρέπει να είχε ξεκινήσει πολύ νωρίτερα, μια και απεικόνιση της σαρκοφάγου του μεγάλου μαγίστρου Robert de Juilly, που είχε μετατραπεί σε οθωμανική κρήνη έξω από τζαμί⁸, περιλαμβάνει στο λεύκωμα του ο βέλγος περιηγητής Rottiers, που επισκέφθηκε τη Ρόδο το 1826. Σε κρήνη είχε επίσης μετατραπεί και η σαρκοφάγος του μεγάλου μαγίστρου Corneillan, που εντόπισε τελικά στο «Κονάκι»⁹ ο G. Sommi Picenardi¹⁰ και μεταφέρθηκε επί Ιταλοκρατίας στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ρόδου¹¹.

⁴ Ότι η πυρίτιδα που εξεργάγη ήταν αυτή που υποτίθεται ότι είχε κρήνει ο «προδότης» Andrea d'Amaral κατά την πολιορκία του 1522 για να διευκολύνει τους Τούρκους είναι μάλλον μύθευμα – μαύρη πυρίτιδα του 1522 θα ήταν δύσκολο να αναφλεγεί μετά από τρεις αιώνες αποθήκευσης στα υγρά υπόγεια της Ρόδου. Η αποθήκευση της πυρίτιδας που προκάλεσε την καταστροφή χρονολογείται στο 19ο αιώνα. Για τη διατήρηση πυρίτιδαποθήκης στο χώρο ευθύνονταν οι τοπικές αρχές, οι οποίες είχαν για καιρό αγνοήσει τον ελλοχεύοντα κίνδυνο, όπως μαρτυρεί ο σουηδός γιατρός Hedenborg που την εποχή εκείνη διέμενε στη Ρόδο. M. Gehlhoff-Βολανάκη, Ο σεισμός και η έκρηξη της πυρίτιδας στη Ρόδο το έτος 1856 κατά τον Hedenborg, *Ο Δρόμος* 13-14, Ρόδος, Δεκ. 1982, σ. 58-59. Ότι ο χώρος αποθήκευσης ήταν το υπόγειο του κωδωνοστασίου και δεν βρισκόταν κάτω από το δάπεδο του ναού αλλά στα νοτιοδυτικά του αποδείχθηκε από τις πρόσφατες ανασκαφές.

⁵ P. Lojaco, La chiesa Conventuale di San Giovanni dei Cavalieri in Rodi, *CIRh* VIII (1936), σ. 247-274.

⁶ ΑΔ 45 (1990), Χρονικά, σ. 511-514· 46 (1991), σ. 497-499· 47 (1992), σ. 670-671· 48 (1993), σ. 569-570· 49

(1994), σ. 815· 50 (1995), σ. 821-823.

⁷ Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου, μεγάλη αίθουσα ασθενών, αριθμός καταγραφής Φ38. Η απουσία φθοράς από χρήση σε δάπεδο της επιγραφής οφείλεται στην επίσρωση του ναού με χαλιά, όταν μετατράπηκε σε μουσουλμανικό τέμενος. Colonel Rottiers, *Description des monuments de Rhodes*, Bruxelles 1830, σ. 298-299. Για την εύρεση, βλ. Lojaco, ό.π., σ. 268.

⁸ Το παλιό μοναστήρι των Φραγκισκανών, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Jehan Thénaud, που επισκέφθηκε τη Ρόδο το 1512. Ο ναός αυτός βρισκόταν δίπλα στην Παναγία της Νίκης, η ταύτιση της οποίας αμφισβητείται ακόμη – πρέπει όμως να βρισκόταν στην περιοχή της Οβριωνής, στο ανατολικότερο τμήμα της τειχιωμένης πόλης. A. Gabriel, *La cité de Rhodes II*, Paris 1923, σ. 163.

⁹ Το τουρκικό κυβερνείο στο Μαντράκι, που σήμερα δεν υπάρχει. Βρισκόταν περίπου στη θέση του σημερινού Ταχυδρομείου.

¹⁰ G. Sommi Picenardi, *Itinéraire d'un Chevalier de Saint-Jean de Jérusalem dans l'île de Rhodes*, Lille 1900, σ. 86.

¹¹ Και οι δύο αυτές σαρκοφάγοι ήταν αρχαία έργα σε δεύτερη χρήση.

Τριάντα περίπου χρόνια πριν από την καταστροφή του Αγίου Ιωάννη των Ιπποτών μπόρεσε να εισχωρήσει στο ναό – που ήταν τότε το μεγάλο τζαμί της Ρόδου – ο συνταγματάρχης Rottiers, που ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για τους ιπποτικούς τάφους στο εσωτερικό. Ανέφερε ότι από τους τάφους των μεγάλων μαγίστρων μόνον εκείνος του Carretto ήταν ανέπαφος, ενώ διακρίνονταν και οι θέσεις των ταφικών μνημείων των Aubusson και Amboise. Στο λεύκωμα που δημοσίευσε από το ταξίδι του στη Ρόδο απεικονίζονται εκείνος του Carretto ολόκληρος¹² και διακοσμητική λεπτομέρεια από την ταφική κόγχη του ενός από τους άλλους δύο μαγίστρους που αναφέρθηκαν¹³. Ο Rottiers είδε, επίσης, στο δάπεδο πολλές επιτύμβιες πλάκες με θυρεούς: «En examinant le pavé avec soin je remarquai sur plusieurs pierres sépulcrales, des armoiries, entre autres celles de Roger du Pin, de Philibert de Naillac, et d'autres qui me sont inconnues, sur lesquelles on voit trois lions...»¹⁴.

Έτσι, ίσως ελάχιστα θα γνωρίζαμε για τους τάφους των μεγάλων μαγίστρων στη Ρόδο, αν δεν είχε μεσολαβήσει η μόδα της εποχής για τη συλλογή αρχαιοτήτων. Το 1877, μετά από πολύμηνες διαπραγματεύσεις, ο τότε πρόξενος της Ιταλίας στη Ρόδο πούλησε στο Μουσείο του Cluny στο Παρίσι τμήματα από τα ταφικά μνημεία πέντε μεγάλων μαγίστρων της Ρόδου, που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο είχαν διασωθεί από την καταστροφή¹⁵. Τα κομμάτια αυτά ήταν τα εξής:

1. Τεμάχιο από τη σαρκοφάγο του μεγάλου μαγίστρου Gozon.

2. Το κάλυμμα της σαρκοφάγου του μεγάλου μαγίστρου Corneillan.

3. Η σαρκοφάγος του μεγάλου μαγίστρου Juilly.

4. Το κάλυμμα της σαρκοφάγου του μεγάλου μαγίστρου Milly.

5. Η σαρκοφάγος του μεγάλου μαγίστρου Orsini.

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται αβίαστα ότι οι μεγάλοι μάγιστροι ενταφιάζονταν συστηματικά σε σαρκοφάγους και ότι η περίπτωση του Carretto, ο τάφος του οποίου βρισκόταν κάτω από το δάπεδο του ναού, αποτελούσε εξαίρεση. Ο τάφος αυτός θεωρήθηκε μάλλον φτωχικός: «il quale non fu molto ricco; per le grandi, & eccessive spese, che durando il suo Magisterio fatte haveva...», εξηγεί και ο ιστορικός του Τάγματος Giacomo Bosio¹⁶. Σε σαρκοφάγο με ανάγλυφη τη μορφή του νεκρού στο κάλυμμα έθαψαν, άλλωστε, και τον Philippe Villiers de l'Isle-Adam στη Μάλτα¹⁷.

Στη δημοσίευση της αρχαιολογικής του έρευνας για το καθολικό των Ιωαννιτών, ο Lojacocono αναφέρει μόνον ένα ταφικό εύρημα άξιο λόγου, το αριστερό τμήμα επιγραφής κάποιας κυρίας που είχε πεθάνει το 1318¹⁸. Όμως δεν αποκλείεται να βρέθηκαν τότε και άλλα λείψανα από ταφικά μνημεία που ο ερευνητής δεν έκανε τον κόπο να περιγράψει. Είναι αδιαμφισβήτητο ότι τέτοια θραύσματα υπήρχαν ακόμη στα πέριξ, εφόσον η

¹² Rottiers, ό.π. (υποσημ. 7), Λεύκωμα, πίν. XLI.

¹³ Ό.π., πίν. LIII, 4.

¹⁴ Ό.π., σ. 301-302.

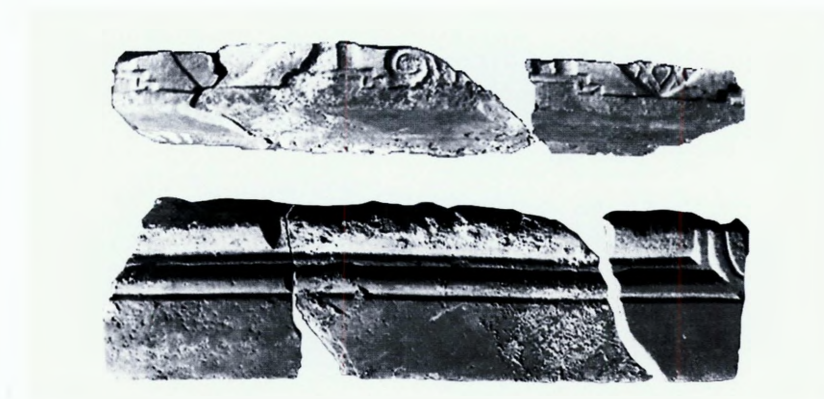
¹⁵ De Vaivre, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 75-86.

¹⁶ G. Bosio, *Dell'istoria della Sacra Religione et ill^{ma} Militia*

di S. Giovanni Gerosolimitano..., Roma 1629, τ. 2, σ. 623D.

¹⁷ Bosio, ό.π., 2η έκδοση, Napoli 1684, τ. 3, σ. 134B.

¹⁸ Μουσείο Ρόδου, αριθ. κατ. Φ120. Lojacocono, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 266. A. Luttrell, *The Town of Rhodes: 1306-1356*, Rhodes 2003, σ. 43 αριθ. 2 και σ. 95 σημ. 351.

Εικ. 1. Αριθ. κατ. Φ166α-γ.

πιο πρόσφατη έρευνα κατέγραψε τουλάχιστον 35¹⁹. Το πιο σημαντικό από τα θραύσματα αυτά, τμήμα καλύμματος σαρκοφάγου με ανάγλυφη τη μορφή του νεκρού, εκτίθεται σήμερα στην έκθεση για τη μεσαιωνική Ρόδο στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου και μάλλον αποτελεί μέρος του μνημείου του μεγάλου μαγίστρου Gozon²⁰. Όμως, η προσεκτική μελέτη των υπόλοιπων θραυσμάτων, αλλά και ο έλεγχος στις αποθήκες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και στους κήπους του Αρχαιολογικού Μουσείου, μπορούν να προσθέσουν μερικά ακόμη στοιχεία στις πληροφορίες που ήδη καταγράφονται στη βιβλιογραφία.

Πρόκειται για επτά θραύσματα, από τα οποία τα τρία προέρχονται από το ίδιο αρχιτεκτονικό μέλος, ενώ δύο άλλα επίσης συνα-

νίζουν. Υπάρχουν ακόμη δύο θραύσματα που ενδεχομένως περιλαμβάνονται στην κατηγορία των ταφικών μνημείων των μεγάλων μαγίστρων, για τα οποία τα τεκμήρια δεν επαρκούν ώστε να ταυτιστούν επακριβώς. Πιο συγκεκριμένα:

Αριθ. κατ. Φ166α-γ. Τρία επιμήκη θραύσματα μαρμάρινου εραλδικού ανάγλυφου μέλους εργασμένου από δύο πλευρές σε ορθή γωνία μεταξύ τους, συνολ. διαστ. 0,175 x [0,71] x 0,08 μ. (εικ. 1). Στην όψη διακρίνεται το κάτω μέρος από σειρά δίδυμων ημικιονίσκων σε διπλό σκαλοπάτι που δημιουργούν διάχωρα, σε ένα από τα οποία διασώζεται βάση θυρεού Villeneuve, ενώ σε ένα δεύτερο βάση θυρεού που μάλλον ήταν ο σταυρός του Τάγματος. Η κάτω πλευρά διατηρεί κυμάτιο

¹⁹ Αριθμοί καταγραφής Μουσείου Ρόδου: Φ107, Φ113, Φ114, Φ134, Φ137, Φ165, Φ166, Φ167, Φ168, Φ169, Φ170, Φ171, Φ172, Φ174, Φ175, Φ176α-β, Φ177, Φ179, Φ180α-β, Φ205, και αριθμοί ευρήματος ανασκαφικού ημερολογίου: ΑΕ249, ΑΕ251, ΑΕ252, ΑΕ253, ΑΕ254,

ΑΕ255, ΑΕ256, ΑΕ257, ΑΕ258, ΑΕ261, ΑΕ262, ΑΕ263, ΑΕ279, ΑΕ432, ΑΕ445, ΑΕ446, ΑΕ652. Δύο από τα ΑΕ μάλλον συμπίπτουν με τα Φ134 και Φ205. Ορισμένα από τα παραπάνω θραύσματα ενδεχομένως συνανήκουν.

²⁰ De Vaire, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 45 και εικ. 8.

στο μπροστινό τμήμα. Βρέθηκε στην ανασκαφή του καθολικού του Αγίου Ιωάννη, το 1995²¹.

Πρόκειται ίσως για τμήμα παραπέτου ή επιστυλίου από το ταφικό παρεκκλήσιο που ξέρουμε ότι είχε χτίσει ο ίδιος ο μεγάλος μάγιστρος για τον εαυτό του στον Άγιο Ιωάννη. Σύγκριση με το μνημείο του μεγάλου μαγίστρου Heredia στο Caspe εγείρει την υποψία ότι μπορεί να ανήκε σε μνημείο με υπερυψωμένη σαρκοφάγο, ίσως και στην ίδια τη σαρκοφάγο²². Τα τρία θραύσματα ανήκαν σε τεμάχιο του αρχικού αρχιτεκτονικού μέλους που, με τη λιθολόγησή του, είχε χωριστεί σε μικρότερα τμήματα.

Αριθ. κατ. Φ176α-β. Δύο ακανόνιστα θραύσματα ανάγλυφου μέλους από λάρτιο λίθο που δεν συγκολλούνται, διαστ. 0,205×0,305×0,12 μ. και 0,49×0,41×0,12 μ. (εικ. 2). Στο μεγαλύτερο από αυτά διακρίνεται το αριστερό μέρος θυρεού de Pins με αποκεκρουσμένο το έξεργο των δύο από τα τρία κουκουνάρια που έφερε συνολικά το έμβλημα. Κάτω και αριστερά από το θυρεό διατηρείται αριστερόστροφη κεφαλή άγριου ζώου, ίσως λέοντα ή λύκου. Το υπόλοιπο του θραύσματος αυτού, αλλά και ολόκληρο το μικρότερο θραύσμα, καλύπτουν μέρη από επιπεδόγλυφες κουκουναριές με γυμνά κλαδιά και ίχνη ερυθρού χρώματος στο βάθος. Βρέθηκαν στην ανασκαφή του καθολικού του Αγίου Ιωάννη, το 1994/95²³.

Η θέση της κεφαλής του ζώου υποδηλώνει ότι ο θυρεός φερόταν στη ράχη ζευγούς ζώων

Εικ. 2. Αριθ. κατ. Φ176α-β.

καθισμένων πλάτη με πλάτη, όπως στην περιπτώση του βασιλικού θυρεού της Αγγλίας στην εραλδική πλάκα με αριθμό καταγραφής του Μουσείου Ρόδου Φ190. Από τις δύο πλευρές του θυρεού πρέπει να ορθώνονταν σχηματοποιημένες κουκουναριές. Ενδεχομένως πρόκειται για θραύσματα από την ορατή μακρά πλευρά της σαρκοφάγου του μεγάλου μαγίστρου Roger de Pins, η οποία πιθανόν ήταν ολόγλυφη, και τα γυμνά κλαδιά των δένδρων ίσως αποτελούσαν αλληγορική αναφορά στο χειμώνα/θάνατο. Εδώ μάλλον δεν έχουμε επαναχρησιμοποιημένη αρχαία σαρκοφάγο, αν κρίνουμε από το μεγάλο πάχος των θραυσμάτων (0,12 μ.)

Αριθ. κατ. Φ114. Θραύσμα διαστ. 0,41×0,27×0,10 μ. (εικ. 3) από το άνω δεξιό μέρος ανάγλυφου καλύμματος σαρκοφάγου όπου διασώζονται τμήμα πλευρικού κιονίσκου με σχηματοποιημένο κιονόκρανο, ο κάτω δεξιός θύσανος από το προσκέφαλο όπου αναπαύονταν η κεφαλή του νεκρού και κουκουνά-

²¹ Ημερολόγιο ανασκαφής της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αριθ. 3.26, σ. 17, ΑΕ247α-γ.

²² De Vaivre, ό.π. (υποσημ. 1), εικ. 16.

²³ Ημερολόγιο ανασκαφής της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αριθ. 3.26, σ. 4, ΑΕ231.

Εικ. 3. Αριθ. κατ. Φ114.

ρα στα δεξιά του προσκεφάλου. Σχήμα τραπεζοειδές. Λευκό μάρμαρο, με μερική διάβρωση της επιφάνειας. Στην πίσω πλευρά του θραύσματος διατηρείται τμήμα από το περιχέλιωμα που συγκρατούσε το κάλυμμα στη θέση του. Βρέθηκε στην ανασκαφή του καθολικού του Αγίου Ιωάννη, το 1990²⁴.

Μάλλον πρόκειται για μέρος από το ταφικό μνημείο του μεγάλου μαγίστρου Roger de Pins, εφόσον η κουκουνάρα που αποτελεί εραλδικό σήμα (badge) παρουσιάζεται και στα νομίσματα του συγκεκριμένου μαγίστρου. Η τεχνική της λάξευσης των κουκουναριών θυμίζει έντονα εκείνα του εραλδικού αναγλύφου με αριθμό καταγραφής Φ26 που

εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο, στη μεγάλη αίθουσα των ασθενών²⁵.

Εάν όντως τα Φ114 και Φ176 ανήκουν και τα δύο στο μνημείο του μεγάλου μαγίστρου Pins, είναι αξιοσημείωτη η διαφορά στην ποιότητα της εργασίας. Η διαφορά αυτή θα μπορούσε εν μέρει να οφείλεται στο υλικό – ο λάτρινος λίθος δεν δουλεύεται το ίδιο εύκολα με το μάρμαρο – αλλά και να υποδηλώνει τη λάξευση της διακόσμησης της σαρκοφάγου κατά χώραν ή από διαφορετικό τεχνίτη, αν και είναι δύσκολο να ερμηνευθεί μια τέτοια πρακτική. Ίσως η κατασκευή του μνημείου έγινε σε δύο διαφορετικές φάσεις, ενδεχομένως πριν και μετά το θάνατο του μαγίστρου²⁶.

Αριθ. κατ. Φ152. Θραύσμα από το δεξιό μέρος του αφιδώματος (εικ. 4) της ρηχής κόγχης που περιέβαλλε την ανάγλυφη μορφή του νεκρού από το κάλυμμα της σαρκοφάγου του μεγάλου μαγίστρου Orsini. Συνδυάζει φυτικά και γοτθικά θέματα με θυρεό του μεγάλου μαγίστρου πάνω σε πεντάφυλλο εραλδικό ρόδο εφαρμοσμένο σε κύκλο με τετράλοβο ρόδα. Στην πίσω πλευρά του θραύσματος διατηρείται τμήμα από το περιχέλιωμα που συγκρατούσε το κάλυμμα στη θέση του. Ασβεστόλιθος, μέγ. διαστ. 0,26×0,30×0,28 μ. Σημείο ή χρόνος εύρεσης δεν καταγράφεται. Ενδεχομένως, πρόκειται για ιταλικό εύρημα.

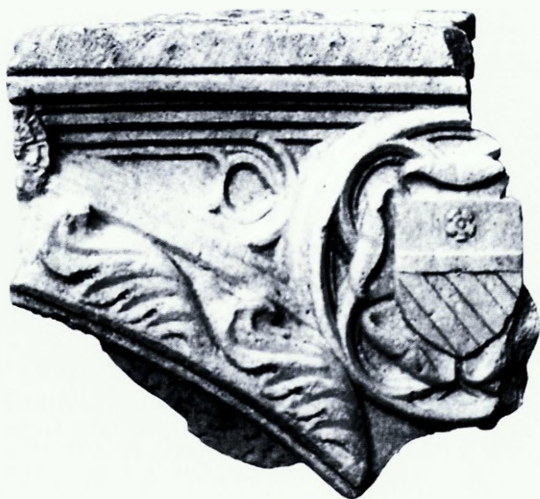
Κρίνοντας από το συγκεκριμένο θραύσμα, το κάλυμμα της σαρκοφάγου του Orsini αποτελούσε πιο περίτεχνη εκδοχή του ανάλογου

²⁴ Ημερολόγιο ανασκαφής της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αριθ. 3.12, σ. 15, ΑΕ3.

²⁵ Γ. Κωνσταντινόπουλος, *Μουσεία της Ρόδου Ι*, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα 1977, σ. 33, εικ. αριθ. 29.

²⁶ Μερικοί μάγιστροι προετοίμαζαν οι ίδιοι τον τάφο

τους. Luttrell, ό.π. (υποσημ. 18), σ. 33, 98. Πάντως δεν πρέπει να ήταν σπάνιο φαινόμενο να πεθάνει κάποιος μάγιστρος πριν προλάβει να τελειώσει τον τάφο του (πρβλ. Bosio, ό.π. (υποσημ. 16), τ. 2, σ. 601Α για την ταφή του μεγάλου μαγίστρου Amboise).

Εικ. 4. Αριθ. κατ. Φ152.

μέλους από τον τάφο του μεγάλου μαγίστρου Milly, αντίστοιχα και με τη διαφορά που παρατηρείται στην έκταση και το περιεχόμενο της επιτύμβιας επιγραφής στα δύο ταφικά

μνημεία²⁷. Και εδώ παρατηρείται διαφορά στο υλικό μεταξύ σαρκοφάγου και καλύμματος: η σαρκοφάγος είναι μαρμάρινη κατά τον de Vaivre²⁸, ενώ το κάλυμμα από μαλακότε-

²⁷ Milly: «Reve(re)ndus p(ate)r d(ominus) f(rater) Jacobus de Milly hospital(is) jh(e)r(oso)l(i)m(itani) mag(ist)e(r) clara v(ir)t[u]te p(er)dit abortu x m cccc lxi me(nsis) augusti die xvij morte obiit c(uius) a(ni)ma pace(m) fruat eterna(m)».

Orsini: «Anno quo Christus de Virgine natus ab illo transierant mille decies septemque subinde octavus iunii quadrigenti sex hora quaterna sabati quo die scias obisse iacentem. Sanguine clarus erat Vrsinus stirpe Baptista que clara prevalet ceteris Ittalie vulgus tante domus resonat hinc inde per orbem que multos habit pontifices que duces hic reverendus erat Rhodi pater atque magister qui partis ambitus fuit huius conditor urbis, romanus fuit dic, dic virtutibus altis, nomen cuius erit semper in ore suis magnanimus. prudens, iustus fuit atque modestus, humanus, strenuus, pius, probusque,

serenus, hec que cesarei equarunt usque triumphi, aucta per invicte sic probitatis opus. Ut iubar exoriens micuit is solis in orbe atque refulgenti lustravit lampade terras: qui magnos hostes, qui magna pericula tulit, pro Christi cultu, pro religione tuenda. Iure Deus voluit certo decernere fato. Ut huic preclaro nomen magister esset, atque inter divos est divus ad astra relatus. Sic itaque seculo victo, sine fine triumphat». E. du Sommerard, *Musée des Thermes et de l'Hôtel de Cluny. Catalogue et description des objets d'art de l'Antiquité, du Moyen Âge et de la Renaissance exposés au Musée*, Paris 1883, σ. 40-41.

²⁸ Ενδεχομένως από λάρτζιο λίθο, γιατί κανονικό μάρμαρο σε τέτοιο μέγεθος θα ήταν πιο δύσκολο να βρεθεί στη Ρόδο. Ο du Sommerard μιλά για γρανίτη, αλλά μάλλον δεν κυριολεκτεί, εννοώντας προφανώς κάποια σκληρή πέτρα που ο ίδιος δεν αναγνώριζε ως μάρμαρο.

ρο ασβεστόλιθο. Ενδέχεται η σαρκοφάγος να λαξεύθηκε από τους τεχνίτες που παρήγαγαν και τους θυρεούς του μεγάλου μαγίστρου στις οχυρώσεις της πόλης, ενώ το κάλυμμα με τη σύνθετη διακόσμηση και την εξίσου σίγουρη σχεδίαση να ήταν έργο ξένου.

Αριθ. κατ. Φ100. Μαρμάρινο ανάγλυφο θραύσμα, μέγ. διαστ. 0,42×0,28×0,18 μ. (εικ. 5) από το αριστερό μέρος του αψιδώματος ρηχής κόγχης, με πλατιά απότμηση στην εξωτερική πλευρά, από κάλυμμα σαρκοφάγου. Σώζονται το αριστερό κιονόκρανο, πάνω από αυτό

Εικ. 5. Αριθ. κατ. Φ100.

γοθτικός «οικίσκος» με δόρυχη στέγη, από την οποία εκφύεται βέλος με φυτικό κόσμημα που θυμίζει φτέρη, και η γένεση του – ενδεχομένως διπλής καμπυλότητας – τόξου, κοσμημένη με κυμάτιο και φυλλόσχημο θέμα. Στην πίσω πλευρά του θραύσματος διατηρείται τμήμα από το περιχειλίσμα που συγκρατούσε το κάλυμμα στη θέση του. Σημείο ή χρόνος εύρεσης δεν καταγράφεται. Ενδεχομένως πρόκειται για ιταλικό εύρημα.

Το θραύσμα παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες με το ημίεργο επιτύμβιο Φ185 που εκτίθεται στο Κατάλυμα της Γλώσσας της Γαλλίας. Το τελευταίο αυτό έργο ανήκει όμως μάλλον στα τέλη του 15ου αιώνα, ενώ το Φ100 φαίνεται αρκετά παλαιότερο, αν κρίνουμε από κάποια απλοϊκότητα και έλλειψη συμμετρίας που διαφαίνονται στη σύνδεση των αρχιτεκτονικών στοιχείων του. Εάν δεχθούμε ότι κατά κανόνα μόνο μεγάλοι μάγιστροι ενταφιάζονταν σε σαρκοφάγους, τότε πιθανόν έχουμε απομεινάρι από τον τάφο κάποιου από τους τρεις μαγίστρους του α' μισού του 15ου αιώνα (Naillac, Fluvian ή Lastic). Πάντως η χρήση σαρκοφάγου – ή έστω μνημειακού τάφου με σύνθετη λάρνακα – μαρτυρείται στην περίπτωση της Marie de Baux το 1347²⁹ αλλά και – ενδεχομένως – στην περίπτωση του ανώνυμου Ιωαννίτη των αρχών του 16ου αιώνα, στον τάφο του οποίου αρχικά ανήκαν τα αρχιτεκτονικά μέλη που σήμερα βρίσκονται εντοιχισμένα στην είσοδο του τεμένους του Σουλεϊμάν³⁰. Η περίπτωση της

²⁹ Rottiers, ό.π. (υποσημ.12), πίν. XXVII, από το ναό της Παναγίας του Κάστρου. Το ταφικό αυτό μνημείο σήμερα δεν σώζεται.

³⁰ H. Balducci, *Orme del Rinascimento italiano in Rodi al*

tempo dei Cavalieri, Pavia 1931, σ. 14-24, πίν. III-V (όπου και σχεδιαστική αποκατάσταση του μνημείου). Η Κόλλιας, *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου*, Αθήνα 1994, σ. 137 και εικ. 76-78.

Marie de Baux αποτελούσε, βέβαια, εξαίρεση εφόσον επρόκειτο για τη σύζυγο σημαντικού φεουδάρχη της Γαλλίας που ήταν ταυτόχρονα ηγέτης σταυροφορικής εκστρατείας³¹. Όμως, και τα αρχιτεκτονικά μέλη στο θύρωμα του τεμένους του Σουλεϊμάν είναι πολύ πιθανό να προέρχονται από το ταφικό μνημείο μεγάλου μαγίστρου, μάλλον του Amboise (†1512) – άλλωστε το Σουλεϊμανιέ βρίσκεται σε πολύ μικρή απόσταση από το καθολικό των Ιωαννιτών, από το οποίο πιθανότατα αποσπάστηκαν. Εφόσον λοιπόν ευσταθεί ότι στη Ρόδο μόνον άτομα κατ' εξοχήν ηγετικής κοινωνικής τάξης – και αυτά όχι πάντα – ενταφιάζονταν σε σαρκοφάγους, δεν θα πρέπει να διαφύγει της προσοχής των μελετητών ένα ακόμη τεμάχιο:

Εικ. 6. Αριθ. κατ. Φ106.

Αριθ. κατ. Φ106. Ορθογώνιο τεμάχιο από πορώδη ασβεστόλιθο διαστ. 0,46,5×0,42×0,20 μ. (εικ. 6). Πρόκειται για την κάτω αριστερή γωνία από κάλυμμα σαρκοφάγου με κυρτή επιφάνεια και ανάγλυφη παράσταση του νεκρού. Σώζεται το κάτω μέρος της δεξιάς πλευράς του ράσου (αριστερής για το θεατή) από όπου προβάλλει η μύτη του δεξιού υποδήματος. Διακρίνεται επίσης η άκρη και το γύρισμα του βραχύτερου από το ράσο μανδύα. Σε περιμετρική έξεργη ταινία, πλ. 0,10 μ., διατηρείται τμήμα ημιεξίτηλης εγχάρακτης γοθτικής επιγραφής με μέσο ύψος γραμμιάτων τα ±0,05 μ.:

...deo... / ...[tion] dni n mc... Ο τύπος των γραμμιάτων τοποθετεί το έργο μάλλον στο α' μισό του 15ου αιώνα. Εάν όντως πρόκειται για μέρος από ταφικό μνημείο κάποιου μεγάλου μαγίστρου, κάνουν εντύπωση η λιτότητα και η αδρότητα τόσο στη γραμμή όσο και στο υλικό – θυμίζουν την τραχύτητα των θυρεών που διασώθηκαν από τον επιβλητικό πύργο του Nail-lac και σήμερα εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ρόδου, στη μεγάλη αίθουσα των ασθενών³². Ίσως και αυτός ο μάγιστρος, «...λόγω των μεγάλων και υπερβολικών εξόδων που είχε κάνει κατά τη διάρκεια της θητείας του»³³ να είχε αρκεστεί σε ταπεινό – συγκριτικά – ταφικό μνημείο.

³¹ Του δελφίνου του Viennois Ουμβέρτου Β', επικεφαλής των σταυροφόρων της Σμύρνης (1345-1347). N. Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades, 1305-1378*, Oxford 1986, σ. 34. K. Setton (γεν. εκδ.), *A History of the Crusades III* (εκδ. H.W. Hazard), Wisconsin and

London 1975, σ. 13.

³² Φ27, Φ28, Φ34. Κωνσταντινόπουλος, ό.π. (υποσημ. 25), σ. 34 εικ. αριθ. 30, σ. 35 εικ. αριθ. 31, σ. 36 εικ. αριθ. 37 αντίστοιχα.

³³ Ό.π. (υποσημ. 16).

NEW ELEMENTS ON THE TOMBS OF THE GRAND MASTERS OF THE ORDER OF ST JOHN ON RHODES

ANNA-MARIA KASDAGLI

Reappraisal of various fragments kept in the Archaeological Museum of Rhodes has provided new information on the tombs of grand masters buried in the conventual church of St John of the Collachio. The fragments include: i) Inv. no. $\Phi 166\alpha-\gamma$, possibly fragments of the sarcophagus of Héliion de Villeneuve (1319-1346) preserving the lower part of shields with the arms of the master and the Order between relief colonnettes raised on steps. ii) Inv. no. $\Phi 176\alpha-\beta$, fragments of the sarcophagus of Roger de Pins (1355-1365) with personal arms supported by crouching animals and flanked by pine trees. iii) Inv. no. $\Phi 114$, fragment of lid from the sarcophagus

of Roger de Pins preserving part of the pillow supporting the head of the effigy flanked by the pine badge and part of the colonnette from the relief canopy of the effigy. iv) Inv. no. $\Phi 152$, fragment of lid from the sarcophagus of Giovanni Battista degli Orsini (1467-1476), preserving the right side of the relief canopy of the effigy, with the master's arms. Current evidence indicates that the burial of grand masters in stone sarcophagi with effigies on the lid was the norm on Rhodes, and that only the masters and one or two great western nobles who happened to die on Rhodes, were held to merit the dignity of such a tomb.

ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΑΛΗΘΙΝΗ: ΜΙΑ ΝΕΑ ΥΠΟΘΕΣΗ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΩΝΥΜΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΓΗΡΟΚΟΜΕΙΟΥ ΠΑΤΡΩΝ*

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΗΤΣΑΝΗ

Στη μνήμη του Θεοδωρή Αρχοντόπουλου

Μια ωραιότατη βυζαντινή εικόνα με την Παναγία βρεφοκρατούσα που επιγράφεται «Η Αληθινή» και προσκυνείται στη μονή Γηροκομείου Πατρών (εικ. 1-3) δημοσιεύθηκε από την κ. Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου, επίτιμη διευθύντρια του Βυζαντινού Μουσείου, στο συλλογικό τόμο *Byzantine East, Latin West*, προς τιμήν του εκλιπόντος βυζαντινολόγου Kurt Weitzmann, που εκδόθηκε το 1995 από το τμήμα Αρχαιολογίας και Τέχνης του Πανεπιστημίου του Princeton¹.

Η εικόνα έχει διαστάσεις 1,135×0,795×0,028 μ., αποτελείται από τρεις άνισες σε πλάτος σανίδες και είναι ζωγραφισμένη και στις δύο όψεις. Στην πρόσθια, την κύρια όψη (εικ. 1), η Παναγία ζωγραφίζεται έως τη μέση κρατώντας το παιδί με τα δύο της χέρια στην αριστερή της αγκαλιά. Κλίνει ελαφρώς το κεφάλι της προς τον Χριστό, αλλά το βλέμμα της είναι στραμμένο στο θεατή (εικ. 3). Ο Χριστός κλίνει ελαφρώς τον κορμό του προς τα πίσω και στρέφει το βλέμμα του προς την Παναγία. Με το απλωμένο και υψωμένο δε-

ξιό χέρι του ευλογεί, ενώ στο αριστερό κρατεί κλειστό ειλητήριο που στηρίζει στο αντίστοιχο γόνατο. Στις επάνω γωνίες της εικόνας εγγράφονται σε εγχάρακτους κύκλους οι σθηταίες μορφές των δύο αρχαγγέλων σε μικρή κλίμακα με τα χέρια καλυμμένα σε δέηση προς το κέντρο. Στο χρυσό κάμπο της εικόνας γράφονται με κόκκινο χρώμα οι συντομογραφίες *MHP ΘΥ* και η επωνυμία *Η ΑΛΗΘΙΝΗ*, μισοσβησμένη σήμερα, αριστερά από την κεφαλή της, ενώ οι αρχάγγελοι συνοδεύονται από τις αντίστοιχες επιγραφές *Ο ΑΡΧ(ΩΝ) ΜΙΧΑ/ΗΛ* και *ΙΟ ΑΡΧ(ΩΝ) ΓΑΒΡΙ/ΗΛ*.

Στην πίσω όψη (εικ. 2) εικονίζεται ένας μεγάλος φυλλοφόρος σταυρός και αρκετά κρυπτογράμματα, τα οποία τονίζουν το θριαμβευτικό, προστατευτικό και αποτροπαϊκό χαρακτήρα του ιερού συμβόλου του σταυρού: *Φ(ως) Χ(ριστού) Φ(αίνει) Π(άσι), Ι(ησούς) Χ(ριστός) ΝΙΚΑ, Τ(ετιμημένον) Τ(ρόπαιον) Δ(αμόνων) Φ(ρίκη), Τ(όπος) Κ(ρανίου) Π(αράδεισος) Γ(έγονεν) και [Χριστός] Χ(ριστιανοίς) Χ(αρίζεται) [Χάριν]*.

* Πρόκειται για τη δημοσίευση ανακοίνωσης με τίτλο «Παναγία η Αληθινή», στο Γ' Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου, Κως, 27-30 Αυγούστου 1997. Το κείμενο δημοσιεύεται εδώ όπως ανακοινώθηκε με την προσθήκη βιβλιογραφικών υποσημειώσεων. Οι φωτογραφίες του άρθρου οφείλονται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (εικ. 1-3), στην 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου (εικ. 4) και στο Κέντρο Έρευνας Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών (εικ. 5).

¹ M. Acheimastou-Potamianou, The Virgin H Aληθινή: A Palaiologan Icon from the Gerokomeiou Monastery in Patras, *Byzantine East, Latin West, Art-Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*, Princeton University 1995, σ. 471-476, εικ. 1-6. Το ίδιο κείμενο δημοσιεύθηκε και στα ελληνικά: Η ίδια, Παναγία η «Αληθινή». Μια παλαιολόγεια εικόνα της μονής Γηροκομείου Πατρών, *Θεολογία* 68 (1997), σ. 292-309.

Εικ. 1. Πάτρα. Μονή Γηροκομείου. Παναγία η Αληθινή (πρόσθια όψη).

Σύμφωνα με την προαναφερθείσα δημοσίευση, η εικόνα χρονολογείται στην εποχή των Παλαιολόγων και συγκεκριμένα στα τέλη του 14ου αιώνα, ενώ το κέντρο παραγωγής της τοποθετείται είτε στη Θεσσαλονίκη είτε σε ένα εργαστήριο αλλού στη βόρεια Ελλάδα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει φυσι-

κά η επωνυμία της Βρεφοκρατούσας Παναγίας, η Αληθινή, που, απ' όσο γνωρίζουμε έως τώρα, είναι η μοναδική που απαντά σε εικόνα της Παναγίας. Η συγγραφέας του άρθρου ερεύνησε το θεολογικό περιεχόμενο της και κατέληξε ότι, πλην του δογματικού υποβάθρου της, προέρχεται κατά πάσα πι-

Εικ. 2. Πάτρα. Μονή Γηροκομείου. Παναγία η Αληθινή (πίσω όψη).

θανότητα από τη σχετική υμνογραφία².

Επειδή όμως φαίνεται ότι αυτή η επωνυμία μπορεί να σχετίζεται με συγκεκριμένη τοπική παράδοση προτείνεται εδώ η επανεξέταση του θέματος κάτω από το πρίσμα συγκεκριμένων ιστορικών στοιχείων με σκοπό τη διατύπωση μιας νέας υπόθεσης σχετικά με

την προέλευση της επωνυμίας και ίσως και του προτύπου της εικόνας.

² Acheimastou-Potamianou, The Virgin Η Αληθινή..., ό.π., σ. 472-473: Θεοτόκε, σὺ εἶ ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή, ἡ βλαστήσασα τὸν καρπὸν τῆς ζωῆς.

Εικ. 3. Πάτρα. Μονή Γηροκομείου. Παναγία η Αληθινή (λεπτομέρεια).

Είναι ήδη γνωστή η επωνυμία Κυρία η Αληθινή σε μεταβυζαντινά μοναστήρια ή εκκλησίες στην Κρήτη και στη Σύμη³. Η ύπαρξη, όμως, τοπωνυμίου Alithini σε κατάστιχο του έτους 1248 στην ενετοκρατούμενη Κρήτη⁴ δεν είναι βέβαιο ότι ανταποκρίνεται στην ύπαρξη εκκλησίας ή μοναστηριού αφιερωμένου στην Παναγία.

Βέβαιο, ωστόσο, είναι ότι στη Ρόδο του 15ου

αιώνα, που τελούσε κάτω από την κυριαρχία του τάγματος των Ιωαννιτών Ιπποτών, υπήρχαν τουλάχιστον δύο ορθόδοξες εκκλησίες με την επωνυμία Αληθινή. Μία εντός των τειχών της πόλης της Ρόδου, αφιερωμένη στην Παναγία την Αληθινή και τον Άγιο Ιωάννη, και άλλη μία εκτός των τειχών αφιερωμένη στην Αγία Μαγδαληνή την Αληθινή.

Η εκκλησία της Κυρά-Αληθινής, της Παναγίας δηλαδή, και του Αγίου Ιωάννη στη συνοικία Πατέλλα⁵ της πόλης της Ρόδου «infra moenia civitatis» είναι γνωστή από ένα έγγραφο του έτους 1447, με το οποίο ο Μέγας Μάγιστρος Jean de Lastic την παραχωρεί στον πιστό και αφοσιωμένο ιερέα Νικόλαο Σασσάλη⁶. Μετά το θάνατο του τελευταίου εφημέριου παπα-Μανώλη Ατσινιώτη, η εκκλησία πέρασε στη δικαιοδοσία του Μεγάλου Μαγίστρου. Ο νέος εφημέριος διορίζεται για όλη του τη ζωή, διατηρεί τα δικαιώματα των προκατόχων του και αναλαμβάνει την ευθύνη για την καλή διατήρηση της εκκλησίας. Η εκκλησία ήταν δισυπόστατη: ετιμάτο η Παναγία η Κυρά-Αληθινή και συγχρόνως υπήρχε ένα παρεκκλήσι ή κλίτος αφιερωμένο στον Άη-Γιάννη, τον προστάτη των Ιωαννιτών.

Η εκκλησία της Αγίας Μαγδαληνής της Αληθινής, έξω από τα τείχη της πόλης της Ρόδου, αναφέρεται σε έγγραφο του έτους 1451⁷. Ο Μέγας Μάγιστρος παραχωρεί στον καλόγερο και πνευματικό Νεόφυτο πέντε εκ-

³ Acheimastou-Potamianou, *The Virgin Η Αληθινή...*, ό.π., σ. 473, σημ. 12-14.

⁴ Ζ.Ν. Τσιρπανλής, *Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού (1248-1548)*, Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη, Ιωάννινα 1985, σ. 149.

⁵ Σύμφωνα με πληροφορία του κ. Ηλία Κόλλια, η συνοικία Πατέλλα στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου βρίσκεται

στην περιοχή του συγκροτήματος των Αγίων Αποστόλων.

⁶ Ζ.Ν. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το Αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών (1421-1453)*, Ρόδος 1995, σ. 131, 461-462, έγγρ. 163.

⁷ Ζ.Ν. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14ος-16ος αι.)*, Ρόδος 1991, σ. 258-260, 270-271, έγγρ. Β'.

κλησίες που βρίσκονται στα προάστια της πόλης της Ρόδου και μάλιστα στη συνοικία de Ferraclu. Ανάμεσα στις εκκλησίες αυτές, που είχαν μείνει χωρίς ιερέα μετά το θάνατο του παπά Gotti, είναι και η εκκλησία της Αγίας Μαγδαληνής της Αληθινής. Λίγο αργότερα, στα 1481, αποφασίζεται με τη συγκατάθεση και του ορθόδοξου Μητροπολίτη και του κλήρου της Ρόδου η κατεδάφιση όλων των εκκλησιών και κτισμάτων που βρίσκονταν έξω από την πόλη και κοντά στα τείχη, για να μην χρησιμοποιηθούν μελλοντικά και για δεύτερη φορά από τους Τούρκους ως οχυρωματικά ερείσματα, όπως συνέβη στην πρόσφατη πολιορκία του 1480. Ανάμεσα στις εκκλησίες που κατεδαφίστηκαν στα προάστια της πόλης αναφέρεται και η Chiesa d'Aliteni, όπως μας παραδίδει ο I. Bosio, η οποία πρέπει να ταυτιστεί με τη Sancte Magdalene Alithini του προηγούμενου εγγράφου, του έτους 1451⁸.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι η επωνυμία Αληθινή στη Ρόδο σχετίζεται με την παρουσία των Ιωαννιτών Ιπποτών στο νησί.

Παράλληλα, η ιστορία της μονής της Κοίμησης της Θεοτόκου του Γηροκομείου⁹ που βρί-

σκεται στις παρυφές της πόλης των Πατρών¹⁰, αυτή την εποχή, αν και όχι απόλυτα ξεκαθαρισμένη, παρουσιάζει ενδιαφέρον. Το μοναστήρι είναι βυζαντινό¹¹ και ασφαλώς προϋπήρχε κατά την κατάληση της Πάτρας από τους σταυροφόρους Φράγκους το 1204. Τη μονή τότε κατέλαβαν οι Ναΐτες Ιππότες (Templars), ένα από τα τρία ιεροπολεμικά τάγματα που συνόδευσαν τους φράγκους κατακτητές. Οι Ναΐτες απέκτησαν και πλούσια τιμάρια (φέουδα) στην περιοχή των Πατρών, στο Γηροκομείο μάλιστα τους εγκατέστησε ο ίδιος ο Γουλιέλμος Σαμπλίτ από τις πρώτες ημέρες της φραγκικής κατάκτησης. Ο λατίνος όμως επίσκοπος Πατρών, ο περίφημος Άντελμος, από ευγνωμοσύνη και για τη σωτηρία της ψυχής του όπως ισχυρίστηκε, παραχώρησε το Γηροκομείο στη γαλλική μονή Cluny της βόρειας Γαλλίας, από όπου προερχόταν, ως μετόχιό της. Το έγγραφο της δωρεάς της μονής της Sancte Maria Ierocomata στη γαλλική μονή του Cluny συντάχθηκε στην Πάτρα τον Ιανουάριο του 1210¹². Το τάγμα των Ναϊτών εξώστηκε βίαια από τον αρχιεπίσκοπο από τη μονή και γι' αυτό οι Ιππότες κατήγγειλαν τον Άντελμο στον Πάπα επιμένοντας να επανε-

⁸ I. Bosio, *Dell'istoria della Sacra Religione et Illustrissima Militia di S. Giovanni Gierosolimitano*, 2, Roma 1594, σ. 348-349, 431-432. Χρ.Ι. Παπαχριστοδούλου, *Τοπωνυμικό της Ρόδου*, Ρόδος 1996 (β' έκδοση), σ. 325. Η. Κόλλιας, *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου*, Αθήνα 1994, σ. 103, 106.

⁹ Κ. Τριανταφύλλου, *Ιστορία της βυζαντινής μονής Γηροκομείου Πατρών*, Πάτρα 1954, ιδιαιτ. σ. 13-17. Ο ίδιος, *Ιστορικών Λεξικόν των Πατρών*, Α', Πάτρα 1995 (γ' έκδοση), στ. 403-416.

¹⁰ Α.Γ. Μουτζάλη, *Τοπογραφικά της μεσαιωνικής Πάτρας, Αντίφωνον, Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν.Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 142.

¹¹ Α. Λαμπροπούλου, Ο μοναχισμός στην Αχαΐα κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο: Συνθήκες εξάπλωσης και ανάπτυξης, *Ο Μοναχισμός στην Πελοπόννησο, 4ος-15ος αι.* (επιμ. Β. Κόντη), ΕΙΕ, ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 14, Αθήνα 2004, σ. 100-101, εικ. 1.

¹² L. de Mas Latrie, *Donation à l'abbaye de Cluny du monastère de Hiero Komio, près de Patras, en 1210*, Bibliothèque de l'École de Chartres, β' σειρά, τ. 5 (1848-1849), σ. 312. Δ.Α. Ζακυνθίνος, Ο αρχιεπίσκοπος Άντελμος και τα πρώτα έτη της λατινικής εκκλησίας Πατρών, *ΕΕΒΣ* 10 (1933), σ. 401-417. Α.Γ. Μουτζάλη, Αγία Ειρήνη Ριγανονκάπου Πατρών, *Ο Μοναχισμός στην Πελοπόννησο...*, ό.π., σ. 134.

γκατασταθούν στη μονή. Ο Πάπας από το Λατερανό διέταξε, το Νοέμβριο του 1210, τους λατίνους επισκόπους της μεσαιωνικής Καρδίτσης (σημερινό Ακραίφνιο), Δαυλείας και Ζαρατορίας να μεταβούν στην Πάτρα και να αποφανθούν για τη διαφορά. Οι επίσκοποι πράγματι ήλθαν και δικαίωσαν τους Ναΐτες. Ακολούθησε περίοδος διαμάχης ανάμεσα στον Άντελμο και τους Ναΐτες, οι οποίοι λέγεται ότι θρήνησαν και την απώλεια των πραγμάτων τους που βρίσκονταν μέσα στη μονή. Ο Άντελμος κατά διαταγή του Πάπα δέχθηκε εδώ μοναχούς του τάγματος του Αγίου Ρούφου και προσκάλεσε επίσης μοναχούς της μονής Haute-Combe της Σαβοΐας, αλλά δεν αναφέρεται πουθενά αν έφθασαν εδώ μοναχοί της μονής Cluny, οι οποίοι επίσης συγκρότησαν τάγματα σε όλη την Ευρώπη. Επίσης, δεν είναι γνωστό τι απέγινε η μονή του Γηροκομείου στα χρόνια των διαδόχων του Αντέλμου.

Γνωρίζουμε, όμως, ότι με τη διάλυση του ιπποτικού τάγματος των Ναϊτών από το 1311 μεγάλο μέρος της τεράστιας περιουσίας και των κτήσεών τους περιήλθε στα χέρια των συναδέλφων τους Ιωαννιτών Ιπποτών, οι οποίοι σύντομα εμφανίστηκαν στην Πελοπόννησο¹³.

¹³ P. Lock, *The Franks in the Aegean, 1204-1500*, London-New York 1995, σ. 229, 238-239, 326-327. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Οι Ιωαννίτες ιππότες και το Πριγκιπάτο της Αχαΐας, *Ο Μοναχισμός στην Πελοπόννησο...*, ό.π., σ. 309-318.

¹⁴ A. Luttrell, The Principality of Achaea in 1377, *BZ* 57 (1964), σ. 340-345, ανατύπωση στο: *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West, 1291-1440*, Variorum Reprints, London 1978, και *Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades 1291-1440*, Variorum Reprints, London 1982.

¹⁵ A. Bon, *La Morée franque, Recherches historiques, topographiques et archéologiques, sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Paris 1969, σ. 229, 253-254.

¹⁶ D. Zakythinos, Une princesse française à la cour de

Μάλιστα το 1376, η Ιωάννα Α΄ της Νεαπόλεως, χήρα του Ιακώβου της Αραγώνας και πριγκίπισσα της Αχαΐας, προ της αδυναμίας της να προστατεύσει το πριγκιπάτο από τους Αλβανούς και τους Τούρκους, καλεί τους Ιωαννίτες της Ρόδου να αναλάβουν την προστασία του έναντι 4.000 δουκάτων το χρόνο και για πέντε χρόνια¹⁴. Ένα χρόνο μετά, το 1377, ο νεοεκλεγείς Μέγας Μάγιστρος του τάγματος Αραγωνέζος Juan Fernández de Heredia, ο οποίος ήδη από το 1356 είχε ενδιαφερθεί για τη μεταφορά του τάγματος στην Πελοπόννησο και είναι αυτός που θα παραγγείλει την αραγωνέζικη μετάφραση του *Χρονικού του Μορέως* (1393), σπεύδει στην Πελοπόννησο. Την άνοιξη του 1378 σε μια μάχη εναντίον των Αλβανών συλλαμβάνεται στη Ναύπακτο και στη συνέχεια πωλείται στους Οθωμανούς, από τους οποίους απελευθερώνεται το 1379¹⁵, πιθανότατα με χρήματα που δάνεισε στους Ιωαννίτες για τα λύτρα η Ισαβέλλα de Lusignan του Δεσποτάτου του Μυστρά¹⁶. Μετά την απελευθέρωση του Heredia (1379), οι Ιωαννίτες μένουν στο πριγκιπάτο της Αχαΐας έως το 1381, σύμφωνα με τις υποχρεώσεις τους απέναντι στην Ιωάννα Α΄ της Νεαπόλεως¹⁷, ενώ τεκμηριώνε-

Mistra au XIVe siècle : Isabelle de Lusignan Cantacuzène, *AIPHOS* 5 (1937), σ. 73-76. Ο Ζακυθινός δημοσίευσε ένα έγγραφο από τα αρχεία της Μάλτας, σύμφωνα με το οποίο η Ισαβέλλα βρίσκεται στη Ρόδο το 1382 και διεκδικεί από το Μεγάλο Μάγιστρο Heredia ποσόν 6.500 χρυσών δουκάτων, που είναι το υπόλοιπο ενός δανείου 9.500 χρυσών δουκάτων, το οποίο είχε συνάψει μαζί της το τάγμα. Το εξαιρετικά υψηλό δάνειο του τάγματος από τη δέσποινα του Μορέως συνδέθηκε με την αιχμαλωσία του Heredia το 1378 και την αναγκαιότητα άμεσης εξεύρεσης λύτρων για την απελευθέρωσή του.

¹⁷ R.-J. Loenertz, Hospitaliers et Navarrais en Grèce, 1376-1383: registres et documents, *OCP* 22 (1956), σ. 350-351.

ται η παρατεταμένη παρουσία τους και στο Δεσποτάτο του Μορέως¹⁸. Οι Ιωαννίτες υπήρξαν επίσης κήριοι της Κορίνθου από το 1397 και του Ακροκορίνθου έως το 1404¹⁹. Το σχέδιό τους, όμως, και οι διαπραγματεύσεις τους με τον Θεόδωρο Α΄ Παλαιολόγο του Μυστρά με σκοπό τη μονιμότερη εγκατάστασή τους στην Πελοπόννησο δεν πραγματοποιήθηκε τελικά διότι αντέδρασαν έντονα και οι ντόπιοι λαϊκοί ηγέτες²⁰.

Είναι πολύ πιθανό, λοιπόν, ότι και η μονή Γηροκομείου κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα και μάλιστα κατά το χρονικό διάστημα 1376-1381 είχε περάσει στα χέρια του δυναμικού και συνεχώς ανερχόμενου φιλόδοξου ιπποτικού τάγματος του Αγίου Ιωάννου. Η μαρτυρία ύπαρξης στη μονή παρεκκλησίου αφιερωμένου στον προστάτη του τάγματος Αγίου Ιωάννου Προδρόμου, εκτός από το καθολικό στο οποίο ετιμάτο η Παναγία, ενισχύει την πιθανότητα αυτή.

Όσον αφορά στη μετέπειτα ιστορία της μονής, φαίνεται ότι από το 1408 οπότε παρέλαβαν οι Ενετοί την Πάτρα άρχισε περίοδος θρησκευτικής ανεκτικότητας, ενώ το 1429, όταν η Πάτρα πέρασε πάλι στα χέρια των Βυ-

ζαντινών, η μονή Γηροκομείου βρισκόταν επίσης στα χέρια των Ορθοδόξων. Σε έγγραφο της μονής του έτους 1467, που σώζεται στη μονή της Λαύρας στο Άγιον Όρος, οι ορθόδοξοι μοναχοί εκφράζουν την ανησυχία τους για την ίδια τη μονή και την περιουσία της από τους Τούρκους που πρόσφατα είχαν καταλάβει την περιοχή. Τέλος, η μονή αναφέρεται στις βενετσιάνικες απογραφές του 17ου αιώνα ως *Μοναστήρι Γεροκομίου εις τερετόριο Πάτρας*²¹.

Την ίδια εποχή, στα τέλη του 14ου αιώνα, έχει τοποθετηθεί, όπως είδαμε, και η κατασκευή της ωραίας εικόνας της Παναγίας Αληθινής, έτσι ώστε φαίνεται αρκετά ελκυστική η σύνδεση της επωνυμίας της με την παρουσία των Ιωαννιτών Ιπποτών της Ρόδου στη μονή Γηροκομείου Πατρών.

Μετά από προσεκτική παρατήρηση της εικόνας της Παναγίας Αληθινής του Γηροκομείου Πατρών (ε.κ. 1, 3) εντοπίζονται ορισμένες εικονογραφικές ιδιοτυπίες, οι οποίες μεμονωμένα απαντούν και σε άλλες εικόνες της βρεφοκρατούσας Παναγίας, αλλά ο ακριβής εικονογραφικός τύπος της εικόνας του Γηροκομείου δεν επαναλαμβάνεται πουθενά. Επιση-

¹⁸ Ασπ. Λούβη-Κίζη, Το γλυπτό «προσκυνητάρι» στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Κάστρου στο Γεράκι, *ΔΧΑΕ* 25 (2004), σ. 111-125 και ιδιαιτ. 122-123. Η ίδια, Η Παντάνασσα της Γερουμάνας, Ένα μνημείο των Ιωαννιτών Ιπποτών, *Σύμμεικτα* 16 (2003-2004), σ. 357-378.

¹⁹ R.J. Loenertz, *Byzantina and Franko-Graeca* I, Roma 1970, σ. 21-22, 253-266. Χρ.Α. Μαλτέζου, Οι ιστορικές περιπέτειες της Κορίνθου στα τέλη του 14ου αιώνα, *Σύμμεικτα* 3 (1979), σ. 29-51 και ιδιαιτ. 32-42.

²⁰ Χαλκοκονδυλίας, έκδ. Βόννης 1843, σ. 97-98. Σφραντζής, έκδ. Βόννης 1838, σ. 63-64. J. Delaville Le Roulx, *Les hospitaliers à Rhodes jusqu'à la mort de Philibert de*

Naillac (1310-1421), Paris 1913, σ. 277-282. D.A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée*, 1, *Histoire politique*, Paris 1932, σ. 158-161, 347. J. Chrysostomides, *Monumenta Peloponnesiaca. Documents for the History of the Peloponnese in the 14th and 15th Century*, Camberley, Surrey 1995, σ. 517-522, έγγρ. 270-273. Λούβη-Κίζη, Η Παντάνασσα της Γερουμάνας..., ό.π., σ. 363-365, 366.

²¹ Κ. Ντόκος, Η εν Πελοποννήσω εκκλησιαστική περιουσία κατά την περίοδον της Β' ενετοκρατίας. Ανέκδοτα έγγραφα εκ των Αρχείων Ενετίας, *BNJ* 21 (1971-1974), σ. 98, αριθ. 81.

μαίνονται σε αυτή την εικόνα της Παναγίας η ελαφρά κλίση της κεφαλής της προς τον Χριστό, αντί της αυστηρής μετωπικής στάσης της μορφής, και παράλληλα η κλίση του κορμού του Χριστού προς τα πίσω που θυμίζει περισσότερο τον Αναπεσόντα. Επίσης, υπογραμμίζεται ο σπάνιος τρόπος με τον οποίο η Παναγία κρατεί τον Χριστό με τα δύο της χέρια: το δεξιό είναι περασμένο κάτω από τα πόδια του, όπως συνηθίζεται περισσότερο στον εικονογραφικό τύπο της Γλυκοφιλούσας. Χαρακτηριστικά είναι ακόμη τα ενδύματα του Χριστού, αλλά και ο τρόπος που αναδιπλώνεται το μαφόριο της Παναγίας, το οποίο κλείνει γύρω από το λαιμό με τη χαρακτηριστική χρυσή παρυφή, εκτείνεται και πέφτει πίσω στον ώμο της. Ορισμένες από αυτές τις λεπτομέρειες απαντούν, όπως ελέχθη, σε εικόνες της ίδιας εποχής που αποδίδονται σε κωνσταντινουπολίτικα εργαστήρια²², όπως είναι μία εικόνα της μονής Βατοπεδίου²³, μία εικόνα με την Παναγία Ψυχώσστρια στην Αχρίδα²⁴, ή σε έργα της μνημειακής ζωγραφικής, όπως η παράσταση της Παναγίας στις τοιχογραφίες της Παναγίας του Αρακος στην Κύπρο²⁵ και η ψηφιδωτή παράσταση της Παναγίας στη μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη²⁶.

Είναι γεγονός, όμως, ότι ανάμεσα σε ορισμένες βυζαντινές εικόνες της ίδιας εποχής που σώζονται στη Ρόδο και την Κω και την εικόνα του Γηροκομείου παρατηρούνται επί-

Εικ. 4. Ρόδος. Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου. Παναγία βρεφοκρατούσα.

σης εικονογραφικές, κυρίως, ομοιότητες ασυνήθιστες σε άλλες εικόνες της εποχής.

Είναι χαρακτηριστική η ομοιότητα που παρουσιάζει η εικόνα της Παναγίας Αληθινής με την Παναγία μιας αμφιπρόσωπης εικόνας στη Ρόδο που έχει χρονολογηθεί στα μέσα του 14ου αιώνα (εικ. 4). Η εικόνα που ανήκει στην Αρχαιολογική Συλλογή Ρόδου, παριστά-

²² Επιμέρους εικονογραφικές ομοιότητες έχουν ήδη επισημανθεί (Acheimastou-Potamianou, *The Virgin H Aληθινή...*, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 473-474).

²³ Α. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, Σημειώσεις σε μια εικόνα Βρεφοκρατούσας της μονής Βατοπεδίου, *ΔΧΑΕ* 5 (1966-1969), σ. 200 κ.ε., πίν. 82-83.

²⁴ V.J. Djurić, *Ikônes de Yougoslavie*, Βεόγραδ 1961, σ.

25, αριθ. 17.

²⁵ H. Belting, *An Image and its Function in the Liturgy: The Man of Sorrows in Byzantium*, *DOP* 34-35 (1980-1981), σ. 10, εικ. 16. A. and J. Stylianou, *The Painted Churches of Cyprus, Treasures of Byzantine Art*, London 1985, εικ. 85.

²⁶ P.A. Underwood, *The Kariye Camii*, 2, *The Mosaics*, New York 1966, πίν. 329-330, εικ. 36, 38.

Εικ 5. Κως. Παρεκκλήσι Ευαγγελισμού της Μητροπόλεως Κω. Παναγία «Γοργοεπήκοος».

νει στη μία όψη την Παναγία βρεφοκρατούσα και στην άλλη τον απόστολο Λουκά²⁷. Οι ομοιότητες που εντοπίζονται, όσον αφορά στην κυρίαρχη, μνημειακή μορφή της Παναγίας, στον τύπο των ενδυμάτων του Χριστού και στη διάταξη της πτυχολογίας, καθώς επίσης το αγκάλιασμα του παιδιού με τα δύο χέρια και την πα-

ρουσία των δύο αγγέλων στις επάνω γωνίες της εικόνας, υποδεικνύουν μια σημαντική σχέση ανάμεσα στην εικόνα της Ρόδου και εκείνη του Γηροκομείου. Η εικόνα της Ρόδου έχει την πάρισή της κατασκευασμένη για το ίδιο τέμπλο με τον Χριστό Παντοκράτορα στην πρόσθια όψη και τη Σταύρωση στην πίσω²⁸.

Άλλη μία εικόνα, η Παναγία με την επωνυμία «Η Γοργοεπήκοος» (ε.ικ. 5), στο μητροπολιτικό παρεκκλήσι του Ευαγγελισμού στην Κω²⁹, που παρουσιάζει στενές ομοιότητες με την προαναφερθείσα εικόνα της Ρόδου, μπορεί να συγκριθεί με επιτυχία όσον αφορά στις συγκεκριμένες εικονογραφικές ιδιαιτερότητες – στάση, ενδύματα και διάταξη πτυχολογίας παιδιού – με την εικόνα του Γηροκομείου. Η εικόνα της Κω έχει επίσης την πάρισή της δεσποτική με τον Χριστό Σωτήρα³⁰, η οποία αντιγράφει την αμφιπρόσωπη εικόνα με τον Παντοκράτορα και τη Σταύρωση της Ρόδου που αναφέρθηκε πιο πάνω. Η σχέση των δύο δεσποτικών εικόνων της Κω, που χρονολογούνται στις αρχές του 15ου αιώνα, με τις δύο αμφιπρόσωπες δεσποτικές εικόνες της Ρόδου των μέσων του 14ου αιώνα είναι λοιπόν σαφής και έχει ήδη επισημανθεί³¹.

Πιστεύω ότι και η εικόνα της Παναγίας Αληθινής του Γηροκομείου Πατρών, όσον αφορά στην εικονογραφία της, μπορεί να ενταχθεί στην ίδια ομάδα με τις δύο εικόνες από τα Δω-

²⁷ *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 1986, αριθ. 82, σ. 79, 82 (Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου). *Η Ρόδος από τον 4ο αιώνα μ.Χ. μέχρι την κατάληψή της από τους Τούρκους (1522)*, Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, Αθήνα 2004, εικ. 113, σ. 100.

²⁸ *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, ό.π., αριθ. 81, σ. 78-79 (Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου). *Η Ρόδος από τον 4ο αιώνα μ.Χ. μέχρι την κατάληψή της από τους Τούρκους (1522)*, ό.π., εικ. 122, σ. 108-109.

²⁹ *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, ό.π., αριθ. 89, σ. 86, 88 (Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου). Ι. Μπίθα, *Ενδυματολογικές μαρτυρίες, αφιερωτές και βυζαντινές τοιχογραφίες στην Κω, Χάρις Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, Α', Αθήνα 2004, σ. 348, εικ. 14 (σ. 357).

³⁰ *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, ό.π., αριθ. 88, σ. 85, 88 (Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου).

³¹ Βλ. υποσημ. 27-30.

δεκάνησα και να οδηγηθούμε στην υπόθεση ενός κοινού προτύπου. Ασφαλώς, όμως, με μεγάλο δισταγμό θα διατυπωνόταν η υπόθεση και της κοινής προέλευσής τους, αφού οι τεχνολογικές συγκρίσεις δεν το επιτρέπουν. Οι μαρτυρίες για την καλλιτεχνική παραγωγή της Ρόδου λίγο πριν την κατάκτησή της από τους Ιωαννίτες Ιππότες και κατά τη διάρκεια της Ιπποτοκρατίας κατά το 14ο και το 15ο αιώνα είναι ασαφείς, ενώ οι παλαιότερες καλής ποιότητας εικόνες που έχουν εντοπιστεί αποδίδονται από τη σύγχρονη βιβλιογραφία σε εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης, όπως για παράδειγμα η αμφιπρόσωπη εικόνα με την Οδηγήτρια και τον άγιο Νικόλαο του γ' τετάρτου του 14ου αιώνα από την εκκλησία των Εισοδίων της Θεοτόκου που εκτίθεται στο παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου³², αλλά και το ζεύγος των αμφιπρόσωπων εικόνων της Ρόδου που αναφέρθηκαν με την Παναγία και τον απόστολο Λουκά αφ' ενός και τον Παντοκράτορα με τη Σταύρωση αφ' ετέρου. Αναμφισβήτητα, ωστόσο, το πολιτισμικό επίπεδο της εποχής δεν είναι σε καμία περίπτωση απαγορευτικό για τη λειτουργία και την παραγωγή τοπικών εργα-

στηρίων έργων μνημειακής ζωγραφικής και φορητών εικόνων για την κάλυψη των αναγκών των νησιών. Το ζεύγος των πάριων δεσποτικών της Κω, όπως επίσης η αμφιπρόσωπη της Νισύρου με την Παναγία και τον άγιο Νικόλαο, αποτελούν μια ενδεικτική ομάδα εικόνων, που μπορούν να θεωρηθούν προϊόντα τοπικών εργαστηρίων, για τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως πρότυπα αντίστοιχα έργα υψηλής ποιότητας. Οι ενδείξεις συνεχώς πληθαίνουν και όλο και συχνότερα αποδίδονται έργα σε περιφερειακά εργαστήρια ενισχύοντας την ελληνική όσο και ευλογοφανή υπόθεση λειτουργίας τοπικών εργαστηρίων στα ιπποτοκρατούμενα Δωδεκάνησα³³.

Η Παναγία Αληθινή της μονής Γηροκομείου Πατρών, όπως υποδεικνύουν λοιπόν οι εικονογραφικές ομοιότητες με τις προαναφερθείσες εικόνες από τη Ρόδο και την Κω, αλλά και η ιστορικά τεκμηριωμένη ύπαρξη εκκλησιών στη Ρόδο με την επωνυμία Αληθινή, φαίνεται ότι αντιγράφει ένα διάσημο πρότυπο, μια εικόνα της Παναγίας που λατρευόταν ιδιαίτερα στα Δωδεκάνησα την εποχή της Ιπποτοκρατίας³⁴. Η ανεύρεση της εικόνας

³² Μ. Ποταμιάνου, Αμφιπρόσωπες εικόνες της Ρόδου, Η εικόνα της Οδηγήτριας και του αγίου Νικολάου, *ΑΔ* 21 (1966), Μελέτες, σ. 62-83. *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, Μουσείο Μπενάκη, Κατάλογος έκθεσης (επιμ. Μ. Βασιλάκη), Αθήνα 2000, σ. 418-421, αριθ. 66 (Α. Κατσιώτη). Α. Katsioti, The Double-sided Icon of the Virgin Hodegetria and Saint Nicholas in Rhodes Reconsidered: Its Influence on the Art of the Dodecanese in the 15th Century, *Symposium: Griechische Ikonen, Byzantinische und nachbyzantinische Zeit*, Marburg 2000 (υπό έκδοση). *Η Ρόδος από τον 4ο αιώνα μ.Χ. μέχρι την κατάληψή της από τους Τούρκους (1522)*, ό.π., εικ. 112, σ. 98-99.

³³ Χρ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες Μήτηρ Θεού, Βρεφοκρατούσα στην Ενσάρκωση και το Πάθος*, Αθήνα 1994,

σ. 233-235, αριθ. 66, πίν. 128, σ. 236-237, αριθ. 67, εικ. 131-132. Α. Κατσιώτη, Αμφίγραπτη παλαιολόγια εικόνα στη Νίσυρο, *ΔΧΑΕ* 25 (2004), σ. 63-75, και ιδιαιτ. 69-73. Θ. Αρχοντόπουλος - Α. Κατσιώτη, Η ζωγραφική στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου από τον 11ο αιώνα μέχρι την κατάληψή της από τους Τούρκους (1522): Μια εκτίμηση των δεδομένων, *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: «15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου»*, Ρόδος, Νοέμβριος 2001 (υπό εκτύπωση).

³⁴ Για τη λατρεία της Παναγίας στα Δωδεκάνησα, βλ. Θ. Αρχοντόπουλος, Παναγία η Φιλόστοργος: μία εικόνα από τον ναό του Ευαγγελισμού στ' Ασφενδιού Κώ, *Χάρις Χάρις*, ό.π. (υποσημ. 29), σ. 317-328.

στη μονή του Γηροκομείου Πατρών μπορεί επομένως να συνδεθεί με την παρουσία των Ιωαννιτών Ιπποτών της Ρόδου και μάλιστα του Μεγάλου Μαγίστρου του Τάγματος Juan Fernández de Heredia στο πριγκιπάτο της Αχαΐας και πιθανότατα στο ίδιο το μοναστήρι κατά τα τέλη του 14ου αιώνα.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Είχε παραδοθεί το κείμενο της μελέτης, όταν ήρθε σε γνώση μου η δημοσίευση μιας εικόνας της μονής Χιλανδαρίου με την Παναγία βρεφοκρατούσα που φέρει την επωνυμία «Η Κοσινήτσα» (βλ. G. Babić, *Quelques observations concernant l'icône de la Vierge Kosinitsa*, *Λαμπηδών, Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη*, 1, Αθήνα 2003, σ. 95-102). Η εικόνα χρονολογείται στα 1360-1370, αποδίδεται σε εργαστήριο της βόρειας Ελλάδας και θεωρείται αντίγραφο της λατρευτικής-θαυματουργής εικόνας της μονής της Παναγίας Κοσίνιτσας (ή Εικοσιφοίνισσας)

στο όρος Παγγαίον, ο εικονογραφικός τύπος της οποίας, όμως, παραμένει άγνωστος. Εικονογραφικά, σύμφωνα με την G. Babić, η εικόνα της μονής Χιλανδαρίου παρουσιάζει τόσες ομοιότητες με τις εικόνες της Παναγίας βρεφοκρατούσας στην Αρχαιολογική Συλλογή της Ρόδου και της Παναγίας «Γοργοεπηκούς» στην Κω, ώστε διατυπώνεται η υπόθεση ότι αντιγράφουν το ίδιο πρότυπο, τη λατρευτική εικόνα της μονής Κοσίνιτσας, ο εικονογραφικός τύπος της οποίας μεταλαμπαδεύτηκε έτσι στα Δωδεκάνησα.

Φαίνεται, τελικά, ότι πρέπει να δεχτούμε την ύπαρξη ενός κοινού διάσημου προτύπου όλων των συγγενών εικονογραφικά εικόνων με ευρεία κυκλοφορία στο βυζαντινό κόσμο, το οποίο αποδεικνύει τη δημιουργικότητα και τη συνεχή ανανέωση της βυζαντινής εικονογραφίας, αλλά και την πλατιά διάδοση που είχαν τόσο οι τύποι της Παναγίας βρεφοκρατούσας όσο και η λατρεία της στη βυζαντινή αυτοκρατορία.

VIRGIN H ALIΘINI: A NEW HYPOTHESIS REGARDING THE APPELLATION AND MODEL OF THE ICON IN THE YEROKOMEIO MONASTERY AT PATRAS

ANGELIKI MITSANI

A fine Byzantine icon of the Virgin and Child bearing the inscription Η ΑΛΗΘΙΝΗ and venerated in the Yerokomeio Monastery at Patras (fig. 1-3) was published by Myrtali Acheimastou-Potamianou in the collective volume *Byzantine East, Latin West*, in honour of the late Byzantine scholar Kurt Weitzmann, which was published in 1995 by the Depart-

ment of Archaeology and Art of Princeton University. The icon was dated to the late 14th century and the workshop producing it was placed in Thessaloniki or elsewhere in Northern Greece.

The present article re-examines the question of the appellation of the Virgin Η Αληθινή, since, in addition to its theological con-

tent, it may apparently be associated with the specific local tradition; the article also examines the issue of the iconographic type, in order to formulate a new hypothesis on the origins of the appellation and possibly also of the model for the icon.

On 15th-century Rhodes, which was under the sovereignty of the Order of the Knights Hospitallers, there were at least two Orthodox churches with the appellation *Alithini*. One inside the fortification walls of Rhodes town, dedicated to the Virgin *Alithini* and St John, and the other outside the walls, dedicated to St Magdalene *Alithini*. It thus seems that the appellation *Alithini* on Rhodes was connected with the presence on the island of the Knights of St John.

At the same time, the history of the Yerokomeio Monastery at Patras, though not fully established, is of some interest. After the capture of Patras by the Franks in 1204, the Byzantine monastery was granted to the Templars, and thereafter formed a bone of contention between the Knights and the Catholic Bishop of Patras, Antelmus. It is highly likely that, when the order of the Templars was dissolved in 1311, the Yerokomeio Monastery came into the hands of their brethren, the Knights Hospitallers, along with their enormous property and estates. At the end of the 14th century, the Hospitallers were already in the Peloponnese, along with the Grand Master of the Order, Juan Fernández de Heredia, on an eventful sojourn. During the years 1376-1381, the Knights rented the principality of Achaia from Joanna I of Naples, and at the beginning of the 15th century they were in possession of the Acrocorinth

and enjoyed close relations with the principality of Mystras.

To this same period, the late 14th century, as we have seen, has been assigned the manufacture of the fine icon of the Virgin Η Αληθινή, and it is tempting to associate its appellation with the presence of the Knights of Rhodes in the Yerokomeio Monastery at Patras.

Careful observation of the icon of the Virgin Η Αληθινή in the Yerokomeio Monastery (fig. 1, 3) reveals a number of distinctive iconographic features, which are found in isolation in other icons of the Virgin and Child, though the precise iconographic type of the icon of Yerokomeio is not repeated elsewhere. It is true, however, that iconographic similarities can be identified between a number of Byzantine icons of the same period preserved on Rhodes (double-sided icon with the Virgin and Child (fig. 4) and the Pantokrator, middle of the 14th century) and Kos (Virgin Gorgoepikoos, late 14th/early 15th century) (fig. 5), and the icon of the Yeromomeio Monastery. This points to the hypothesis that they had a shared model, an icon of the Virgin venerated particularly in the Dodecanese in the Hospitaller period, as suggested by the historically documented existence on Rhodes of churches with the appellation *Alithini*.

The discovery of the icon of the Virgin Η Αληθινή in the Yerokomeio Monastery at Patras may be connected with the presence of the Knights of Rhodes, and indeed the Grand Master of the Order, Juan Fernández de Heredia in the principality of Achaia, and probably in the monastery itself, at the end of the 14th century.

ΜΝΕΙΕΣ ΓΙΑ ΦΟΡΗΤΑ ΕΡΓΑ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΕΝΑΝ ΠΙΝΑΚΑ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΡΟΥΚΟΥΝΙΩΤΗ ΣΤΗ ΣΥΜΗ*

† Θ.Α. ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

Η μονή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ Ρουκουνιώτη στη Σύμη είναι ένα συγκρότημα με δύο ναούς σε δύο ορόφους, παρεκκλησί και κελιά¹. Ο κάτω ναός είναι σταυροθολιακός με τοιχογραφικό διάκοσμο του οποίου το πρώτο, αξιόλογο, στρώμα τοποθετείται στα μέσα του 15ου αιώνα². Στο ιερό του κάτω ναού της μονής φυλάσσεται ένα φορητό ζωγραφικό έργο (εικ. 1-2). Το ιδιαίτερο σχήμα του με την οξυκόρυφη απόληξη, στοιχείο που χαρακτηρίζει κυρίως τα ιταλικά αλτάρια-dossale³, το καθιστά ιδιαίτερα σημαντικό για τις φραγκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές, όπου ανάλογοι πίνακες δεν διασώζονται.

Το έργο αποτελείτο αρχικά από τρεις επιμήκεις σανίδες. Σήμερα σώζονται οι δύο, που συνδέονται μεταξύ τους με σιδερένια καρφιά τοποθετημένα εγκάρσια. Στα σημεία σύνδεσης είχε τοποθετηθεί στο παρελθόν ύφασμα προκειμένου να αποφευχθεί η φθορά του πί-

νακα. Πρόσθετο γείσο προσαρμοζόταν στην άκρη του έργου, από το οποίο σώζεται τμήμα στη δεξιά σανίδα και τα καρφιά σύνδεσης στην οξυκόρυφη κεντρική.

Οι διαστάσεις του πίνακα είναι οι ακόλουθες: Οξυκόρυφη σανίδα: 1,25×0,32 μ. Η δεύτερη σανίδα: 1,05×0,30 μ. Πάχος σανίδας: 0,20 μ. Πάχος γείσου: 0,045 μ. Το συνολικό σωζόμενο πλάτος του έργου είναι 0,62 μ.

Η ζωγραφική επιφάνεια, χωρίς προετοιμασία, είναι κατεστραμμένη στο μεγαλύτερο μέρος της. Υπολείμμάτα της διατηρούνται σε στενή λωρίδα στο μέσον του πίνακα, όπου απεικονίζεται μια τειχισμένη πόλη, αποδοσμένη με φυσιοκρατικό τρόπο. Το βαθύχρωμο βάθος διατηρείται σε σπαράγματα στο πάνω μέρος της οξυκόρυφης σανίδας. Η αποσπασματική κατάσταση του έργου δεν επιτρέπει την αναγνώριση του θέματός του. Ωστόσο, μπορεί κανείς να διακρίνει τρεις κυ-

* Οι εικ. 1-3 προέρχονται από το Φωτογραφικό Αρχείο του Κέντρου Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών (φωτ. Ν. Κασέρης). Η εικ. 4 προέρχεται από το Φωτογραφικό Αρχείο της 4ης ΕΒΑ.

¹ Αναφορά στο μνημείο: Γ. Ασκητής, *Η εν Σύμη Ιερά Σταυροπηγική και Πατριαρχική Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ του Ρουκουνιώτου*, Ρόδος 1961.

² Τοιχογραφίες αδημοσίευτες.

³ Η χρήση του όρου «αλτάρι» είναι συμβατική, καθώς το είδος αυτό περιλαμβάνει έργα ποικίλων χρήσεων και μορφών. Ο τύπος αυτός πίνακα, σύμφωνα με απόφαση

της Συνόδου των Τρεβήρων (1310), αφιερώνεται σε άγιο ή σε μια εορτή της εκκλησίας (O. von Simpson, *Über die Bedeutung von Masaccios Trinitäs-fresco in S. Maria Novella*, *JbBerlMus* 8 (1966), σ. 122, σημ. 9. D. Norman, 'Hail Most Saintly Lady': Change and Continuity in Marian Altarpieces, στο: *Siena, Florence and Padua: Art, Society and Religion 1280-1400, II: Case Studies* (επιμ. D. Norman), Yale University 1995, σ. 199. Για τα αλτάρια και τη μεθοδολογική προσέγγισή τους, βλ. H.W. van Os, *Sienese Altarpieces, 1215-1460, Form, Content, Function. I: 1215-1344*, Groningen 1984 και H. Humfrey - M. Kemp, *The Altarpiece in the Renaissance*, Cambridge 1990.

Εικ. 1. Σύμη. Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ Ρουκουνώτη. Φορητό ζωγραφικό έργο (εμπρόσθια όψη).

Εικ. 2. Σύμη. Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ Ρουκουνιώτη. Φορητό ζωγραφικό έργο (λεπτομέρεια).

λινδρικούς πύργους με πολεμίστρες και τοξωτές πύλες. Ανάλογες πύλες και μικρά τετράγωνα παράθυρα περιτρέχουν τα τείχη. Στο εσωτερικό της πόλης απεικονίζονται τρισδιάστατα οικήματα με δόριχτες στέγες. Ξεχωρίζει κτίριο με κιονοστήρικτη στοά στον όροφο. Στα αριστερά υψώνεται ένας πυργίσκος τετράγωνης διατομής, προφανώς κωδωνοστάσιο. Τα οικήματα φέρουν πολλά ανοίγματα, πόρτες, παράθυρα και στρογγυλούς φεγγίτες. Η πόλη αποδίδεται με τεφρή μονοχρωμία (grisaille), με εξαίρεση κάποιες

κόκκινες στέγες με λευκές ακιδωτές απολήξεις. Μπροστά από την πόλη απλώνεται κάμπος με δενδρύλλια.

Τα παράθυρα των κτιρίων είναι ορθογώνια και στο αέτωμά τους διαθέτουν στρογγυλούς φεγγίτες. Στον ελληνικό χώρο οι στρογγυλοί φεγγίτες έχουν συνδεθεί με τη ζωγραφική της Κρήτης του 15ου αιώνα⁴. Φυσιοκρατικά τοπία με πόλεις στο βάθος απαντούν στα λεγόμενα ιταλοκρατικά έργα του 15ου αιώνα και ανάγονται στα σιενέζικα, φλωρεντινά αλλά και σε εργαστήρια της Βόρειας Ιταλίας του 14ου και

⁴ Όπως στην εικόνα της Κοίμησης του οσίου Εφραίμ στη μονή Ιβήρων (Μ. Chatzidakis, *Les débuts de l'école crétoise et la question de l'école dite italogrecque*, *Μνημόσινον Σοφίας Αντωνιάδη*, Βενετία 1974, πίν. ΚΓ'), το ίδιο θέμα, του Θεοφάνη, 1527 (ό.π., πίν. ΚΔ'), τον άγιο Ιερώνυμο, του Ανδρέα Πιτσαμάνου, 1518 (ό.π., πίν. ΚΔ'), τη Σαμαρείτιδα, 15ου αιώνα (ό.π., πίν. ΚΔ'), κρητικό χειρόγραφο Αποκαλύψεως στη Βαλτιμόρη, 1415 (Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου. Ζητήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1977, πίν. 207), τον

Ακάθιστο Ύμνο του Escorial Μαδρίτης, των αρχών του 15ου αιώνα (Τ. Velmans, *Une illustration inédite de l'Acatiste et l'iconographie des hymnes liturgiques à Byzance*, *CahArch* 22 (1972), εικ. 2), την Κοίμηση της Θεοτόκου στη μονή Θεολόγου στην Πάτμο, του 14 μισού του 15ου αιώνα, τον άγιο Νικόλαο με σκηνές του βίου του, 1430-1460 (Χατζηδάκης, ό.π., πίν. 7 και πίν. 4, 5) και την Κοίμηση στην Παναγία την Πορταΐτισσα της Αστυπάλαιας του 15ου αιώνα (αδημοσίευτη) κλπ.

του 15ου αιώνα⁵. Στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, σώζεται σε τοιχογραφία ένα ανάλογο παράδειγμα, στο ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης (15ος αιώνας). Στην ανατολική απόληξη του νότιου τοίχου του νότιου κλίτους η αγία Ελένη κρατεί με το αριστερό της χέρι την τειχιωμένη πόλη της Ιερουσαλήμ με πύλεις και επάλξεις σε μικρογραφία, όπου παρατηρούνται ανάλογα κτίρια⁶.

Η σημασία του ελάχιστου σωζόμενου τμήματος του έργου δεν έγκειται – σήμερα τουλάχιστον – στην καλλιτεχνική του αξία ή στο απεικονιζόμενο θέμα, αλλά στη μοναδικότη-

τά του και στην παρουσία του σε ένα νησί της Δωδεκανήσου άμεσα σχετιζόμενο με τη Ρόδο και εξαρτώμενο από την καλλιτεχνική παραγωγή της.

Σε ό,τι αφορά στα Δωδεκάνησα, με επίκεντρο τη Ρόδο, σε αντίθεση με τη βενετοκρατούμενη Κρήτη, τα αρχαιολογικά δεδομένα αφορούν κυρίως στη μνημειακή τέχνη⁷, όπου εντοπίζονται και παραδείγματα άμεσων και έμμεσων δυτικών επιδράσεων. Ειδικότερα, η αμιγής φραγκική ζωγραφική στα Δωδεκάνησα έχει να επιδείξει αποσπασματικά παραδείγματα στην Παναγία του Κάστρου⁸, στον

⁵ Βλ. ενδεικτικά τη συλλογή της Πινακοθήκης του Βατικανού: Ευαγγελισμός του Ζαχαρία και Φυγή στην Αίγυπτο, του φλωρεντινού ζωγράφου της Predella του Μουσείου Ashmolean, 1370-1375 – Ο άγιος Νικόλαος σώζει τρεις αθώους, του Mariotto di Nardo, περ. 1380–, Αποκαθήλωση και Προσευχή στον κήπο της Γεθσημανή, δύο τμήματα predella του Giovanni di Paolo, 1440-1445 (W.F. Volbach, *Catalogo della Pinacoteca Vaticana. Il Trecento. Firenze e Siena*, Vaticano 1987, εικ. 18-20, 86-87), Μυστηριακός γάμος του αγίου Φραγκίσκου και της Φτώχειας, του Ottavio Nelli από το Gubbio της Umbria, 1338-1448 (F. Rossi, *Catalogo della Pinacoteca Vaticana. Il Trecento. Umbria - Marche - Italia del Nord*, Vaticano 1994, εικ. 33), Χριστός και μοιχαλίδα στον Άγιο Λουκά στα Γουβιά της Κέρκυρας, β' μισό 15ου αιώνα, Αλληγορία της Άνω Ιερουσαλήμ, περ. 1500 (Π.Α. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κερκύρας*, Αθήνα 1990, αριθ. 8, εικ. 8-9, 81-85, αριθ. 9, εικ. 10-11, 14, 87, 89-91), Προσκύνηση των Μάγων στη συλλογή Οικονομοπούλου (Χρ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες. Συλλογή Δημητρίου Οικονομοπούλου*, Αθήνα 1985, σ. 33-34, πίν. 28-29).

⁶ Α. Ορλάνδος, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου, *ΑΒΜΕ ΣΤ'* (1948), εικ. 127. Η λεπτομέρεια της τειχιωμένης πόλης σήμερα έχει μισοκαταστραφεί.

⁷ Για τη μνημειακή τέχνη της εποχής στα Δωδεκάνησα, βλ. κυρίως: Η. Κόλλιας, Τοιχογραφία της Ιπποτοκρατίας (1309-1522) εις Ρόδον, *ΑΔΑ VI* (1973), σ. 265-276· ο ίδιος, *Δύο ροδιακά ζωγραφικά σύνολα της επο-*

χής της ιπποτοκρατίας. Ο Άγιος Νικόλαος στα Τριάντα και η Αγία Τριάδα (Ντολαπλί Μεζεζίντ) στη μεσαιωνική πόλη (διδ. διατρ.), Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1986· ο ίδιος, *Οι Ιππότες της Ρόδου, το παλάτι και η πόλη*, Αθήνα 1991· ο ίδιος, *Η Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου*, Αθήνα 1994· ο ίδιος, *Η μνημειακή εκκλησιακή ζωγραφική στη Ρόδο στα τέλη του 15ου και στις αρχές του 16ου αιώνα, Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής, Αθήνα 2001· Θ. Αρχοντόπουλος, *Ο οντοχίος διάκοσμος του ναού της Αγίας Αικατερίνης (Ιλκ Μιχράμπ) στην πόλη της Ρόδου και η ζωγραφική του ύστερου Μεσαίωνα στα Δωδεκάνησα (1309-1453)* (διδ. διατρ.), Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2003, σ. 206-236· ο ίδιος, *Η φραγκική ζωγραφική στην ιπποτοκρατούμενη Ρόδο το 14ο αιώνα. Πρώτη προσέγγιση, Πρακτικά ΙΒ' Συμποσίου Ιστορίας και Τέχνης στη Μονεμβασία (υπό εκτύπωση)*· Θ. Αρχοντόπουλος - Αγγ. Κατσιώτη, *Η ζωγραφική στη Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου από τον 11ο αιώνα μέχρι την κατάληψή της από τους Τούρκους (1522): Μία εκτίμηση των δεδομένων, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου», Ρόδος, Νοέμβριος 2001 (υπό εκτύπωση)*· Κ. Κεφαλά, *Η εικόνα του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην ομώνυμη εκκλησία της Ρόδου*, ό.π.

⁸ Μ. Αχεμιάστου, *Η εκκλησία της Παναγίας του Κάστρου της Ρόδου*, *ΑΔ 23* (1968), Μελέται, σ. 252-253.

Άγιο Γεώργιο στα τείχη (1382-1396 και 1513-1521)⁹, στον Άγιο Ιωάννη του Κολλάκιου¹⁰, στην Παναγία του Μπούργκου¹¹, στον Άγιο Νικόλαο (Abdul Djelil)¹², στο κτίριο της οδού Γαβαλά (μετά το 1480;)¹³, στην Καστελλανία¹⁴, στον ανατολικό και στους κατακόρυφους τοίχους του παρεκκλησίου στον Φιλέρημο¹⁵, στην αψίδα του ιερού στον Προφήτη Αββακούμ¹⁶ και στην Υπαπαντή στο Παραδείσι¹⁷, και στο κάστρο της Λίνδου¹⁸. Η μνημειακή ροδιακή ζωγραφική στο 14ο αιώνα φαίνεται να επηρεάζεται από τη Σχολή της Σιένας και της Τοσκάνης ευρύτερα, πράγμα το οποίο συνδέεται κατά κύριο λόγο με τις επιλογές της παπικής ανλής και της Εκκλησίας γενικότερα¹⁹. Κατά το 15ο αιώνα εντοπίζονται επιδράσεις τόσο της γοτθικής όσο και της αναγεννησιακής τέχνης.

Στο σημείο αυτό χρήσιμο θα ήταν να γίνει σύντομη αναφορά στα σωζόμενα φορητά έργα που σχετίζονται με τη Ρόδο, καθώς και σε ανάλογες αρχειακές μαρτυρίες. Τα φορητά έργα, φραγκικής προέλευσης, τα οποία πιθανόν αποτελούσαν πρότυπα για την τοπική παραγωγή, απουσιάζουν. Σώζονται μόνον εικόνες που όμως φέρουν τα χαρακτηριστικά της βυζαντινής ή της εκλεκτικής τεχνοτροπίας. Η έως σήμερα έρευνα των εικόνων που υπάρχουν στα Δωδεκάνησα και χρονολογούνται έως τα μέσα του 15ου αιώνα έχει ήδη θέσει ερωτήματα που αφορούν στην προέλευσή τους, στις προϋποθέσεις της παραγγελίας τους, στην ταυτότητα του παραγγελιοδότη τους και στην όποια σχέση τους με τα καλλιτεχνικά ρεύματα που επικρατούσαν κατά την περίοδο αυτή στην ιπποτική επικράτεια²⁰.

⁹ Baron de Belabre, *Rhodes of the Knights*, Oxford 1908, σ. 88-93, εικ. 73-76. Α.-Μ. Κάσδαγλη, Εισαγωγή στην εραλδική της Ρόδου, *ΔΕΓΕΕ* 7 (1977-1978), σ. 39-40, σχέδ. 15.

¹⁰ Κονιάμα με αγία μορφή βρέθηκε κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας (αδημοσίευτο).

¹¹ Κονιάμα με νεαρή μορφή βρέθηκε κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας (αδημοσίευτο).

¹² Ζ. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το Αρχείο των Ιωαννιτών ιπποτών: 1421-1453*, Ρόδος 1995, σ. 104, αριθ. 20, 114. Γ. Ντέλλας, Νέα στοιχεία για ένα μοναστήρι στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, *ΔΧΑΕ ΚΑ'* (2000), σ. 43-54.

¹³ *ΑΔ* 44 (1989), Χρονικά, σ. 518-519, σχέδ. 4. Κόλλιας, Η Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου..., ό.π., σ. 119. Ο ίδιος, Η μνημειακή εκλεκτική ζωγραφική..., ό.π., σ. 53, εικ. 21-22.

¹⁴ A. Gabriel, *La cité de Rhodes II, Architecture civile et religieuse*, Paris 1923, σ. 95-101. Κόλλιας, Οι υπότες της Ρόδου..., ό.π., εικ. 119-121. Ο ίδιος, Η μνημειακή εκλεκτική ζωγραφική..., ό.π., σ. 18-20, εικ. 6-8.

¹⁵ G. Schlumberger, *Fresques du XIVe siècle d'un*

caveau funéraire de l'église de Notre-Dame de Philéremus à Rhodes, *Monuments et mémoires. Fondation E. Piot* 19 (1911), σ. 211-214. G. Ferraris di Celle, *La madonna del Fileremo*, Verona 1988. Κόλλιας, Δύο ροδιακά ζωγραφικά σύνολα..., ό.π. (υποσημ. 7), σ. 65-67. Ο ίδιος, Η μνημειακή εκλεκτική ζωγραφική..., ό.π., σ. 17, εικ. 5, 15.

¹⁶ Τοιχογραφία αδημοσίευτη.

¹⁷ Η. Κόλλιας, *ΑΔ* 30 (1975), Χρονικά, σ. 374, πίν. 275α. Ε. Παπαβασιλείου, *ΑΔ* 42 (1987), Χρονικά, σ. 658. Κόλλιας, Δύο ροδιακά ζωγραφικά σύνολα..., ό.π., σ. 218-221.

¹⁸ L.W. Sorensen - P. Pentz, *Lindos IV, 2. Excavations and Surveys in Southern Rhodes: The Post-Mycenaean Periods until Roman Times and the Medieval Period*, Copenhagen 1992, σ. 200-205, εικ. 42-45.

¹⁹ Αρχοντόπουλος, Ο εντοίχιος διάκοσμος..., ό.π. (υποσημ. 7), σποραδικά.

²⁰ Αρχοντόπουλος - Κατωύτη, ό.π. (υποσημ. 7). Α. Katsioti, The Double-sided Icon of the Virgin Hodegetria and Saint Nicholas in Rhodes Reconsidered: Its Influence on the Art of the Dodecanese in the 15th Century, *Symposium Griechische Ikonen, Byzantinische*

Στην πλειονότητά τους τα έργα αυτά διακρίνονται για την υψηλή ποιότητα και, κάποια από αυτά, συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με κωνσταντινουπολίτικα εργαστήρια²¹.

Μετά την κατάληψη της Ρόδου από τους Οθωμανούς, το 1523, φορητά έργα που ανήκαν σε ιδιώτες και όχι σε ενοριακούς ναούς έφυγαν με τους Ιππότες και τους λαϊκούς²². Ο Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής, καταλαμβάνοντας τη Ρόδο, είχε ζητήσει από τους Ιππότες, εκτός από το βραχίονα του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, και μια χρυσή, όπως σημειώνει ο ιστορικός του Τάγματος J. Bosio, εικόνα με τον Ευαγγελισμό που έφερε την επιγραφή *Ave Maria Gratia Plena*, ιδιοκτησίας του μεγάλου μαγίστρου. Έως το 1530, οπότε ο βασιλιάς της Ισπανίας Κάρολος Ε΄ τους παραχώρησε τη Μάλτα, οι Ροδίτες πρόσφυγες έψαχναν καταφύγιο περιπλανώμενοι στη Σπιναλόγκα, τον Χάνδακα, και τη Φρασκιά της Κρήτης, στη Μεσσήνη της Σικελίας, στην Baia κοντά στη

Napoli. Κατά τη διάρκεια αυτού του ταξιδιού υπήρξαν απώλειες. Στο ναό του Αγίου Φαυστίνου στο Viterbo, φεύγοντας οι Ιππότες το 1524 άφησαν, εκτός των άλλων, μία εικόνα με την Παναγία βρεφοκρατούσα²³. Την ίδια χρονιά άφησαν στη Νίκαια ζωγραφικά έργα, όπως ένα τρίπτυχο με το οικοδόμημα του μαγίστρου Philippe Villiers de l'Isle Adam, και την παράσταση της Παναγίας ανάμεσα στον άγιο Ιωάννη τον Προδρόμο και τον άγιο Σεβαστιανό. Τρεις τουλάχιστον εικόνες κατόρθωσαν να φθάσουν στη Μάλτα: οι εικόνες της Δαμασκηνής, της Ελεμονήτρας και της Παναγίας του Φιλερήμου. Εξάλλου, στο καθολικό της μονής του Σωτήρα (San Salvatore), στα νότια προάστια του Ηρακλείου της Κρήτης, ιδρύματος Αυγουστιανών ή Ερημιτών μοναχών (πριν από το 1332), σύμφωνα με πληροφορίες περιηγητών, υπήρχε μία εικόνα της Παναγίας προερχόμενη από τη Ρόδο²⁴. Το πολύπτυχο από την ιπποτική μονή του Αγίου Στεφάνου

und nachbyzantinische Zeit, Marburg 2000 (υπό έκδοση). Η ίδια, Αμφίγραπτη παλαιολόγεια εικόνα στη Νίσυρο, *ΔΧΑΕ ΚΕ'* (2004), σ. 63-76. Αρχοντόπουλος, Ο εντοίχιος διάκοσμος..., ό.π., σ. 297-305.

²¹ Η κωνσταντινουπολίτικης προέλευσης αμφίγραπτη εικόνα της Ρόδου με την Οδηγήτρια και τον άγιο Νικόλαο (Μ. Αχεμιάστου, Αμφιπρόσωπες εικόνες της Ρόδου. Η εικόνα της Οδηγήτριας και του αγίου Νικολάου *ΑΔ* 21 (1966), Μελέται, σ. 77) συνέβαλε, όπως προτάθηκε, στη διάδοση των μορφολογικών ιδιοτήτων που χαρακτηρίζουν τη βυζαντινή τέχνη του β' μισού του 14ου αιώνα, αλλά και επέδρασε στο εργαστήριο που ανέλαβε την παραγγελία τουλάχιστον τριών μνημειακών συνόλων του 15ου αιώνα, της Παναγίας της Κυράς στην Πυλώνα, της Αγίας Τριάδας στη Νίσυρο και του Σωτήρα στο Μικρό Χωριό της Τήλου (Katsioti, ό.π.).

²² C. Caoursin, *Stabilimenta, De Ecclesia*, I, Ulm 1496. M. Buhagiar, *Iconography of the Maltese Islands 1400-*

1900: Painting, Malta 1987, σποραδικά. M. Buhagiar - A. Luttrell - S. Fiorini - A. Ganado - J. Muscat - Z.N. Tsirpanlis - J. Azzopardi, *The Order's Early Legacy in Malta*, Valletta 1989. Θ. Αρχοντόπουλος, Ο Θησαυρός των Ιωαννιτών ιπποτών από την Ιερουσαλήμ στη Μάλτα, *Corpus* 4 (1999), σ. 70-78. Αρχοντόπουλος - Κατσιώτη, ό.π. (υποσημ. 7), όπου εκτενής βιβλιογραφία.

²³ L. Schiavone, *Pietrino del Ponte nella storia dell'Ordine Gerosolimitano*, Asti 1995, πίν. XII, a.

²⁴ D. Hemmerdinger-Iliadou, La Crète sous la domination vénitienne et turque (1322-1684). Renseignements nouveaux d'après les pèlerins et les voyageurs, *Studi Veneziani* 9 (1967), σ. 597. M. Georgopoulou, *The Meaning of Architecture and the Urban Layout of Venetian Candia: Cultural Conflict and Interaction in the Late Middle Ages* (διδ. διατρ.), Πανεπιστήμιο του Los Angeles, 1992, σ. 214-215. Ν. Παναγιωτάκης, *Τα νεανικά χρόνια του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου*, Ηράκλειο 1999, σ. 142.

στη Monopoli της Απουλίας, σήμερα στο Museum of Fine Arts της Βοστώνης, των αρχών του 15ου αιώνα, έχει αναχθεί σε ιταλοκρητικό εργαστήριο²⁵ και συνδεθεί²⁶ τελευταία με το περιβάλλον της Ρόδου, λόγω της σχέσης της μονής με τον αμιράλη του Τάγμα-τος, ιδρυτή του ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης και προσωπικό φίλο του βυζαντινού αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγου, Domenico d'Alamania (†1413), αλλά και, όπως πιστεύουμε, λόγω της επιλογής των αγίων που πλασιώνουν την ένθρονη Βρεφοκρατούσα, όπως του Ιωάννη του Προδρόμου, του Νικολάου και του Σεβαστιανού. Η εικόνα του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην ομώνυμη εκκλησία του μαρμαριού του Αγίου Ιωάννη στην πόλη της Ρόδου (β' μισό του 15ου αιώνα) έχει θεωρηθεί ότι φιλοτεχνήθηκε με χορηγία του αστού εμπόρου Ιωάννη Γιαξή ή Βοζίνου, κτήτορα του ναού του Αγίου Ιωάννη στη συνοικία Machires ή Vardarup (μετά το 1453)²⁷, ενώ με αυτή συνδέονται δύο άλλες εικόνες, με τον ίδιο άγιο, που φυλάσσονται η μία σε ιδιωτική συλλογή του

Μιλάνου²⁸ (β' μισό του 15ου αιώνα) και η άλλη, αφιέρωμα του ιππότη Jacques de Bourbon, στον καθεδρικό ναό της πόλης Apt στην Προβηγκία (αρχές 16ου αιώνα)²⁹. Οι πάριστες εικόνες του Χριστού Σωτήρα και της Παναγίας Γοργοεπηκόου (14ος-15ος αιώνες), σήμερα στο παρεκκλήσι του Ευαγγελισμού στη Μητρόπολη της Κω, και εκείνη της Παναγίας Ελεημονήτρας, σήμερα στη Μάλτα, αποδίδονται σε ίδιο δωδεκανησιακό/ροδίτικο εργαστήριο³⁰, ενώ η εικόνα της Παναγίας της Φιλοστόργου (τέλη 15ου-αρχές 16ου αιώνα), προερχόμενη από το ναό του Ευαγγελισμού στ' Ασφενδιού Κω, είναι έργο ζωγράφου, αν όχι ταυτόσημου με εκείνον του Αγίου Νικολάου στα Τριάντα στη Ρόδο, με ανάλογο μορφοπλαστικό ιδίωμα³¹. Η αναγωγή σε ροδίτικα εργαστήρια του τριπτύχου με την Παναγία βρεφοκρατούσα και αγίους, αριθ. 383 του Μουσείου Cotter, της εικόνας της Παναγίας βρεφοκρατούσας σε ιδιωτική αθηναϊκή συλλογή (α' μισό του 15ου αιώνα), της αμφίγραπτης με την Παναγία Γλυκοφιλούσα και τη

²⁵ W.G. Constable, A Polyptych from Apulia, *Bulletin of the Museum of Fine Arts (Boston)* XL, αριθ. 238 (April 1942), σ. 21-22. M.S. Calo Mariani, Considerazioni sulla cultura artistica nel territorio a sud-est di Bari tra XI e XV secolo, *Società, cultura, economia nella Puglia medioevale: Atti del Convegno di Studi: Il territorio a sud-est di Bari in età medioevale (Conversano 1983)*, Bari 1985, σ. 414-415. Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομυλίδου, Ένθρονη Βρεφοκρατούσα και άγιοι. Σύνθετο έργο ιταλοκρητικής τέχνης, *ΔΧΑΕ ΙΖ'* (1993-1994), σ. 285-302. Μ. Καζανάκη-Λάππα, Η ζωγραφική στην Κρήτη (1350-1669). Η βυζαντινή παράδοση και η σχέση με τη δυτική τέχνη, *Cretan Studies* 6 (1998), σ. 56-57. A. Luttrell, Le origini della precettoria capitolare di Santo Stefano di Monopoli, *Atti del Convegno Internazionale di Studi «Fasano nella storia dei cavalieri di Malta in Puglia»*, Fasano 1998,

Bari 2001, σ. 99-100.

²⁶ Κατσιώτη, Αμφίγραπτη εικόνα..., ό.π. (υποσημ. 20), σ. 69-70.

²⁷ Κεφαλά, ό.π. (υποσημ. 7).

²⁸ S. Bettini, *La pittura di icone cretese-veneziana e i madonni*, Padova 1933, σ. 55, πίν. XX. V. Doukhovsky - R. Cabal, *Icones grecques et russes. Galerie Nikolenko*, Paris 1975, αριθ. 3, ειχ. 3. Κεφαλά, ό.π.

²⁹ Αδημοσίευτη. Μνεία από την Κεφαλά, ό.π.

³⁰ Αρχοντόπουλος - Κατσιώτη, ό.π. (υποσημ. 7).

³¹ Φυλάσσεται σήμερα στο παρεκκλήσι του Ευαγγελισμού στην Αρχιεπισκοπή της Κω (Θ. Αρχοντόπουλος, Παναγία η Φιλόστοργος: μία εικόνα από τον ναό του Ευαγγελισμού στ' Ασφενδιού Κω, στο: *Χάρις Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρις Κάντζια*, Α'. Αθήνα 2004, σ. 317-326).

Σταύρωση, αριθ. Τ 139 του Βυζαντινού Μουσείου της Αθήνας, δεν παρουσιάζει σθεναρά επιχειρήματα³², αν και θα ήταν επιθυμητή.

Το ιπποτικό περιβάλλον χαρακτηριζόταν από έναν κοσμοπολιτισμό, όπως φαίνεται από τις αισθητικές κατευθύνσεις των μεγάλων μαγίστρων αλλά και των άλλων επιφανών προσώπων στην επικράτεια του ιπποτικού κράτους. Νέες έρευνες υποθέτουν παραγγελίες φορητών έργων στον Albrecht Dürer (1471-1528) και στον Jan van Scorel (1495-1652)³³. Για τους ίδιους λόγους δεν εκπλήσσει η ανάθεση φιλοτέχνησης παναγιαρίων στον Νικόλαο Ρίτζο στις 11 Σεπτεμβρίου 1499 για τον ιπποτικό κοιμητηριακό ναό του Αγίου Αντωνίου έξω από τα τείχη της Ρόδου και τις μονές Θεολόγου στην Πάτμο, Αγίας Αικατερίνης στο Σινά, Διονυσίου στο Άγιον Όρος, Στροφαδιάς και Αμοργού³⁴. Είναι γνωστό επίσης ότι τα παρεκ-

κλήσια των ευαγών ιδρυμάτων του Τάγματος στη Δυτική Ευρώπη είχαν στην κατοχή τους αξιόλογα έργα ζωγραφικής. Ο Roger van der Weyden φιλοτέχνησε το περίφημο τρίπτυχο αλτάρι της Μέλλουσας Κρίσης (περ. 1448) για το ιπποτικό Νοσοκομείο της Beaune³⁵, οι δε Geertgen tot Sint Jans³⁶ και Hans Memling πήραν παραγγελίες για τους Ιωαννίτες του Haarlem και της Bruges³⁷.

Επανερχόμενοι στα ερωτήματα που προκύπτουν για τον πίνακα της Σύμης, παρατηρούμε ότι την ύπαρξη αλταρίων, τουλάχιστον στην ιπποτική πρωτεύουσα, υποδηλώνουν παραστάσεις στο παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου στο τείχος του Κολλάκιου της Ρόδου, στην Παναγία του Κάστρου, στο ναό της Αγίας Αικατερίνης στο μπούργκο και στον Προφήτη Αββακούμ στο Παραδείσι³⁸. Στο νότιο τείχος του ναΐσκου του Αγίου Γεωργίου,

³² Βλ. Χρ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες. Μήτηρ Θεού*, Αθήνα 1994, σ. 160, 233-235, 236-237, πίν. 71-72, 128-130, 131-133α-β. Τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για την αναγωγή τους σε ροδίτικα εργαστήρια όπως τα χαμηλά ανάγλυφα πλαίσια και οι αγιολογικές επιλογές, όπως ο άγιος Προκόπιος ή ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, δεν είναι αρκετά, χωρίς να την αποκλείουν κατηγορηματικά.

³³ M. Buhagiar, *The Treasure of the Knight Hospitallers in 1530. Reflections and Art Historical Considerations*, *Peregrinationes. Acta et Documenta* 1 (2000), σ. 41-56, ειδικά 44-45.

³⁴ M. Cattapan, *Nuovi Elenchi e documenti dei pittori in Creta dal 1300 al 1500*, *Θησαυρίσματα* 9 (1972), σ. 213-216. Στη μονή της Πάτμου φυλάσσονται δύο παναγίαρια: για το ένα ο Χατζηδάκης δεν απέκλεισε την περίπτωση να είναι το αναφερόμενο στο έγγραφο της παραγγελίας (*Εικόνες της Πάτμου*, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 65-66, αριθ. 13-14, πίν. 22, 88. Ο ίδιος, *La peinture des 'Madoneri' ou 'Veneto-crétoise' et sa destination*, Vene-

zia Centro di Mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI), *Aspetti e Problemi. Atti del II Convegno Internazionale di Storia della Civiltà Veneziana*, 1973, II, Firenze 1977, σ. 677, εικ. 37).

³⁵ R. Oursel, *Hostel Dieu de Beaune: 1443*, Lyon 1968.

³⁶ Βλ. το μεγάλο αλτάρι που του ανατέθηκε να φιλοτεχνήσει με κύριο θέμα την επανεύρεση των οστών του Προδρόμου γύρω στο 1484 από τους Ιππότες του Haarlem, με την ευκαιρία της δωρεάς του βραχίονα του αγίου από το σουλτάνο Βαγιαζίτ στους Ιωαννίτες της Ρόδου, αποσπασματικά σωζόμενο σήμερα στο Kunsthistorisches Museum της Βιέννης (<http://www.khm.at/system2E.html?/staticE/page733.html>, <http://www.kfki.hu/~arthp/html/g/geertgen/bones.htm>).

³⁷ J. Snyder, *Northern Renaissance Art*, New York 1985, σ. 180-181, 185-186.

³⁸ Αρχοντόπουλος, Ο εντοίχιος διάκοσμος..., ό.π. (υποσημ. 7), σ. 191-192. Ο ίδιος, Ο εικονογραφικός κύκλος της αγίας Αικατερίνης στην ομώνυμη εκκλησία της Μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, *ΑΔ* 41 (1986), Μελέτες, σ. 85-100.

Εικ. 3. Ρόδος. Άγιος Γεώργιος στα τείχη του Κολλάκιου. Ο Αποκαλυπτικός Χριστός.

από το πρώτο στρώμα διακόσμησης, του τέλους του 14ου αιώνα, διατηρείται σε αποσπασματική κατάσταση ένθρονη μορφή, πιθανώς η Παναγία βρεφοκρατούσα, η οποία εικονίζεται ανάμεσα σε έναν πίνακα του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου αριστερά, τον άγιο Χριστόφορο και έναν καβαλάρη δεξιά. Η Παναγία στέφεται από ένα αετωματικό πλαίσιο με τον Αποκαλυπτικό Χριστό (εικ. 3), θυμίζοντας αόριστα το πολύπτυχο των Σερβιτών του Orvieto Isabella στο Stewart Gardner Museum της Βοστώνης, που φιλοτεχνήθηκε στο εργαστήριο του Simone Martini γύρω στο 1320³⁹. Στη βορειοδυτική παραστάδα της Παναγίας του Κάστρου απεικονίζεται η αγία Λουκία, ολόσωμη, μετωπική, ελαφρώς στραμμένη προς τα αριστερά (εικ. 4)⁴⁰. Η παράσταση πλαισιώνεται από διπλή ταινία, σε κίτρινο και πράσινο χρώμα, και έχει αετωματική απόληξη που θυμίζει τις απολήξεις των

Εικ. 4. Ρόδος. Παναγία του Κάστρου. Η αγία Λουκία.

αλταριών-dossale. Κάτι τέτοιο συμβαίνει και με τον εικονογραφικό κύκλο της αγίας Αικατερίνης που πλαισιώνει την ολόσωμη μορφή της αγίας στον ομώνυμο ναό εντός των τειχών της Ρόδου (τέλη 15ου αιώνα), μοναδικό δείγμα στον ελλαδικό χώρο, στο ελλειψοειδές τύ-

³⁹ G. Previtali, Introduzione ai problemi della bottega di Simone Martini, *Simone Martini. Atti del Convegno (Siena, 27, 28, 29 marzo 1985)*, Firenze 1988, σ. 156-161, πίν. V, εικ. 12, 23.

⁴⁰ Αχεμιάστον, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 264-265, 267-268, πίν. 119α-β.

μπανο πάνω από τη θύρα εισόδου στο νότιο κλίτος⁴¹. Στο ναό του Προφήτη Αββακούμ στο Παραδείσι της Ρόδου (πριν από το 1395) στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας έχει απεικονιστεί ο Θρόνος της Χάριτος. Στον ημικύλινδρο της αψίδας δύο μέλη του Τάγματος απεικονίζονται γονυκλινή, στα πόδια των δεόμενων προς το Θρόνο Θεοτόκου και Ιωάννη του Προδρόμου⁴².

Τα εντοίχια αλτάρια, όπως οι εντοίχιες εικόνες στην ορθόδοξη Ανατολή, αντέγραφαν φορητούς πίνακες και στις περιπτώσεις που προαναφέρθηκαν υποδηλώνεται αναμφίβολα ένα τέτοιο πρότυπο. Απομιμήσεις πολυπύχων και *predellae* με παραστάσεις ημίσωμων αγίων στραμμένων κατά τα τρία τέταρτα προς την κεντρική μορφή (Παναγία βρεφοκρατούσα, συνήθως) απαντούν ήδη σε τοιχογραφίες στις αρχές του 14ου αιώνα στην Ιταλία: στα παρεκκλήσια των Orsini στην κάτω εκκλησία του Αγίου Φραγκίσκου στην Ασίζη, αφιερωμένα το ένα στον άγιο Νικόλαο

(περ. 1307)⁴³ και το άλλο στον άγιο Ιωάννη τον Προδρόμο (πριν από το 1315), έργο του εργαστηρίου του Pietro Lorenzetti⁴⁴.

Από τα στοιχεία που παραθέσαμε γίνεται φανερή η σημασία που προσλαμβάνει ο πίνακας της Σύμης, γεγονός που ενισχύεται από τη μοναδικότητά του. Το νησί της Σύμης σπάνια αναφέρεται στις μεσαιωνικές πηγές. Το μοναδικό οικιστικό κέντρο εντοπίζεται στο ή γύρω από το Κάστρο⁴⁵, προφανώς το σημερινό Χωριό, ενώ σημειώνεται ένα δεύτερο κάστρο, στο βουνό. Με μαγιστρική απόφαση του Raymond Bérenger (1365-1374) η Σύμη, η Χάλκη, η Τήλος και η Αλμινιά με τα εισοδήματά τους είχαν δοθεί στο Μεγάλο Μάγιστρο⁴⁶. Εξάλλου, ορισμένα έσοδα του σενεσκάλου, που ήταν ο προϊστάμενος των υπηρεσιών του μαγιστρικού Οίκου αλλά και επίτροπος και εκπρόσωπος του Μεγάλου Μαγίστρου, προέρχονταν από το νησί της Σύμης⁴⁷. Η μονή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ Ρου-

⁴¹ Αρχοντόπουλος, Ο εικονογραφικός κύκλος της αγίας Αικατερίνης..., ό.π., πίν. 21. Πλησιέστερο επιτοίχιο *dossale* αποτελεί ο πίνακας της αγίας Αικατερίνης με σκηνές του βίου της, πλαισιωμένος από οικόσημα, στη Santa Maria del Casale στο Brindisi, του 1330 (*Pittura murale in Italia dal tardo Duecento ai primi del Quattrocento*, Torino 1995, εικ. σ. 183).

⁴² Αρχοντόπουλος, Ο εντοίχιος διάκοσμος..., ό.π., σ. 291.

⁴³ G. Previtali, *Le cappelle di S. Nicola e di S. Maria Maddalena nella Chiesa Inferiore di San Francesco*, στο: G. Palumbo (επιμ.), *Giotto e i giotteschi in Assisi*, τ. 1, Roma 1970, σ. 93-127. A. Höger, *Studien zur Entstehung der Familienkapelle und zu Familien-kapellen und -altären des Trecento in florentinen Kirchen* (ιδ. διατρ.), Πανεπιστήμιο Βόννης, 1976. R. Goffen, 'Nostra Conversatio in Caelis Est': Observations on 'Sacra Conversazione' in the Trecento, *ArtB* LXI (1979), αρθ. 2, 202, εικ. 2.

⁴⁴ M. Meiss, *The Great Age of Fresco, Discoveries, Recoveries and Survivals*, New York 1970, σ. 68-69. H.B.J. Maginnis, *Assisi Revisited: Notes on Recent Observations*, *Burlington Magazine* CXVII (1975), σ. 515. R. Simon, *Towards a Relative Chronology of the Frescoes in the Lower Church of San Francesco at Assisi*, *Burlington Magazine* CXVIII (1976), σ. 366. Goffen, ό.π., σ. 204, εικ. 5.

⁴⁵ Δ. Χαβιαράς, Μελέται περί της νήσου Σύμης. Α'. Η Σύμη και το φρούριον της Σύμης επί των Ιπποτών της Ρόδου, *VizVrem* 12 (1906), σ. 172-190. Ι. Αγαπητίδης, Ο πληθυσμός της Σύμης, *Τα Συμιακά* 1 (1972), σ. 26, 31. B.J. Slot, Η Σύμη όπως την περιγράφουν ταξιδιώτες και γεωγράφοι, *Τα Συμιακά* 3 (1977), σ. 123-125.

⁴⁶ Τσιρπανλής, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 157, σημ. 3.

⁴⁷ Ζ. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών ιπποτών (14ος-16ος αι.)*: Συλλογή ιστορικών μελετών. Ρόδος 1991, σ. 129, σημ. 2.

κουνιώτη αποτέλεσε το σημαντικότερο πνευματικό κέντρο της, τουλάχιστον στα μεταβυζαντινά χρόνια. Ο αρχιτεκτονικός τύπος του κάτω ναού, όπου βρέθηκε ο πίνακας που εξετάσαμε, με σταυροθολιακή στέγαση, ο διάκοσμός του, των μέσων του 15ου αιώνα, ο κατά κάποιο τρόπο φρουριακός χαρακτήρας του περιβάλλοντος του συγκροτήματος, αλλά και το μαρμάρινο ιπποτικό οικόσημο που χρησιμοποιείται σήμερα ως σκαλοπάτι στον εν λόγω ναό προϋποθέτουν φραγκική παρουσία στο χώρο. Εξάλλου, ο εικονογραφικός κύκλος του αγίου Προκοπίου, μοναδικού συνδυασμού υποδείγματος χριστιανισμής και ιπποσύνης, στον ομώνυμο ναό της ορεινής Σύμης, στη θέση Μικρολίμνες (τέλη 14ου αιώ-

να)⁴⁸, θα πρέπει να χρησιμοποιήσει προϋπάρχοντα βιογραφικά ή εικονογραφικά στοιχεία και να είχε πρότυπο ένα μνημειακό έργο ή ένα φορητό πίνακα-αλτάρι από τη Ρόδο, την πρωτεύουσα του ιπποτικού κράτους.

Μετά τη σύντομη αναφορά στο πολιτιστικό περιβάλλον της Σύμης, που αντικατοπτρίζει αναμφίβολα τα τεκταινόμενα της πόλης της Ρόδου, πιστεύουμε ότι ο αποσπασματικός πίνακας-αλτάρι στο παλαιό καθολικό της μονής Ρουκουνιώτη, ακόμη κι αν δεν έχει φιλοτεχνηθεί από φράγκο καλλιτέχνη, συνθέτει μια εικονική πραγματικότητα της κυκλοφορίας και εισροής φορητών έργων και ειδικά αλταρίων στο ιπποτοκρατούμενο Αιγαίο.

⁴⁸ Θ. Αρχοντόπουλος, Ο ιστορημένος βίος του αγίου Προκοπίου στην ιπποτοκρατούμενη Σύμη, *ΚΑ' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και*

Τέχνης, Αθήνα 2001, *Περίληψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων*, σ. 16-17.

**MENTIONS OF PORTABLE PAINTINGS IN THE DODECANESE ISLANDS
OCCASIONED BY THE PRESENCE OF A PAINTING IN THE MONASTERY OF THE ARCHANGEL
MICHAEL ROUKOUNIOTIS ON SYMI**

† TH.A. ARCHONTOPOULOS

In the katholikon of the monastery of the Archangel Michael Roukouniotis on the island of Symi is a badly damaged painted panel. All that survives of the painted surface is part of a fortified city, which is not enough to enable the subject to be identified. The most important feature of the work, which dates, broadly speaking, from the advanced 15th century, is its trapezoidal shape and pointed top – a feature characteristic mainly

of Italian altar *Dossale*. Its uniqueness lies in the fact that no other panels like it have been preserved in the areas of Greece that came under Frankish rule. Reference is made to monumental painting, and mainly to portable panels, executed during the Hospitaller period on Rhodes, the capital of the Knights' state, to indicate the cultural environment from which the *Dossale* came.

ΓΙΩΤΑ ΨΑΡΡΗ

Η Κοσμητική Συλλογή Δωδεκανήσου, στεγασμένη από τη δεκαετία του 1970 σε κτίριο των χρόνων της υποτοκρατίας, στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους εκθεσιακούς χώρους του νησιού¹. Συγκροτημένη στα πρώτα χρόνια λειτουργίας της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου, καθρεφτίζει με τρόπο αντιπροσωπευτικό για την εποχή της τη διακοσμητική διάθεση που επικρατούσε στα νοικοκυριά της περιοχής κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας².

Μεταξύ των πολυάριθμων εκθεμάτων της, ενδιαφέρων παρουσιάζει ένας σημαντικός αριθμός κεραμικών αντικειμένων τα οποία, αν και απομακρύνονται τεχνοτροπικά από τη βυζαντινή παράδοση, αποτελώντας ουσια-

στικά έκφραση της ισλαμικής κεραμικής, εντούτοις συνιστούν ένα αξιόλογο πέρασμα από την κεραμική παραγωγή των βυζαντινών χρόνων σε εκείνη της νεότερης Ελλάδας. Πρόκειται για τα κεραμικά αντικείμενα των μικρασιατικών εργαστηρίων του Ιζνίκ, της Κιουτάχειας και του Τσανάκ Καλέ, τα οποία υπογραμμίζουν την ιδιαίτερη θέση που κατείχε το νησί της Ρόδου στο δίκτυο των θαλάσσιων εμπορικών δρόμων της εποχής³.

Όπως είναι ήδη γνωστό⁴, τα λαμπερά σκεύη των εργαστηρίων του Ιζνίκ (1490-1700), της βυζαντινής Νίκαιας, μιας πόλης με μακραίωνη παράδοση στο χώρο της κεραμουργίας⁵, εκτιμήθηκαν από τους Ευρωπαίους ήδη από τα πρώτα χρόνια της δημιουργίας τους και διοχε-

¹ Για τη συγκρότηση της Συλλογής, βλ. Μ. Αχεμιάστου, *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά, σ. 601 και Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *ΑΔ* 21 (1966), Χρονικά, σ. 437-438, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

² Για την περίοδο της τουρκοκρατίας στη Ρόδο, βλ. Χ.Ι. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την Ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου* (1948), Αθήνα 1994², σ. 413-428 και 594-595· Ζ.Ν. Τσιρπανλής, *Στη Ρόδο του 16ου-17ου αιώνα. Από τους Ιωαννίτες Ιππότες στους Οθωμανούς Τούρκους*, Ρόδος 2002, σ. 87-90· Μ. Ευθυμίου-Χατζηλιάκου, *Η πόλη της Ρόδου το 18ο αιώνα. Φυλετικό μωσαϊκό, τόπος κατοικίας και ασχολίες των κατοίκων της, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική πόλη», Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, σ. 67-74· η ίδια, *Rhodes et sa région élargie au 18ème siècle : les activités portuaires*, Athènes 1988· Α.Σ. Μαΐλλης -*

Κ.Ε. Σκανδαλίδης - Κ.Φ. Τσαλαχούρης, *Η Ρόδος τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2002.

³ Βλ. Α. Δεληβορριάς, *Η παραδοσιακή τέχνη των νησιών του Αιγαίου*, στο: *Το Αιγαίο επίκεντρο ελληνικού πολιτισμού*, Αθήνα 1995², σ. 305-308.

⁴ Γενικά για τα κεραμικά του τύπου αυτού, βλ. Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, *Τα κεραμικά του Αιγαίου (1600-1950)*, Αθήνα 2003, σ. 254-255· η ίδια, *Τα κεραμικά του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1995, σ. 49-63· J.W. Hayes, *Excavations at Saraghane in Istanbul*, Princeton 1992, 2, σ. 244-258· A. Lane, *Later Islamic Pottery, Persia, Syria, Egypt, Turkey*, London 1957, σ. 43-61· J. Carswell, *Keramik, στο: Kunst und Kunsthandwerk unter der Osmanen*, München 1982, σ. 73-119.

⁵ Βλ. V. François, *Les ateliers de céramique byzantine de Nicée / Iznik et leur production (Xe-début XIVe siècle)*, *BCH* 121, 1 (1997), σ. 411-442.

τεύτηκαν στην Ευρώπη από Βενετούς και Γενοβέζους εμπόρους, με ενδιαμέσο σταθμό την Κωνσταντινούπολη. Η τυπολογία τους περιελάμβανε, μεταξύ άλλων, πιάτα και πιατέλες, σκεύη ιδανικά λόγω του εύρους τους για την ανάπτυξη των διαφόρων φυτικών και ανθικών συνθέσεων, αλλά και κανάτες, ανθοδοχεία και ποτήρια μπύρας⁶, στα οποία τα διακοσμητικά μοτίβα αξιοποιούσαν το ύψος του κεραμικού, ενώ στο χερούλι τους απεικονίζονταν καλλιγραφικά μοτίβα. Το διακοσμητικό τους θεματολόγιο, απλό ως προς τη σύλληψη, αλλά περίτεχνο ως προς τη σύνθεση και την εκτέλεση, περιελάμβανε μια μεγάλη ποικιλία λουλουδιών, απλωμένων κάτω από το στρώμα διαφανούς γυαλιού, σε εκτυφλωτικούς συχνά χρωματισμούς. Στα υστερότερα, ωστόσο, παραδείγματα του είδους (1620-1700), η παρακμή είναι πια εμφανής: τα χρώματα έχουν χάσει τη σταθερότητα και τη φωτεινότητα του παρελθόντος, και οι γεώδεις αποχρώσεις του κόκκινου, σε συνδυασμό με τη ρευστότητα του μπλε και του πράσινου, έχουν προσδώσει μια πιο θαμπή εικόνα στα κεραμικά.

Τα διακοσμητικά μοτίβα που συναντώνται στα πολυάριθμα πιάτα της Κοσμητικής Συλλογής Δωδεκανήσου⁷, άλλοτε καταλαμβάνουν περίοπτη θέση στο κέντρο του κεραμικού, σε διάφορους γεωμετρικούς σχεδιασμούς και άλλοτε, χρησιμοποιώντας τον κατακόρυφο άξονά του⁸, αναπτύσσονται αρμονικά σε όλη την

Εικ. 1. Κεραμικό Ιζνίκ με ανθικό διάκοσμο. 17ος αιώνας.

επιφάνεια του αγγείου δημιουργώντας πολύχρωμες συνθέσεις, στις οποίες εναλλάσσονται λουλούδια στα διάφορα στάδια της ανθοφορίας τους. Συχνά, οι συνθέσεις αυτές φαίνεται να εκφύονται από ένα κεντρικό σημείο στο κάτω μέρος των πιάτων, από όπου διαφορετικά κάθε φορά ανθικά και φυτικά μοτίβα έρχονται να παίξουν κυρίαρχο ή συμπληρωματικό ρόλο. Τα λουλούδια, άλλοτε ανοικτά και άλλοτε κλειστά, παρουσιάζουν μια ελαφρά κλίση προς τη μία ή την άλλη πλευρά του κεραμικού δημιουργώντας την εντύπωση ότι τα έχει φυσήσει ένα ελαφρύ αεράκι (εικ. 1). Η κινητική-

⁶ Για την κατανάλωση μπύρας, βλ. A. Dalby, *Σειρήνια δείπνα. Ιστορία της διατροφής και της γαστρονομίας στην Ελλάδα* (μτφρ. Έ. Πατρικίου), Ηράκλειο 2000, σ. 351.

⁷ Η πλειονότητα των κεραμικών τύπου Ιζνίκ που βρίσκονται αυτή τη στιγμή στο νησί της Ρόδου ανήκουν στην κατοχή του δήμου Ροδίων ή σε ιδιωτικές συλλογές

(Ιωαννίδη, Ψαρού, Καρμανιόλα), ενώ ελάχιστα είναι τα θραύσματα αγγείων τα οποία έχουν εντοπιστεί σε ανασκαφές. Βλ. Α1 42 (1987), Χρονικά, σ. 672-673 και Α1 47 (1992), Χρονικά, σ. 668.

⁸ Βλ. Θ. Αρχοντόπουλος, *Αϊνός, Αρχαιολογικός Οδηγός*, Αθήνα, χ.χρ., σ. 34.

Εικ. 2. Θραύσμα κεραμικού Ιζνίκ με απεικόνιση γαϊδουριού σε καλπασμό. 17ος αιώνας.

Εικ. 3. Κεραμικό Ιζνίκ με απεικόνιση λατινάδικων καραβιών. 17ος αιώνας.

τητα αυτή, σε συνδυασμό με τον τρόπο του κενού, δημιουργούν χωρίς αμφιβολία, μια ιδιαίτερα εκφραστική και συχνά πληθωρική εικόνα στις επιφάνειες των κεραμικών.

Παράλληλα όμως με την απεικόνιση λουλουδιών και δέντρων, το διακοσμητικό θεματολόγιο των κεραμικών του Ιζνίκ είναι γνωστό ότι περιελάμβανε επίσης ζώα, πτηνά, χρηστικά αντικείμενα και καράβια, οι απεικονίσεις των οποίων ξεχωρίζουν μεταξύ των πολυπληθών αντικειμένων της Συλλογής Δωδεκανήσου. Ενδεικτικά αναφέρουμε το μοτίβο του ανθοσπόλιστου κανατιού με προχοή,

γνωστού ως μπρίκ⁹, τις απεικονίσεις σαμαρωμένων γαϊδουριών σε ευγενικό καλπασμό (εικ. 2), καθώς και το ιδιαίτερα αγαπητό θέμα των λατινάδικων καραβιών που πλέουν με ανοικτά πανιά σε ταραγμένη θάλασσα (εικ. 3)¹⁰. Αξίζει ακόμη να σημειώσουμε ότι σε δύο θραύσματα απεικονίζεται το γνωστό εικονιστικό μοτίβο του άνδρα που καπνίζει πίπα¹¹. Στο πρώτο θραύσμα (εικ. 4), η μορφή αποδίδεται μετωπικά, ντυμένη με μακρουμάνικο πράσινο πουκάμισο, γκριζόχρωμο πανκφόρι διακοσμημένο με ρίγες και εφαρμοστό παντελόνι στολισμένο με σπείρες. Το

⁹ Πρβλ. Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, *Τα κεραμικά του Τσανάκ Καλέ 1670-1922 και η μετά το '22 διασπορά των μικρασιατών κεραμιστών*, Αθήνα 2000, σ. 96, εικ. 92. Επίσης, Αρχοντόπουλος, ό.π.

¹⁰ Για το συγκεκριμένο είδος πλοίου, βλ. Αικ. Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου, *Οθωμανικά ναυπηγεία στον*

παραδοσιακό ελληνικό χώρο, Αθήνα 1994, σ. 158.

¹¹ Βλ. S. Faroqhi, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Από τον Μεσαίωνα ως τις αρχές του 20ού αιώνα* (μτφρ. Κ. Παπακωνσταντίνου), Αθήνα 2000, σ. 280.

Εικ. 4. Θραύσμα κεραμικού Ιζνίκ με απεικόνιση καπνιστή. 17ος αιώνας.

αριστερό της χέρι είναι λυγρισμένο και ακουμπισμένο με χάρη στη μέση, ενώ με το δεξί κρατά μακριά και λεπτή πίπα. Ολόγυρα εικονίζονται άνθη. Στο δεύτερο θραύσμα (εικ. 5), η μορφή κρατά μικροσκοπικό λουλούδι που ακουμπά στο στέλεχος μιας επίσης μακριάς πίπας. Ενδιαφέρον και σε αυτή την περίπτωση παρουσιάζει το μακρουμάνικο, ποδήρες ένδυμα του άνδρα, τα άκρα του οποίου ανασηκώνονται, αφήνοντας να φανεί ένα εξεζητημένο καρό παντελόνι. Και στα δύο παραδείγματα αίσθηση προκαλούν τα χρώματα των ενδυμάτων και η βαρύτητα που αποπνέουν τα ογκώδη σώματα των μορφών, σε αντίθεση με τα μικρά κεφάλια και τα ακόμη μικρότερα, σχεδόν με τάση αιώρησης, παπούτσια τους. Η παραμυθένια, εξωπραγματική σχεδόν διάθεση των κεραμικών, ενισχύεται με το ζωντανό χρωματολόγιο που κινείται ανάμεσα στο πράσινο, το μπλε, το γκριζο, το μαύρο και το καστανοκόκκινο, προσδίδοντας ιδιαίτερη ζωντάνια στις ανδρικές μορφές.

Εικ. 5. Θραύσμα κεραμικού Ιζνίκ με απεικόνιση καπνιστή. 17ος αιώνας.

Οι δύο αυτές απεικονίσεις παραπέμπουν ευθέως στην αγαπημένη συνήθεια της εποχής, για την οποία ο ιστορικός και γεωγράφος του 17ου αιώνα, Κιατίπ Τσελεμπή, αναφέρει ότι οι καπνιστές αντιμετώπιζαν κατά διαστήματα μεγάλες δυσκολίες, καθώς αναγκάζονταν συχνά λόγω απαγορεύσεων να καπνίζουν ή να πίνουν, όπως λεγόταν, κρυφά τον καπνό τους. Το γεγονός ότι τα απαγορευτικά μέτρα δεν είχαν απήχηση, ιδιαίτερα στις απομακρυσμένες περιοχές της αυτοκρατορίας, αποδεικνύεται μεταξύ άλλων και από τον εντοπισμό πολυάριθμων εξαρτημάτων από πήλινες πίπες στις ανασκαφές της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου. Σημειώνουμε, εξάλλου, ότι σύμφωνα με τους ευρωπαίους περιηγητές που επισκέφθηκαν το νησί στα χρόνια της τουρκοκρατίας, το κάπνισμα, σε συνδυασμό με την κατανάλωση οινοπνευματωδών ποτών, ήταν φαινόμενο εξαιρετικά διαδεδομένο στην πόλη και την ύπαιθρο του νησιού, όπου οι κάτοικοι περνούσαν νωχελικά τον

καιρό τους στα καφεενεία και τα κατηλειά¹².

Μια δεύτερη εξίσου ενδιαφέρουσα κατηγορία κεραμικών των χρόνων της τουρκοκρατίας στην Κοσμητική Συλλογή Δωδεκανήσου είναι τα κεραμικά των μικρασιατικών εργαστηρίων της Κιουτάχειας¹³, τα οποία φαίνεται ότι γνώρισαν εξαιρετική διάδοση κατά το 18ο αιώνα, καθώς διοχετεύονταν συστηματικά προς την Ανατολή, τα νησιά του Αιγαίου, την Κριμαία και τη Δύση. Τα αντικείμενα αυτά διακοσμημένα με λουλούδια, ζώα, πουλιά και ανθρώπινες μορφές¹⁴, κάλυπταν ένα μεγάλο φάσμα διακοσμητικών και χρηστικών ειδών, από πλακάκια για την επένδυση των τοιχοποιιών των αρμενικών εκκλησιών¹⁵, μέχρι οικιακά σκεύη, είδη γραφείου, καθώς και εκκλησιαστικά αντικείμενα¹⁶.

Τα μικρά πιάτα των εργαστηρίων της Κιουτάχειας που φιλοξενούνται στη Συλλογή Δωδεκανήσου καλύπτονται με λευκό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο απλώνεται ένα διαφανές και ελαφρώς κρακελαρισμένο υάλωμα. Τα χρώματα που κυριαρχούν είναι το γκριζογάλανο, το τιρκουάζ, το γκριζοπράσινο, το καστανέ-ρυθρο, το κίτρινο, το μενεξελί και το καστανό (εικ. 6). Τα περισσότερα από αυτά είναι συγκολλημένα και συμπληρωμένα με γύψο, ενώ ο πυθμένας τους διακοσμείται με ανθικά

Εικ. 6. Κεραμικό πιάτο Κιουτάχειας διακοσμημένο με ανθικά μοτίβα. 18ος αιώνας.

μοτίβα που αναπτύσσονται κυκλικά σε ποικίλους χρωματικούς συνδυασμούς¹⁷.

Σημαντική θέση μεταξύ τους κατέχουν δεκατέσσερα μικρά πιάτα, η συντριπτική πλειονότητα των οποίων απεικονίζει όρθιες νεαρές γυναίκες, μετωπικά αποδοσμένες και ντυμένες με μακριά φορέματα, πολύχρωμα πανωφόρια με κοντά μανίκια και μακριές ριγωτές βράκες. Στο κεφάλι φέρουν ψηλά ριγωτά σκου-

¹² Βλ. Παπαχριστοδούλου, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 424.

¹³ Βλ. Lane, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 63-65.

¹⁴ Βλ. Ζωγράφου-Κορρέ, *Τα κεραμικά του ελληνικού χώρου...*, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 64 κ.ε., εικ. 106, 107 και 114. Επίσης, P. Donabédian - J.-M. Thierry, *Armenische Kunst*, Freiburg 1988, εικ. 185.

¹⁵ Βλ. *Armenian Art Treasures of Jerusalem*, New York 1979, σ. 129, εικ. 173-176. Επίσης, Donabédian - Thierry, ό.π., σ. 333-334, εικ. 186.

¹⁶ Στο παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου μαρτυρείται η

ύπαρξη ξύλινου κυκλικού τραπέζιου, η επιφάνεια του οποίου είναι επενδεδυμένη με πολύχρωμα κεραμικά της Κιουτάχειας. Βλ. E. Kollias, *Les Chevaliers de Rhodes. Le palais et la ville*, Αθήνα 1991, σ. 80 και 113, εικ. 91.

¹⁷ Προβλ. Ζωγράφου-Κορρέ, *Τα κεραμικά του ελληνικού χώρου...*, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 65, εικ. 107. Επίσης, η ίδια, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 72, εικ. 75. Παρόμοιο πιάτο εντοπίστηκε κατά το παρελθόν σε τοιχοποιία του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Καταβιά της Ρόδου.

φιά και στο δεξί χέρι κρατούν μικροσκοπικό λουλούδι, ενώ το αριστερό τους είναι λυγισμένο και ακουμπισμένο με χάρη στην κοιλιά ή τη μέση¹⁸. Οι μορφές φορούν περίτεχνα διακοσμημένα ρούχα, σε ποικίλους χρωματικούς συνδυασμούς και σε επάλληλες στρώσεις. Στολισμένες με ιδιαίτερη αγάπη, με τα μακριά μαλλιά τους άλλοτε πιασμένα σε αλογοουρά και άλλοτε λυτά μέχρι τη μέση, περιβάλλονται δεξιά και αριστερά από άνθη, σε κατακόρυφη ανάπτυξη, αντανακλώντας χωρίς αμφιβολία τις ενδυματολογικές συνήθειες¹⁹ και τα αισθητικά ιδεώδη της εποχής (εικ. 7-10). Μεταξύ αυτών, μία μορφή δεν έχει προλάβει να δεχθεί το δημιουργικό χρωστήρα του καλλιτέχνη, με αποτέλεσμα η τελική εντύπωση του κεραμικού να κινείται ανάμεσα στη διχρωμία του λευκού επιχρίσματος και των καστανόμαυρων περιγραμμάτων της κεντρικής διακοσμητικής φιγούρας, αλλά και των ανθικών συνθέσεων που την περιβάλλουν.

Η μοναδική, τέλος, νεαρή ανδρική φιγούρα που απεικονίζεται στα κεραμικά του τύπου αυτού (εικ. 11) έχει αδρά χαρακτηριστικά, μακριά μουστάκια και φορά κόκκινο σκούφο που στο πλάι του απολήγει σε τρεις μικρές φούντες. Ντυμένη με φουσκωτή μενεξελιά βράκα και εφαρμοστό κίτρινο μακρymaniko πουκάμισο κρατά μακριά βέργα περασμένη πίσω από το λαιμό, από την οποία κρέμονται έξι αντικείμενα, ανά τρία σε κάθε πλευρά. Πρόκειται προφανώς για την παράσταση νεαρού μικροπωλητή τζεργιών, εντο-

σθίων δηλαδή ζώων, καθώς η γαστρονομία των χρόνων της τουρκοκρατίας περιελάμβανε, εκτός από την κατανάλωση κρεάτων και τα εσωτερικά όργανα των ζώων. Τα προϊόντα αυτά πωλούνταν σε ειδικά μαγαζιά που, μαζί με τα χασάπικα, ήταν διάσπαρτα στις γειτονιές της αυτοκρατορίας²⁰.

Όπως προκύπτει από ταξιδιωτικές μαρτυρίες του 16ου αιώνα, το επάγγελμα του πλανόδιου πωλητή ήταν εξαιρετικά διαδεδομένο, καθώς πολυάριθμοι ήταν εκείνοι που προσέφεραν τις υπηρεσίες τους περιφέροντας και διαλαλώντας τηνπραμάτεια τους. Μια πληθής, καθόλου ευκαταφρόνητη αριθμητικά πληθυσμιακή ομάδα της αυτοκρατορίας φαίνεται ότι δραστηριοποιούνταν στον τομέα του επισιτισμού των πόλεων, πουλώντας στις γειτονιές κάθε είδους τρόφιμα. Οι περισσότεροι διέθεταν τα προϊόντα τους φρέσκα, ενώ δεν έλειπαν και εκείνοι που τα τηγάνιζαν ή τα έψηναν προς τέρψη και ευκολία των αγοραστών. Απεικονίσεις των μικροπωλητών αυτών σε χειρόγραφα, γκραβούρες, αλλά και φωτογραφίες των αρχών του αιώνα, ξεδιπλώνουν τον ιδιαίτερο αυτό κόσμο, που επιβίωσε έως τους νεότερους χρόνους, άλλοτε αποδοσμένος ιδεαλιστικά, σε ρωμαλέες στάσεις με καθαρά πολύχρωμα ενδύματα και χαριτωμένες κινήσεις, και άλλοτε κατάκοπος με ταλαιπωρημένα πρόσωπα και γυρτά, από το βάρος τηςπραμάτειας τους, σώματα²¹.

Η τρίτη κατηγορία κεραμικών της περιόδου της τουρκοκρατίας, η οποία αντιπροσωπεύει-

¹⁸ Πρβλ. Ζωγράφου-Κορρέ, *Τα κεραμικά του ελληνικού χώρου...*, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 67, εικ. 114.

¹⁹ Faroqhi, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 145-149.

²⁰ Βλ. Σ. Μπόζη, *Πολίτικη κουζίνα, παράδοση αιώνων*, Αθήνα 2003, σ. 41-46, όπου και ανάλογη φωτογρα-

φική απεικόνιση. Επίσης, Μ. Γερασίου, *Η οθωμανική μαγειρική*, 99 *Παλατιανές συνταγές* (μτφρ. Κ. Στάθη), Αθήνα 2004, σ. 87.

²¹ Μπόζη, ό.π., σ. 41, 45, 55, 58, 67, 69-70, 73-75.

Εικ. 7-10. Κεραμικά Κιουτάχειας διακοσμημένα με νεαρές γυναικείες μορφές. 18ος αιώνας.

ται στην Κοσμητική Συλλογή Δωδεκανήσου, είναι τα κεραμικά που κατασκευάστηκαν στο μικρασιατικό Τσανάκ Καλέ και εισήχθησαν στη Ρόδο και τα υπόλοιπα νησιά κατά το 18ο και το 19ο αιώνα. Η τυπολογία των αντικειμένων αυτών, που γνώρισαν αξιόλογη εξάπλωση στην Κωνσταντινούπολη, τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και την ηπειρωτική Ελλάδα, περιελάμβανε μια μεγάλη ποικιλία οικιακών, χρηστικών και διακοσμητικών σκευών²².

Τα πρωιμότερα από τα πιάτα της κατηγορίας αυτής στην Κοσμητική Συλλογή Δωδεκανήσου είναι κατασκευασμένα από κόκκινο πηλό και τοποθετούνται χρονικά στο 1^ο μισό του 18ου αι-

²² Βλ. Ζωγράφου-Κορρέ, ό.π. (υποσημ. 9). Επίσης προβλ. η ίδια, *Τα κεραμικά του Αιγαίου...*, ό.π. (υποσημ. 4), εικ. 386-399α.

Εικ. 11. Κεραμικό Κιουπάχειας με απεικόνιση νεαρού μικροπωλητή. 18ος αιώνας.

Εικ. 12. Κεραμικό Τσανάκ Καλέ διακοσμημένο με γεωμετρικά μοτίβα. Α' μισό 18ου αιώνα.

ώνα. Φέρουν χαρακτηριστικό υπόλευκο ή καστανό επίχρσιμα και άχρωμη εφυάλωση, κάτω από την οποία προβάλλονται σχηματοποιημένα γεωμετρικά ή φυτικά μοτίβα, μπλε ή καστανού χρώματος (εικ. 12). Τα μοτίβα αυτά περιβάλλονται με τη σειρά τους από καφασωτό πλέγμα που διακοσμεί το περιχελίωμα του κεραμικού. Ευδιάκριτο, σε όλες τις περιπτώσεις, είναι το αποτύπωμα του τριποδίσκου ψησίματος που χρησιμοποιήθηκε κατά τη διαδικασία όπτησης των πιάτων, στοιχείο που επιβεβαιώνει τη μακραιώνη παράδοση της τεχνικής του στοιβάγματος των κεραμικών τους μέσα στους φούρνους²³. Στο β' μισό του ίδιου αιώνα μπορούν να χρονολογηθούν τα κεραμικά της ίδιας κατηγορίας της Κοσμητικής Συλλογής τα οποία διακοσμούνται με σκουρόχρωμα γραπτά φυτικά ή γεωμετρικά μοτίβα που προβάλ-

λονται πάνω σε υπόλευκο, κιτρινωπό ή πράσινο επίχρσιμα και κάτω από το στρώμα κίτρινης ή διαφανούς εφυάλωσης (εικ. 13). Ιδιαίτερη θέση μεταξύ τους κατέχουν οι ζωηρές απεικονίσεις ισοφόρων που αποδίδονται πάνω στο μονόχρωμο κάμπο του κεραμικού, το περιχελίωμα του οποίου κοσμεύεται με καφασωτό πλέγμα ή στικτό μοτίβο (εικ. 14). Χρονολογημένα, τέλος, στο α' μισό του 19ου αιώνα είναι τα κατασκευασμένα, από κόκκινο πηλό και υπόλευκο επίχρσιμα, κεραμικά πιάτα του Τσανάκ Καλέ τα οποία, κάτω από το στρώμα διαφανούς εφυάλωσης, έχουν διακοσμηθεί με το μοτίβο του στροβιλιζόμενου ρόδακα (εικ. 15). Για την επίτευξη του επιδιωκόμενου αποτελέσματος έχει χρησιμοποιηθεί πλατύ πινέλο, ενώ χαρακτηριστικά και σε αυτή την περίπτωση είναι τα αποτυπώματα των τριποδίσκων ψησί-

²³ Πρβλ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιτζή, Τριποδίσκοι ψησίματος των βυζαντινών και μεταβυζαντινών αγγείων, *Αμνός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανώλη Αν-*

δρόνικο, Β', Θεσσαλονίκη 1987, σ. 641-648, πίν. 127-130. Επίσης, Ν. Ζήκος, Σωστική ανασταφική έρευνα στο Μικρό Πιστό Νομού Ροδόπης, *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 41-54.

Εικ. 13. Κεραμικό Τσανάκ Καλέ διακοσμημένο με άνθη. Β' μισό 18ου αιώνα.

Εικ. 14. Κεραμικό Τσανάκ Καλέ με παράσταση ιστιοφόρου. Β' μισό 18ου αιώνα.

ματος επάνω στην επιφάνεια των κεραμικών²⁴.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι η καλλιτεχνική παραγωγή των μικρασιατικών εργαστηρίων του Ιζνίκ, της Κιουτάχειας και του Τσανάκ Καλέ καθρεφτίζεται με εξαιρετική ενάργεια στα αντικείμενα της Κοσμητικής Συλλογής Δωδεκανήσου καθιστώντας σαφείς τις επιρροές που δέχθηκε η κοινωνία της εποχής από τα καλλιτεχνικά επιτεύγματα του γειτονικού ισλαμικού χώρου. Τα κεραμικά αυτά, ως εξαγόμενα προϊόντα από το μικρασιατικό χώρο προς την περιοχή του νοτιοανατολικού Αιγαίου, υπογραμμίζουν όχι μόνον τις εμπορικές σχέσεις των νησιών με τα μικρασιατικά παράλια, αλλά παρέχουν και ένα αξιόλογο και πολυσήμαντο πλήθος πληροφοριών που φωτίζει πτυχές του καθημερινού βίου των χρόνων της τουρκοκρατίας²⁵.

²⁴ Η τυπολογική κατάταξη των κεραμικών του Τσανάκ Καλέ ακολουθήσε τα πρότυπα της Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, όπως αυτά παρουσιάζονται στις προαναφερόμενες σχετικές μελέτες της.

Εικ. 15. Κεραμικό Τσανάκ Καλέ διακοσμημένο με το μοτίβο του στροβιλιζόμενου ρόδακα. Α' μισό 19ου αιώνα.

²⁵ Η εργασία παρουσιάστηκε στο 24ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 7-9 Μαΐου 2004, Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων, Αθήνα 2004, σ. 105-106.

CÉRAMIQUES ISLAMIQUES DE LA COLLECTION DES ARTS DÉCORATIFS DE DODÉCANÈSE

YOTA PSARRI

Parmi les exposés de la Collection des Arts Décoratifs de Dodécanèse, les céramiques islamiques provenant de l'Asie Mineure, représentent un passage important de la tradition byzantine à la production céramique de la Grèce moderne.

Les céramiques fabriquées à Iznik, dont la typologie couvre une grande échelle des objets domestiques, comme par exemple des assiettes, des plats, des cruches, des vases à fleurs et des verres de bière, ont un répertoire très vague qui consiste des fleurs, des plantes, des animaux, des bateaux, des motifs décoratifs et figuratifs colorés.

En outre, les céramiques de Kioutacheia, datées au 18ème siècle et moins numérotées par rapport à celles provenant d'Iznik, sont décorées aussi des motifs végétaux et surtout figuratifs. Des jeunes femmes aux vêtements colorés et encadrées des fleurs, sont présentées sur la surface blanche des céramiques, sous un émailage légèrement craquelé. Parmi les pièces exposées on distingue la seule figure masculine d'un jeune camelot de l'époque.

Le dernier groupe des céramiques islamiques représentées à la Collection de Dodécanèse est celui de Canakkale. Il s'agit surtout des plats décorés des bateaux à voiles et

des motifs géométriques et végétaux. Les plus anciens, datés à la première moitié du 18ème siècle, sont d'une couleur soit blanchâtre soit brune et portent des motifs en bleu ou en brun, encadrés des réseaux treillagés. D'une époque plus tardive, qui remonte à la deuxième moitié du 18ème siècle, sont les pièces décorées des motifs géométriques et végétaux foncés, peints sur un fond blanchâtre, jaunâtre ou verte et sous un émailage transparent. Datées dans la première moitié du 19ème siècle sont les assiettes, dont la base est décorée du motif de la rosette tournoyante qui s'amplifie sur une surface blanchâtre et sous un émailage transparent. Visibles dans tous les cas susmentionnés, sont les traces des trépieds utilisés pendant le tas des céramiques dans les fours, selon une tradition connue de la période byzantine.

Pour conclure on pourrait dire que les céramiques islamiques de la Collection de Dodécanèse offrent des informations importantes concernant la fabrication artistique d'Iznik, de Kioutacheia et de Canakkale et révèlent les influences importées aux îles de la partie sud-est d'Égée pendant la période de l'occupation ottomane.

